

ISSN 2651 - 2904

GENÇ KALEMLER

TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ YIL 6, SAYI 7 (2020)

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TARİH TOPLULUĞU YAYINIDIR

2020

GENÇ KALEMLER

TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ YIL 6, SAYI 7 (2020)

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TARİH TOPLULUĞU YAYINIDIR
2020

GENÇ KALEMLER
TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ
YIL 6, SAYI 7 (2020)
Yıllık Yerel Süreli Yayın

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Necmettin AYGÜN

YAZI İŞLERİ SORUMLUSU
Fatih TUĞLUOĞLU

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Remzi KUZUOĞLU

DANIŞMA KURULU
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN
Prof. Dr. Taner ASLAN
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU
Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE
Doç. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM
Doç. Dr. Turan AÇIK
Doç. Dr. Selahattin SATILMIŞ
Doç. Dr. Eyyub ŞİMŞEK
Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH
Dr. Öğr. Üyesi Selim Serkan ÜKTEN
Dr. Öğr. Üyesi Osman OKUMUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Şerife ŞİMŞEK
Dr. Öğr. Üyesi Nihal GEZEN
Öğr. Gör. Aliye KUZUOĞLU
Arş. Gör. Adem KELEŞ
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM
Arş. Gör. Selim KARAGÖZ
Arş. Gör. Bahar KAYMAZ

KAPAK TASARIMI
Abdullah SİNGİN

DİZGİ VE SAYFA TASARIMI
Necmettin AYGÜN - Osman DURMAZ - Selim KARAGÖZ

İLETİŞİM
gktarih@gmail.com

BASKI
Yenigün Matbaacılık - 0.382 212 48 57

2019: COVID-19

Henüz Giresun İmam Hatip Lisesi'nde öğrenciydik. Okulda yatılı olarak kalıyorduk. O günlerde bir öğrencinin bildiğimiz plastik topla bile oynamasının sınırları vardı. Çarşıda pazarda gezmek dolaşmak da olmazdı. Dolayısıyla en büyük zevklerimizden biri, kitap okumaktı. İmkânlar sınırlı olunca, elimize geçen hemen her kitap ilgimizi çekerdi.

Bir gün Edip Yüksel diye birine ait bir kitap ortalıkta dolaşmaya başladı. Kitap, özetle, Kur'an-ı Kerimde 19 rakamıyla ilgili bir şifrelemenin varlığını iddia ediyordu. Daha sonra buna benzer başka kitaplar da çıktı. Örneğin, TRT'nin sevilen program sunucularından biri olan Cenk Koray da bir ara bu 19 rakamına sarmıştı.

Edip Yüksel, 19 rakamı üzerinden bir mucize arayacağım derken, Kur'an ile ilgili zorlama yorumlara girişmişti. Bu rakamda mucize arayan diğer isimler için de aynı şey geçerliydi.

İnsanlık; 2019 yılının sonunda, Çin'de başlayan ve dünyanın her tarafına yayılan bir Salgınla mücadele etmektedir. Salgına yol açan virüsün adı, COVID-19. Salgının başlangıç tarihinin 2018 veya 2020 değil de 2019 olması, Salgına sebep olan virüs için yapılan adlandırmadaki 19 rakamı, bana, "ilginç" geldi. Tedavi süresi 14 gün değil de 19 gün olarak belirlenseydi, yeni bir 19 mucizesi arar olacaktık, belki. Şaka bir yana: COVID-19 adlandırmasını duyunca, niyeysen, benim aklıma gençlik yıllarımdaki bu 19 eksenli tartışmalar geldi.

Virüs, ölüm korkusu etiketiyle yayıldı. Bunun bir sonucu olarak da iki türlü yıkıma yol açtı/açmaktadır: Virüs, hem insanları hem de insanlığımızı öldürmektedir. Tokalaşmak, kucaklaşmak, oturup hasbihal etmek gibi insanlığın temel değerleri şimdilik rafa kalkmış gözükmektedir. Virüsle mücadele için üretilen "fizikî mesafe" yerine "sosyal mesafe" kavramının tercih edilmesi bile, esasında, insanlığın başına nasıl bir çorap örülmek istendiğine ilişkin önemli bir ima içermektedir.

Geçtiğimiz Mart ayının ortasından itibaren ülke olarak COVID-19 Salgınından dolayı üniversitelerde ve diğer eğitim kurumlarında uzaktan eğitim yoluyla eğitim öğretime devam edilmektedir. Eğitim öğretime bir süre daha uzaktan eğitim yoluyla devam edileceği anlaşılmaktadır.

Medeniyetler arası etkileşimlerde bazen "teknolojiyi alalım da kültüründen uzak duralım" tezini savunanlar olagelmıştır. Kanaatimizce, bu mümkün değildir. Zira bir teknoloji, zaman içinde kendi kültürünü de üretmektedir/inşa etmektedir. Aynı şey, uzaktan eğitim teknolojileri için de geçerlidir. Bu

açından bakıldığında; Salgının, üzerinden daha bir yıl geçmemiş olmasına rağmen, hem eğitim alanında hem de diğer alanlarda yeni bir hayat biçimini bize dayatmaya başladığını söylememiz mümkün gözükmektedir. Bunun bir uzantısı olarak, bu yeni hayat tarzına uygun yeni bir dünya düzeninin oluşmaya başladığı da söylenebilir. Bu değerlendirmenin aceleyle yapılmış bir değerlendirme olduğu ileri sürülebilir. Ama kanaatimizce, Salgın öncesi şartlara dönüş ihtimali tümenden ortadan kalkmış gözükmektedir. Salgından çıktıktan sonraki denge, galiba, farklı bir denge olacaktır.

"Aslında ne oldu/oluyor?" sorusuna, bugünden net bir cevap vermek oldukça zor. Genç tarihçiler, ilerde, bugünlere dair çözümlülük düzeyi yüksek bir fotoğraf çekmiş olacaklar. Ama bu, olup bitenin ne olduğuna dair yorum (speculation) yapmamıza mani değil: İnsanları ve insanlığımızı doğrudan hedef alan bir virüsle karşı karşıyayız. Virüs gerçek, bunu biliyoruz. Ama yine de şu soru cevaplanmış değil: İnsanları ve insanlığımızı yok eden bu virüs üretildi mi? Tabii ki buna cevap vermek için elimizde yeteri kadar bilgi yok. Ne var ki, sezgilerim, yaşadıklarımızı doğal yollarla yayılmış bir virüsün yol açtığı sorunlar olarak takdim edenlerin, bizlerin zekâsıyla alay ettiğini söylemektedir.

Henri Bergson ne demişti? Sezgi, en sağlam bilgi kaynağıdır. Bilgiyle ilgili düşüncelerinde Bergson haklı mıydı? Kim bilir? Belki de haklıydı.

Prof. Dr. Yusuf ŞAHİN
Aksaray Üniversitesi Rektörü

İÇİNDEKİLER

Antik Yunan ve Roma'dan Günümüze Aile Hukuku Çağlayan YÜCEBAŞ	6
Kadınların Roma Hukukundaki Yeri Ayşe UZBAŞ	10
Osmanlı Devleti'nde Kadın Mahkûmlar ve Kadın Hapishaneleri Zeynep KARGI	14
Osmanlı Modernleşmesinde Kadın Gazeteleri Fatma KURT	18
İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın Hayatı ve Eserleri Erman BULUT	22
Türk Ulusunun Oluşmasında Halkevleri Eğitim Faaliyetlerinin Rolü (1932-1951) Kasım BİLİCİ	28
Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde "Azeri" Kelimesi İle Yapılan Kimlik Tanımlamaları Oder ALİZADE	34
Azerbaycan Türkü General Aliğa Şihlinski'nin Hatıratlarında Rus-Japon Savaşı Amrah BAYRAMOV	38
Ahıska Türklerinin Dünü Bugünü ve Günümüzdeki Problemleri Aziz MEVLÜTOĞLU	41
Dünü ve Bugünüyle Azerbaycan-Ermenistan Çatışması ve Dağlık Karabağ Sorunu Selim Serkan ÜKTEN	45
İspanyol Gribi ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri (1918-1921) Selahattin SATILMIŞ	50
323 Yıl Önce Avrupa'nın Güneşi Doğarken: Zenta Savaşı Adem KELEŞ - Bahar KAYMAZ	54
Savaşların Diğer Yüzü: Esirler, Osmanlı ve Rusya Necmettin AYGÜN	58
Dini ve Siyasi Hâkimiyet Sembolü Ayasofya Selim KARAGÖZ – Mehmet BAYRAM	64
'Değerler Manzumesi Gürül Gürül Çöküyor' Çelik Gülersoy Röportaj: Beşir AYVAZOĞLU	68
II. Abdülhamid Devri Eğitim Politikaları ve Ders Kitaplarının Çocuk Eğitime Etkileri Merve Buşra GÖÇEN	73
II. Abdülhamid Döneminde İşsizliğin Önüne Geçmek Amaçlı Okul Kurulmasına Dair Rapor Betül ÇELİK	80
Orta Çağ'ın Kaybolan Kaynakları Erdi ESE	86
Tarih İlminde Akıl ve Nefis Çift Yönlülüğün İnşası Mustafa Enes AKTÜRKOĞLU	90
Osmanlı Tarih yazımında Minyatürlü Eserler Ârifi'nin Süleymannâmesi Kasım BOLAT	92
Büyük Selçuklu Devletinde Gulam Sistemi Hülya KAŞIKCI	100
18. Yüzyıl Osmanlı Kayıtlarında Rumeli Yahudileri İhsan TURHAN	104
Divan Sofrasında Siyaset: Osmanlı Devleti'ne Gelen Elçilerin Yemeği Siyaset Üzerinden Değerlendirmeleri Ceren BOZKURT	108

Bosna Savaşı'nın Unutulan Çocukları	
Cemile YAŞAR.....	112
Aksaray Sultanhanı'nda Doğum Ritüelleri	
İsmet KARA.....	116
300 Yıla Yaklaşan Bir Gelenek; Sıcak Demirciliğin Aksaray'daki Son Temsilcilerinden Mahmut Usta	
Necmettin AYGÜN - Oğuz ÜYÜMEZ.....	120
Uygurca Oğuz Kağan Destanı'nın Mitoloji Açısından Değerlendirilmesi	
Muhammet Kasım AYDIN	123
Zulmün Adı: Yahudi Yerleşim Sınırı (Pale of Settlement)	
Tuğba KÖSE.....	126
Eskiçağ'da Doğu Anadolu Madenciliği	
Gülbeyaz HERGÜL.....	129
Kapadokya Bölgesi Obsidyenlerine Kısa Bir Bakış	
Seval AKÇELİK	132
Ana Kaynaklar Işığında Akhaemenid İmparatorluğu'nun Kuruluş Dönemi	
Halil İbrahim AKAR	136
Moğol Devlet Teşkilâtının Oluşumunda Uygur ve Karahitay (Kitan) Etkisi	
İsmail Hulusi ŞENYİL	140
X. Yüzyıl Devlet Adamlarından Kadı Tarsusî ve "Siyeru's-Sugur" İsimli Eseri	
Semih BALABAN	144
Tereke	
Erhan GENÇ.....	148
Bulgar General Markof'un Cumhuriyet'in Onuncu Yılı Kutlamalarında Yeni Türkiye ile İlgili İzlenimleri	
Okan CESUR.....	157
Kıbrıs Türkü'nün Ulusal Direnişinde Simge Bir İsim: M. Necati Özkan'ın Faaliyetleri	
Oğuz APAYDIN	162
Bizans'ta Yazılı Hukukun Gelişimi	
Sait Emre ÇİFTÇİ.....	165
Kadı Burhaneddin Devleti İle Karamanoğulları Beyliği Mücadelesinde Aksaray Şehri	
Nilüfer TEMTEK.....	170
Sultan Baybars Döneminde Memlükler	
Ferhat ESER.....	172
Osmanlı Devleti'nde Borsa	
Esra PEKACAR	176
Kanuni Dönemi Beylerbeyi Cenâbî Ahmed Paşa	
Fatma ATLIHAN.....	178
Şehir Güvenliği Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Gece Bekçileri: Asesbaşı Ve Asesler	
Ali GEZGİNCİ	180
Eski Türklerde Ölüm Üzerine Genel Bir Bakış	
Muhammet Ali TANIK	184
Vakıf Kavramının Ortaya Çıkışı Üzerine Bir Değerlendirme	
Nefise GÜRBÜZ.....	188
Milliyetçi Düşüncede Eksen Kayması: Satı Bey Osmanlılık ve Arapçılık	
Rabia YÜKSEL.....	192
Osmanlı Ordusunda Görev Alan Alman Subaylar (1914-1918)	
Pınar DOĞANAY.....	196
Nazi Partisi ve Versailles Antlaşması (28 Haziran 1919)	
Furkan SADAK.....	200

ANTİK YUNAN VE ROMA'DAN GÜNÜMÜZE AİLE HUKUKU

Çağlayan YÜCEBAŞ*

Atatürk Üniversitesi

Aile, insanlık tarihi ile birlikte ortaya çıkan bir kurumdur. Yeni bireyler ile toplumun devamlılığını sağlayan aile, toplumun gelişiminin, nasıl bir işleyiş ve düzen içerisinde süreklilik arz edeceği konusunda önemli bir rol oynamaktadır. Toplumsal yapılanmada ailenin yeri ve konumu hukukun şekillendiği dönemlerden itibaren hassasiyet gösterilen bir alan olmuştur. Bu sebeple ailevi oluşumlar, yasalar çerçevesinde düzenlenmeye alınmıştır. Spartalı kanun koyucu Lykurgos, bireysel güç ve zindeliğin devlet yapılanmasının temelini oluşturduğuna inanan bir yöneticiydi. Bu görüşü dolayısıyla Sparta için çocuklar geleceğin gücü olarak ayrı bir önem taşırdı.

Diğer Helen topluluklarında kadınlar dokuma işleriyle uğraşırken, Lykurgos bu türden uğraşları kadın kölelere uygun görmüş özgür kadınların fazlasıyla ehemmiyet taşıdığına inandığı çocuk doğurma eylemiyle meşgul olmalarını istemiştir (Ksenophon: 88; Plutarkhos/Lykurgos'un Hayatı: 25; Usta, 2005: 64; Kishlansky, 2009: 116; Özkorkut, 2009: 45; Pomeroy, 2018: 118). Dünyaya gelecek çocukların daha sağlıklı olmaları için erkekler gibi kadınların da koşu, güreş, ok atma vb. aktiviteler yapmalarını ve bu kapsamdaki müsabakalarda yer almalarını şart koşmuştur (Ksenophon: 88; Plutarkhos/Lykurgos'un Hayatı: 25; Usta, 2005: 64; Demiralp: 2008: 8; Kishlansky, 2009: 116; Özkorkut, 2009: 45; Durmuş, 2014: 107; Küçükler ve Yalazı, 2015: 62; Diakov ve Kovalev, 2017: 284; Eroğlu, 2017: 53; Friedell, 2017: 98; Kitto, 2017: 97). Platon sağlıklı çocuklar dünyaya getirmek adına birtakım yaş aralıkları belirtmiştir. Bu aralık kadınlarda 20 ile 40 yaş iken erkeklerde ise 55 yaşına kadardır. Bu yaş kriterlerine riayet edilmeden dünyaya getirilen çocuklar kendileri için yapılacak iyi niyet içerikli dinsel dua ve ritüellerden yoksun bırakılmıştır (Platon: 364). Lykurgos kişileri evlenmeye yöneltmek için birtakım uygulamalarda bulunmuştur. Bunlardan biri bekârların "gymnopedia" olarak isimlendirilen ve çıplak olarak yapılan gösterileri izlemelerine izin verilmemesidir. Yine bekârları evliliğe teşvik adına gerçekleştirilen bir diğer uygulama ise, bu bireyleri kışın kent meydanında çıplak olarak yürütmektir. Yürüyüş yasalara aykırı hareket ettiklerinden dolayı cezalandırılmayı hak ettiklerini ifade eden bir türkü eşliğinde yapılır (Plutarkhos/Lykurgos'un Hayatı: 26). Bu uygulamalara rağmen evlenmeyen fakat çocuk sahibi

olmak isteyen erkekler için birtakım düzenlemeler görülür. Yasaya göre bekâr erkek, kocasının izni dâhilinde evli bir kadından çocuk sahibi olabilirdi (Ksenophon: 89).

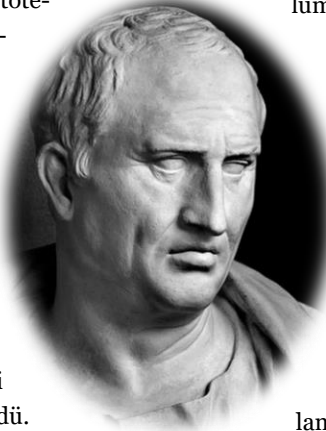
Lykurgos evliliğe teşvik adına uygulamalarda bulunmanın yanı sıra bu birliği gerçekleştirmeyi bazı kriterlere de dayandırmıştır. Öyle ki kişinin evliliğe hazır hissetmesi yeterli bulunmayıp bedensel anlamda da yeterli gelişimi sağlamış olması gerekli görülmüştür. Bu düşünce dünyaya gelecek çocuğun yeterli gelişime ulaşması amacıyla hizmet etmektedir (Ksenophon: 89). Genellikle kız kaçırılması ile gerçekleştirilen Sparta evliliklerinde, kızların erkeklerden çok küçük olmalarına dikkat edilirdi (Plutarkhos/Lykurgos'un Hayatı: 26; Özkorkut, 2009: 44). İstisnai durumların da mümkün olduğu toplumda, genç bir kadınla evli olan yaşlı bir adamın, eşini fiziki ya da düşünsel yönden ilgi çekecek biriyle görüştürmesini ve bu ilişkiden doğacak çocuklara bakıp büyütmesini emreden yasalar da mevcuttu (Ksenophon: 89; Plutarkhos/Lykurgos'un Hayatı: 27; Kishlansky, 2009: 116; Özkorkut, 2009: 45; Durmuş, 2014: 107).

Sparta'daki evliliklerde esas amaç çocuk sahibi olmaktır. Bu doğrultuda günümüzde zina olarak tanımlanan ve ahlak dışı kabul edilen davranışlar bu toplumda doğal karşılanırdı (Demiralp, 2008: 8; Özkorkut, 2009: 44-45; Ekinci, 2010: 141-142; Martin, 2017: 128; Özkan, 2017: 6). Evli bireylerin çocuk sahibi olamamaları durumunda, izlenecek yol sorunun kimden kaynaklandığına göre farklılık gösterirdi. Eğer sorun kadın kaynaklıysa erkek bu durumu gerekçe göstererek evliliği sonlandırılabilse de aynı durumda kadın evliliği sonlandırmazdı (Coulanges, 2011: 55). Erkekten kaynaklı sorunlarda, erkeğin kardeşi ya da yakın akrabasının onun yerine eşiyile birlikte olmasıyla problem çözülmeye çalışılırdı. Bu birlikten doğan çocuk birey tarafından adeta kendi çocuğuymuş gibi kabul görürdü (Coulanges, 2011: 55; Fridell, 2017: 98). Lykurgos dünyaya gelen çocukların babalarının değil Sparta'nın çocukları olduğu düşüncesindeydi (Plutarkhos/Lykurgos'un Hayatı: 29; Özkorkut, 2009: 45; Pomeroy, 2018: 116). Bu nedenle bir baba çocuğunu istediği gibi yetiştiremezdi. Doğan çocuklar Spartalıların en yaşlılarının bulunduğu "Leskhe" olarak adlandırılan yere götürülürdü (Plutarkhos/Lykurgos'un Hayatı: 29). Buradaki yaşlılarca kontrol

* Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, caglayann.yucebas@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray

Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

edilen çocuklardan bedensel ya da zihinsel yetersizliği bulunanların hayatları sonlandırılırdı (Plutarkhos/Lykurgos'un Hayatı: 29; Demiralp, 2008: 8; Durmuş, 2014: 107; Rodgers, 2015: 36; Eroğlu, 2017: 53; Kitto, 2017: 97; Pomeroy, 2018: 116). Toplumsal zihniyet sağlıklı çocuk kavramına o kadar kilitlenmişti ki ölme ihtimallerine rağmen anneler de yeni doğan bebeklerinin sağlıklı olup olmadıklarına anlamak adına su yerine şarap ile yı-kardı (Plutarkhos/Lykurgos'un Hayatı: 29). Sparta'da çocuklar 7 yaşına ulaştıklarında "Pidonomos" adlı kişilerce evlerinden toplanarak ailelerince yetiştirilmelerine izin verilmezdi (Ksenophon: 91; Durmuş, 2014: 107; Rodgers, 2015: 37; Eco, 2017: 668; Kitto, 2017: 97; Martin, 2017: 140; Pomeroy, 2018: 117). Toplanan çocuklar gruplara ayrılarak beraber yemek yemeyi, eğlenmeyi, çalışmayı öğrenip birlik olmayı benimserdi (Plutarkhos/Lykurgos'un Hayatı: 32). Antik Yunan'da bireylerin aynı anda birden fazla kişiyle evli olmaları mümkün değildi. Ancak istisnai durumlar mevcuttu. Bu istisna çocuklarının da kendileri gibi güçlü olacağına inanıldığı için cesaretleriyle ve başarılarıyla nam salmış savaşçılar için geçerliydi (Platon: 379). Perikles döneminde Yunan'da bireyin gayrimeşru olarak tanımlanmaması için ebeveynlerinin resmi anlamda evli olmalarına ek olarak Atinalı olmaları da gerekiyordu (Plutark- Perikles/ Fabius: 58-59). Aksi takdirde anne ve babası Atinalı olmayan çocuklar yurttaşlık vasfına sahip olamıyorlardı (Plutark- Perikles/ Fabius: 58-59; Küçükler ve Yalazı, 2015: 62; Rodgers, 2015: 484; Eco, 2017: 288). Atina'da kadınların belirli bir yetişkinlik yaşı olmayıp, kızların 5 yaşında sözlendikleri 14-18 yaşlarında kendilerinde çok daha büyük kişilerle evlendirildikleri görülür (Durmuş, 2014: 99; Rodgers, 2015: 490; Eco, 2017: 287; Darga, 2018: 277). Hesiodos'un Antik Yunan'da evlilik yaşına dair görüşü şu şekildedir; " ". (Hesiodos/Hesiodos Eseri ve Kaynakları: 34). Aristoteles'e göre de; " " (Aristoteles: 382-383). Dolunayda gerçekleştirilen evliliğin kutlamaları bir gün önceden başlatılırdı (Rodgers, 2015: 490). Tören esnasında tanrılara kurban adandığı gibi gelinin çocukluğa veda ettiğini göstermek adına oyuncakları da adanırdı (Durmuş, 2014: 100; Rodgers, 2015: 490; Eco, 2017: 670; Darga, 2018: 278). Böylesi törenlerle gerçekleştirilen evlilikler sadakatsizlik ve çocuk sahibi olamama gibi sorunlarla sonlandırılıyordu. Evliliğin sonlandırılması Sparta'da olduğu gibi sadece kadının ihaneti durumunda mümkündü.

Yasalar erkeklerin köleler ile evli olmadıkları kadınlarla cinsel birlikteliklerine imkân vermekteydi (Durmuş, 2014: 104; Martin, 2017: 128; Özkan, 2017: 6). Yasalar çocuk sahibi olamamanın kadından kaynaklı olması halinde erkeğe doğrudan boşanma imkânı sunarken, kadına mahkemeye başvurabilmesi için ya babasının ya da akrabalık bağı olan bir erkeğin desteğini alma şartını koşmuştur (Durmuş, 2014: 104).

Roma'da mutlak bir kudrete sahip'in aile yapılışında öne çıktığı görülür. Bu kişi aile reisi olarak, Roma'da kralın hâkim olduğu vasfa aile içerisinde sahiptir (Tekin, 2008: 192; İplikçioğlu, 2015: 68). Pater familias, örfi değerlere itaat etmeyen aile bireylerini cezalandırma, evlenme çağındaki kızları satma gibi haklara sahip olmanın yanı sıra aile bireyleri üzerinde ölüm hakkına da sahipti (Ekinci, 2011: 177-178; Demircioğlu, 2015: 49).

Sağlıksız çocukların öldürülmesi, Sparta'da olduğu gibi 12 Levha Kanunları'nda belirtildiği üzere Roma için de geçerliydi (Jones, 2016: 96; Beard, 2018: 145). Romulus döneminden itibaren Roma'da 3 yaş altı sakat ya da tuhafı olan çocukların öldürülmesine izin verilmiştir. Ancak bu çocuğun 5 komşuya gösterilerek onay alınması gerekir. İşleyişin bu şekilde yürütülmemesi durumunda aile, mallarının yarısına el konularak cezalandırılır (Türkoğlu, 2017: 64). Roma'da gerçekleştirilen evlilikler namuslu ve namussuz evlilik olarak sınıflandırılır. Bunlardan namuslu evlilikte kadın evlendiğinde kendi pater familias'ından ayrılıp kocasının bağlı olduğu pater familias'a mal varlığı ile birlikte katılırdı (Orhun, 2010: 52; Çelebican, 2012: 159-160; Söğütlü Erişgin, 2013: 3). Namussuz evlilik ise kadının kocasının namusu yani hâkimiyeti altına girmediği bir evlilik türüdür (Kocakuşak, 2011: 27; Çelebican, 2012: 159-160). Evlenebilmek için gerekli şartlar ise, bireyin 12 yaşından büyük olması, evli olmaması, toplumsal sınıflandırma içerisinde evleneceği kişi ile aynı statüde bulunması ve Ius Conubium'a¹ sahip olmasıdır. Bu şartların yanı sıra hısımların akraba ilişkilerinin boyutu da Roma'da evlilik için engel oluşturabilmekteydi (Ekinci, 2011: 179-180; Kocakuşak, 2011: 20; Söğütlü Erişgin, 2013: 11-12; Özkan, 2017: 12). Şöyle ki bireyin 3. dereceden akrabalık ilişkisi içerisinde olduğu kardeş, evlatlık, amca, teyze, hala, yenge, dayı gibi akrabalarıyla evlenmesi yasaklanmıştır. Ayrıca kayın hısımlığı² bulunan bireylerin evlenmeleri de kısıtlama kapsamındadır. Şöyle ki birey 1. dereceden

¹ Ius Conubium evlenebilme hakkı olarak ifade edilir. Bu dönem kapsamında Roma'da bu hakka sahip olanlar özgür Romalılar ve kendilerine evlenme hakkı tanınmış Latinlerdi (Ekinci, 2011: 179).

² Evlilik sonrasında bireyin eşinin kan bağı taşıdığı aile bireyleriyle evlilik aracılığıyla gerçekleştirdiği hısımlıktır (Taşbaşı, 2010: 48-49).

kayın hısımlığı taşıdığı kayınvalide, kayın-baba, gelin, damat ve bu kişilerin yanı sıra üvey evlatlar ve üvey anne ve baba ile evlenemezdi (Söğütlü Erişgin, 2013: 12-13; İpek, 2015: 169). Bunların dışında evlenme aralığına dair düzenlemede ise evlenmiş ve boşanmış bir kadının tekrar evlenebilmesi için 10 ay kadar bekleme

şartı bulunmaktaydı (Ekinci, 2011: 180; Plutark- Lykurgos/Numa:

75). Roma'da birden fazla kişiyle evli olmak

hoş karşılanmamakta olup bir bireyin bir eşi olması uygun görülmiştir. Gaius, bu konu hakkındaki görüşünü "aynı kadın iki kişiyle evli olamadığına göre aynı erkeğin de iki karısı olmaz" sözleriyle ifade eder (Orhun, 2010: 51; Taşbaş, 2010: 12; Kocakuşak, 2011: 19; Söğütlü Erişgin, 2013: 13). Roma'da evliliğin sonlandırılarak boşanılması, gerçekleşen evliliğin namuslu ve namussuz evlilik olmasına göre farklılık barındırmaktadır. Namuslu bir evliliğin sonlandırılması evliliğin gerçekleştirilmesi esnasında uygulanan ritüellerin tersinin uygulanmasıyla sağlanır. Şöyle ki ocak karşısında dua ederek gerçekleşen evlilik yine ocak karşısında rahip ve yakın çevrenin katılımıyla sonlandırılır (Coulanges, 2011: 50-51). Namussuz evlilikte kadının eşlerin ayrılık taleplerinin olup olmadığına bakmaksızın evliliği bitirebilirdi (Aras, 2010: 231). Bunun dışında boşanma adına çiftin aldığı ortak kararın 7 şahit karşısında ifade edilmesiyle de namussuz evlilik sonlandırılabilir (Aras, 2010: 232; Ekinci, 2011: 181). Boşanma kararının ortak alınabilmesi kadar tek taraflı alınması da mümkündür. Ancak böylesi bir talep için birtakım gerekçeler belirtilmelidir. Bunlar kadının zina yapması, erkeğin vatana ihanet etmesi, eşin savaşta esir düşmesi sebebiyle beş yıl boyunca evine dönmemesi ya da kişilerin çocuk sahibi olamamaları gibi durumlardır (Aras, 2010: 237-238; Orhun, 2010: 53; Ekinci, 2011: 181; Özkan, 2017: 19). Kişilerin herhangi bir sebep belirtmeden boşanmak istemeleri ise malların yarısını boşanmak istediği eşine diğer yarısını ise dini mekânlara bırakmaları ile mümkündür (Aras, 2010: 229; Ekinci, 2011: 181; Kocakuşak, 2011: 40; Söğütlü Erişgin, 2013: 14; Özkan, 2017: 19). Evliliğin sonlanmasıyla çocuklar için izlenecek yol ise şu şekilde şekillendirmişti; boşanmaya sebebiyet veren durum babadan kaynaklı ise çocuk anneye, bunun dışındaki durumlarda da babaya verilirdi (Aras, 2010: 233; Coulanges, 2011: 90).

Antik Yunan, Sparta ve Roma'daki aile yapılanmasından sonra modern Türk Medeni Kanunu'na göre ise evlilik için 17 yaşını tamamlamak gereklidir. Ancak istisnai durumlarda bu sınır 16 yaşını tamamlamış olmak şeklinde değiştirilebilir (Köseoğlu ve Kocağa, 2011: 519-520; Akıntürk ve Ateş Kah-

raman, 2013: 66; Zeytin ve Ergün, 2013: 154). Roma'da olduğu gibi Türk Medeni Kanunu'nda da hısımlık evlilik gerçekleştirmek adına mâni teşkil eder. Öyle ki bireyler kan hısımlığı kapsamında anne, baba, kendisinin veya anne ve babasının kardeşleri, kendi çocukları ve torunları ile evlenemeyecekleri gibi kayın hısımlığı içerisinde oldukları kişilerle de evlenemezler (Taşbaş, 2010: 46-47; Akın-

türk ve Ateş Kahraman, 2013: 73-74; Zeytin

ve Ergün, 2013: 155). Yunan ve Roma toplumunda aslında hoş karşılanmayan ancak Yunan'da zinde komutanlar için ayrıcalıklı bir durum olan birden fazla kişiyle evli olma durumunun günümüz yasalarınca da onaylanmadığı şu maddeden anlaşılmaktadır (TMK, 2001: 8067).

Evliliğin sonlandırılmasında gerçekleştirilen bir eylem olan boşanma uygulaması Yunan ve Roma toplumlarında olduğu gibi günümüzde de mevcuttur. Ayrıca dönemsel ve kültürel farklılıklardan ötürü birebir olmasa da bazı sebepler Yunan ve Roma toplumları ile benzerlik gösterir. İhanet her ne kadar Yunan toplumunda kadının boşanması için bir sebep değilse de erkek için geçerli bir sebep kabul edilir (Durmuş, 2014: 104; Özkan, 2017: 6; Martin, 2017: 128). Modern Türkiye Cumhuriyeti kanunlarında ise bireylerin evli oldukları birey dışındaki kişilerle gerçekleştirdiği cinsel münasebet suç oluşturmaya da evliliği sonlandırabilmek adına geçerli bir nedendir (Köseoğlu ve Kocağa, 2011: 21; Akıntürk ve Ateş Kahraman, 2013: 224; Zeytin ve Ergün, 2013: 186). Roma yasaları gereği bireyin evine gelmemesi evliliğin sonlanmasında bir gerekçe iken benzer bir durum günümüz yasalarınca da boşanma gerekçesi kabul edilir. Roma'da bireyin esir edilmesi sebebiyle 5 yıllık zaman zarfında evine dönmemesi esas alınırken Türk Medeni Hukuku'nda esas alınan kriter eşin evi terk edip 6 aylık süre boyunca evine dönmemesidir (Akıntürk ve Ateş Kahraman, 2013: 254; Zeytin ve Ergün, 2013: 188). Evliliğin sonlanması ile çocukların akıbetine dair Roma'daki düzenleme boşanmanın kaynağı baba ise çocuk annede, diğer tüm durumlarda babada kalması şeklindeydi (Aras, 2010: 233; Coulanges, 2011: 90). Türkiye Cumhuriyeti yasaları evliliğin bitmesi neticesinde çocukların kimde kalacağına yönelik net kaideler barındırmaz. Verilecek kararda esas alınan kriter çocuğun yararının gözetilmesidir (Akıntürk ve Ateş Kahraman, 2013: 311). Bazı talep ve gereksinimlerin zamansal farklılık göstermemesinden kaynaklı olsa gerek Roma'da mevcut olan evlat edinme uygulaması günümüzde de mevcuttur. Ancak yine toplumsal farklılıklardan kaynaklı ayrılıklar görülür. Şöyle ki Roma hukukunda yer alan arrogatio (tüm

ailenin evlat edinilmesi) şeklindeki evlat edinme tarzı günümüzdeki uygulamadan uzaktır. Buna karşın bizim toplumsal kaidelerimiz yine Roma hukukunda yer alan adoptio (bir kişinin evlat edinilmesi) ile yakınlık göstermektedir.

Kaynakça

- Aristoteles. (Çev. M. Temelli). İstanbul: Ark Kitapları. 2013.
 Hesiodos. (Çev. S. Eyuboğlu- A. Erhat). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1977.
 Ksenophon. (Çev. B. Umar). İzmir: Sergi Yayınevi. 1984.
 Platon. (Çev. C. Saraçoğlu- V. Atayman). İstanbul: Borda Siyah Klasik Yayınları. 2005.
 Plutark. (Çev. M. Mete). İstanbul: İdea Yayınevi. 2011.
 Plutark. (Çev. M. Mete). İstanbul: İdea Yayınevi. 2011.
 Plutarkhos. (Çev. S. Eyuboğlu- V. Günyol). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 2017.
 Akıntürk, T., Ateş Karaman, D. (2013). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
 Aras, B. (2010). "Roma Hukukunda Evlenme ve Boşanma (Divortium)", 18 (2), 215-242.
 Beard, M. (2018)., (Çev. İ. Sağlamer). İstanbul: Pegasus Yayıncılık.
 Bozkurt, H. A. (2009a). "Antik Yunan'da Hukuk ve Mitoloji", 73.
 Coulanges, F. (2011). Ankara: Epos Yayınları.
 Çelebican Karadeniz, Ö. (2012). Ankara: Yekin Yayınları.
 Darga, A. M. (2018). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
 Demiralp, D. (2008). "Eski Yunan Kültüründe Kadının Yeri", 1-10.
 Demircioğlu, H. (2015). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
 Diakov, V. Kovalev, S. (2017)., (Çev. Ö. İnce). İstanbul: Yordam Kitap.
 Durmuş, A. (2014). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
 Eco, U. (2017)., (Çev. L. T. Basmacı). İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
 Ekinci, E. B. (2011). İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
 Friedell, E. (2017). (Çev. N. Aça). İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
 İpek, N. (2015). "Roma Hukukunda Hısımlık", 21 (1), 167-203.
 İplikçioğlu, B. (2015). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
 Jones, P. (2016)., (Çev. F. Sezer). İstanbul: Say Yayınları.
 Kitto, H. D. F. (2017)., (Çev. A. Yurdaçalış). İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
 Kışlansky, M. A. (2009)., (Çev. M. K. Atalar). İstanbul: Açılım Kitap.
 Kocakuşak, F. (2011). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 Küçüker, S. D. (2013). "Arkaik Öncesi Grek Devlet Yapısını Şekillendiren Politik Gruplar", 32 (54), 107-114.
 Martin, T. R. (2017). (Çev. Ü. Hüsrev Yolsal). İstanbul: Say Yayınları.
 Orhun, M. (2010). "Hitit Aile Hukuku ve Eski Hukuk Dönemi Roma Aile Hukuku", 5, 35-55.
 Özkan, E. B. (2017). "Yasalar ve Gelenekler Işığında Arkaik ve Klasik Yunan ve Cumhuriyet Dönemi Romalı Kadınların Aile Hayatı", 15, 1-25.
 Özkorkut Ünal, N. (2009). Ankara: Siyasal Kitabevi.
 Pomeroy, S. B. (2018)., (Çev. O. Yarlığaş). İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
 Rodgers, N. (2015)., (Çev. Ü. E. Uysal). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
 Söğütü Erişgin, Ö. (2013). "Roma Toplumunda Kadının Konumu", 4 (2), 1-31.
 Tekin, O. (2008). İstanbul: İletişim Yayınları.
 Taşbaş, M. B. (2010). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 Türk Medeni Kanunu, (2001). Sayı: 24607, Tertip: 5, Cilt: 41.
 Türkoğlu, H. G. (2017). Ankara: Seçkin Hukuk.
 Usta, S. (Der). (2005). İstanbul: Kaynak Yayınları.
 Zeytin, Z, Ergün, Ö. (2013). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

İki Büyük Nimetim Var
 Biri Anam Diğeri Yarım
 İkisine de Hürmetim Var
 Birisi Var Etti Beni
 Birisi Yar Etti Beni

Neşet ERTAŞ

KADINLARIN ROMA HUKUKUNDAKİ YERİ

Ayşe UZBAŞ*

Selçuk Üniversitesi

Roma Devleti'nin hukuk yapısı beş dönemde incelenmektedir; Eski Hukuk Dönemi (M.Ö. 753-150), Klasik Öncesi Hukuk Dönemi (M.Ö. 150-27), Klasik Hukuk Dönemi (M.Ö. 27-M.S. 250), Klasik Sonrası Hukuk Dönemi ve Justinianus Dönemi.¹ Roma toplumunun ataerkil yapısı hukuk önünde kadın-erkek eşitliğinin hiçbir zaman sağlanamamasına neden olmuştur.² Romalı kadınlar, yurttaş statüsünde olsalar bile cinsiyetleri sebebiyle kendilerine kısıtlı haklar tanınmış, erkeklerin himayesi olmadan bu hakları da kullanamamışlardı.³ Babanın ölümüyle kız ve erkek çocuklar üzerindeki vesayet kalkardı, erkek çocuklar sonraki nesillere aktarabilecekleri vesayet yetkisine sahip olurken kız çocuklarına böyle bir hak verilmez, başka bir vasiye sahip olurlar ve böylece üzerlerindeki vesayet ömür boyu sürerdi.⁴

Vesayet: Romalılar, kadınların fiziksel ve ruhsal yapılarının hassaslığının onların hareketlerini etkileyeceğini düşünmüşler, her zaman korunmaya ihtiyaç duyacaklarına kanaat getirerek onlara vasiler atamışlardır.⁵ 12 Levha Kanunları'na göre aile babasının vesayeti (*patria potestas*) veya kocasının vesayeti (*manus*) altında olmayan *sui iuris*⁶ kadınlara hukuki işlemlerini gerçekleştirebilmeleri için vasi tayin edilmesi gerekirdi.⁷ Kadının vasisi, babaları, erkek kardeşleri, eşleri ya da erkek akrabalarından birisi olurdu.⁸ Küçük kız çocukları üzerindeki vesayet *tutela impuberum*, kadınların malvarlığını koruma amacıyla vesayet altına alınması ise *tutela mulierum* isimleriyle anılırdı.⁹ Kadınlar üzerinde vesayet üç şekilde kurulurdu; *tutela legitima*, *tutela testamentaria* ve *tutela dativa*.¹⁰ Kanuni vesayete (*tutela legitima*) göre kadının ailesine mensup en yakın erkek hısmı kendisinin vasisi olurdu.¹¹ Kadının baba tarafına dayalı hısmı olmaması ve *pater familias* (aile babası) statüsündeki kocasının ölmesi durumunda *gens*¹² içerisinde kendisine en yakın kişi vasisi olurdu.¹³ Vasiyetname yoluyla (*tutela testamentaria*) yapılan atamada vasi,

kocanın vasiyetnamesine göre belirlenirdi. İlerleyen dönemlerde kadına vasiyete yazılacak vasiyi seçme hakkı verilmiştir. Tam seçme hakkına sahip kadın vasisini istediği kadar değiştirebilirken sınırlı seçme hakkı olan kadın bu imkânı yalnızca birkaç kez kullanabilirdi.¹⁴ Kanun veya vasiyetname yoluyla kendisine hiçbir vasi atanmayan kadın, hâkim statüsündeki *magistra*'ya başvurup kendisine bir vasi atanmasını (*tutela dativa*) isteyebilirdi.¹⁵ *Tutela dativa* ile atanan vasi işlem sırasında hazır durumda olmazsa *praetor* tarafından geçici bir vasi atanabilirdi.¹⁶

12 Levha Kanunları'na göre yetişkin kadınlar vasilerinin izni olmadan köle ve toprak sahibi olamazdı.¹⁷ *Ius Civile*'e¹⁸ göre hukuki işlemlerde, *res mancipi*¹⁹ malların devrinde, borç almada, malvarlığının eksiltildiği işlemlerde, vasiyetname ve miras işlerinde ve köle azat etmede vasinin rızasının (*auctoritatis interpositio*) olması şarttı.²⁰ Kız çocuklarından (*impubes*) farklı olarak kadınlar, vasisinin onayı olmadan bazı işlemleri kendi başlarına yapabiliirdi. Bunların içinde öncelikli sayılmayan malların devredilmesi, borç yükü bulunmayan işlemlerin yapılması, bir ödemenin kabulü ve yabancılar hukukuna ait işlerin yapılması gibi durumlar bulunmaktaydı.²¹ Kadına dava açma konusunda verilen tek ayrıcalık kişiliğine karşı işlenen suçlardı (*iniuria*). Bu durumda kadının hem kendisine hem de hâkimiyeti altında olduğu erkeğe hakaret edilmiş olduğundan kadına dava açabilme hakkı tanınmıştır.²² Kadınların sürekli vesayet altında tutulmaları zaman içerisinde kabul görmemeye başlamış; vasilğin göstermelik bir kurum olması gerektiği fikri yayılmıştır. Bu durum, kadınların vasilerini kendilerinin seçebilmesinin yolunu açmış, kadınlar, tüm işlerini halledebilecek tek bir vasi seçebileceği gibi farklı işler için ayrı vasiler de seçebilme hakkı kazanmıştır.²³ Augustus döneminde, evli ve üç çocuk sahibi olan özgür kadınlar ile dört çocuk sahibi azatlı kadınlara vasi atanma şartı kaldırılmıştı. Kadınlar üzerindeki vesayetin tamamen

* Selçuk Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, uzbasayse@outlook.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Aksaray, 2012: 63.

² Barman, 2017: 33; Aksaray, 2012: 33.

³ Gönenç, 2010: 23; Barman, 2017: 31.

⁴ Thomas, 2005: 112; Palaz Erdemir, 2016: 8.

⁵ Paribeni, 1935: 54.

⁶ *Sui iuris*, hak ehliyetine sahip olma durumudur.

⁷ Gönenç, 2010: 25.

⁸ Palaz Erdemir, 2016: 8.

⁹ İpek, 2017: 322; Aksaray, 2012: 31.

¹⁰ Barman, 2017: 32.

¹¹ Aksaray, 2012: 31.

¹² Ortak atalara sahip geniş aile topluluğu.

¹³ Güneş Peschke, 2017: 23; Özkan, 2017: 17; Gönenç, 2010: 27.

¹⁴ Aksaray, 2012: 32.

¹⁵ Güneş Peschke, 2017: 23; Özkan, 2017: 17.

¹⁶ Aksaray, 2012: 32.

¹⁷ Güneş Peschke, 2017: 25.

¹⁸ Eski Hukuk Dönemi'nde geçerli olan *Ius Civile*, Roma vatandaşa hukukudur (*Aksaray, 2012: 63*).

¹⁹ Önem taşıyan mallar *res mancipi* olarak nitelendirilir, bunlar deve ve fil dışındaki yük hayvanları, köleler, köy irtifakları ve İtalya arazisidir (*Aksaray, 2012: 31*).

²⁰ Aksaray, 2012: 31; Gönenç, 2010: 26; Palaz Erdemir, 2016: 8.

²¹ Gönenç, 2010: 25-26.

²² Aksaray, 2012: 30.

²³ Güneş Peschke, 2017: 29.

kaldırılması ise M.S. 4. yüzyılı bulmuş, kadınlar vasilelere bağlı olmaksızın hukuki işlemlerini kendileri yapmaya hatta kendi çocukları ve torunlarının vasisi olmaya başlamıştır.²⁴

Aile Hukuku: Roma'da evlilik devlet temsilcilerinin onayını gerektirmeyen özel bir olaydı. Düzenlenmiş bir çeyiz ve çiftin birlikte yaşadığının bilinmesi evliliği kanıtlamak için yeterliydi.²⁵ Evliliğin ailenin adını devam ettirme misyonunun yanında miras ve akrabalık düzenini koruma, malların dağılmasını engelleme gibi amaçları da vardı.²⁶ Eski Hukuk Dönemi'nde evlenme töreni manus'un devredilmesiyle yapılırdı. Manus üç yolla kurulurdu; ilki conferreatio denilen, eşlerin şahitler ve rahiplerden oluşan topluluğun önünde bulgur çöreği yemesiydi, bu üst sınıfa ait bir ritüeldi. İkinci yol bir alım-satım işlemi olan coemptio idi, erkeğin karısını sembolik olarak satın alması ile gerçekleşirdi. Üçüncüsü ise usus'tu, kadının evden üst üste üç gün ayrı kalmamak şartıyla erkeğin evinde bir yıl kalmasıyla kurulurdu. Erkeğin usus yoluyla manus egemenliği kurmasının önüne geçmek için kadının babasının evinde kaldığı durumlar görülmekteydi. Manus'un sona ermesi için de bu üç yöntemin tersi uygulanırdı.²⁷ Manus'lu²⁸ (cum manu) evlilik yapan kadının vasisi genellikle kocası olurdu. Manus ile evlenen kadın, kocasının egemenliği altına girdiğinden onun izni olmadan borç alamazdı, evlenirken üzerinde bir borç varsa bu da kendisine ait olurdu. Kadının manus altına girmesiyle sahip olduğu mal varlığı gelin gittiği evin aile babasına geçerdi. Manus'suz evliliklerde ise eşlerin mal varlıkları kendilerine ait olurdu.²⁹ Kadının yeni ailesindeki statüsü değişkendi, eşinin statüsüne göre hukuki yönden kız, torun ya da kardeş unvanını alabilirdi.³⁰ Kocasını, filius familias (aile oğlu) statüsündeyse kadın, yeni ailesinin aile babasının egemenliği altına girerdi ve eşi gibi ailenin çocuğu unvanını alırdı.³¹ Böylece pater familias, diğer evlatlar üzerindeki her türlü yaptırımını yeni gelen kızın üzerinde de uygulama hakkına sahip olurdu.³² Manus'suz evlilik yapan kadın, kanunlar gereği kocasının ve kendi çocuklarının akrabası sayılmaz, kendi babasının velayetinde kalırdı.³³ Roma toplumuna göre meşru çocuklara sahip olmanın yolu manus'lu evliliği; çünkü eş üzerindeki hâkimiyet çocuklar üzerindeki hâkimiyet demektir.³⁴ Başlarda manus'lu evlilik zorunluymışken ilerleyen dönemlerde manus'suz evliliklere de izin verilmiştir.

Lex Oppia'nın iptali için devlet görevlilerinden destek isteyen Romalı kadınların tasviri.

Sine manu isimli bu evlilikte kadına ait mal ve mirasın hâkimiyeti babasına veya vasisine ait olurdu.³⁵

Romalı annelerin, babalarınki gibi vârisleri olmazdı çünkü anneler de aile babasının egemenliğindeydi, kadının vesayet zincirindeki yeri kendi çocuklarıyla eşitti.³⁶ Çocukların annelerinden miras alabilmelerinin dayanağı, annelerinin erkek soyundan akrabaları olarak görülmesiydi.³⁷ Cumhuriyet döneminin sonlarına doğru ortaya konulan miras hukukuna göre çocuklar annelerinden kalan her şeye sahip olma hakkına kavuşmuştu. Eski sisteme göre yedinci dereceye kadar yakın vâris bulunamazsa mülk gens'e düşerdi. Yeni sistemde ise anne soyundan en yakın akrabalar bu mülke talip olabiliyordu. Kadınlar, kendilerinin seçtiği ya da eşleri tarafından seçilen vasileri yardımıyla vasiyetname yazabilirdi. Bir annenin çocuğunu mirastan yoksun bırakması için onun adını vasiyetten çıkartması yeterli oluyordu. Kız ya da erkek çocuklar bunun gibi durumlarla karşılaştıklarında annelerinin vasiyetnamelerini geçersiz kılmak için dava açabiliyorlardı. Sulh hâkimleri, mirastan mahrum bırakılmanın haksız olduğunu düşünürlerse çocukların lehine karar verebilirlerdi. Örneğin, bir çocuğun doğumu esnasında anne ölürse, annenin vasiyeti bu çocuğu kapsamayacağından yeni doğan çocuk mirastan pay alamazdı. İmparatorluk döneminde son doğan çocuklar da hak ettikleri payları alabilmiştir.³⁸

²⁴ Gönenç, 2010: 27-28; Güneş Peschke, 2017: 17-18.

²⁵ Veyne, 2006: 47-49.

²⁶ İpek, 2017: 303.

²⁷ Aksaray, 2012: 47-50; Palaz Erdemir, 2016: 13; Gönenç, 2010: 68-69.

²⁸ El anlamına gelen manus kelimesi, hâkimiyeti anlatmaktadır. Önceleri aile babasının çocuklar ve mallar üzerindeki hâkimiyetini anlatmak için kullanılan bu kelime ilerleyen dönemlerde kadının üzerindeki koca ya da aile reisi hâkimiyetini anlatmak için kullanılmıştır (Palaz Erdemir, 2016: 7).

²⁹ Güneş Peschke, 2017: 22- 26; Aksaray, 2012: 47-50.

³⁰ Gönenç, 2010: 55.

³¹ Osgood, 2014: 19; Güneş Peschke, 2017: 22-24.

³² Aksaray, 2012: 47-50.

³³ Pomeroy, 1995: 152; Aksaray, 2012: 47-50; Palaz Erdemir, 2016: 13; Gönenç, 2010: 68-69.

³⁴ Palaz Erdemir, 2016: 9-10.

³⁵ Özkan, 2017: 15.

³⁶ Thomas, 2005: 111.

³⁷ Gönenç, 2010: 58; Thomas, 2005: 111.

³⁸ Thomas, 2005: 119-120.

Kanunlar: Romulus döneminden itibaren Romalıların yasalarını düzenlemek ve haklarını gözetmek için birçok kanun yürürlüğe konulmuştur. Cumhuriyet döneminde yürürlüğe konulan Oppia Kanunu (Lex Oppia), kadınların devlete yönelik yaptıkları ilk ciddi başkaldırının sebebiydi. Hannibal Barca'nın Roma yakınlarına ordugâh kurması sonucunda M.Ö. 215'te Kartaca ile yapılan savaşta ordunun ihtiyaçlarını karşılayabilmek için tribunus plebis Gaius Oppius'un önerisiyle kadınların renkli giysiler giymeleri, yarım onstan daha fazla altına ve mücevherlere sahip olmaları, dini törenler hariç kasabalar ve kentler ile bunların yakın çevrelerinde araç kullanmaları yasaklanmıştı. Romalı kadınlar bunun gerekli bir yasa olduğunu düşünerek savaş döneminde uygulanmasını kabul etmiş ancak savaşın üzerinden geçen yirmi yıldan sonra uygulamanın kaldırılmasını istemişlerdir. M.Ö. 195'te tribunus plebis Marcus Fundanius ve Lucius Valerius'un önerisiyle Lex Oppia'nın iptali gündeme gelmiş ancak tribunus plebis Marcus Iunius Brutus ve kardeşi Publius Iunius Brutus bu öneriyi veto etmiştir. Bu durum iki taraf arasında gerginliğe neden olmuş, protesto için destekçileriyle beraber Roma sokaklarına çıkan kadınlar devlet görevlileriyle konuşarak yasanın iptal edilmesi için onların desteklerini beklediklerini belirtmişlerdir. Marcus Porcius Cato, Lex Oppia'nın kadınlar arasındaki gösteriş meraklılığını engellediğini savunmuştur. Buna karşılık yasanın kaldırılmasını destekleyen Lucius Valerius, bunun geçici bir yasa olduğunu ve barış döneminde hâlâ yürürlükte olmasının gereksizliğini savunmuştur. Kabalıkların taşradan kente doğru toplanarak kontrol edilemeyecek hale gelmesiyle kadınların isteklerine kulak verilmiş, Lex Valeria Fundania (M.Ö. 195) yasasıyla Lex Oppia Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır.³⁹ Marcus Porcius Cato, kısıtlamaların sürmesini istemiş ve bu konuyu her fırsatta gündeme getirmiştir. Cato'nun konuşmalarının da etkisiyle M.Ö. 169'da Lex Voconia kabul edilmiş, bu yasayla üst sınıfın erkeklerinin, kadınları ve genç kızları mirasçı olarak göstermesi yasaklanmıştır.⁴⁰ Lex⁴¹ Voconia'dan sonra yapılan kadınlara yönelik ilk hukuki düzenleme M.Ö. 46'da Iulius Caesar tarafından oluşturulan Lex Iulia Sumptuaria olmuştur. Kadınların takı takmasını, mor renkli ve pahalı kıyafetler giymesini yasaklayan Lex Iulia Sumptuaria ile öncülü Lex Voconia arasında kadınlarla ilgili herhangi bir hukuki düzenleme yapılmamıştır.⁴²

Cumhuriyetin son yıllarında çıkan iç savaşla suç oranları artmış, toplumsal unsurlarda değişimler meydana gelmiştir. Evliliğe duyulan ilginin azalmasıyla genç nüfus oranı düşmüş, bunun üzerine ilk imparator Augustus, Roma evlilik hayatı ve

toplum ahlakıyla ilgili bazı reformlar yapmıştır.⁴³ Lex Iulia de Maritandis Ordinibus, Lex Iulia de Adulteriis Coercendis ve Lex Papia Poppaea kanunlarıyla evlilik dışı ilişkiler ortadan kaldırılmaya çalışılmış, evlenmek ve çocuk sahibi olmak desteklenmiştir.⁴⁴ Evlenme ve vesayetle ilgili konuları düzenleyen M.Ö. 18 tarihli Lex Iulia de Maritandis Ordinibus ile üç çocuklu özgür kadınların ve dört çocuklu azatlı kadınların vasi sahibi olma mecburiyeti kaldırılmış, bu kadınlara mirastan tam olarak yararlanabilme hakkı verilmiş, vasisi ergenliğe ulaşmamış kadına, dos⁴⁵ tesisi için praetor'dan vasi isteyebilme hakkı tanınmıştır. Evlilik ve ebeveynliği özendirmeyi amaçlayan bu kanun bekâr, dul ve çocuksuz kadınları bazı haklardan mahrum bırakmıştır. 20-50 yaş arasındaki kadınlara çocukları olmaması hâlinde evlenme ve çocuk sahibi olma zorunluluğu getirilmiştir. Eşi ölen kadının bir yıl, boşanmış kadının altı ay içerisinde yeniden evlenmesi gerektiği belirtilmiş, belirlenen sürele uymayanlar vasiyetname ile kendilerine bırakılan mirastan bekâr ise tamamen, evli ve çocuksuz ise kısmen mahrum bırakılmış, eşini kaybeden çocuksuz kadınlara kendilerine kalan malın yarısını alabilme hakkı tanınmıştır. Senatus üyelerinin (clarissimi) ve onların üç nesil kadın ve erkek ardıllarının hayat kadınları ya da mahkûmlar ile evlenmeleri yasaklanmış, özgür ve azatlıların birbirleriyle evlenme yasağı ise kaldırılmıştır. Evlenmeyi engelleyebilecek etkenleri azaltmak için de aile babasının evliliğe haksız yere engel olması yasaklanmıştır.⁴⁶ M.Ö. 18 tarihli Lex Iulia de Adulteriis Coercendis ile evlilik dışı ilişkilerin her türü suç olarak kabul edilmiştir. Evlilik dışı ilişki yaşayan kadına adaya sürülme, Romalı bir yurttaşla evlenememe, mallarının üçte biri ile dos'unun yarısına el konulma cezaları uygulanmıştır. Bu suçu işleyenler mahkemelerde şahit olamaz, mirastan yararlanamaz ve infamia (şerefsiz) olarak yaf-talanırdı.⁴⁷ Evli bir kadınla ilişkisi olan erkek ise malvarlığının yarısına el konarak bir adaya sürülürdü. Karısının kendisini aldattığını bilen erkeğin karısını boşaması ve onu cezalandırması gerekirdi. Cezalandırma görevini yerine getirmeyen koca, kadın ticareti yapmakla suçlanırdı. Boşanmaya ilişkin maddeleri de kapsayan kanuna göre boşanma isteği yedi yetişkin Romalı yurttaşın huzurunda yazılı şekilde bildirilirdi.⁴⁸ Augustus dönemine ait bir başka kanun olan Lex Papia Poppaea, Lex Iulia de Maritandis Ordinibus'ta bazı değişiklikler yapmak için M.S. 9'da çıkartılmıştır. Bu kanunla evli olan ama çocuğu olmayan veya bekâr ve dul olanlar miras konusunda bazı haklardan mahrum edilmiştir. Evli ama çocuksuz kişiler kendilerine vasiyetname ile kalan malları alamıyor, bu mallar üçüncü dereceye kadar yakın akrabalar veya

³⁹ Söğütli Erişgin, 2013: 22; Gönenç, 2010: 155; Gür Kalaycıoğulları, 2017: 127-133.

⁴⁰ Gür Kalaycıoğulları, 2017: 137.

⁴¹ Lex isimli kanunlar Cumhuriyet Dönemi'nde yasama yetkisine sahip olan halk meclislerince yapılmaktaydı (Aksaray, 2012: 90).

⁴² Aksaray, 2012: 75.

⁴³ Özkan, 2017: 19; Palaz Erdemir, 2016: 11.

⁴⁴ Gönenç, 2010: 133.

⁴⁵ Dos, kadının boşanması durumunda güvencesi olması için hazırlanan çeyizdi. Kadının mücevherleri, giysileri, şahsi parası ve köleleri dışındaki mallarından oluşurdu (Gönenç, 2010: 130).

⁴⁶ Pomeroy, 1995: 151; Aksaray, 2012: 91-93; Palaz Erdemir, 2016: 13; Güneş Ceylan, 2010: 130-131; Gönenç, 2010: 27; Mutluay, 2007: 107.

⁴⁷ Güneş Ceylan, 2010: 140; Palaz Erdemir, 2016: 11; Aksaray, 2012: 93-94.

⁴⁸ Aksaray, 2012: 94-95; Güneş Ceylan, 2010: 138-139.

azatlara verilebiliyordu. Kanunen hiçbir vâris bulunamazsa sahipsiz mal imparator hazinesine aktarılıyordu. Gayrimeşru çocukların nüfusa kaydını yasaklayan kanunla evlilikten doğan çocukların otuz gün içinde nüfusa kaydedilmesi mecburi olmuştur. Yeniden evlenme süreleri düzenlenmiş, kocası ölen kadının iki yıl, boşanan kadının bir buçuk yıl içinde tekrar evlenmesi uygun görülmüştür. Evlilik kısıtlaması senatus üyeleriyle sınırlandırılmış, ek olarak senatörlerle evlenmesi yasak olanların onlarla nişanlanamayacakları da belirtilmiştir. Statüsünü kaybeden senatus üyelerinin kızlarının, azatlılarla evlenmesi serbest bırakılmıştır.⁴⁹ Tiberius, Lex Maiestas'a yeni düzenlemeler getirmiştir.⁵⁰ Kanuni yaptırımlardan kurtulabilmek için kendisini hayat kadını olarak gösteren ancak işte çalışmayan kadınlara sürgün ve işkence cezası verilmiştir.⁵¹ Caligula, hayat kadınlarına ve onlar üzerinden gelirden edenlere yeni vergiler getirmiştir.⁵²

M.S. 46 tarihli Senatus Consultum Vallaeorum ile kadınların üçüncü kişiler adına borç alması, kefil olması gibi durumlar düzenlenmiş, bu iki durumun içinde olan kadına borcunu ödememe imkânı sunulmuş, bu imkândan habersizce borcunu ödeyen kadına ise ödediği borcu geri alabilme (conductio indebiti⁵³) fırsatı verilmiştir. Ayrıca kadınların aile dışı iş ilişkisi kurması yasaklanmıştır.⁵⁴ M.S. 50 tarihli Lex Claudia de Tutela Mulierum ile yetişkin kadına erkek akrabasının vasi atanması kuralı kaldırılmış, böylece kadınlar üzerindeki vesayetin gücü zayıflatılmıştır.⁵⁵ M.S. 52 tarihli Senatus Consultum Claudianum De Mulieris Quae De Servis Alieni Iungerint kanununa göre başkasının kölesiyle ilişkisi olan yurttaş kadın, köleyle ilişkisinden doğan çocukları ile köle sahibinin kölesi olurdu. Sahip, ilişkiye onay verirse kadın azatlı olur, çocukları köle olarak kalırdı.⁵⁶ Claudius bunu değiştirmiş, annenin özgür olması durumunda çocuğun da özgür olmasına karar vermiştir.⁵⁷ M.S. 61 tarihli Senatus Consultum Calvisianum ile 50 yaşını geçen kadına, 60 yaşını geçen bir erkekle evlenmesi hâlinde mirastan tam olarak yararlanabilme hakkı tanınmıştır. M.S. 133 tarihli Senatus Consultum Tertullianum ile kadınlara çocukları için kanuni mirasçı olma yolu açılmıştır. M.S. 178 tarihli Senatus Consultum Orphitianum ile çocuklara, vasiyetname hazırlamamış annelerinin mirasından yararlanabilme hakkı tanınmıştır.⁵⁸ Yine bu kararlar annenin mallarının kız ve erkek çocuklara eşit bölünmesine karar verilmiştir. Milattan sonra ikinci yüzyılın başlarında çıkarılan Senatus Consultum Plancianum ile boşanmayı izleyen otuz gün içerisinde hamile olduğu anlaşılan kadının bunu kocasına ya da kocasının aile babasına bildirmesi şart koşulmuştur. Marcus Aurelius Severus Alexandros döneminde ya-

pılan düzenlemeyle erkeğin bir mülkü eşinden habersizce teminat göstermesi hâlinde mülkün ipoteklenemeyeceği belirtilmiştir. İmparator Gordianus dönemindeki düzenlemeyle bir erkekten toprak alacağı olan kişinin, malın kadına ait olması durumunda bu toprağı alamayacağı kabul edilmiştir.⁵⁹ M.S. 212 yılında Caracalla tarafından çıkartılan Constitutio Antoninina ile Romalıların, Latin ve yabancı kadınlarla evlenmesi hukuken geçerli kabul edilmiş, bu evlilikten olan çocuklar da Roma vatandaşı sayılmıştır.⁶⁰ M.S. 4. yüzyıl itibarıyla kadınlar üzerindeki vesayet kaldırılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır. M.S. 410'da Honorius ve II. Theodosius'un getirdiği yeni kanunlar ile kadınlar üzerindeki vesayet tamamen kaldırmıştır.⁶¹

Kaynakça

- Aksaray, Buse (2012). Roma Hukukunda Kadının Hak ve Fiil Ehliyeti (1. Baskı). İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Barman, Nurcan (2017). Roma Hukukunun Konusu Olarak Kadın Ac 27-305. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing (LAP).
- Gönenç, Fulya İlçin (2010). Roma Hukukunda Kadın (1. Baskı). İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Güneş Ceylan, Seldağ (2010). Roma Hukukunda Evlenme (Matrimonium). Ankara: Yetkin Basımevi.
- Güneş Peschke, Seldağ (2017). Roma'da Kadının Fiil Ehliyetinin Sınırları. Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, 23 (3), 17-32.
- Gür Kalaycıoğulları, Serap (2017). Klasik Dönem Yazarlarında Roma Kadınının Tasviri: Krallığın Kuruluşundan Cumhuriyetin Yıkılışına Giden Süreçte Roma'da Kadın (1. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- İpek, Nurcan (2017). Arkaik ve Klasik Dönem Roma Ailesinde Çocuk ve Yeni Doğan Bebeğin Terk Edilmesi Meselesi. Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, 23 (2), 295-360.
- Mutluay, Nazmiye (2007). Yunan ve Roma Uygarlığında Çocuk. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Osgood, Josiah (2014). Turia: A Roman Woman's Civil War. New York: Oxford University Press.
- Özkan, Elif Burcu (2017). Yasalar Ve Gelenekler Işığında Arkaik ve Klasik Dönem Yunan ve Cumhuriyet Dönemi Romalı Kadınların Aile Hayatı. Kadın Araştırmaları Dergisi, (15), 1-25.
- Palaz Erdemir, Hatice (2016). Roma Vatandaş Hukukunun Konusu Olarak Kadın. Tarih Dergisi, (63), 1-26.
- Paribeni, Roberto (1935). Roma Ailesi. (Çeviren: Şemseddin Talip). İstanbul: Capitoliwm -I.
- Pomeroy, Sarah (1995). Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity. New York: Schocken Books.
- Söğütlü Erişgin, Özlem (2013). Roma Toplumunda Kadının Konumu. İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 4 (2), 1-31.
- Thomas, Yan (2005). Roma Hukukunda Cinsiyet Ayrımı. (Editör: Georges Duby, Michelle Perrot). Kadınların Tarihi, C1. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 99-149.
- Veyne, Paul (2006). Roma İmparatorluğu. (Editör: Philippe Ariès, Georges Duby). Özel Hayatın Tarihi 1: Roma İmparatorluğu'ndan 1000 Yılına. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

⁴⁹ Aksaray, 2012: 96-97; Güneş Ceylan, 2010: 132-133.

⁵⁰ Barman, 2017: 23.

⁵¹ Palaz Erdemir, 2016: 12; Barman, 2017: 23, 43.

⁵² Barman, 2017: 46.

⁵³ Conductio indebiti, var olmayan bir borcun ödenmesi sonrasında verilenin geri alınması amacıyla açılan davalara verilen isimdir (Gönenç, 2010: 30).

⁵⁴ Aksaray, 2012: 98; Gönenç, 2010: 29.

⁵⁵ Özkan, 2017: 20; Aksaray, 2012: 97.

⁵⁶ Aksaray, 2012: 99.

⁵⁷ Barman, 2017: 63.

⁵⁸ Aksaray, 2012: 101.

⁵⁹ Barman, 2017: 71, 73.

⁶⁰ Barman, 2017: 69.

⁶¹ Özkan, 2017: 20.

OSMANLI DEVLETİ'NDE KADIN MAHKÛMLAR VE KADIN HAPİSHANELERİ

Zeynep KARGI*

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Osmanlı Devleti geniş coğrafi sınırlara varlığını nüfuz ettirmiş her çeşit etnik tebaadan halkı içinde barındıran çok uluslu bir devlet olması hasebiyle asayiş, kamu düzeni, yargı divanı gibi birçok konuda gerek toplumun huzurunu sağlamak gerekse varlığını uzun müddet kalıcı kılmak amacıyla devletin yargı kanalını hassas ve ince bir çizgide tutmuştur. Adalet, suç ve ceza kavramını Müslim ve gayrimüslim tebaa üzerinde herkesin kendi inancına ve dini vecibelerine uygun şekilde yargılamış buna uygun biçimde hükümler vermiştir. Her ulusta olduğu gibi Osmanlı devletinde de halkın en önemli yapı taşı olan kadın ise suç ve ceza olgusu üzerinde titizlikle durulması gereken elzem bir konudur. Fakat suç ve cezanın her dönemde var olduğunu düşünürsek adalet, yargı, kavramları eşliğinde kadının ilişkisi de kafamızda çağrışmaya başlayacaktır. Çünkü kadın ve suç kelimeleri yan yana geldiği zaman Osmanlı devletinin hayat standartları göz önünde bulundurulunca kadınların işledikleri suçlar karşısında onları bu yaygın suçları işlemeye iten sebepler cezalandırmalar mı yoksa hayat şartları mı görünür kılmıştır? Yahut suçların çokluğundan mı cezalar artmıştır? Soruları belirginleşir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı dönemde, uzun süren savaşlar, siyasi güç kaybının yanı sıra ağır mali sorunlara, tek başına bir faktör olmamakla birlikte mali sorunlar da işlenen suçların artışına sebep olmuş, özellikle fuhuş suçunun artmasında itici güç haline gelmiştir. Bu dönemde Müslüman olan ve olmayan ayırımının, fuhuş suçu dikkate alındığında en az seviyeye indiği görülür. Önceleri neredeyse tamamı gayrimüslim kadınlardan oluşan fahişelerin, artık Müslüman kadınlar arasında da yaygın hale gelmeye başladığı yine bu dönemde görülür. Bir meslek olarak fahişeliği yapan kadınların yanında, kadınları bir pazarlama metaı olarak görenler de hızla artmaya başlamıştır. Kendi hemcinslerini pazarlayan bu kadınların Müslüman olanlarına bazı cezalar vermek mümkün olmuşsa da başka bir devletin vatandaşı olanlarına dokunmak oldukça zorlaşmıştır. Başında evinin geçimini sağlayacak erkeğin bulunmadığı kadınların, uzun dönem savaşların birbiri ardınca devam ettiği bir ortamda biraz da maişetlerini temin niyetiyle bu yola çıkmaları, Osmanlı Devleti'nin fuhuşla mücadelede bütün etkin yöntemlerini geçersiz kılmıştır. Zaten savaş dönemlerinde kadın ve çocuk

suçluların sayısında önemli bir artış olduğu dikkatlerden kaçmaz. Fuhuş suçundaki genel artışı yine maddi saiklerin de etkisiyle işlenen hırsızlık takip eder. Diğer suç türleri de görülmele beraber kadın suçlarının ekserisini fahişelik, fuhuşun sebep olduğu cinayetler ve hırsızlık oluşturur. İşlediği suç nedeniyle mahbese atılan kadınların, beden ve ruh sağlıklarını korumaya hiç de elverişli olmayan modern anlamdaki hapis hane kurumlarından son derece uzak olan bu mekânlar, onlar için sadece hürriyetlerini elinden alan bir ceza olmanın ötesine geçerek, onları toplum vicdanının kabul edemeyeceği tarzda görünmez işkencelerle dolu bir hayatı yaşamaya da mecbur bırakmıştır. Çünkü hepsi için mutlak bir geçerliliği olmasa da, suç işledikleri serbest zamanlarda ahlak, iffet, yeme-içme, uygun barınma mekânlarından uzak bir hayat sürme, giyinme hatta yatacak yer bulma gibi sıkıntıları, ıslah olup topluma kazanılmaları amacıyla getirildikleri mahbeslerde ve hapisanelerde de büyük ölçüde aynen yaşamışlardır. 1730-1830 tarihleri arasında klasik dönemin sembolleşmiş ve en çok bilinen hapisanelerinden biri olan, Baba Cafer Zindanı'na bakıldığında, burada kadın mahkûmlara ait ayrı bir bölümün var olduğu görülmektedir. 1858 senesinde, hapisaneler konusunda uzman sayılan İngiliz subayı Binbaşı Gordon'un da katılımıyla Meclis-i Tanzimat Dairesi'nde toplanan özel komisyonda kadın hapisaneleri ele alınmıştır. Bu düzenleme çalışmalarında kadın mahkûmlar için özel hapisanelerin yapılması planlanmıştır. Ancak kadın hapisanelerinin, vilayet ve kazalarda kurumsallaşma çabaları büyük ölçüde yetersiz kalmıştır. Kadın hapisaneleri, hapisanelerin ıslahı gündeminin de alt maddelerinden biri olmuştur. 1912 yılına kadar, kadın mahkûm ve tutuklu sayısının az olmasından dolayı kadınlar için ayrı bir hapis hane yapılmasına ve kadın gardiyanların tayin edilmesine gerek görülmemiştir. 1876 Anayasasına göre bütün Osmanlılar kanun önünde din ve mezhepten doğan konular dışında hak ve ödevler bakımından eşittirler. Bu hükme göre Osmanlı'da kadın ve erkeklerin eşit olduğu görülmektedir. Fakat medeni haklar bakımından kadın eskisi gibi şer'i hukuka tabidir. Osmanlı'da da klasik dönemden, imparatorluğun sonlarına dek kadın mahkûmların, erkek mahkûmlardan ayrılarak başka bir mekânda kapatıl-

* Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Lisans Mezun, kargiz881@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

dıkları ve daha sonraki dönemlerde de hapsedildikleri görülmektedir. Osmanlılarda kadınlar için ayrı bir bina niteliğinde kadın hapishanesi bulunmamaktaydı. Kadın mahkûmlar cezalarını mahalle imamının gözetiminde, kadın hapishanesi anlamına gelen “imam evi”nde ya da kendileri için özel olarak kiralanmış evlerde çekelerdi. Ölüm cezası dışında akla gelen ilk ceza uygulamalarından biri hapis cezası olduğundan, kadın mahkûmların kapatıldıkları hapishanelerin, bilhassa fahişelerin hapsedildiği kısımların durumu, aynı zamanda suçlu kadınlara yaklaşımın da bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ancak 1912 yılından itibaren, giderek artan kadın mahkûm ve tutuklu sayısı, kadın hapishanelerinin oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Hükümetin ayrıca kadın hapishaneleri yapacak mali gücü olmadığından, kısıtlı bütçe imkânlarıyla yapılmakta olan birkaç yeni hapishanenin bünyesinde kadınlara mahsus mahaller oluşturma yoluna gidilmiştir. Dâhiliye Nazır'ının bütün kazalarda yeni inşa edilecek hapishanelerde kadınlara özel mekânlar tahsis edilmesine yönelik tebliği, müsteşarlık aracılığı ile tüm il merkezlerine gönderilmiş, bunun üzerine kazaların çoğundan, kadın mahkûm ve tutuklular için bir hane kiralanmasına ve kadın gardiyanların atanmasına yönelik talepler gelmişti. Kazalardan gelen yeni kadın hapishanesi inşa taleplerine, genellikle mevcut hapishanelerin bir ya da iki koğuşunun kadınlara ayrılmasının veya ek bir koğuş yapılmasının uygun olduğu yönünde cevaplar verilmiştir. Eğer kazaların bunları yapma olanağı yoksa o takdirde kadın mahpusların çevre bölgelerdeki kadın mahkûmlar için tahsis edilmiş hane veya koğuşlara naklinin sağlanması istenmiştir.

1916 yılına gelindiğinde de kadın mahkûmların tutulacağı yer sorunu hala çözülememişti. Bundan dolayı, hazırlanan 1916 tarihli Hapishaneler Nizamnamesinde gerek merkez gerekse umumi hapishanelerde kadınlara mahsus mahallerin oluşturulması şart koşulmuştur. Kadın mahkûmların işlemleri suçlara göre, ilgili tipteki hapishanelerde mahkûmiyetlerini tamamlaması istenmiş, ihtiyaç olduğu takdirde ayrı kadın hapishaneleri kurulması uygun görülmüştür. Ancak, bu hiçbir zaman gerçekleşmemiş, kanunlar ve hapishanelere ilişkin nizamname, işleyecek olan sistemi ortaya koymuştur. Uygulamaya geçirilecek olan her sistem için yapılacak harcamalar, devletin bütçesiyle doğrudan ilişkilidir. Devletin kısıtlı malî kaynaklarıyla, kanunlara işlerlik kazandıracak sistemi oluşturmaksa neredeyse imkânsızdır. Bu sorun yeni bir gündem oluşturmuş geçici çözüm arayışlarına giren hükümet, yaptığı kurumlar arası yazışmalarla, arayışlarına devam etmiş fakat kadınlar için yeni hapishane inşa edilmesi projesi, ekonomik gerekçeler ileri sürülerek, gerçekleştirilemez görülmüştür. Osmanlı Devleti, ihtiyaca cevap veremeyen kadın hapishanelerinin ıslahı konusunda oldukça ağır hareket etmiştir. Yeni yapılan hapishanelerde kadınlar için ayrı bir koğuşun yapılması öngörülse de dönemin şartları göz önüne alın-

Eğlenen kadınlar, Levni'den (öl. 1732).

<http://www.tarihi kadim.com/lale-devri-sanatcisi-levni-ve-eserlerinde-kadin-tasvirleri/>

dığında bütçenin buna elvermediği, erkeklere mahsus hapishanelerin bir koğuşunun kadınlara ayrılması yoluna gidildiği görülmektedir. Devletin, genel olarak hapishaneler sorununu ve bu sorun içinde önemli bir yere sahip olan kadın hapishanelerini de facto yöntemlerle çözmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Kadın mahkûmlar, XX. Yüzyılın ilk çeyreği içinde yeni hapishanelerde erkeklerden ayrı olarak kadın koğuşlarının inşa edilmesine değin onlar için tahsis edilen erkek mahkûmların bulunduğu hapishanelerin bir bölümünde mahkûmiyetlerini tamamlamışlardır. Hapishane ve tevkifhanelerde tutulanlar kadın olunca, bunların yanındaki çocukların ne olacağı da halledilmesi gereken bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Kadın mahkûm ve tutukluların, çocuklarıyla birlikte kalıp kalmamalarına kanun bazı sınırlamalar getirmiştir. Böylece 0-6 yaş arası çocukların anneleriyle birlikte hapishanede kalmaları uygun görülmüş, altı ve yukarı için de birlikte alıkonulmasının sakıncalı olduğu belirtilmiştir. Adliye Nezareti de bu tip mahkûmlarla ilgili nihai kararını bu kanunla vermekle birlikte, İstanbul Bidayet Mahkemesi Savcısı, kadın mahkûmların çocuklarıyla birlikte Darülaceze'de bir bölüm oluşturularak, burada mahkûmiyetlerini tamamlama-

maları önerisinde bulunmuştur. Kadın mahkûmların çocukları ile alıkonulmasının sakıncalarının yanında, çocuğun annesinden ayrı olarak büyümesinin getireceği ruhsal eksikliği göz ardı etmek istemeyen yetkililer, bu tip davalarda çok titiz çalışmışlardır. Bu çelişkili durumdan dolayı, Adliye Nezareti'ne danışarak hem vicdanî hem manevî hem de insanî boyutuyla en doğru kararı vermeye çabalamışlardır. Zabıt görevlilerinin nezaretinde hapse getirilen bu kadınların hemen hepsi yoksulluk sebebiyle hırsızlık ve rüşvete teşebbüs edenlerden oluştuğundan, zabıt görevlileri, bu mahkûm çocuklarının yaşam haklarının korunması gerekliliği üzerinde durmuşlardır.

Kadın hapishanelerinde giyim-kuşam, yeme-içme gibi zorunlu ihtiyaçların karşılanması belirli şartlar dâhilinde olmaktaydı. Her ne kadar sosyo-ekonomik şartlar hapishane bütçesini zorlasa da mahkûmların elbiseleri, yatakları ve korunması gereken eşyaları kısıtlı imkânlarla da olsa tedarik edilmeye çalışılmaktaydı. 1880 tarihli Nizamnamenin üçüncü faslı, mahkûmların yeme-içme, giyim ve yataklarına ayrılmıştı. Elli üç ve elli dördüncü maddelerde işenin, devlet tarafından mahkûmlara piştikten sonra üzerinden yirmi dört saat geçmiş, günlük üç yüz dirhemden bir çift ekmek, mevsimine göre sadeyağ veya içyağıyla pişirilmiş sebze, kuru baklagil veya etten oluşan bir yemek ve günlük otuz dirhemlik çorbanın hastane tabibinin onayıyla verileceği belirtilmektedir. Yine tabip onayıyla hamile olan veya çocuk emziren kadınlara, gerektiğinde bu miktardan fazla tayinat verilebilecekti. Ramazan günlerinde bunlara sahur ve iftariyelik de eklenecekti. Ancak kendi özel durumları dolayısıyla yemeleri gereken yiyecek bulunan mahpuslar bu ihtiyaçlarını kendileri karşılayacak, böyle kendi ihtiyaçlarını kendileri karşılayanlara devlet tarafından bir şey verilmeyecekti.

Hapishanede mahkûmların yemeklerinin yine nizamnamelerde doktorun yaptığı düzenlenmeye göre hazırlanacağı ve mahkûmlara dağıtılacağı bildirilmiştir. Ancak devletin içerisinde bulunduğu zor sosyo-ekonomik şartlar mahkûmların beslenmesini de doğrudan etkilemiştir. Üstelik bir de hapishanedekiler kadın olunca yanlarında çocuklarıyla gelen veya hapishanede doğum yapıp çocuklarını dünyaya getiren kadınların işi daha da zor olmuştur. Çünkü hapishaneler idaresinin her bir hapishane ve tevkifhaneye verdiği yıllık para mahkûmların her türlü ihtiyacını karşılamaya genellikle yeterli gelmemektedir. Hal böyle olunca da kadınlara verilen az miktardaki tayinat, bunların çocuklarıyla birlikte olanlarına hiç kâfi gelmemektedir. Mahkûm ve tutuklulara verilen ekmek ve yemek miktarının oldukça sınırlı olduğu, bu nedenle hapishanedekiler arasında gıdasızlık yüzünden bazı hastalıkların, hatta ölümlerin yaşandığı anlaşılmaktadır.

Mahpuslarla birlikte kürek cezasına mahkûm olanların da hapishaneye mahsus elbiseyi giymeleri, mahkûmların dış elbisesinin mevsime uygun olarak yün, keten ya da pamuktan

yapılmış olmasını, bu mahkûm elbisesinin iki senede bir yenileneceğini, yine iki yıl için verilen don ve gömlektan oluşan iç çamaşırlarının ikişer kat olup haftada bir yıkanacağını, iki senede bir defa iki renkli olmak üzere birer serpuş ile bir çift kundura ve üç senede bir olmak üzere de birer yağmurluk verileceği belirtilmiştir. Bu şartlar kadın ve erkek tüm mahkûmlar için aynıdır. Ayrıca sıhhi nedenlerle farklı ve fazladan elbise giymesi gereken mahkûmlar da doktorun onayıyla ihtiyaç duyulan elbiseyi giyebileceklerdi. Her mahkûmun yatağı bir metreye altmış santimetreden yapılan döşek, yastık, çarşaf ve yorgandan ibaret olacaktır. Bu eşyalar eskidikçe müdürün vereceği karar üzerine adliye müfettişleri tarafından görülerek, yenilenmesi yoluna gidilecektir. Ancak hapis cezasıyla mahkûm olanlar, elbise ve yataklarını kendileri tedarik edeceklerdi. Hapishanede vefat eden fakir ve kimsesiz mahkûmların kefenlenmesi ve cenazelerinin kaldırılması meselesi de hapishane idaresine aitti. Bu husus Dâhiliye Nezareti'nden Kastamonu vilayetine 3 Mayıs 1916 tarihinde de ayrıca hapishane ve tevkifhanelere bildirilmişti. Aynı durum Maraş'a da iletilmiş, Maliye Nezareti'nden de olur alınmıştı. Kadın mahkûmların hapishanelerde çalıştırılması ve onlardan bir iş gücü olarak faydalanılması sıklıkla rastlanılan bir durum olamamakla beraber, savaş dönemi gibi bazı olağanüstü hallerde tutuklu ve mahkûm kadınlardan bu hususta yararlanılmıştır. Bu hareket aynı zamanda geçim derdinden dolayı fuhşa sürüklenen kadınları, cezalarının bitiminde birer sanat ve meslek sahibi yapmaya da yöneliktir. Bir hukuk devleti olduğu kadar sosyal devlet olma özelliği de taşıyan Osmanlı'nın, aldığı tüm tedbirlere, getirdiği sınırlamalara rağmen ve en azından Müslüman kesimde İslam ahlâk kaidelelerinin insan vicdanını etkisi altına almış olması gereği de dikate alındığında özellikle maddi sıkıntılar nedeniyle kadınların işlediği suçların önüne geçememesi sosyolojik, psikolojik, çevresel ve hatta biyolojik faktörlerin de ele alınmasını gerektirir.

OSMANLI MODERNLEŞMESİNDE KADIN GAZETELERİ

Fatma KURT*

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Giriş: Modernleşme kavramının dünya tarihi açısından önemi büyüktür. Aydınlanma ile başlayan modernite Avrupa'da etkili olmuş bir düşünce ve yaşam biçimi olarak, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda da kendi dinamikleriyle tartışılmış ve Osmanlı toplumuna özgü bir modernleşme sürecini başlatmıştır. Askeri alandaki yetersizliği giderme ihtiyacıyla başlayan modernleşme bürokraside, eğitimde ve diğer tüm alanlarda kabul edilen yeni bir dünya görüşünü Tanzimat'la birlikte toplumun da gündemine taşımıştır.

Bürokratların ve Batı'da eğitim alan çoğu Osmanlı aydınının eğitim ve modernleşme aracı olarak araçsallaştırdığı gazeteler, yenileşme döneminde yeni bir edebiyat üretirken, halkın düşünce yapısında da yeni bir dünya tasavvuru oluşturmada yegâne dinamik olarak karşımıza çıkar. Tanzimat sonrası yeni edebiyatın Batı edebiyatından uyarladığı edebi eserleri ve yapılan ilk tercümelemleri toplumun her kesimine ulaştıran gazeteler yaygın bir eğitim kurumu işlevi görmektedir. Özellikle matbaanın ve eğitim kurumlarının yaygınlaşması ile birlikte eğitilmiş kadınların sayısı artmış ve yeni oluşan kültür ikliminde kadınlar da fikri ve sanatsal faaliyetlerini bu mecralarda ifade etmeye başlamışlardır. Dönemin belli başlı kadın gazeteleri ve dergilerini anlamak, modernleşmenin Osmanlı coğrafyasında kadın okuyucularda yarattığı etkiyi ve dönemin kadınlarının modern dünya tasavvurunu anlamak açısından önemli bir kaynaktır. Kadın gazetelerinde kadınların kaleme aldığı makaleler üzerinden modernleşme sürecinin başat tartışma konularını kronolojik olarak değerlendirmek ve modernleşme sürecinin eğitim, edebiyat, toplumsal hayatla etkileşimlerini anlamak Osmanlı kadınlarının modernleşme sürecini anlamak için en sağlıklı yol olarak karşımıza çıkar.

Kadınlara yönelik yayımlanan ilk gazete olması nedeniyle 1895-1908 yılları arasında yayımlanan Hanımlara Mahsus Gazete, 1908-1909 yılları arasında basılan Kadın ve 1913-1921 yılları arasında basılan Kadınlar Dünyası dergilerinin metinlerinde tartışılan konular, farklı ve ortak görüşler olarak incelenmesi gereken bir kültür ikliminin meyveleridir. Bu

üç önemli kadın mecmuasının incelenmesi kadının tarihsel dönüşümünün kronolojisini vermesi açısından da önemlidir. Osmanlı Kadın Modernleşmesi: Köken olarak çeşitli tanımlamaları yapılan modernleşme kavramının Fransızca bir sıfat olarak içinde yaşanan çağa, güne uygun olan, asri, çağdaş¹ anlamları Osmanlı toplumunda ıslahat, cedit, reform iken ve Tanzimat'la birlikte tecdid, teceddüd, ictihad ve takip eden zamanla birlikte de terakki kavramları ile karşılanmıştır.² Bir yenileşme hareketi olarak başlayan Osmanlı modernleşmesini askeri alanda başlayıp, eğitim, edebiyat, sanat ve tüm sosyal kurumlarda yaşanan köklü bir değişim olarak nitelendirmek mümkündür. Türkiye'nin sosyal tarihini anlamak için edebiyat tarihini sağlam bir kaynak olarak görmenin gerekliliğini dile getiren Karpat'a göre bizim edebiyatımız modernleşme sürecimizde yaşadığımız tüm acıları ve zorlukları edebiyata aktarabilmiştir.³ Modernleşme serüvenimizin tüm aşamalarının aktarıldığı Türk romanının az yararlanılmış bir kaynak olduğunu ifade eden Mardin'e göre de Osmanlı aydınlarının yeni sorunlara getirdikleri çözümler bu yeni edebiyatla verilmiş, kadınların toplumdaki yeri ve üst sınıf erkeklerin Batılılaşması gibi konular bu edebiyatta mevzu edilmiştir.⁴ Gazeteler ve hiç şüphesiz kadın gazeteleri, dergileri ise kadınların modernleşme sancularına ve diğer içtimai sorunlara getirdikleri yorumlar bakımından mühim ve az çalışılmış bir kaynak olarak durmaktadır. Gazete ve dergilerin yaygınlaşması ile gelişen Batı etkisindeki edebiyatımız yeni yazar ve düşünürlerin modernleşme ile ilgili farklı görüşlerini topluma sunarken modernleşmenin en önemli değişkenlerinin başında yer almıştır.

Türkiye'nin modernleşmesine katkıda bulunan gazete yayıncılığının Avrupa'ya has olan her gün gazete okuma alışkanlığını kazandırdığı ciddi bir okuyucu kitlesi varlığından söz etmek gerekir, II. Abdülhamid tahta çıktığında İstanbul'da bulunan matbaa sayısı elli dört iken bu sayı 1908'de doksan dokuzaya çıkmıştır.⁵ Yeni gelişen edebiyat anlayışı ile birlikte okuma alışkanlıkları da değişmiştir. Bu nedenle Osmanlı modernleşmesini Batı etkisinde gelişen Yeni Türk Edebiyatı'ndan bağımsız görmek mümkün olmayacaktır. Şinasi'nin

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, fatmazehrakurt@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük (İstanbul: Bahar), 779.

² Mustafa Gündüz, Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası, Modernleşme, Eğitim, Kültür Ve Aydınlar (Ankara: Lotus, 2010),163.

³ Kemal H. Karpat, Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum (İstanbul: Timaş, 2017),77.

⁴ Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi (İstanbul: İletişim,2017),30.

⁵ Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu (Ankara: Arkadaş, 2017),256.

Tasvir-i Efkâr ile öne çıkan halk dilini ve anlaşıl- mayı önemseyen anlayışı, sade anlatım ve kesin fikir stili ve okuyucu mektuplarına gazetede yer vermesiyle Türkçe basınına getirdiği yenilikler gazetelerin Osmanlı modernleşme- sinde üstlendiği misyona örnek gösterile- bilir.⁶ Bununla beraber Osmanlı kadınların- ın modernleşme süreci ile kastedilen Tanzimat'tan Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen sürede Osmanlı kadınlarının mo- dernizm algısı, çözümlemeleri ve uygula- maları kastedilir. Kadınların eğitim ve ka- musal hakları ile ilgili önerileri, talepleri de- vâm ederken basın yayın dünyasında söz sa- hibi olmaları ve kendi gazete ve dergilerini ya- yımlamalarıyla modernleşme maratonunda önemli bir kilometre taşı daha belirginleşmiş olur. Kadınların dergi- ler ve yardım cemiyetleri ile yürüttüğü sosyal faaliyetlerin modernleşmeye katkıları, Osmanlı kadın hareketi için itici bir güç olmuştur.

Bir kadınlık mefkûresinden bahsedilecekse bu dönemin ka- dın dergilerinde fikirlerini kaleme almış Osmanlı kadınının yeni modern dünya ile kurduğu ilişkilerini irdeleyen makale- lerin öneminin anlaşılmasıyla mümkün olur. Gazetelerin ve dergilerin rehberliğinde incelenen Osmanlı kadınlarının ka- dınlık mefkûresi, Cumhuriyet öncesi dönemde Osmanlı ka- dınlarının entelektüel hayatlarını ve modernleşme süreçlerini aydınlatması açısından önemli bir kaynak olma özelliği taşır. Yeni edebiyatta da kadınlar için sıklıkla dile getirilen hür iradenin kadınlardaki karşılığı olarak Osmanlı kadınları eğitim hakları noktasında taleplerini dile getirmiş ve bu taleplerini toplumun değerleriyle uyumlu hale getirmek için toplumsal temayülleri açık yüreklilikle tartışmış ve yazmışlardır. Kadınlar bu şekilde toplumsal hayatın bir öznesi olma yolunda önemli adımlar atabilmişlerdir.

Eğitimin kadınlar açısından öneminin vurgulandığı, eğitimli kadının toplumun modernleşmesine katkıda bulunacağı inancı Osmanlı aydınları arasında kabul görmüş yeni bir du- rumdu. Dönemin gazeteleri ile toplumun genelinin görüşle- rine sunulan tartışmalarla kadının eğitim alması ve bu eğitim için evinden çıkması, eğitimi alacağı ortamın düzenlenmesi gibi konularda sıkça fikir beyan ediliyordu. Osmanlı aydınla- rının yazılarına müstear isimlerle cevap veren kadın yazarla- rının yazılarının gazetelerde yayımlanması ile yeni bir süreç de başlamış oluyordu. Kadınlar fikirlerini erkeklerin çıkardığı gazetelerde dile getirirken gazeteler kadınlar için fikirlerini tartışabildikleri, toplumun tüm kesimleri için tartışmaya aç- tıkları bir araç haline gelmişti. Tanzimat'la birlikte getirilen

yeni düzenlemeler, toplumsal hayatın yenileşme yo- lunda attığı somut adımların en görünür sonuç- larını değerlendirmesi açısından önemli bir yer tutar. Tanzimat'ın ilanı ile eğitimin yay- gınlaşması ve takip eden yıllarda ilköğreti- min kız çocukları için de zorunlu kılınması modernleşmeyi kadınlar için evlerde aile- lerin gayretleriyle devam ettirdikleri eği- timi devlet kurumlarında alabilmeleriyle farklı bir boyuta taşıyacaktı. Tanzimat'la başlayan gözle görülür değişim, II. Abdül- hamid Dönemi'nde kadınların eğitime ve çalışma hayatına katkılarının teşvikiyle de başka bir aşamaya geçilmiş olur. Batılılaşma yönünde ilerleyen yenileşme çabaları bu dö- nemde yerli ve milli kadın tanımları arayışları içeri- sinde İslam dinini referans alma yolunu tercih eder. Fatma Aliye Hanım bu dönemin çokça tartışacağı fikirlerini Osmanlı coğrafyasında yankı bulan Avrupa ve Amerika'da da Müslü- man Osmanlı kadınlarının dünyasını anlattığı makaleleri ve kitaplarıyla ifade eder.⁷ Fatma Aliye, kültürel farklılığı vurgu- layarak Batı karşısında kendi adet ve geleneklerine tutunmuş bir kimliği temsil ederek Batılılaşma temayülündeki modern- leşmeye farklı bir yorum getiriyordu.⁸ II. Meşrutiyet'le bir- likte kadınların oy verme, seçme ve seçilme haklarını talep et- mesiyle devam eden bir sürecin de kapısı aralanmış olur. Mo- dernleşme sürecinin sonucu olarak değerlendirilen bu süre- cin inşasında gazetelerin ve cemiyetlerin rolü büyüktür.

Osmanlı Kadın Gazeteleri: Terakki Gazetesi'nin kadınların sorunlarına eğilen Kevkeb-i Şarki adlı yayını çağdaş top- lumda kadını erkeğin eşit bir yeri, olduğunu savunması, kız çocuklarının eğitilmeleri üzerinde durması özgürlük kavra- mını sıklıkla vurgulaması kadınlar için basındaki görünür- lüğü açısından önemli bir adım olarak kabul edilebilir.⁹ 1868'de Terakki Dergisi'ne gönderilen kadın mektupları ile başlayan süreç, 1880'de Şemsettin Sami'nin Aile isimli dergi- nin yayımlanmasıyla devam etmiş, 1883'te Hanımlar yayım- lanırken, 1886'da Şukufeazar gibi yazar kadrosunun tümüyle kadın olduğu dergiler basılmıştır.¹⁰ Kronolojik açıdan kadın- lık mefkûresinin gelişimi ve değişimini özetler nitelikteki sü- reli yayımlanan üç dergi olan 1895-1908 yılları arasında ya- yımlanan Hanımlara Mahsus Gazete, 1908-1909 yılları ara- sında basılan Kadın ve 1913-1921 yılları arasında basılan Ka- dınlar Dünyası dergilerindeki ortak konular ve farklı bakışları anlamak bakımından önemlidir. Bu yayımların bir diğer önemi ise dönemin kadınlarının modernleşme ile ilgili görüş- lerini kadınların dünyasından aktarabilmesidir.

⁶ Orhan Koloğlu, Osmanlı'dan 21.Yüzyıla Basın Tarihi (İstanbul: Pozitif), 47.

⁷ Fatma Kurt, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Kadın Modernleşmesi, İstan- bul Sabahattin Zaim Üniversitesi, SBE, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Yüksek Lisans Programı, İstanbul: 2020, s. 86.

⁸ Yaprak Zihnioglu, Kadınsız İnkılap Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği (İstanbul: Metis, 2019), 48.

⁹ Orhan Koloğlu, Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi, s. 52.

¹⁰ Serpil Çakır, Osmanlı Kadın Hareketi (İstanbul: Metis, 2016), s. 60-64.

Hanımlara Mahsus Gazete: On dokuzuncu yüzyılın en fazla tartışılan konularının başında gelen eğitim konusu Osmanlı kadınları için de başat tartışma konuları arasındadır. Okur-yazar kadınların sayısının çoğalması, gazetelerin yaygınlaşması ve kadınların fikirleriyle gazetelerde görünür olmaya başlamasıyla birlikte başlayan yeni süreçte Hanımlara Mahsus Gazete isimli mecmua 1895'ten 1906 tarihlerinde yayımlanan en uzun soluklu kadın yayını olarak karşımıza çıkar. Kesintisiz olarak beş yüz seksen sayı yayımlanmış olan bu mecmuanın muharrirleri Makbule Leman, Nigar Binti Osman, Fatma Aliye, Emine Semiyye, Fatma Şadiye ve Fatma Fahrünnisa gibi isimlerdir. Sahib-i imtiyazının ise İbnülhakkı Mehmed Tahir olan mecmuada erkek yazarların da yazılarını yayımlanmıştır. Muhteva olarak kız çocuklarının eğitimi, çocuk terbiyesine yönelik tavsiyeler, evlilik ilişkileri, ev idaresi, moda, sağlık bilgileri, kadınları ilgilendiren iç ve dış haberler gibi başlıkların olduğu kadın eksenli bir dergi olarak yayımlanmıştır.¹¹ Yayımlandığı ilk yıl olan 1895'te Tahdis-i Nimet ve Ta'yin-i Meslek başlıklı makalede “kadınların tahsil ve terbiyesine bir mülkün emrinde eşedd-i ihtiyaç vardır. Ailede erkeğin tüm imkânlarla ilim ile donanıp kadının bu haktan mahrum kalmasının o aile ve ailenin dâhil olduğu toplum için bir ilerleme sağlamayacağı ve “tekmil eczanın bir arada terakkisinin lazım olduğunu” dile getirerek, modernleşme fikrinin kadınlar tarafından kabul gördüğünü ve hatta kadınsız bir ilerlemenin mümkün olmadığı vurgulanmıştır. Özellikle kadının ailenin öznesi dolaylı olarak da toplumun öznesi olduğunu vurgulayan kadınlar mader-i insaniyettirler¹² cümlesi ile dönemin kadınlık tartışmalarında kullanılan argümanların başında görülebilir. Eğitimin gerekliliği terakkinin bir koşulu olarak kabul görmesi fakat meselenin kadınlar, aile, toplum ve medeniyet çerçevesinde ele alınışı derginin diğer sayılarında bu minvaldeki makalelerin varlığı dönemin en büyük tartışmasının kadının eğitiminin ne için olacağı ne kadar olacağı ve nasıl olacağı konusunda olduğu yargısına ulaştırır.

Avrupa modasını dergiye taşıdıkları için derginin eleştirildiğini ve bu eleştiriye yanıt verildiği görülen Moda Hakkında Bir iki Söz başlıklı makalede, moda kadınlığın bir gereği olarak var olabileceğini ancak Avrupa tarzı bir moda anlayışının da iyi olmadığı düşüncesi aktarılır. Modernleşmenin ve terakkinin bir kıstası olarak görülen moda anlayışı eleştirilir.¹³ Kafkasya'da “Kâin Naho Şehrinden Gelip Atide Derc Olunan Mektup İhva-ı Din Tarafından Memnuniyet-i Mahsusa İle Telakkiye Sezadır” başlıklı bir mektupta ise Hanımlara Mahsus Gazete'nin o güne kadar ne annelerinden ne babalarından işitmedikleri kadar güzel ve faydalı şeyleri duydukları anlatılır.

İstanbul'daki Müslüman kız kardeşlerinin yazılarını büyük bir memnuniyetle okuyan ve bu durumdan mutluluk duyan Kafkasyalı genç kadınların mecmuada yazılan eğitim hakkındaki yazılardan etkilenecek tahsil isteklerinin arttığı fakat Kafkasya'daki imkânları zorlayarak bir kız mektebi açabildikleri anlatılır.¹⁴ İstanbul'u bir menba-ı maarif olarak gördüklerini yazdıkları mektuptan da anlaşılacağı üzere mecmuada mecmua yazarlarının Osmanlı coğrafyasındaki çeşitli bölgelerde de okuduğu ve kadınların bu mecmuayı takip ettiklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İstanbul merkezli bir kadın muharrir hareketinin basın yoluyla etkili bir biçimde fikirlerini iletebilmeleri ve kadınların toplumu ilgilendiren mevzular ve haklar konusunda fikir alışverişinde buldukları sosyal bir dönemin varlığının en bariz göstergesidir.

Kadın: 1908'de Selanik'te yayımlanmaya başlayan Kadın dergisi ise II. Meşrutiyet sonrası İttihat ve Terakki'nin siyasi atmosferinde kadınlık mefkûresini işlemiş bir yayın olarak değerlendirilebilir. Kadın mecmuası, Hanımlara Mahsus Gazete'nin hilafetin yayıldığı tüm coğrafyaya, İslam dinini referans alarak tanımladığı kadınlık mefkûresindeki annelik, aile vurgusu dini bir temel oluşturmayı hedeflememiş ve daha farklı bir kadınlık düşüncesi geliştirmeyi hedeflemiştir. II. Meşrutiyet ile birlikte basın dünyasında çok sayıda mecmua yayımlanır. Bu renklilik yeni düzenle birlikte hissedilir derecede artar.¹⁵ İstanbul merkezli dergilere Selanik gibi farklı merkezli dergiler de eklenir. Dönemin en belirgin özelliği olarak kadınlar cemiyetçilik faaliyetlerini de üstlenirler. Kadın dergisi, yardım cemiyetlerinin faaliyetlerinin de aktarıldığı yayınlarında şefkat ve muavenet mottosunu vurgulayan bir kadınlık inşa etmeyi hedefler. İttihat ve Terakki'nin solidarist politikaları ile şekillenen iş bölümü fikri yeni kadın mefkûresi için belirleyici bir dinamik olur. Buna göre kadınlara düşen görevlerden biri sefalet görüntüsünün azaltılması için toplumda yardımlaşmanın yaygınlaştırılması olur.¹⁶ İlk sayısında Kadınlara Dair “Hanımlarımıza” başlıklı bir makale yayımlayan Mehmed Cavid yeni kadınlık mefkûresi için vazife tanımını “Hayat-ı ictimaiyyede sizin iki büyük vazifeniz vardır: terbiye-i etfal ve idare-i beytiyye” cümlesiyle özetler.¹⁷ Ona göre kadın çocuk yetiştirmek için eğitim alacak ve çocuğu bu belirlenmiş kurallar ile yetiştirecektir böylelikle Osmanlı milleti terakkinin feyzine varabilecektir. Böylelikle kadının eğitimi bir kez daha terakkinin yani gelişmenin ve ilerlemenin en önemli aracı haline gelir.

Kadınlar Dünyası: II. Meşrutiyet sonrası artan gazetelerle birlikte kadınların faaliyet gösterdiği cemiyetlerin de sayısı

¹¹ Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1908), haz. Mustafa Çiçekler, Fatih Andı, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı: 2009, s. 21.

¹² A.g.e, 22.

¹³ A.g.e, 33.

¹⁴ Hanımlara Mahsus Gazete, s. 305-308.

¹⁵ Şefika Kurnaz, Yenileşme Sürecinde Türk Kadını, İstanbul: Ötügen, 2011, s. 155.

¹⁶ Kadın Dergisi 1908-1909, Yay. Haz: Fatma Kılıç Denman, İstanbul: KEKBM, 2010, s. 21.

¹⁷ Kadın Dergisi, 36-38.

artmıştı. Osmanlı kadınlarının haklarını savunmak için kurulan Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin yayın organı olarak basılan Kadınlar Dünyası dönemin en çok ses getiren ve hararetle tartışılan konularının yer aldığı bir mecmua olarak öne çıkıyordu. Kadınlar Dünyası'nda derneğin 1913'te yayımlanmaya başlayan dergi fasıllarla birlikte 1921'e kadar yayımlanmıştır. Türk kadının fotoğrafını ilk kez yayımlamasıyla da dikkat çekicidir.¹⁸ Kadınlar Nasıl Çalışıyorlar başlıklı makalede Meliha Zekeriyâ, İngiltere'deki feministlerin, Süfretlerin kadın hakları konusunda izledikleri yolu değerlendirirken kadınların oy hakkı için verdikleri mücadeleyi metanet göstergesi olarak değerlendirir.¹⁹ Cemiyet, Türk kadınlarının yenileşme serüveninde geride kalmadıklarını göstermek adına üyelerinden Belkıs Şevket Hanım'ın bir pilot eşliğinde askeri bir tayyare ile uçmasını teşvik etmiş ve İstanbul semalarında uçan ilk Müslüman kadın olarak kayda geçmesini sağlamıştı. Bu gelişmeyi sevinçle karşılayan Hindistanlı Müslüman kadınlar Belkıs Şevket Hanım'a gönderdikleri hediyelerle desteklerini göstermek istemişlerdi. Kadınlar Dünyası aracılığıyla bu gelişme tüm dünyada duyulmuştu.²⁰ Kadınlar Dünyası Dergisi'nin Osmanlı kadınları için atacağı önemli bir adım da özel bir telefon şirketinin telefon memurları alımı yapacağını duyurduğu iş başvurusuna, Bedra Osman ve arkadaşlarının başvurması ve bu başvuruları "İslam hanımları elverişli iş göremezler" diyerek geri çeviren Ermeni Sürenyan Efendi'nin tavrına bir karşılık olarak dergiye yazdıkları mektupla yardım istemesiyle gündeme gelir. Kadınlar Dünyası günlerce sürecek olan Osmanlı kadınlarının kendi ülkelerinde çalışma hakkına sahip olup olmadıkları ile ilgili bir tartışmayı da başlatmış olur. Dergi bu konuda kamuoyu oluşturup Osmanlı-Türk kadınlarının da çalışabilmelerinin önünde hiçbir engel olmadığını izah eden yazılar yayımlar. Tartışmaya Abdullah Cevdet de müdahil olur fakat Cevdet'in kadınları eleştirmesi üzerine derginin sahibi Ulviye Mevlan, Osmanlı kadınlarının erkekler tarafından savunulmaya ihtiyaç duymadıklarını kendi haklarını elde edebilecek kudrette olduklarını belirtir. Dergi bir yandan bu tartışmalara yer verirken diğer yandan telefon şirketine uygulanacak boykot için de tüm kadınlara çağrıda bulunur. Kadınların lehine sonuçlanan süreç, Kadınlar Dünyası dergisinin tek başına Osmanlı kadınlarının temsilcisi gibi muameleme görmesi ve kadınların kendi çabalarıyla elde ettikleri bir zaferi ilan etmesi açısından önemlidir.²¹ Böylelikle çalışma hayatında karşılaşılan sorunlar da kadınların gündeminde yer almış ve talepler konusunda basının güçlü itici, dönüştürücü kuvvet olduğu kadınlar açısından da bir kere daha deneyimlenmiş olur.

Sonuç: Osmanlı Devleti'nde yenileşme yolunda yapılan eğitim nizamnameleri ile birlikte desteklenen modernleşme süreci kadınların yükseköğretim almaları, cemiyet kurmaları ve

kamusal hayatta çalışma haklarını elde etme yolunda ilerlemeleri şeklinde devam etmiştir. Cumhuriyet Dönemi öncesinde Osmanlı kadınlarının gayretleri ile modernleşme için büyük adımlar atılmıştır. Osmanlı kadınlarının eğitimde, kültürel hayatta ve toplumsal dönüşümde aldıkları vazifeler, Osmanlı kadınlarının gayretleriyle Tanzimat sonrasındaki gelişmelerle başlamıştır. Bu sürecin en önemli kaynakları kadınların edebiyat, eğitim ve sosyal hayatta aldıkları rolleri ve kadınlık üzerine yapılan tartışmaları yayımladıkları gazete ve dergilerdir. Entelektüel birikimleri modernleşmeye yön verecek düzeydeki Osmanlı kadınlarının kadın gazete ve dergilerinde ele aldıkları konular, kadının toplumsal hayattaki rolleri, önerileri ve talep ettikleri haklar, evlilik, aile, çok eşlilik, Avrupa'ya tahsil için gönderilen kız öğrenciler, yükseköğrenim, branşların tahsile uygunluğu, çalışma hayatı, yardım faaliyetleri, tesettürün eğitime ve içtimai hayattaki rollerin benimsenmesinde bir engel değil kolaylaştırıcı bir ruhsat niteliğinde kaleme alınmış makaleler, dersliklerin fiziki şartlarının iyileştirilmesi gibi konu çeşitliliği bakımından geniş bir yelpazede ve açık yüreklilikle dile getirilmiştir. Kadınların siyasi hak taleplerini de dile getirdikleri basın yayın faaliyetleri Osmanlı kadınlarının Avrupa kadınlarının tartıştığı konularla eş zamanlı bir gündem takip ettiklerinin de önemli bir göstergesidir. Kadınların eğitim hakları ile başlattıkları terakki ile vücut bulan yenileşme fikri, kamusal alana taşınan görünür-lükle birlikte, yeni tartışmalar ve yeni hak arayışları için de önemli bir yol kat emiş oluyordu. Haklar ve vazifeler arasında sıkışmış bir kadınlık mefkûresinin zorlu yolculuğunda dergi, gazete ve diğer yayınların kitlelere etkisi tartışılmazdır. Kadınların kendi yazın hayatlarına yön verdikleri Cumhuriyet öncesindeki verimli dönem kadınların eğitim hakları ile başlayıp, oy verme ve seçilme hakkı talepleriyle devam eden modernleşme sürecinin en yoğun ve en hızlı deneyimlendiği dönemdir. Tüm bu gelişmelerin, cemiyetlerin modernleşme ile birlikte kadın hakları için yürütülen çalışmaların bünyesinde yayın organı olarak, kadın dergi ve gazetelerinin rolü büyüktür. Avrupa'daki kadınların da eş zamanlı olarak dile getirdikleri talepler Osmanlı kadınları için de önem verilen, gayret gösterilen bir kadın hareketinin talepleri olmuştur. Kadın dergilerinin kadın okuyucularına yönelik yayımları ve bu yayımların kitleler üzerindeki zihinsel, sosyal dönüşümü Osmanlı kadın modernleşmesinin de tarihi seyrinin izahı bakımından önemini hala korumaktadır. Dönemin tartışılan kadınlık mevzuları ve modernleşmeye getirilen yorumlar günümüze hala ışık tutmaya devam etmekle birlikte, tarihin göz ardı edilmiş bir sürecini aydınlatması bakımından da kıymetli bir rehber niteliğindedir.

¹⁸ Serpil Çakır, s. 134-135.

¹⁹ Kadınlar Dünyası 1-50. Sayılar, s. 57.

²⁰ Serpil Çakır, s. 109-114.

²¹ Yavuz Selim Karakışla, Osmanlı Kadın Telefon Memurları, İstanbul: Akıl Fikir, 2014, s. 21.

İBNÜLEMİN MAHMUD KEMÂL İNAL'IN HAYATI VE ESERLERİ

Erman BULUT*

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Mahmud Kemal İnal, 1288 senesi Ramazan ayının beşinci gecesini (18 Kasım 1871) Bayezid semtinde Mercan mahallesinde doğmuştur. Babası Seyyid Mehmed Emin Paşa, annesi Hamide Nergis binti Hazrettir. Mehmed Emin Paşa'nın annesinin annesi (Vahide Hanım) Gökbeoğlu ailesinden olduğu için Emin Paşa, anne tarafından Yusuf Kâmil Paşa ile akrabadır. Mehmed Emin Paşa'nın ilk eşi Hatice Hoşyar Hanımefendi'dir. Hoşyar Hanım, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım tarafından yetiştirilmiştir. Zeynep Hanım, Yusuf Kâmil Paşa ile izdivacından sonra yetiştirdiği Hoşyar Hanım'ı eşinin mühürdarı Emin Paşa ile evlendirmiştir. Emin Paşa'nın bu ilk izdivacından çocuğu olmaması üzere Hamide Nergis Hanımefendi ile evlenmiştir. İkinci evliliğinden sırasıyla Mahmud Kemal, Ahmet Tevfik, İsmail Hakkı, Mahmud Selim adında dört evladı olmuştur.

Mahmud Kemal İnal, eğitimine kendisinden bir iki yaş küçük kardeşi Ahmet Tevfik ile beraber Mercan Ağa Sibyan Mektebi'nde başlamış, daha sonra Süleymaniye Câmii İmaretindeki Şehzade Mekteb-i Rüştîyesinde devam etmiştir. Ayrıca Mercan'daki konaklarına gelen –İpekli Hoca Tahir Efendi, Âli Paşa Câmii imamı Hasan Tahsin Efendi gibi– hocalardan dersler almıştır. Mehmed Emin Paşa, “beşikten mezara kadar” ilim tahsilinin gerekliliğini savunmuş, bu sebeple evini bir ilim medresesine dönüştürmüştür. Evinde toplanan ilim erbabıyla sohbetler edilir, evlatları da bu sohbetlerden faydalanırdı. İbnülemin'in konağındaki pazartesi geceleri toplanan musiki ve ilim meclisi, babasından gelen bir gelenek olduğu görülmektedir. Babasına da bu gelenek Yusuf Kâmil Paşa'dan geçmiştir. Mayıs 1887'de Maarif Nazırı Münif Paşa'nın yardımıyla Mekteb-i Mülkiye'nin yatılı kısmına dâhil oldu. Lakin eğitimini tamamlamadan ayrılmak zorunda kaldı. Babasının görevi icabı farklı şehirleri dolaşması Mahmud Kemal Bey'in pek çok ilim ve edip erbabıyla tanışmasını ve kendisini yetiştirmesine vesile olmuştur.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın memuriyet hayatı, Sadaret Dairesi'nde Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemî'nde başlamıştı. Kaleme stajyer olarak başlayan Mahmud Kemal Bey, başlangıçtan dokuz ay sonra kırk kuruş maaşla işe alınmıştır. Daha sonra 10 Haziran 1892'de yüz elli kuruş maaşla Mektûbî Kalemî'ne nakledildi. 4 Ağustos 1908'de altı bin kuruş maaşla

müdürlüğe tayin edildi. Lakin kendisini sevmeyen ve çekemeyenlerin çabalarıyla 4 Eylül 1908'de dört bin kuruş maaşla boş bulunan Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemî müdürlüğüne tayin edildi. İbnülemin, memuriyet hayatı içerisinde pek çok kültürel faaliyetlerin içerisinde bulunmuştur. Evkaf-ı İslamiyye Müzesi'nin ve Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi'nin kurulmasında, Medresetü'l-Hattâtîn'in açılmasında başrol oynadığı gibi Tarih-i Osmani Encümeni üyeliği dönemindeki çalışmaları da dikkat çekicidir. İbnülemin'in içerisinde bulunduğu en önemli kültürel faaliyet ise şüphesiz ki Yıldız Sarayı Evrakının tasnifi için kurulan komisyonda bulunuşudur. Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışından tahtan indirilişine kadar geçen otuz üç senelik döneme ait dâhili ve harici meseleleri ihtiva eden sandıklar dolusu resmî evrak ve jurnaller, İbnülemin'in başta Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar adlı eseri olmak üzere yazacağı eserler için bilgi hazinesi olmuştur. Tarihî ve siyasî pek çok mesele hakkında bu evraklardan istifade etmiştir. I. Dünya Savaşı ve işgal yılları İbnülemin ve ailesi için çok sıkıntılı geçmiştir. Yakacak'taki yazlık köşkleri savaş yıllarında askerler tarafından kullanılmış ve harap hale gelmişti. En büyük felaket ise Fransız askeri işgal kumandanlığının Mercan'daki konağı işgal etmesidir. Fransızlar, kendilerinden yirmi dört saat içerisinde konağı boşaltmalarını istemiş, nihayetinde bu sürenin dolmasıyla 15 Mayıs 1919'da İbnülemin ve ailesi konaklarından zorla çıkarılmıştır. Binlerce cilt kitaplar, bir oda dolusu eski ve yeni gazete ve dergi koleksiyonu, büyük fedakârlıklarla tedarik ettikleri nefis antika eşyalar hepsi geride kalmıştı. İbnülemin bir yandan ikamet edecek bir yer bulmaya çalışırken bir yandan da konaklarını geri alma çabası içerisinde düşmüştü. Yaklaşık üç yıllık işgal süresinin sonucunda büyük gayretler sarf edilerek 1922 yılında evlerine kavuşabildiler. İbnülemin, teslim aldıkları konakları için “Evimiz, dört duvardan ibaret denilebilecek bir halde harap ve içi tamamen boş olarak bize teslim edildi. Yazma kitap sahifelerinin ve bazı mühim evrakın nerede kullanıldığını söylemekten hayâ ederim.” sözlerini sarf etmesi durumun vahametini anlatmaya yeterlidir.

Millî mücadelenin başarıya ulaşmasıyla Babıali hükümetine son verilmiş, böylece İbnülemin Mahmud Kemal Bey'in

* Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Mezunlu, Tarih Öğretmeni, ermanbulut35@hotmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

küçük yaşlarda çalışmaya başladığı sadaret dairesindeki memuriyeti 7 Kasım 1922'de 51 yaşında iken son bulmuştu. Babalı'ya bağlı dairelerin kapatılması üzerine açıkta kalan memurların pek çoğu bir yerlerde yolunu bulurken İbnülemin, yaşadığı ekonomik sıkıntılara bir de kardeşi Ahmet Tevfik'in 20 Mayıs 1923'te vefatı eklenince yaşadığı üzüntü üzerine inzivaya çekilmişti. Sonraki yıllarda yakın çevresinin ısrarlarıyla çeşitli memuriyetlerde bulunan İbnülemin son resmî memuriyeti olan Türk ve İslam Eserleri Müzesi müdürlüğünden – 64 yaşında iken – 1 Ağustos 1935'te yaş haddinden emekli olmuştur. Hayatı boyunca gerek babasından kalan gerekse kendisinin temin ettiği eserlerle müze değerindeki kütüphanesi, hat koleksiyonu ve daha pek çok kıymetli eserlerle evini ilim meclisi haline getiren İbnülemin, bu eşsiz eserleri korumak adına 1953'te İstanbul Üniversitesi'ne bağışladı. Bu vesileyle 82 yaşında iken Mart 1953'te şerefine İstanbul Üniversitesi'nde bir jübile düzenlendi. Bununla da yetinmeyen İbnülemin, tarihi konağını İslami ilimler tahsil eden veya İslami terbiyeye sahip talebeler için yurt olarak kullanılmak ve mevcut yapısına dokunulmamak şartıyla İbnülemin Mahmud Kemal İnal Vakfı'na bağışladı. Lakin bu arzusu çiğnenerek

konak yıkılmış, yerine İşhamı yapılmıştır. Nihayetinde İbnülemin Mahmud Kemal İnal, 24 Mayıs 1957'de 86 yaşında Cerrahpaşa Hastanesi'nde vefat etmiştir. Merkez Efendi Kabristanı'ndaki aile mezarlığına meftundur.

Eserleri: Seksen altı yıllık ömrüne büyük küçük hacimli elliye yakın eser sığdıran İbnülemin, ilim dünyasına büyük katkılar sunmuştur. Erken yaşlarda şiir yazmaya başlayan İbnülemin, basın hayatına girmesiyle ilk makalelerini yazmış, akabinde ilk eserlerini kaleme almıştır. Özellikle 1935'te son vazifesinden de emekli olmasıyla kendini büyük eserler yazmaya vakfetmiştir.

Yayınlanmış Eserleri: Hülâsa-i Ziraat: ziraat, hayvancılık, tarım ürünlerinin bakımı, üretimi ve kalitesi konularını ele almıştır.

Ahlâk: Tercüman-ı Hakikat ve Mürüvvet gazetelerinde yazdığı makalelerini topladığı küçük hacimli bir kitaptır.

Ravzatü'l-Kemâl: Hayat-ölüm, fikr-i insan, akıl, ilmin fazileti, âdab, Cud ve Seha, Ketmü'l-esrar, itab gibi konuları deneme tarzında kaleme almıştır.

Eser-i Kâmil Paşa: Yusuf Kâmil Paşa'nın kısa bir hal tercümesi ile bazı resmî yazıları, elde kalan resmî ve hususî mektupları ve şiirlerinin yer aldığı eserdir.

Hülâsa-i Ticâret: Servetin Mahiyeti, Kıymet ve Rağbet, Ticaret ve Erbâb-ı Ticaret, İtibar-ı Mal, Emniyet Ahit Şirketinin Menfaati gibi konuları altı ayrı bölümde ele almıştır. Eserinde ticaretin insanların refah ve saadetindeki yeri ve ülkenin kalkınmasındaki rolü meselesini işleyerek ticaretin ülkede ilerleme ve gelişmesi hakkında düşünce ve tekliflerini açıklamaktadır.

Menâfiu's-Savm: Ramazan ayı ve oruç ibadeti hakkında bilgi vermektedir. Orucun Kadir Gecesi'nin, Teravih Namazının faziletlerini ve faydalarını anlatmıştır.

Sabih: Roman türünde yazdığı eseridir. Namık Kemal'in Cezmi adlı tarihi romanı örnek alarak yazmıştır. "Tarihe müstenid hikâye değil, adeta ihtilâlnâmedir. İntişarı efkâr-ı umûmiyeyi teşvik eder" şeklindeki jurnal üzerine bütün baskıları toplatılarak yaktırılmıştır.

Bir Yetimin Sergüzeşti: Tür bakımından roman ile büyük hikâye arasında kalan bu eserde yetim bir çocuğun akrabaları tarafından ellerinden her şeyi alınarak annesiyle birlikte sefalet içine sürüklenirken iyiliksever bir insanın onlara sahip çıkması ile nasıl mesut bir hayata kavuştukları hissi duygular içerisinde anlatılmıştır.

Rahşan: Devrin gözyaşı edebiyatına yeni ve çok kuvvetli bir örnektir. Sadece zenginliğe değer veren bir anne ve babanın kızları Rahşan'ı sevdiğinden vazgeçirip paralı biriyle evlenmeye zorlamanın nasıl bir son getirdiğini acıklı bir şekilde yazdığı roman türünde eserdir.

Kemâlî'l-Hikme: Şair Hersekli Arif Hikmet Bey'in hayatını anlattığı eseridir.

Kemâlî'l-İsme: Zamanın en salâhiyetli ve en geniş bilgili biyografi otoritesi sayılan tarihçi Fındıklı İsmet Efendi'nin menakıbını anlattığı eserdir.

Kâmil Paşa'nın Sadâreti ve Konak Meselesi: Abdurraman Şeref Efendi'nin TOEM'deki "Fuad Paşa Konağı Nasıl Maliye Dairesi Oldu?" başlıklı yazısındaki iddialarını cevaplandırmak üzerine yazdığı risaledir.

Şeyhülislâm Yahya Divânı ve Mukaddimesi: Hiç baskısı yapılmamış olan Yahya Efendi'nin divanının farklı nüshaları karşılaştırarak bir metin hazırlamış, ayrıca Şeyhülislam Zeke-riyyazade Yahya Efendi'nin hayatı ve şahsiyeti hakkında mukaddime yazmıştır.

Hersekli Arif Hikmet Bey Divânı ve Mukaddimesi: Şairin divanı ve bir mukaddimeyle şairin hayatını yazdığı eserdir.

Leskofçalı Galib Bey Divânı ve Mukaddimesi: Şairin biyografisiyle beraber divanı hazırlanmıştır.

Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzârın Terâcim-i Ahvâli: Nezaretin tarihçesine dair olan

kısmı Hüseyin Hüsameddin, hal tercümeleri kısmı ise İbnülemin tarafından yazılmıştır. İlk Evkaf Nazırı el-Hac Yusuf Efendi'den nazır vekili Musa Kâzım'a kadar gelen kırk sekiz evkaf nazırının biyografisi bulunmaktadır.

Tuhfe-i Hattâtîn Mukaddimesi: İbnülemin, Müstakimzade Süleyman Efendi'nin hayatı ve eserlerine dair geniş bir mukaddime yazdıktan sonra Tuhfe-i Hattâtîn adlı eserin tenkitli metnini hazırlamıştır.

Menâkıb-ı Hünerverân Mukaddimesi: Gelibolulu Mustafa Âli'nin hayatı ve eserleri hakkında genişçe bir mukaddime yazdıktan sonra eserin tenkitli metnini hazırlamıştır.

Türklerin Arap Harflerini Tanzim ve İhya Etmek Suretiyle İlme ve Medeniyete Hizmetleri: Arap harfli yazının doğuşu ve gelişmesini, yazı çeşitlerini, Arap yazısının Türklerin elinde ulaştığı yüksek sanat seviyesini, hat sanatına Türk devletlerinin ve hükümdarlarının katkılarını ele almıştır.

Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ): Fatin Efendi'nin Tezkire-i Hâtimetü'l-eş'âr (Fatin Tezkiresi)'ına zeyl olarak hazırlamıştır. Eserde 1800'lü yıllardan – eserin basıldığı – 1941 tarihine kadar yaşamış olan şairlerin hayatı kaleme alınmıştır. 2352 sayfalık bu büyük eser 575 şairin biyografisini içermektedir. Ayrıca eserin 4. cildinde "Kendime Dair" başlığı altında kendi hayat hikâyesini yazmıştır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, eserine Kemâlî's-Şuarâ adını verse de Türk Tarih Encümeni'nde bulunan üyelerin isteği üzerine eserin isminin Son Asır Türk Şairleri olması kararlaştırılmıştır. Bu büyük eserin ilk üç cüzü Türk Tarih Encümeni tarafından Devlet Matbaası'nda basılmıştır. Lakin Türk Tarih Encümeni'nin ilga edilmesinden sonra eserin basımını hiçbir resmî kuruluş üstlenmeyince devamı basılamamıştır. Beş yıllık bir aradan sonra dönemin milletvekilleri Hakkı Tarık Us ve Hasan Âli Yücel'in şahsi gayretleriyle eserin geri kalan cüzleri 1938'den itibaren basılmaya başlanmıştır. Nihayetinde 1930-1942 yılları arasında on iki cüz halinde eserin basımı tamamlanmıştır. Daha sonra Milli Eğitim Basımevi tarafından 1969'da dört cilt halinde, yine 1988'de Dergâh Yayınları'nda da 4 cilt halinde basılmıştır. Son olarak Atatürk Kültür Merkezi tarafından neşredilmiştir.

Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar (Kemâlî's-Sudûr): İbnülemin Mahmud Kemal'in eserleri denildiği zaman akla ilk geleni ve en gözde eseri şüphesiz ki Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlardır. Sadrazamların biyografilerine dair ilk büyük eser Osmanzade Ahmed Taib'in Hadîkatü'l-Vüzerâ adlı eseridir. Daha sonra bu esere pek çok zeyl yapılmış olup sonuncu Ahmed Rifat Efendi'nin Verdü'l-Hadâik adlı eseridir. Bu zeylden sonra bu alanda başka bir çalışma yapılmamıştır. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in büyük ısrarları üzerine Mahmud Kemal Bey, Verdü'l-Hadâik'a zeyl olarak eserini yazmaya başlamıştır. Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa'dan başlayıp son sadrazam Tevfik Paşa'ya kadar otuz yedi sadrazamın biyografisini kaleme almıştır. İbnülemin,

sadrazamların biyografilerini yazarken aslında 1852-1922 yılları arasında yaklaşık bir asırlık tarihimizin panoramasını kendisine has üslupla çizmektedir. İbnülemin, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamların telifine 1913'te başlamış, 1920'de 681 sayfa olarak tamamlamıştır. Lakin basılması için uzun süre beklemiştir. Nihayetinde Hasan Âli Yücel'in ısrarları üzerine – kendi ifadesiyle – “yeniden yazılmışçasına” elden geçirerek 2192 sayfalık büyük bir eseri meydana getirmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 1940-1953 yılları arasında on dört fasikül halinde basılmıştır. 1969'da Millî Eğitim Basımevinde beş cilt olarak yeni baskısı yapılmış, 1982'de de Dergâh Yayınları dört cilt halinde basmıştır. Son olarak 2013 yılında Türkiye İş Bankası Yayınları üç cilt halinde neşretmiştir. İbnülemin, Kemâlî's-Sudûr olarak düşündüğü eserin ismini dönemin zihniyetine yabancı gelmesi üzerine Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlara çevirmek zorunda kalmıştır. Otuz üç yıl boyunca Babıali'de memurluk yapması ve Yıldız Sarayı evrakının tanzim ve tasnif işini üstlenmesi böylesine kıymetli bir eserin vücuda gelmesini beraberinde getirmiştir. İbnülemin, eserinde bildiklerini ve duyduklarını sadece aktaran kişi konumunda kalmayıp kaynakları, rivayetleri eleştiri süzgecinden geçiren, mevcut bilgileri gerekli muhakemeye tabi tutan titiz bir tarihçi olarak hareket etmiştir.

Son Hattatlar (Kemâlî'l-Hattâtın): Müstakimzade Süleyman Sadettin Efendi'nin Tuhfe-i Hattâtın adlı eserini geniş bir mukaddime ile hazırladıktan sonra bu esere zeyl olarak eserin telif tarihi olan 1760'dan 1953'e kadar gelmiş geçmiş hattatların hayatlarını yazmıştır. Eserinde on biri kadın 329 hattatın hayatı anlatılmaktadır.

Hoş Sadâ Son Asır Türk Musikişinasları: Elli yıl boyunca koşağındaki musiki geceleriyle Türk musikisini en derin duygularla hisseden ve musiki içerisinde hayatını devam ettiren İbnülemin, bu sanatı yıllarca ayakta tutan sanatçıların biyografilerini yazmayı kendisine mesele edinmiştir. Şeyhülislam Ebû İshakzade Esad Efendi'nin Atrâbü'l-Âsâr adlı musikişinaslar tezkiresine zeyl mahiyetinde eser yazmak isteyen İbnülemin, eserin kaldığı 1785'ten bu yana gelmiş musiki erbabının biyografilerini yazmaya koyulmuştur. 1937'de eserinin mukaddimesini yazsa da araya Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar ve Son Hattatların girmesi eserin tamamlanmasını engellemiştir. Hasan Âli Yücel'in teşviki üzerine ilerlemiş yaşına rağmen son bir gayretle eserini yazmaya koyulmuştur.

Tüm gayret ve çalışmalarına rağmen eserini tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir. Eserini baştan 128 sayfalık kısmını hazırlamış, devamını getirememiştir.

Hasan Âli Yücel'in büyük gayretleriyle İbnülemin'e eseri tashih etmesinde yardım eden Avni Aktuç tarafından İbnülemin'in dağılık haldeki notlarına ve vesikalarına bakılarak, başka kaynaklardan da bilgiler katılarak eser tamamlanmıştır.

Yayınlanmamış Eserleri: Kemâlî'l-Kâmil: Babası Mehmed Emin Paşa'nın yirmi yedi yıl mühürdarlığını yaptığı Yusuf Kâmil Paşa'nın hayatının anlatıldığı eserdir.

Feyz-i Cevad: Sadrazam Ahmed Cevad Paşa'ya ithafen 1894 yılında yazdığı eserdir.

Eserinde askerlik, savaş ve savaş tarihiyle ilgili konulara ağırlık vermiş, adalet anlayışı yönünden İslam medeniyetinin Batı'ya üstünlüğü, ülkeler arasındaki anlaşmazlıkların devletler hukuku bakımından çözümlenmesi, savaş hukuku, harp esirlerinin hukukî ve insanî statüsü, diplomasi, mütareke ve sulh prensipleri gibi konularla; insan saadeti, cihad, vatan, asker kavramları üzerinde durmuştur.

Nürü'l-Kemâl: Yeni Osmanlılar Cemiyeti kurucularından “Reji Komiseri” olarak tanınan Yusuf Paşazade (Menapirzade) Nuri Bey'in hayatının anlatıldığı eserdir. Nuri Bey'in günlük yaşayışı, ev hayatı, güzel huyları, iyilikseverliği, unutkanlığı, ihmalkârlığı, dağınkıllığı gibi olumlu ve olumsuz yanları birlikte verilmiştir. Jurnal edilme ve kitap bastırma konusunun olduğu bir dönemde Yeni Osmanlılara üye olan Nuri Bey'in cemiyet Avrupa'daki faaliyetlerine ve orada üyelerle birlikte geçen hayatına dair birkaç anekdottan başka bir şeye yer verilmemiştir.

İzzü'l-Kemâl: Babası Emin Paşa'nın elli yıllık dostu Ferit Paşazade Ahmed İzzeddin Bey'in hayatını anlattığı eseridir.

Kemâlî'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse: İbnülemin'in siyasi, idari, hukuki ve tarihi bazı konuları ele aldığı eseridir. Tarihin lüzumu ve faydası, tarihi eserlerde gerçek ve gerçek dışılık, tarihte gerçek olanın gerçek olmayandan nasıl ayırt edileceği, siyaset ilminin önde gelen konuları ve ilkeleri, devletler hukukunun bazı meseleleri, sefirler ve bunların siyaset ve milletler arası münasebetlerdeki rol ve fonksiyonları, hukuk ve politika bakımından askerlik ve harp konusu gibi meseleler işlenmiştir.

Kemâlî's-Safve: Şair Mustafa Safvet Efendi'nin terceme-i halile bazı şiirlerini ihtiva etmektedir. Asıl mesleği yorgancılıktır. İbnülemin, yetiştiği devirde erbab-ı kalemden sayılanlar arasında bile derdini şiirle anlatabilecek nadir insan olduğu halde genç bir yorgancının kendini çok iyi yetiştirmiş olması üzerine hal tercümesini yazmaya ve eserlerini araştırmaya layık gördüğünü söylemektedir.

Gelenbevi: XVII. asrın ünlü riyaziye ve mantık âlimi Gelenbevi İsmail Efendi'nin biyografisidir.

Mecmuâ-i Hikâye-i Müntehâbe: İbnülemin'in yazdığı iki hikâyeden oluşan eserdir.

Ru' yetü'l-Kemâl: 7 Haziran 1867 gecesi gördüğü bir rüyasını anlattığı eserdir.

Gülzâr-ı Nezâir Olmuşsun: Deâvî Nazırı Tahir Selami Bey'le karşılıklı beyitlerin okunduğu Farsça yazılmış manzum bir eserdir.

Mûsikî: Musiki hakkında bilgiler verdiği eseridir.

Sa'y-i Beşer: Bu eserde insanın sa'y ve gayretle nelere kavuşabileceğini anlatmaya çalışmaktadır.

Mektup Müsveddeleri: Fatim Tezkiresi'nde zikredilen pek çok kişiyi birkaç varakla anlattığı eserdir.

Makâlât: Hayatın önemi, ilmin vazifesi, insana faydalı olmanın önemi gibi pek çok konu üzerine yazılmış makalelerinin toplandığı eserdir.

Kemâlî'l-Makâl: İbnülemin'in çeşitli konularda yazdığı basılmış ve basılmamış olan makalelerini topladığı eseridir.

Kemâlî'l-Meşâhîr: Çeşitli meslek mensubu olan bazı kişilerin biyografilerinin yazılı olduğu eserdir.

Vefeyât-ı Ricâl: Vefat etmiş muhtelif mesleklerle mensup bazı zevatin vefat tarihlerinin, nerede medfun olduklarının ve şahıslarına dair bilgilerin bulunduğu eserdir.

Kemâlî'l-Letâif: Latif ve zarif fıkraların bulunduğu eserdir.

Lemeâtü'l-Kemâl: Tasavvufa ait cümleleri içeren küçük bir risaledir.

Nâdi-i Şuarâ: Güftî Tezkiresi tarzında yazılmış manzum küçük bir risaledir.

Lağvü'l-lüga: Ubeydi Zakânî vadisinde bazı lügatların hezlâmiz manalarını açıklayan küçük bir risaledir.

Lübbü'l-lüga: Bazı kelimelerin nükteli, ihamlı manalarını açıklayan küçük bir risaledir.

Mevzun Sözler: İbnülemin'in nadiren yazdığı eski tarzdaki manzumelerin elde kalanlarından bir kısmını içerir.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, zekâsıyla, kalemiyle, açık sözlülüğüyle, sivri diliyle ve çalışkanlığıyla Osmanlı Devleti'nin son yıllarında kendini yetiştirmiş büyük âlimlerden ve son devrin büyük biyografi ve monografi yazarlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsani olarak ilmi maharetlerinin yanında otuz yıla yakın süre Bâbiâli'de memurluk yapması, Yıldız Sarayı evrakının tasnifi görevinde bulunması

müthiş bir bilgi hazinesiyle karşılaşmasını sağlamıştır. Ayrıca gerek memuriyeti süresince tanıştığı devlet adamlarıyla gerekse babasının yakın çevresiyle yaptığı mülâkatlar, sohbetler belgelerde bulamadığı eksik bilgileri tamamlamasını sağlamıştır. Tüm bunlar İbnülemin'in günümüzde halen başucu eserler olarak kullandığımız çalışmalarını beraberinde getirmiştir. İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın hayatına dair söylenecek çok söz olmakla beraber son sözü Yahya Kemal'le Süleyman Nazif'in İbnülemin hakkında birer mısra ile ortaya koydukları beyit olması yerinde olacaktır:

Hezâr gıpta o devr-i kadîm efendisine,

Ne kendi kimseye benzer, ne kimse kendisine!

Kaynakça

- Ömer Faruk AKÜN, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal", Dia, 21. Cilt, İstanbul, 2000, s.249-262.
- İbrahim Alaeddin GÖVSA, Türk Meşhurları Ansiklopedisi, Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1946.
- Muzaffer Esat GÜÇHAN, "Bazı Hususiyetleri ile İbnül Emin Mahmut Kemal İnal", Hoş Sada Son Asır Türk Musikîşinasları, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s. LVI- LIX.
- Kâzım İsmail GÜRKAN, "Üstad İbnülemin'e Dair", Hoş Sada Son Asır Türk Musikîşinasları, Maarif Basımevi, İstanbul, 1958.
- Dursun GÜRLEK, İbnülemin Mahmud Kemal İnal Cumhuriyet Devrinde Bir Osmanlı Efendisi, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2017.
- Hüseyin Vassaf, Kemâlî'l-Kemâl İbnülemin Mahmud Kemal Bir Eski Zaman Efendisi, Haz. Fatih M. ŞEKER, İsmail KARA, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009.
- İbnülemin Mahmud Kemal İNAL, "Kendime Dair", Son Asır Türk Şairleri, Cüz X, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s.2147-2186.
- Emin Nedret İŞLİ vd., Müteferrika Kitabiyat Dergisi, Yaz 2000-1, İstanbul, Temmuz, 2000.
- Yılmaz ÖZTUNA, Türk Tarihinden Portreler, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s.261-265.
- Muhittin ÖZTÜRK, İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Hayatı ve Eserleri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996
- Ahmed Hamdi TANPINAR, "İbnül Emin Mahmut Kemal'e Dair", Hoş Sada Son Asır Türk Musikîşinasları, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s. XLVI-LV.
- Ahmed Hamdi TANPINAR, "Büyük Bir Muasır İbnülemin Mahmud Kemal", Edebiyat Üzerine Makaleler, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, s.416-418.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, "İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal", Cilt 4, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1981, s.382-384.
- Taha TOROS, Mazi Cenneti, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.31-48.
- Hasan Âli YÜCEL, "Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal", Hoş Sada Son Asır Türk Musikîşinasları, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s.XI-XXXIV.

TÜRK ULUSUNUN OLUŞMASINDA HALKEVLERİ EĞİTİM FAALİYETLERİNİN ROLÜ (1932-1951)

Kasım BİLİCİ*

Muş Alparslan Üniversitesi

Giriş: Halkevlerinde Dil, Tarih, Edebiyat şubeleri, Güzel Sanatlar şubeleri, Temsil şubeleri, Spor şubeleri, İctimai/Sosyal Yardım şubeleri, Halk Dershaneleri ve Kursları şubeleri, Kütüphane ve Neşriyat şubeleri, Köycüler/Köycülük şubeleri, Müze ve Sergi şubeleri ile halka topyekûn sirayet eden eğitim faaliyetleri verilmektedir. Bu dokuz şubenin en az üçünün yer alma şartı ile oluşturulan halkevleri, Anadolu'nun her köşesinde aynı eğitim modelini vererek halkı aynı ortak bilinç ile eğitmeyi amaçlamıştır. Dil, Tarih, Edebiyat şubelerinde halkın ortak dil olan Türkçeyi öğrenmesi, okuyup yazabilmesinin yanında ortak bir Tarih ve Edebiyat bilinci kazanması amaçlanmıştır. Çağdaş bir toplumun gereği olarak görülen spor, sanat, tiyatro, müzecilik, sergi açma gibi faaliyetler ile halkın iç içe olmasını sağlamak için Spor, Güzel Sanatlar, Müze ve Sergi şubeleri ile tiyatro kültürünün toplumda yer edinmesi adına, Temsil şubeleri açılmıştır. Sosyal Yardım şubeleri ise halkın muhtaçlara yardım etme bilincinin kurumsal bir temele dayanması amacını taşımaktadır. Toplumaya yarar sağlayacak, kültürel bilgi birikimini artıracak her türlü kursun verildiği Halk Dershaneleri ve Kurslar şubeleri açılmıştır. Halkevlerinde olmazsa olmaz şubelerden birisi de Kütüphane ve Neşriyat şubeleridir. Bu şubelerin amacı okuma oranını artırmanın yanında halkın bilgi seviyesinin artmasındaki ilk koşulun kitap okumak olarak görülmesidir.

Halkevleri Kuruluşu ve Amaçları: Yeni kurulan Cumhuriyetin temel ilke ve inkılaplarını büyük kentlerden köylere kadar aktaracak bir yapının teşekkülü cumhuriyetin kurucuları tarafından zaruri görülüyordu. 13 milyonluk nüfusun sadece %10'unun okuma-yazma biliyor olması "muasır medeniyetler seviyesine" çıkmak için yeterli değildi (Kaya, 1938, s.81). Halkın yeterli oranda eğitim alması için milli eğitim sisteminin yanında yetişkinlere de eğitim veren bir kuruma ihtiyaç duyuluyordu. Osmanlı döneminden cumhuriyete intikal eden Türk Ocakları halk eğitiminde öncü bir rol üstlenmekteydi. İdeolojisi "Türkçülük" olan Türk Ocakları, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında da rol oynamıştı. Destekçilerinin arasında Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, Yahya Kemal ve Ziya Gökalp gibi önemli isimler yer almıştı. Türk ocaklarının amaçları arasında "milli terbiye" ile halkın, sosyal, ekonomik,

ilmi yönden gelişimini sağlamak ve ilerlemeye yardımcı olmak gibi hedefler yer alıyordu (Karaer, 1992, s.30). Bu teşkilat başlarda dünya üzerindeki tüm Türkleri kapsayacak ölçüde geniş bir perspektife sahipken, cumhuriyetin ilanı ile milli sınırlar içinde kalmıştır. 1927 yılında Türk Ocakları kongresinde alınan kararla Türk Ocaklarının Halk Fırkası ile beraber hareket edeceği karara bağlanmıştır. Ancak Türk Ocaklarının gittiği beldelerin çoğunda Halk Fırkası teşkilatlarının olmaması ve beraber hareket etme taahhüdünün kâğıt üzerinde kalması ile Gazi Paşa, kendi emirleri doğrultusunda işleyen Halkevlerini kurmayı düşündü (Tevetoğlu, 1986, s.198). Misyonunu tamamlamış olduğu düşünülen Türk Ocakları 1932 yılında kapanmıştır. Yerine daha çağdaş, halkçı, Kemalist inkılapların halka ulaştırılmasını sağlayacak bir yapı olan Halkevleri kurulmuştur. Her türden insanın iştiraklerine açık olacak Halkevlerinin hâkim ideolojisi "milliyetçilik" olacaktır. Bu halka indirgenmiş ve halk nezdinde bir milliyetçilikti. Halkın tarihi birikimi ile oluşturulan değerler üzerine "birlik duygusu" altında bir ulus bilincinin ürünü olarak faaliyet gösterecekti (Manka, 1997, s.57). 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arası Cumhuriyet Halk Fırkası 3. Büyük Kongresinde alınan kararla halkevlerinin kurulması kararlaştırılmıştır. Uzun bir hazırlık döneminin ardından 19 Şubat 1932 günü halkevleri resmen açılmıştır. İlk olarak 14 kentte (Ankara, Afyon, Samsun, Eskişehir, Diyarbakır, İzmir, Konya, Denizli, Van, Aydın, Çanakkale, Bursa, İstanbul ve Adana) çalışmalar başlanmıştır (Cumhuriyet Gazetesi, 1932, s.1). Aynı yıl çıkarılan CHF Halkevleri Talimatnamesi ile halkevlerinin "milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, layıklık ve inkılapçılık" temeli ile teşkil olunduğu vurgulanmaktadır (CHF Halkevleri Talimatnamesi, 1932, m.1). Reşit Galip Bey Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde yayınlanan bir makalesinde hem halkevlerinin kuruluş amaçlarından bahsetmiş hem de Halkevleri talimatnamesinin hazırlanmasına değinmiştir: "...Talimatname hazırlanmadan önce uzak yakın birçok memleketlerin mümasil kültür ve gençlik teşekkülleri tetkik edilmiş fakat hiçbirisi taklit olunmamıştır. Memleketimizin muhtelif mıntıkları, ictimai bünyesi, ihtiyaçları ve umumi kültür seviyesi, faal vazifeye girebilecek mesai unsurlarının meslek ve ihtisasları, işlerinden ayırtabilecekleri zamanlar göz önüne alınmış ve 19

* Muş Alparslan Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dah, Yüksek Lisans Öğrencisi, kasimbilici1349@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

yıl milli kültür sahasında çalışmış olan Türk Ocaklarında geçirilen tecrübelerden istifade edilmiştir. Bu itibarla teşkilat ve mesai programımız tamamı ile millidir ve orijinaldir...”(Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 1932, s.3). Reşit Galip Bey’in de ifade ettiği üzere halkevleri Türk Ocaklarından “istifade” edilerek oluşturulmuştur. Halkevleri de Türk Ocakları gibi dokuz farklı şube üzerinden çalışmalarını sürdürmüştür. Cumhuriyet Halk Fırkası “Halkçılık” ilkesi halkevlerinde uygulama fırsatı bulmuş, böylece her yaş ve meslek grubundan insanlar halkevlerinde bir araya gelerek ortak bir ülkü etrafında toplanmıştır. Cumhuriyet aydınları ile halkın arasında bulunan sınırların yakınlaşması sağlanarak, aydınlara halk kültürünü öğretmesi halka da “uygarlığın temel prensiplerini” tanıtmaya açısından halkevleri son derece önemlidir (Temizhan, 2006, s.36). Ancak siyasi birtakım amaçları olan halkevleri halkı milliyetçilik etrafında ortak bir kimlikte toplamayı planlıyordu (Manka, 1997, s.68). Asıl amaç Atatürk inkılaplarına bağlı bir toplum oluşturup, halkı demokrasiye hazır hale getirmeye çalışmaktır. Ama bu alanda başarı sağlanamamış, kültürel alanda daha çok icraat yürütülmüştür (Ergun, 1982, s.256). Halkevleri eğitim faaliyetleri dokuz şube üzerinden çeşitlendirilmiştir. Bu şubelerin bazılarının isimleri ilerleyen dönemlerde değişiklik göstermiştir. Çalışmada 1932 yılında çıkarılan Halkevleri Teşkilat, İdare ve Mesai Talimatnamesinde kullanılan isimler ile şubelerin eğitim faaliyetleri incelenecektir.

Dil, Tarih, Edebiyat Şubesi Eğitim Faaliyetleri: Reşit Galip Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde bu şubenin amacını şöyle ifade etmiştir: “Millî benliği oluşturan, şekillendiren ve kudretlendiren kültür unsurları içinde dil, edebiyat ve tarih şubesi memleketin uzak ve yakın bütün köşelerinde bu sahalarda çalışanları birleştirmek maksadını güdecektir.”(Hâkimiyet-i Milliye, 1932, s.4). Şubenin ismi 1940 yılında Dil ve Edebiyat Şubesi olarak değiştirilmiştir (Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, 1940). Şube halkın dil ve edebiyat üzerindeki bilgi birikimini artırıp, parti prensiplerinin kökleşmesini ortak yurt sevgisinin benimsenmesini sağlayacak konferanslar, konuşmalar, toplantılar düzenler. Dil devriminin başarıya ulaşması için güzel yazı yazma, güzel söz söyleme etkinlikleri hazırlanır. Ayrıca halkevlerinin dergicilik faaliyetlerini de bu şube organize eder (İğdemir, 1974, s.122). Dil birliğinin sağlanarak toplumda “düşünce birliğinin” sağlanması amaçlanmıştır. Aynı düşünce Tarih birliği üzerinden de inşa edilmiştir. Ortak geçmiş tasavvuru insanlar arasındaki ortak bilincin güçlenmesine yardımcı olur. Dil ve Tarih bilincinin sağlanması fikir birliğinin de sağlanmasına fırsat verir. İnsanlarda ki ortaklık ağır basarak “ortak kader” anlayışına doğru evrilmeye başlar. Söylemler üzerinden o toplumu kontrol etmek kolaylaşır. Dil, Tarih, Edebiyat şubesi ülkenin dört bir yanında toplumu birbirine bağlayacak sebepler aramakta ve üretmektedir. Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumunun da aynı işlevle ideolojiyi üretmesine halkevleri bu ideolojiyi

aktararak katkı sağlar (Kongar, 1981, s.364). Dil, Tarih, Edebiyat şubeleri çalışmalarını kategorize ederek faaliyetler yürütmüşlerdir. Konferans ve tören çalışmaları, dergi çalışmaları, Türk dili ve folkloru üzerine çalışmalar, tarih çalışmaları, kitap ve kitapçılık çalışmaları (Temizhan, 2006, s.57). Şubenin halkın kültür seviyesini artırma ve yurt sevgisini yükseltmeye yönelik konuşmalar, konferanslar düzenlemesi amaçları arasındadır (Halkevleri Teşkilat, İdare ve Mesai Talimatnamesi, 1934, m.30). Özellikle tarihi günlerde o günlerin coşkulu törenlerle kutlanması, günün anlam ve önemini yansıtan konferanslar düzenlenerek halkın tarih şuurunun gelişmesi amaçlanmıştır. 1942 yılında bu faaliyetlere yönelik 1370 tören düzenlenmiştir. Bu törenlere katılım ise 750.000 kişiye ulaşmıştır (CHP, 1943, s.4). Konferans ve konuşmalara üniversitelerde görevli öğretim üyeleri profesörler ve yazarlar çağırılıyordu. Halkevlerinin ayda en az iki defa konferans düzenleme yükümlülüğü bulunmaktaydı. Şubede yürütülen faaliyetlerden biri de yazı ve edebiyatta kullanılmayan ama halk arasında kullanılan kelimeleri, atasözlerini, masalları derleyip toplamak ve kayıt altına almaktı (CHF, 1934, s.31). Toplanan kaynaklar Türk Dil Kurumu ile paylaşılarak dil çalışmalarında kullanılmaktaydı. Halkevlerinin zamanla bu işi yapmayı bırakıp tamamen Türk Dil Kurumuna devrettiği görülmüştür. Yerel kelimelerin derlenip, çalışmalarının yapılması TDK için önemli kaynaklardan sayılmaktaydı. Şubede yürütülen tarih çalışmaları 1940 yılına kadar devam etmiştir. Halkevleri Çalışma Talimatnamesinde Müze ve Sergi şubesiyle Tarih birleştirilerek Tarih ve Müze şubesi adını almıştır. Tarih çalışmaları 1940 yılına kadar Millî mücadele, Atatürk ilkeleri ve inkılapları üzerinde yoğunlaşmıştır. Sonrasında ise şehir tarihi ve çeviri çalışmalar üzerine odaklanmıştır. Yapılan çalışmaların bir kısmı yayınlanarak okuyuculara sunulmuştur. Ayrıca tarih gezilerinin de düzenlendiği bilinmektedir. Yöre halkı belirlenen tarihi merkezlere götürülerek ortak tarih bilinci kazandırılmaya çalışılmaktaydı (Temizhan, 2006, s.62). Dil, Tarih, Edebiyat Şubelerinin beklide en önemli faaliyetlerinden biride dergi çalışmalarıydı (İğdemir, 1974, s.122). Halkevlerinin dergicilik faaliyetleri bu şube üzerinden yürütülmekteydi. Halkevleri merkez yayın organı sayılan “Ülkü Dergisi” Ankara Halkevi tarafından çıkarılmaktaydı. Ülkü 1933 ve 1950 yılları arası 17 yıl boyunca üç ayrı dizi halinde yayınlanmıştır (Temizhan, 2006, s.63). Adını bizzat Atatürk’ün verdiği dergi, tek parti ideolojisinin teorik olarak oluşmasında önemli rol oynamıştır. Cumhuriyet ilkelere halka anlaşılabilir tarzda ifade edebilmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Şubenin genel olarak sağlamaya çalıştığı durumda aynıdır. Parti prensibinin kökleşip, yurttaşlık duygusunun yükselmesine yardımcı olmak (CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, 1940, s.5-7).

Güzel Sanatlar Şubesi Eğitim Faaliyetleri: Halkın güzel sanatlara ilgisini artırmak ve mevcut yeteneklerini gün yüzüne çıkarmak için bu şube açılmıştır. 1935 yılında adı “Ar Şubesi”

olarak değiştirilmiş fakat 1940 yılında tekrar “Güzel Sanatlar Şubesi” adını almıştır. Bu şubede müzikten, resme, heykeltıraşlıktan mimarlığa amatör meraklıları bir araya toplamak esastır. Halk eğitimi açısından Güzel Sanatlar Şubesinin en önemli görevi milli marşları ve milli şarkıları halka öğretmek özel günlerde koro halinde tüm halkın söylemesini sağlamaktır (CHP, 1932, s.7-8).

Temsil Şubesi Eğitim Faaliyetleri: Temsil Şubesi Halkevlerinin eğitim faaliyetlerinin en önemli şubesidir diyebiliriz. Çünkü tiyatro oyunları hazırlayıp halka tiyatro gösterileri hazırlayan bu şube milli ahlak ve terbiye başta olmak üzere halka eğitim vermiş oluyordu (Çavdar, 2008, s.353). Hem görsel hem işitsel metotları bir arada kullanarak verilen eğitim daha tesirli olmaktadır. Bu sebeple Temsil Şubesi çok önemli bir eğitim faaliyeti yürütmekteydi. Bu şubenin amaçlarının anlatıldığı Halkevleri Çalışma Yönetmeliğine göre toplum ve yurt için yararlı telkinlerde bulunmak esas gayedir (CHP, 1940, s.43).

Spor Şubesi Eğitim Faaliyetleri: Halkevleri Spor Şubeleri ile halkın spor ile iç içe yaşayarak, çağdaş ve güçlü bireyler yetiştirmeyi amaçlamıştır. Güreşten jimnastiğe, voleyboldan cirite kadar birçok spor branşı tanıtılmış ve eğitimleri verilmiştir (CHP, 1941, s.45).

Sosyal Yardım Şubesi Eğitim Faaliyetleri: Halkın sosyal yardım bilincini güçlendirerek milli ulus olgusunu güçlendirmeyi amaçlayan bu şubede ihtiyaç sahiplerine yardımlar yapılmıştır (Çavdar, 2008, s.353).

Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi: Okuma yazma eğitiminden el sanatları eğitimlerine kadar birçok alanda eğitimler veren bu şube halkevlerinin en çok eğitim veren şubesi olmuştur (Çavdar, 2008, s.353). Oluşturulmaya çalışılan çağdaş, çalışkan, üretken yurttaş profiline çok büyük katkılar sağlanmıştır.

Kütüphane ve Yayın Şubesi Eğitim Faaliyetleri: Halkevlerinin kurulma şartlarından biri de o bölgede kütüphane kurulmasıdır. Okumaya teşvik edecek, halkın bilgi yönünden ilerlemesini kolaylaştıracağından kütüphanesiz halkevi bulunmamaktadır (CHP, 1932, s.11).

Köycülük Şubesi Eğitim Faaliyetleri: Köylü ile şehirli arasında karşılıklı sevgi ve hoşgörü duygularının geliştirilmesini amaç edinen bu şube yine ortak ulus bilincinin gelişmesine yardımcı olmaktadır.

Tarih ve Müze Şubesi Eğitim Faaliyetleri: Halka tarih bilincini aşilayarak tek bir ulus anlayışına katkı sağlaması amaçlanmıştır. Ortak tarih vurgusu halkı aynı manevi değerler etrafında toplayarak kenetlendirmeye çalışıyordu. Tarihi bölgelere, müzelere geziler düzenlenerek tarih atmosferinin kişilerde yer edinmesi hedefleniyordu. Eski eşyaları toplayarak bunları müzeye dönüştürüp, kadim geçmişteki sanat eserleri tanıtılıyordu (Çavdar, 2008, s.354).

Sonuç: Halkevlerinin bütün çalışmaları temelde halk eğitime dayanmaktadır. Belli bir düzen içinde organize edilen bu eğitimler, değişen çağa uygun bireyler yetiştirmeyi amaçlıyordu. Elbette bunun yanında milli hassasiyetlere haiz bir ulus yetiştirme gayreti de mevcuttur. Bu sebeple milli duyguları perçinleyecek çok sayıda eğitim faaliyetleri uygulanmıştır. 1932-1951 yılları arası bu amaçla eğitim faaliyetleri Türkiye'nin dört bir yanında devam etmiştir. Halkevleri ile ilgili yıllarca birçok akademik çalışma yapılmıştır. Kaynak itibarı ile halkevleri çalışma talimatnameleri ve çok sayıda doküman da ortadadır. Araştırmacılar genel itibarı ile ikiye bölünmüş durumdadır. Halkevlerinin bir ulus devlet oluşturmak için faaliyet gösteren bir parti aracı olduğunu söyleyenler ve siyasi amacının dışında Anadolu'da yıllarca ihmal edilmiş halkın çağdaş bir eğitim seviyesine ulaştırılması, okuma oranının artırılması ve inkılapların halka ulaştırılması için faaliyet gösteren kurumlar olduğunu söyleyenler. Esasen bu iki görüşte doğrudur. Fakat tarihi tek bir bakış açısıyla yorumlamak adına neden ikisinin de doğru olduğunu ifade ettiğimi açıklamak isterim: Halkevlerinin Kemalist bir ulus devlet yaratma politikasının ürünü olduğuna dair yapılan çalışmalarda halkevlerinin Türk Ocaklarından evrilmiş milliyetçi yönü çokça zikredilir. Genel anlamda imparatorluktan bir ulus devlet kurulması dinamiği milliyetçilik faktörünün tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de görülmesine sebep olmuştur. Birinci dünya savaşının ardından kurulan birçok ulus devlette bunun kanıtıdır. Türkiye'de bu ulus devletlerden biri olarak kabul edilir. Bu ulus devletinde ideolojik yönelimi Kemalist ideoloji olmuştur. Ulus devletler yapı olarak halkını doğuştan ölüme kadar izler, kayıt altına alır ve korur. Halk tek bir yurttaş profili altında değerlendirilir. Türkiye'de Türk üst kimliğinin bu yurttaş profilinde baskın olması bu sebeptir. Yeni devlet yeni inkılapları yaptıkça halka bunların sirayet ettirilmesi zorunluluk olarak kabul edilir. Halkevleri bu zorunluluğun ürünüdür. Öte yandan devlet siyasi bir dönüşüm yaşamıştır ve halk bundan nasibini almıştır. Bütün dünyada yükselen çağdaş, modern tipler Türkiye'de de görülmeye başlamıştır. Halkın eğitimi mevzuu kritik öneme sahiptir. Çünkü kurulan rejimi korumak ve yüceltmek halkın elindedir. Tek parti yönetiminde halkın çok etkin olmadığı görülse de gelecekte tasavvur edilen model budur. Halkı cumhuriyet rejimine, kendi kendini seçme ve seçilme hürriyetine kavuşturmak tek başına yetmez. Halka bu kavramlar özümSENDİRİLEREK anlatılmalı ve benimsendirilmelidir. Halkevleri bu kritik görevi üstlenen kurumlardan biridir. Ortak bir yurttaş profili kurulurken santtandan spora, sosyal yardımlaşmadan okuma yazmaya kadar birçok kültürel argümanda halka verilerek çağdaş bir insan modeli oluşturmak hedefleniyor. Halk yıllarca eksik kaldığı eğitimle tanışarak daha üretken, çalışkan ve güçlü bir bilince kavuşmaya başlıyor. Halkevleri cumhuriyet ulusunun oluşmasında çok önemli roller edinmiş ve bu rolleri çağdaş halk profilleri oluşturmaya çalışarak taçlandırmaya uğraşmıştır.

Sonuç itibarıyla halkevleri Türkiye'nin yeni devlet oluşumunda yeni halk oluşturma girişimlerinden biri olarak yerini almıştır. Siyasi veya kültürel birçok farklı nedenle kuruluşu ve faaliyetleri tartışılabilir da tek gerçek bünyesinde barındırdığı zengin faaliyet raporlarıdır. Çalışkan bir kurum olan halkevleri çok sayıda icraata imza atmıştır.

Kaynakça

- CHF, (1934). Halkevleri Teşkilat, İdare ve Mesai Talimatnamesi, Ankara: Hakimiyeti Milliye Matbaası, 3. Basım.
- CHF, (1932). Halkevleri Talimatnamesi, İstanbul: Hâkimiyet-i Milliye Matbaası.
- CHP, (1940). Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, Ankara: Zerbaat Matbaası.
- CHP, (1943). Halkevleri ve Halkodalarının 1942 Çalışmaları, Ankara: Halkevi Yayınları.
- Cumhuriyet Gazetesi, 1932.
- ÇAVDAR, Tevfik (2008). Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950, İstanbul: İmge Kitabevi, 3. Basım.
- ERGUN, Mustafa (1982). Atatürk Devri Türk Eğitimi, Ankara: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Hakimiye-i Milliye Gazetesi, 1932.
- İĞDEMİR, Uluğ (1974). "Halkevleri ve Halkodaları", Atatürk ve Halkevleri, Ankara: Halkevleri Atatürk Enstitüsü Yardımcı Yayınları.
- KARAER, İbrahim (1992). Türk Ocakları (1912-1931), Ankara: Türk Yurdu Neşriyat.
- KAYA, Şükrü (1938). "Halkevleri Açma Konferansı" Ülkü Dergisi Mart 1938, Ankara: Halkevi Yayını.
- KONGAR, Emre (1981). Atatürk ve Devrim Kurumları, Ankara: İş Bankası Yayınları.
- MANKA, Ayşe Gülçin (1997). Halkla İlişkiler İdeoloji Aşılama İşlevi "Örnek Olay: Halkevleri", Ankara: Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TEMİZHAN, Oğuz (2006). Halkevleri ve Halkevlerinin 1932-1940 Arası Eğitim Faaliyetleri, Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TEVETOĞLU, Fethi (1986), Hamdullah Suphi Tanrıöver, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara: Sevinç Matbaası.

&

Ressam Mustafa Sururi TAYLAN
(İstanbul 1891-1947)

1891 yılında İstanbul'da doğan Mustafa Sururi Taylan, Vefa İdadisi'nden sonra Dârü'l-Fünun'un Edebiyat Bölümü'ne başlamış, ancak resme olan tutkusu nedeniyle bir yıl sonra okuldan ayrılarak, 1908'de Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girmiştir. 1912 yılında Valery'nin atölyesinden mezun olan Taylan, savaşın başlamasıyla zabıt vekili olarak orduya katılmıştır. Savaş sırasında Ruslara esir düşerek Sibiry'a'da uzun süre esir hayatı yaşamak zorunda kalmıştır. Askerden döndükten sonra Tapu ve kadastro desinatörlüğü yaparak geçimini sağlayan Taylan, bir yandan da sanatsal çalışmalarını sürdürmüştür. 1930'lu yıllarda açılan İnkılap Sergilerine aralıksız katılan sanatçı, daha çok akademik tarzda, Milli Mücadele ruhunu yansıtan eserler yapmıştır.

Atatürk'ün Ankara'ya Gelişte Karşılama, Atilla ve Çift Süren Kadınlar tabloları eserlerinden seçme örneklerdir. Ressamın eserleri bugün Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi'nde, Milli Kütüphane Sergisi'nde, Gazi Üniversitesi Müzesi'nde ve İstanbul Askeri Müze'de sergilenmektedir.

AZERBAJYCAN TÜRK TARİHÇİLİĞİNDE “AZERİ” KELİMESİ İLE YAPILAN KİMLİK TANIMLAMALARI

Oder ALİZADE*

Ege Üniversitesi

Çalışmada “Azerbaycan” adı resmi devlet adı olarak ele alınmış, günümüz İran sınırları içerisinde olan Güney Azerbaycan’da yapılan çalışmalar bu bağlamda incelenmemektedir. Bu dönemleri Cumhuriyet, Sovyet ve Bağımsızlık dönemleri olarak bölümlendirerek her dönemde söz konusu ifadelerin nasıl kavramsallaştırıldığını araştırmaya çalışacağız.

Cumhuriyet Dönemi Kavramsallaştırmaları: Tarihçilikte “Azeri” kelimesi ile başlayan tanımlamalar araştırmamız çerçevesinde ilk defa Azerbaycan Cumhuriyeti dönemi olarak bölümlendirdiğimiz döneme¹ ait çalışmalarda karşımıza çıkmaktadır. Bu döneme ait Reşid İsmailov’un eserinde; Azerbaycan’ın ve “Azeri Türkleri”nin “ırkı ve cinsin Türk” oldukları, burada yaşayan Talış, Tat, Lezgi ve diğer halkların Azeri Türklerinin tesiri ile zamanla Türkleştiği ve Azerbaycan Türklerinin lisanının “Azeri lehçesi” olduğu ifade edilmektedir.² İsmailov, burada milli kimliği tanımlarken Türk halkı anlamında “Azeri Türkleri” ve “Azerbaycan Türkleri”, Türkçeyi tanımlarken ise “Azeri lehçesi” tanımlamasını yapmaktadır. Yine bu döneme ait Cihangir Zeynalov’un çalışmasında “Azeri” kelimesiyle bu şekilde bir kimlik tanımlaması yapılmaktadır: “Her yerde olduğu gibi burada da azınlık çoğunluğa tabi olarak kadim ahaliden Tat, Talış, Lezgi ve sonradan gelen Arap, Kürt gibi gruplar yerli Türkler ile karışıp birleşmiş ve böylelikle yeni bir Türk halkı, yani Azeri Türkleri yaratmıştır.”³ Her iki çalışmada kullanılan “Azeri” tanımlamasının o zamanlarda ülkenin adı olan “Azerbaycan” adından yola çıkılarak mı yapıldığını veya neye esasen Türk adının önünde böyle bir tanımlama yapılma gereği duyulduğu açıklanmamaktadır. “Azeri” kelimesi ülke adından yola çıkılarak yapılmamışsa bu adla bir Türk halkının mevcut olduğu ihtimali doğabilir. Aksi takdirde yazarların bu adı ülke adından yola çıkarak ülke adının kısaltması şeklinde ve doğrudan Türk kimliğini ifade etmek için kullandığını düşünebiliriz. Zeynalov’un, ifade ettiği cümlede birbiri ile karışan halklar içerisinde ayrıca “Azeri” adlı bir halk adı geçmemekte ve adı geçen halkların “yerli Türklere” temessülü ile meydana gelen halk “Azeri Türkleri” olarak tanımlanıyor ve bu halk

“Yeni bir Türk halkı” olarak ifade ediliyor. İsmailov’un çalışmasında ise Azerbaycan olarak gördüğü bölgeye vurgu yapmak için “Azeri Türkleri” olarak tanımladığı halkın diğer halkları “Türkleştirdiği” ifade edilse de “Azeri Türkleri” olarak tanımladığı halk yeni oluşan bir halk olarak ifade edilmektedir. Bu ifadelerden, her iki yazarın, “Azeri” kelimesi ile başlayan tanımlamaları o zamanda ülke adı olan “Azerbaycan” adından yola çıkarak bu adın kısaltması şeklinde yazdıklarını ve Azerbaycan’da yaşayan Türkleri kastetmek için kullandıklarını düşünüyoruz. Yani bu çalışmalarda geçen “Azeri” kelimesinin bölgedeki Türkleri tanımlayan, coğrafi bir kelime olarak kullanıldığı kanaatindeyiz. Zira Zeynalov, “Yeni bir Türk halkı” ifadesini kullanmasaydı ve her iki yazar birbirine karıştığını iddia ettiği halklar arasında “Azeri” adlı halktan da bahsetseydi, o zaman bizlerde yazarlara göre bu adla bir halkın tarihte var olduğu düşüncesi doğabilirdi. Zeynalov, “Yeni bir Türk halkı” olduğunu iddia ettiği “Azeri Türkleri” adlı halkın ne zaman meydana geldiğini, yani sözünü ettiği halkların birbiri ile karışma aşamasının hangi dönemde başladığını ve bittiğini yazmamaktadır. Kanaatimizce bir halkın oluşumundan söz edilirken o halkın oluşumuna tesir eden etkenlerin, oluşumun meydana geldiği bölgenin, oluşumun tahmini de olsa başlama devrinin, oluşma süresinin ve bitme devrinin siyasi, kültürel ve coğrafi etkenlerden yola çıkılarak açıklanmasının daha aydınlatıcı olacağı kanaatindeyiz. Bu döneme tarihlendirdiğimiz çalışmalar içerisinde “Azeri” kelimesi ile Türk halkına yönelik “Azeri Türkleri” tanımlamasına Velili’nin eserinde de rastlamaktayız.⁴ Yine bu döneme tarihlendirdiğimiz Oder’in eserinde de “Azeri” kelimesi Türk kimliğini ve Türkçeyi kastetmek için kullanılmaktadır.⁵

Azerbaycan adından doğan “Azeri” kelimesi ile bir milleti tanımlamak için ifade edilen “Azeri Türkleri”, “Azeriler” ve “Azeri Dili” tanımlamaları ilk olarak Azerbaycan Cumhuriyeti dönemi çalışmalarında ve içtimai-siyasi anlayışında karşımıza çıkmaktadır. Bu ifade o dönemin edebiyatında ve siyasi - ideolojik söylemlerinde de kullanılmaktaydı. Bunun en belirgin örneğini Azerbaycan Cumhuriyetini ilan eden Milli

* Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Bilim Uzmanı (2019), oder.alizade.t.e@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi’nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu’nda sunulmuştur.

¹ Bu döneme tarihlendirdiğimiz eserler Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulduğu 1918 yılından başlayarak yazılmış ve Cumhuriyetinin yıkılışını takiben bir iki yıl boyunca Sovyet işgal döneminde de devam etmiştir.

² R. İsmailov, Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993, s. 24.

³ Cihangir Zeynalov, Muhtasar Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası Yayınları, Bakü, 1992, s. 12.

⁴ M. Velili, Azerbaycan: Coğrafi-Tebii, Etnografik ve İktisadi Mülahizat, Azerneşr, Bakü, 1993, s. 58.

⁵ Kerim Oder, Azerbaycan, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 112.

Şura'nın Reisi Rezulzade'nin yazılarında görebilmekteyiz.⁶ Hatta Rezulzade İstanbul'da neşrettirdiği ve başarızlığını yaptığı Yeni Kafkasya dergisinde "Azeri" imzası ile yazılar da yayınlamaktaydı.⁷ Bu ifadeyi kullanan Cumhuriyet dönemi aydınları ve kurucuları bu tanımlamaları Azerbaycan'da yaşayan Türk halkını kastetmek için kullanmaktaydılar. Bu ifadenin Türk kimliğini tanımlama noktasında bir sıra uyumsuzluklara yol açtığını düşünsek de bu tanımlamayı yapanlar bu tanımlamayla Azerbaycan Türklerinden bahsedildiğini belirtmek istemişlerdir. Cumhuriyet dönemine ait tarih kitaplarında ve siyasi söylemlerde Türk kimliğini tanımlarken devlet adının kısaltması veya bileşenlerinden biri olarak yazıldığını tahmin ettiğimiz "Azeri Türkleri" ve "Azeriler" tanımlamalarının aşağıdaki sebeplerden dolayı kullandığını düşünmekteyiz:

Devletin adı - Azerbaycan - Türk halkının etnik kimliğini kendinde ihtiva eden bir kelime olmadığı için Cumhuriyet dönemi Türk aydınları bilinçli veya bilinçsiz olarak devletin adıyla onun kurucu unsuru olan halkın adını, özdeşirmeye, birbirinin karşılığı haline getirmeye çalışmışlardır. Tarih anlatımlarında ve söylemlerde devletin adının kısaltılmış hali şeklinde kullanılan "Azeri" kelimesinin sonunda bazı durumlarda Türkler kelimesi ilave edilerek üst milli kimlik olarak kullanılmıştır.

Siyasi ve ideolojik söylemlerde Azerbaycan'da yaşayan Türklerden bahsedildiğini belirtmek için "Azeri Türkleri" ve "Azeri" tanımlamalarını kullanmışlardır. Zira bu türden söylemlerde yapılan tanımlamaların çoğu Cumhuriyet dönemi aydınlarının Türkiye'de olduğu zamanlara denk gelmektedir. Sovyet Dönemi Kavramsallaştırmaları: Sovyet dönemine geldiğimizde ise dönemin tarihçiliğinin başyapıtı olan ve Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından yayınlanan üç ciltlik çalışmada "Azeri" tanımlamasının Cumhuriyet dönemi tarih anlatımında kullanıldığının tam aksine farklı anlamda ifade olunduğunu görmekteyiz. Bu eserde önce "Azerbaycan" adının "Atropaten" adından geldiğini ve "Atropaten" adlı ülkenin halkının sonraları "Azeri" olarak adlanan dilde konuştuğu ileri sürülmektedir.⁸ Ancak burada kullanılan "Azeri" kelimesi Cumhuriyet döneminde kullanıldığı gibi Türk halkını tanımlayan bir kelime olarak kullanılmamaktadır. Çalışmada, M.Ö. IV. yüzyılda Atropaten halkının konuştuğu dil olduğu iddia edilen "Azeri" dilinin Fars di-

linden çok farklı olup, günümüzde Azerbaycan ve İran arazisinde yaşayan azınlıklar olan Talışların diline daha yakın olduğu iddia olunmaktadır.⁹ Böyle bir fikri ileri süren Sovyet dönemi BA'si Talış dili ve mevcutluğunu iddia ettiği "Azeri dili"nin benzerliğine veya akraba olduğuna dair hiçbir dil örneği vermemektedir. Herhangi iki halkın dillerinin akraba olduğu iddia edilirken bu dillere ait kelime örneklerinin verilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Bir dilin akraba olduğunu gösteren başlıca kelimeler vardır. Bunlar, aile ve akrabalık bildiren kelimeler, beden uzuvlarının adları, sayılar ve diğer kelimelerdir. Tabi, bunlar da o dillerin tam anlamı ile genetik akraba olduğunu göstermemektedir. Zira bu türden dil akrabalığı genetik değil, dilin yayılma sahasından da kaynaklanan bir durum olabilir. Ancak bu saydıklarımıza ait hiçbir kelime örneği verilmeden ve bu "dil akrabalığına" başka bir delil gösterilmeden, milattan önceki yüzyıllarda yaşadığı ileri sürülen bir halkla günümüzde yaşayan bir halkın dillerinin akraba olduğunu iddia etmenin kesin ve yararlı bir sonucunun olamayacağını düşünmekteyiz. Sovyet dönemi tarihçiliğinde mevcutluğu iddia olunan tarihi "Azeri dili"nin Türk dili olmadığı ve Talış dili olduğu yazılsa da ülkeyi teşkil eden halkın ve devletin dilini, yani Türkçeyi tanımlarken bazı dönemlerde "Azeri" kelimesi de kullanılmaktaydı.¹⁰ Burada kullanılan "Azeri" kelimesi devletin adından yola çıkılarak kullanılan tanımlamaydı. Ancak, devletin resmi tarih yazımında tarihi "Azeri" dilinin Türkçe olmadığı, Talış dili olduğu ifade edildiği halde, devlet dili Türkçeyi bu adla tanımlamanın bir uyumsuzluk olduğunu ve bu durumun kimlik tarih ilişkisinde, Erken Türk Tarihi anlayışında karışıklığa yol açtığı kanaatindeyiz. 1964 yılında ortaokul öğrencileri için hazırlanan ders kitabında da varlığı iddia edilen tarihi "Azeri" dilinin Talış diline yakın olduğu ihtimal edilmektedir.¹¹ Sovyetlerin ilk dönemlerine kadar Azerbaycan SSC'de devlet dilinin adı "Türk Dili" olarak kullanıldığı bilinen bir gerçektir. Bu durumu farklı örneklerle gösterecek olursak, 1924 yılında hazırlanan dille ilgili bir ders kitabının adının "Türk Dili"¹² olduğunu, 1934 yılında Azerbaycan'da yaşayan azınlıklarla ilgili yapılmış bir çalışmada¹³ Azerbaycan SSC'de devlet dilinin adının "Türk dili" olarak geçtiğini ve 1922'de Latin alfabesine geçilmesi için kurulan kurumun adının "Azerbaycan Yeni Türk Elifba Komitesi"¹⁴ olduğunu hatırlatabiliriz. Azerbaycan SSC'de 1936 yılına geldiğimizde "Türk/çe" kelimesi resmen

⁶ M. E. Rezulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkül-i ve Şimdiki Vaziyeti), Haz. Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın. Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul, Ekim, 1990. S. 7.

⁷ Yeni Kafkasya, (I. Yıl 1923 - 1924), Haz. Yavuz Akpınar ve diğerleri, İstanbul, TeasPres Yayıncılık, Şubat, 2018.

⁸ İ. A. Hüseyinov ve diğerleri, Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Azerbaycan Tarihi Üç Ciltte, Azerbaycan SSC BA Neşriyatı, Cilt: 1, Bakü, 1958, s. 63.

⁹ Hüseyinov ve diğerleri, s. 63.

¹⁰ E. Demirçizade, Azeri Dilinin Tarihi Grammatikası, SSC Ali ve Ora İhtisas Tehsil Nazirliyi, V. İ. Lenin adına Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü neşriyatı, Bakü, 1969. G. Afat, Azeri Diline Dair Pratik Meşgeleler, Azerbaycan

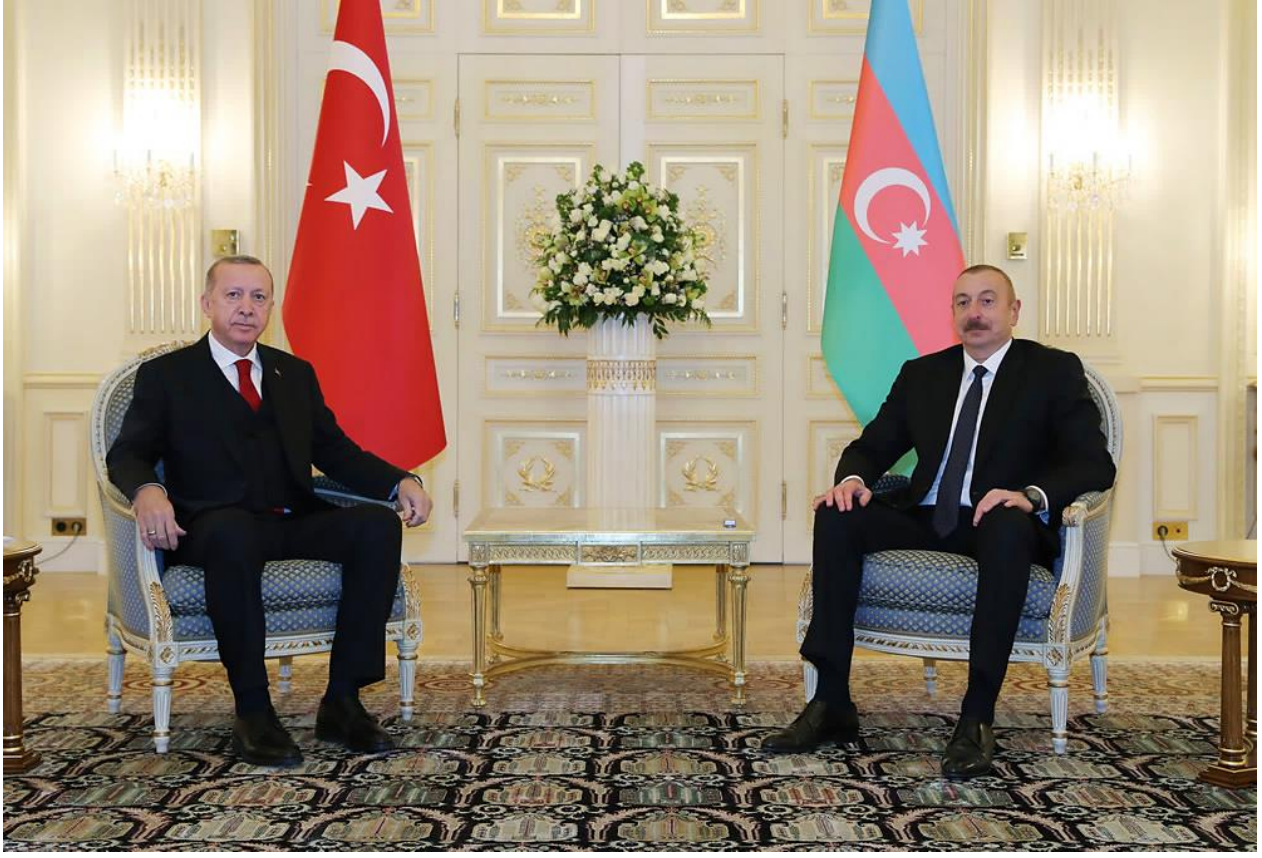
SSC Ali ve Orat İhtisas Tehsil Nazirliyi, V. İ. Lenin adına Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü Neşriyatı, Bakü, 1968.

¹¹ A. N. Guliyev ve E. İ. Memmedov. Azerbaycan Tarihi, 7. - 8. Sınıflar için. Azerbaycan SSC Maarif Nazirliyi tarafından tesdig edilmiştir. Azerbaycan Devlet Tedris Pedagoji Edebiyat Neşriyatı. Bakü, 1964. s. 14.

¹² A. Şaik, Türk Dili, Azernesr, Bakü, 1924.

¹³ A. Genço, Sax Elifbası ve Yazı Gaydaları, Azernesr, Bakü, 1934.

¹⁴ Yeni Yol, (Ekim Devriminin On Yıllık Bayramı Münasebetiyle Azerbaycan Yeni Türk Elifba Komitesi Organı Olan Yeni Yol Gazetesine İlave. Bakü, 7 Kasım 1927.

kaldırılmış, milli kimlik adı olarak “Azerbaycanlı”, dil adı olarak ise “Azerbaycan dili” kullanılmaya başlanılmıştır.¹⁵ Bu ifadeler de zamanla kısaltılarak Azeri/ce olarak kullanılmaya başlanılmıştır.¹⁶ Sovyet döneminde varlığı iddia edilen tarihi “Azeri dili”nin İrani bir dil olan Talış diline yakın olduğu ve Türk dili olmadığı yazılmasına rağmen ülkede konuşulan Türkçenin bu adla tanımlanmasının bilimsel ve hukuki bir esasının olmadığı kanaatindeyiz. Buradaki sorun “Azeri dili”nin Talış diline yakın olması değil, Türk dilinin “Azerice” olarak tanımlanmasıdır.¹⁷ Öne sürdüğümüz bu sorunlardan yola çıkarak Azerbaycan’da kullanılan Türkçenin “Azerbaycan Türkçesi” olarak tanımlamanın tek doğru tanımlama olduğunu savunuyoruz. Dili tanımlarken Türkçe dışındaki farklı tanımlamalar resmi olmasa da Cumhuriyet döneminde de yapılmaktaydı. Ancak bu döneme ait çalışmalarda Sovyet döneminde mevcutluğu iddia olunan tarihi “Azeri” dilinin varlığından söz edilmemekte ve bu dilin Talış diline yakın olduğuna dair iddialarla karşılaşmamaktayız.

Bağımsızlık Dönemi Kavramsallaştırmaları: Bağımsızlık döneminde ise Yedi Ciltlik çalışmanın birinci cildinde “Azeri

dili”nin Talış dili olması ile ilgili Sovyet döneminde ileriye sürülen fikir tekrar edilmektedir.¹⁸ Yazını 1970’lerden başlayan ve 1990 yılında tamamlanan, yeterli olmadığı esas alınarak 1998 yılında yeniden yazılarak basılan ve 2007’de ikinci baskısı yapılan bu çalışmanın tüm baskılarında “Azeri dili”nin Talış dili olması ile ilgili ortaya atılan iddia hiçbir değişiklik edilmeksizin kalmaktadır. Bu kadar uzun süredir yeniden basılmasına rağmen çalışmanın hiçbir baskısında ileriye sürülen bu iddianı geniş şekilde araştırmak, bu fikri geliştirme veya inkâr etmek üzerine bir çaba sarf edilmediğini görmekteyiz. Yedi ciltlik bu çalışmanın II. cildinde de “Azeri” tanımlamasına rastlamaktayız. Çalışmada, VII. yüzyılda Azerbaycan’da “Türk dilli” ahali ile birlikte Albanya’nın Kafkas dilli ahalisi ve aynı zamanda İran dilli “Azeriler”in, Tatların, Talışların yaşadıkları yazılmaktadır.¹⁹ Hem Sovyet döneminde hem de Bağımsızlık döneminde tarihçilikte en büyük araştırma kurumu olan Tarih Enstitüsünün her iki dönemdeki yayınlarında “Azeri”ler İran dilli halk olarak gösterilmektedir. Bu çalışmada “Azeri dili”nin “Azerbaycan dili” olarak da adlandırılabilirliği ifade edilmekte ve bu dil hakkında şu kanaate gelinmektedir: 1. Orta Çağların Arap müellifleri zamanında da Azerbaycan’da Azeri dilinde konuşulmaktaydı. 2.

¹⁵ 1936 Anayasası 40. Maddesi G. Aliyeva, SSCB Döneminde Azerbaycan’da Dil Planlaması, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 189.

¹⁶ Azeri Dilinin Tarihi, Azerb. SSR Ali ve Orta İhtisas Tahsili Nazırlığı. V. İ. Lenin adına ADP Enstitüsü, Bakü, 1969. Haz. A. Demirçizade.

¹⁷ Türk dilinin Sovyet döneminde resmi kurumlar tarafından “Azerice” adlandırıldığına dair bir diğer örneğimiz: Azeri Dili Tedrisinin Teşkiline Verilen

Talepler. Azerb. SSC Maarif Nazırlığı Tedris Metodika Şubesi. Haz. A. Efen-dizade, B. Ahmedov. Bakü, 1969.

¹⁸ İğrar Aliyev, (Ed.), Azerbaycan Tarihi, Yedi Ciltte, I. Cilt, Bakü, 2007, I. Cilt, s. 225.

¹⁹ Yedi Ciltte Azerbaycan Tarihi, II. Cilt, Elm neşriyatı, Bakü, 2007, s. 360.

Azeri dilinin İran dillerinden olduğu tartışmasız doğrudur. Çünkü bu dil Arap müellifleri tarafından “Dari” ve “Pehlevi” dilleri ile bir sırada anılmaktadır. 3. Azeri dili Fars dili değildir.²⁰ AMBA Tarih Enstitüsü resmi bir kurumdur ve bu türden resmi kurumlarda yapılan kurumsal çalışmalar devletin resmi tarih tezini yansıtmaktadır. Böyle bir kurumun yapmış olduğu bu çalışmada Türk dili olmadığı ifade edilen “Azeri Dili”ni “Azerbaycan Dili” olarak adlandırmanın mümkün olduğu ifade edilmektedir. Bu çalışmanın ilk yayımlandığı 1998 yılında ve ikinci baskısının yapıldığı 2007 yılında resmi devlet dilinin adı “Azerbaycan Dili” olarak Anayasada belirtilmekteydi ve halen daha devletin Anayasasında devlet dilinin resmi adı “Azerbaycan Dili” olarak yazılmaktadır.²¹ Devletin resmi tarih enstitüsü ise Türkçe olmadığını iddia ettiği “Azeri Dili”ni devletin resmi dilinin adıyla “Azerbaycan Dili” olarak adlandırmanın mümkün olduğunu yazmaktadır. Bu durum ülkede konuşulan ve resmi devlet dili olan Türk dilinin görmezden gelinerek ve dilin kökeninin farklı yerlerde aranarak Sovyet geleneğinin bir biçimde devam ettirildiğinin göstergesidir. Zira Devletin Anayasasında ülkede kullanılan resmi dil olan Türkçenin adı “Azerbaycan Dili” olarak geçmekte ve devletin resmi Tarih Enstitüsü Türkçe olmadığını yazdığı “Azeri Dili”ni “Azerbaycan Dili” olarak da adlandırmanın mümkün olduğunu iddia etmektedir. Bu durumun hem milli kimlik sorununa neden olduğu, hem de devletin iradesini sarsan bir durum olduğu kanaatindeyiz. Sovyet döneminde üç ciltlik çalışmada “Azeri Dili” ile ilgili ileriye sürülen fikirler, Bağımsızlık döneminde yapılan yedi ciltlik çalışmaların her iki baskısında (1998. - 2007.) tekrar edilmektedir.

Yine bu dönemde yapılan “Azerbaycan Tarihi” adlı çalışmada ise Arap muharrirleri Yakut Hamevi (XII. - XIII. yüzyıl) ve Yakubi'nin (IX. yüzyıl) eserlerinde “Azeri dili” ifadesinin geçtiği yazılmakta ve bu dilin büyük ihtimalle “Azerbaycan - Türk diline” ait olduğu ileri sürülmektedir.²² Çalışmada, “Azeri dili”nin Talış dili olması fikrine karşı çıkılmakta ve bu dilin “Azerbaycan'ın erken Türk ahalisi”nin dili olduğu, Fars ve Pehlevi lehçelerinden farklı bir dil olduğu ifade edilmektedir.²³ “Azeri Dili”nin Talış dili olduğunun iddia edildiği çalışmalarda olduğu gibi, “Azeri Dili”nin Türk dili olduğunun ileri sürüldüğü bu çalışmada da dil örnekleri verilmemekte ve karşılaştırma yapılmamaktadır. Ağasıoğlu ise “Azeri Dili”nin Talış dili olması ile ilgili iddialara daha farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Yazar, öncelikle günümüzde Talış adlanan İran dilli azınlığın kadim Kaspî halkının kalıntısı olduğunu ve Kaspî adının Türk boyları olarak gördüğü Azer ve Hazar adlarıyla aynı olduğunu, sadece bölgesel farklılıklardan dolayı Kaspî

olarak söylenildiğini ileri sürmektedir.²⁴ Cumhuriyet dönemine ait yukarıda ele aldığımız İsmailov'un çalışmasında müverrih Şopen'in Kaspî boyunun Hunlara, bazı müverrihlerin ise Talış halkının Kaspîlerin yurtlarına yerleşen Cuğa boylarının kalıntısı olarak görüldüğü aktarılmaktadır.²⁵ Ağasıoğlu, “Azeri” adlandırılan boyun iddia edildiği gibi Talış dilinde konuşmuş olma ihtimalinin doğru olabileceğini dile getirdiği halde bunun sebebinin Talış dilinde konuştukları iddia edilen tarihi “Azeri”lerin ve günümüzdeki Talışların İran kökenli olmasıyla ilişkilendirmemektedir. G. Geybullayev ise konuya daha farklı yaklaşmakta ve “Azeriler, Azeri Dili” kavramlarıyla “Azerbaycanlılar” ve “Azerbaycan Dili” kavramlarının aynı olmadığını, “Azeri” dilinin Atropatena'da İran dilli ahalinin, “Azerbaycan Dili”nin ise Atropatena'da yaşayan ve çoğunluğu oluşturan “Türk menşeli” ahalinin dili olduğunu iddia etmektedir.²⁶ Geybullayev de bu iddiasına karşı bizlere dil örneği veya başka bir kaynak sunmamakta ve neye dayanarak böyle bir bölgi yaptığını açıklamamaktadır. Ağayev ise daha farklı bir yorum yaparak Arap Hilafeti zamanında Azerbaycan arazisinde kullanılan dillerin “Azeri” ve “Arran” dilleri olduğunu ve Arap kaynaklarının bu tanımlamalarının etnik değil, coğrafi tanımlamalar olduğunu ileri sürmektedir.²⁷ Burada kadar ele aldığımız çalışmalardan görüldüğü kadarıyla Erken Türk Tarihi araştırmalarında “Azeri” tanımlamasının birbirinden farklı halkların kimliklerini tanımlamak için kullanılmaktadır. “Azeri” kelimesinin Erken Türk Tarihçiliğinde ne şekilde kullanıldığına dair tahlilimizi şu şekilde özetleyebiliriz:

“Azeri” kelimesi ile iki farklı halkın kimliği tanımlanmaktadır: Türkler ve Türk olmayan halklar.

Cumhuriyet döneminde hem tarih anlatımında hem de siyasi ve içtimai alanda kimlik tanımlaması yapılırken Türkleri kasıtlı olarak kullanıldığına şahit olmaktadır. Bu dönemde kullanılan “Azeri” adlandırmasının devletin adından hareketle yapıldığını tahmin etmekteyiz.

Azerbaycan'da Sovyet dönemi tarih yazıcılığında tarihi varlığı iddia olunan “Azeri Dili”nin Türk dili olmadığı yazılsa da kimlik tanımlamalarında, Sovyetlerin 1936'dan sonraki dönemlerinde Türk dilini tanımlarken karşımıza çıkmaktadır.

Bağımsızlık dönemi tarihçiliğinde hem Türkleri hem de Türk olmayanları ifade etmek için kullanılsa da, dönemin tarih anlatımı ve tarih yazıcılığı dışındaki kimlik tanımlamalarında ise Türk kimliğini tanımlarken kullanılmaktadır.

²⁰ Yedi Ciltte, I. Cilt, s. 225.

²¹ Azerbaycan'da resmi devlet dilinin adı 1996 yılından başlayarak “Azerbaycan Dili” olarak Anayasada geçmektedir. Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Kanun Neşriyatı, Bakü, 1996, s. 10. 21. Madde. (Anayasa Azerbaycan Türkçesinde ve Rusça yayınlanmıştır).

²² Yusuf Yusufov ve diğerleri, Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, I. Baskı, Bakü, 1994 s. 224.

²³ Yusufov ve diğerleri, s. 226.

²⁴ F. Ağasıoğlu, Azer Halkı, Ağrıdağ Yayınevi, Bakü, 2000, ss. 20-21.

²⁵ İsmailov, s. 14.

²⁶ Gıyaseddin Geybullayev, Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994. s. 226.

²⁷ Ramil Ağayev, Ereb Hilafeti Dövründe Azerbaycan Ehalisi, AMBA Tarih Enstitüsü, Bakü, 2017, s. 264.

AZERBAJYCAN TÜRÜKÜ GENERAL ALIAĞA ŞİHLİNSKİ'NİN HATİRALARINDA RUS-JAPON SAVAŞI

Amrah BAYRAMOV*

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Giriş: XX. yüzyılın ilk büyük çarpışması olarak bilinen, 1904-1905 yılları arasında gerçekleşen Rus-Japon Savaşı, Rusya'nın yenilgisi ve Doğu Asya'da güç dengesinin değişmesi ile sonuçlanmıştır.¹ 1903 yılından itibaren Uzak Doğu'da durum çok hassas bir hal almış, bölgede Japon ve Rus yayılmacılığı hız kazanmıştır. Çin'le yaptığı savaşı kazanan Japonya, üçlü müdahale (Fransa, Rusya ve Almanya) sonucunu anlaşma ile elde ettiklerinden vazgeçmek zorunda bırakılmıştır. Bunun aksine Çarlık Rusya, Avrupa'da siyasi bir mücadele verirken, Doğu'da da hızla askeri ilerleme kaydetmiştir. Çin'de çıkan Bokser ayaklanmasını fırsat bilen Rusya, Mancurya'ya yerleşmiş ve Port Arthur limanının kullanımını devralmıştır.² Her iki tarafın emperyalist hırsları, Rusya'nın Port Arthur'u alması ile çatışmaya sürüklenmiştir. Ayrıca Rusların, Mancurya madencilik imtiyazlarını elde etmesi ve Trans Sibirya Demiryolunun inşası Japonlar için kabul edilemez bir gerekçe olmuştur. Başından beri Japon yayılmacılığını engelleyen Rusya, Japonya için artık büyük bir tehdit olarak görülmüştür.³ Japon hükümeti, dış ülkelerden gelen istihbarat raporları sonucu, Rusların savaş hazırlığının son aşamasında olduğunu tamamen öğrenmiştir. Hatta dış ülkelerde bulunan Japon istihbarat elamanları, mütemadiyen Rusların bölgeye silah ve asker sevk ettiklerini ve bu sevk-yatta Trans Sibirya Demiryolu hattını kullandıkları malumatını da hükümete bildirmişlerdir. 1903 yılının son aylarında Rusların Port-Arthur limanına destek için Avrupa sularından savaş gemilerini yola çıkardığı malumatı da istihbarat raporları arasında yer almıştır.⁴ Lâkin Japon hükümeti, diplomatik görüşmeler yoluna gitmiş, Rusya ile müzakereler başlatmıştır. Japonların bütün çabalarına rağmen Ruslar, görüşmelere isteksizce yanaşmış ve ileri sürülen bütün Japon önerilerine ters düşecek cevaplar vermiştir. Porth-Arthur limanı konusunda kendi kararları üzerinde ısrarla duran Ruslar, Kore konusunu da görmezden gelerek, diplomatik görüşmelerin bir parçası bile saymamışlardır. Defalarca Rus tarafından aynı

tarzda cevap alan Japon hükümeti, orduyu hazırlık durumuna getirmek zorunda kalmıştır. En son diplomatik görüşmeler 1904 yılının Şubat ayı başlarında gerçekleştirilmiş, lâkin Japonlar, olumlu hiç bir ilerleme elde etmemiştir. Savaşmaktan başka çaresi kalmayan Japon hükümeti, 6 Şubat 1904 tarihinde St. Petersburg elçisini geri çekerek, diplomatik müzakereleri durdurmuştur.⁵ 8 Şubat 1904 tarihinde Japon denizcilerin Port Arthur limanına saldırması ile Rus-Japon savaşı başlamıştır.⁶ Rus-Japon Savaşı'nda, Ruslarla birlikte Rus Ordusu bünyesinde Türk toplumuna ait asker ve subaylar da savaşmıştır. Bu subaylardan biri de aslen Azerbaycan Türklerinden olan General Aliğa Şihlinski olmuştur. Bu çalışma, General Şihlinski'nin asker kimliği ve kendi hatıratlarından esinlenerek Port Arthur Savaşı'nın gidişatını ve sonuçlarını aydınlatacaktır.

General Aliğa Şihlinski'nin Askeri Kimliği: 1883 yılında askerlik kariyerine başlayan General Aliğa Şihlinski, 1865 yılında Azerbaycan'ın Kazak bölgesinde doğmuştur. St. Petersburg'da Mihailovskaya Topçu Askeri Akademisi'ni bitiren Aliğa Şihlinski, 1886 yılından Kafkasya'da konuşlandırılan 39. Topçu tugayında subay olarak göreve başlamıştır. Aliğa Şihlinski ister harp okulu yıllarında, isterse de subaylık döneminde her zaman kendi çalışkanlığı ve zekâsı ile komutanları tarafından takdir edilmiştir. Harp tarihinde Topçuluğun Tanrısı olarak anılan Aliğa Şihlinski, ilk defa gözle görülemeyecek derecede uzak mesafede bulunan hedefleri vurmaya başlamıştır. Bilindiği gibi 19. yüzyılın sonunda bütün askeri sistemde topçular, gözle görülmeyecek derecede uzak olan hedefleri yok etme konusunda yeterli deneyime sahip olmamıştır. Elde bulunan toplar, ancak yakın ve uzak mesafede bulunan gözle görülür hedefleri yok etme potansiyeline sahip olmuştur. Lakin Aliğa Şihlinski, bu hedefleri yok etme konusunda özel beceriler sergilemiş ve tecrübesi ile diğer askerler

* Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, emrahbayramov75@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Benjamin E. Mainardi, "The Russo-Japanese War: Origins and Implications", James Madison Undergraduate Research Journal, V7, I1, 2019-2020, Harrisonburg, Virginia, p.6.

² Charles T. Payne, The Russo-Japanese War Impact on Western Military Thought, A Thesis Submitted to the Graduate Faculty of The University of Georgia, In Partial Fulfillment of The Requirements for The Degree, Master of Arts, Athens, Georgia, 1990, p.7.

³ Berry Michael, The Russo-Japanese War: How Russia Created The Instrument of Their Defeat, Masters of Military Studies, United States Marine Corps Command and Staff College Marine Corps University, Virginia, 2008, p.7.

⁴ Admiral Yoji Koda, "The Russo-Japanese War; Primary Causes of Japanese Success", Naval War College Review, V.58, N.2, Spring 2005, p.20.

⁵ Berry, The Russo-Japanese War: How Russia Created The Instrument of Their Defeat, a.g.e, s.10.

⁶ Payne, The Russo-Japanese War Impact on Western Military Thought, a.g.e, s.8.

arasında büyük ilgi görmüştür.⁷ Rus-Japon Savaşı'na katılan Aliğa Şihlinski, topçu birliklerinin gözle görülmeyecek hedeflere karşı atış yapmasını sağlayan üçgen taktiğini icat etmiştir. Bu taktiği yalnız Rusya değil, Norveç, Avusturya, İsviçre ve Fransa orduları da kullanmıştır.⁸ Rus-Japon Savaşı'ndan sonra Aliğa Şihlinski, Topçu Subaylar Okulu'nda komutanlık yapmış ve subaylara dersler vermiştir. 1912 yılına kadar bu okulda hizmet vermiştir. Savaş alanında gösterdiği üstün hizmetlerden dolayı Çar tarafından ödüllendirilmiştir. Rus-Japon Savaşı dâhil, Aliğa Şihlinski, Birinci Dünya Savaşı'nda ve 1918 yılında Azerbaycan topraklarında soykırım gerçekleştiren Ermeni-Taşnak birliklerine karşı da savaşmıştır. Kafkasya'da Azerbaycan Türklerinden oluşan ilk ulusal alayı da Şihlinski oluşturmuştur.⁹ Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Aliğa Şihlinski, Petrograd'ın savunma komutanı olarak atanmıştır. 1915 yılında ise Kuzey-Batı cephesine birliklerin savaşa hazırlanması komutanı olarak atanmıştır. 1916 yılında Krevo yakınlarında bulunan Alman savunma hattının geçilmesinde ve Batı cephesindeki birçok muharebede yer almıştır.¹⁰ Azerbaycan Cumhuriyet Ordusu'nun temellerinin atılmasında büyük emeği olan General Aliğa Şihlinski, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Harp Bakanı Yardımcısı vazifesinde çalışmıştır. Sovyetler Birliği'nin bölgeyi işgalinden sonra, Sovyet Ordusu'nda yüksek makamlarda hizmet veren General Aliğa Şihlinski, 1929 yılında emekliye ayrılmıştır.¹¹ Sovyet Ordusu'nda hizmet ettiği dönemlerde Kızıl

Ordu askerlerine topçulukla ilgili dersler vermiştir. Bu yıllarda ilk defa olarak Rus dilinden, Azerbaycan Türkçesine çevirili olan ilk askeri çeviri kitabını yazmıştır. Emekliye ayrıldıktan sonra yaşamına Bakü'de devam etmiştir.¹² 1943 yılında Bakü'de vefat eden General Aliğa Şihlinski, Rusya ve Azerbaycan askeri tarihinde özel yer edinmiş şahsiyetlerden biri olmuştur.

General Aliğa Şihlinski'nin Hatıratlarında Rus-Japon Savaşı: 26 Ocak 1904 tarihinde Japon Ordusu, Rusların Port-Arthur limanında demirleyen savaş gemilerine saldırarak, Rus-Japon Savaşı'nı başlatmıştır. General Aliğa Şihlinski de kendi topçu birlikleri ile birlikte Japonlarla savaşmak için bölgeye sevk edilmiştir. Ruslar, Japon Ordusu'nun karaya asker çıkarması tehlikesine karşı önceden toplar ve piyadeler için siperler hazırlamıştır. 30 Mart'ta Japon askerleri, Amiral Makarov'un komuta ettiği Petropavlovsk adlı savaş gemisini batırdıktan sonra, hızlı bir şekilde Bitszınko yakınlarında karaya asker çıkarması yapmıştır. Çıkartma sonrası Japon askerleri, hızlı bir şekilde Rus hatlarına saldırmıştır. Lâkin Rusların güçlü topçu ateşi ile Japonlar geri püskürtülmüştür. 15 Mayıs'ta Zelyonye Gori dağlarına saldıran Japon birlikleri ile Rus Ordusu arasında muharebe, 16 Haziran'a kadar sürmüştür ve Japonlar geri çekilmiştir. Bu çekilmeni fırsata çeviren Rus birlikleri, Volki Gori dağları arasında bulunan sahaya tamamen hâkim olmuştur Japon birlikleri, karargâhtan aldıkları emirle, 17 Temmuz 1904 tarihinde Rus hatlarına saldırmış ve

⁷ Suleymanov Mehman, "The God of Russian Artillery -General Aliaga Shikh-linski", İRS Azerbaijan Democratic Republic – 100, V.3, I.31, 2017, s.28-29.

⁸ Nezirli Şemistan, General Aliğa Şihlinski Ömrü; Anısının 140 Yılına, Uğur Neşiryat, Bakü 2005, s.5.

⁹ Nezirli Şemistan, General Aliğa Şihlinski ve Silaharkadaşları; Harp Tarihinden Araştırmalar, Şark-Qarb Neşiryatı, Bakü 2012, s.13.

¹⁰ Şihlinski Aliğa, Hatıratlarım, Azernesr, Bakü, 1984, s.6-7.

¹¹ Kemalöglü Muhammet, "Topçu General Aliğa Şihlinski", Akademik Bakış Dergisi, S.37,2013, s.9-10. (ss.1-19).

¹² Şihlinski, Hatıratlarım, a.g.e, s.9.

Rusları geri çekilmek zorunda bırakmıştır. Geri çekilen Rus birlikleri, kumandanlığın emir ile Port-Arthur kalesine sığınmak zorunda kalmıştır. Bu tarihten itibaren Port-Arthur Savaşı resmen başlamıştır. Kalenin sağlam savunulması için üç cepheye ayrılmış ve her bir cepheye bir general komuta etmiştir. Japon birlikleri kaleyi almak için durmadan topçu ateşi ve piyade saldırısı gerçekleştirmiştir. Lâkin Rus topçuları ve savaş gemilerinin ateşleri ile bu saldırılar engellenmiştir. Japon saldırıları zamanı kalede bulunan topçu birlikleri arasında büyük zayıf yaşanmıştır. Ağustos ayında Japon birlikleri Drakonoviy Hrebet dağına güçlü bir saldırı başlatmıştır. Şihlinski'nin de komuta ettiği topçu birliklerinin, ateşi sonucu Japon saldırısı durdurulmuştur. Rus topçuları, Japon saldırısını durdurduktan sonra, Japon birliklerinin de yerleştiği sivillerin yaşadığı köyleri bombalamıştır. Bu bombalamalar karşısında tutunamayan siviller ve Japon askerleri köyleri boşaltmak zorunda kalmıştır. Bu yenilginin intikamını almak için 10 Ağustos 1904 tarihinde Rus hatlarına gece saldırıya geçen Japon birlikleri, Rus toplarının ve gemilerinin ateşi ile durdurulmuştur. Lakin bu saldırı Japonlar için 15 bin askerin canına mal olmuştur. 6 Eylül'de kalenin Kuzey hatlarına saldıran Japonlar, bölgeyi ele geçirmiştir. 13 Eylül'deki Batı hatlarına saldırı ise Ruslar tarafından geri püskürtülmüştür. Japon Ordusu, bütün Rus hatlarını Eylül ayı boyunca topçu ateşi ile sarsmaya çalışmıştır. Topçu ateşinden sonra saldırıya geçen Japon birlikleri, güçlü Rus mukavemeti ile karşılaşınca geri çekilmek zorunda kalmıştır. 13 Kasım 1904 tarihinde Japon birlikleri, Doğu cephesi boyunca topçu ateşi ile saldırı başlatmıştır. Bu saldırılar sonucu birçok yüksek rütbeli Rus subayı öldürülmüş veya yaralanmıştır. Yaralananlar arasında topçu subayı Aliğa Şihlinski de bulunmuştur. Güçlü saldırıya rağmen Japonlar, Doğu cephesini yaramamış ve bütün dikkati Batı cephesine yöneltmiştir. Japonlar bölgede kontrol sağlamak ve birliklerini ateş altında tutan Rus gemilerinin yerini tespit etmek için Visokaya Gora dağına bir saldırı düzenlemiştir. 14 Kasım'da dağ uğrunda başlayan şiddetli çatışmalar, 23 Kasım'da Japon zaferi ile sonuçlanmıştır. Japonlar bu stratejik yüksekliği ele geçirmekle, Ruslar üzerinde büyük üstünlüğe sahip olmuşlardır.

2 Aralık 1904 tarihinde Japonlar, Port-Arthur Kalesi'ni toparla ateşe turmuş ve kale komutanı General Kondratenko başta olmakla birçok subay öldürülmüştür. Her taraftan kaleye saldıran Japon birlikleri kısa sürede Rus hatlarını yarmıştır. Bu saldırıdan 17 gün sonra yeni kale komutanı Stessel, kaleyi teslim etmek için Japonlara elçiler göndermiştir. Teslim şartları konuşulduktan sonra Rus birlikleri, kaleyi Japonlara teslim etmiştir. Japonlar, Rus askerlerinin hepsini esir almış ve subaylardan yalnızca savaşa bir daha katılmamak yazılı şartını imzalayanları serbest bırakmıştır. 25 Aralık 1904

tarihinde bütün esirler ve savaş ganimetleri Japonya'ya götürülmüştür. Port-Arthur Savaşı'nda Rus birlikleri, Japonlara karşı başarı göstermiş ve her saldırıda Japonlar büyük kayıp yaşamışlardır. Lâkin bütün bunlara rağmen Rus alayları savaşı kaybetmiştir. Bunun başlıca nedenleri arasında; Rus komutanların kendi çıkarlarını ülkelerinin çıkarlarından üstün tutmaları, yukardan gelen emirlerin koşulsuz olarak uygulanmaması ve yüksek rütbeli komutan heyetinin ancak vazife ve maaş peşinde koşmaları yer almaktadır.¹³ General Aliğa Şihlinski'ye göre Mancurya çöl muharebesinin kaybedilmesi sebepleri arasında da bu nedenler yatmaktadır.

Sonuç: XIX yüzyıldan itibaren Rusya hem Batı da hem Kafkasya da hem de Doğu da hızla ilerlemiş, Çarlığın sınırlarını büyütülmüştür. Uzak Doğu'da Batılı güçlerle birlikte sömürge yarışına giren Rusya, Mancurya ve Port-Arthur limanına sahip olmuştur. Rusların bu ilerleyişi Japon çıkarları ile kesişmiştir. Bölgede söz hakkına ve sömürgelere sahip olmak isteyen Japonlar önce Ruslarla diplomasi yolunu seçmiştir. Lakin görüşmeler çıkmaza girince Ruslara Savaş ilan etmekten başka çare görmemişlerdir. Bu savaşta Rus birlikleri tarafından yüzlerce Türk asıllı subay ve asker, Japonlara karşı savaşmıştır. Bu subaylardan biri de topçu subayı Aliğa Şihlinski olmuştur. O kendi topçu birlikleri ile birlikte defalarca Japon saldırılarını durdurmuş ve onlara büyük kayıplar yaşatmıştır. Japon top mermisi ile yaralanana kadar savaşmış ve savaştan sonra Çar tarafından ödüllendirilmiştir. Rus-Japon savaşında Ruslar da en az Japonlar kadar iyi savaşmıştır. Lakin Rus subayların verilen komutaları doğru uygulamaması, kendi çıkarlarını üstün tutması, subaylar arasındaki çıkar çekişmeleri Rus Ordusu'nu mağlubiyete itmiştir. Ayrıca son saldırılarda cephaneliği tükenen ve destek alamayan Rus birlikleri, Japon saldırılarını çoğu zaman izlemekle yetinmiştir. Sonuç olarak, Japonlar Port-Arthur'da büyük bir zafer kazanmış ve Rusları bölgeden çekilmeye zorlamıştır. Rus ordusunun bu mağlubiyeti ve toprak kayıpları, 1906 Rus Meşrutiyeti ve 1917 Ekim Devrimine giden yolu da açmıştır.

&

Hepimiz
Nereye Kaybolduğumuzu
Anlamaya Çalışıyoruz

Tarik T.

¹³ Şihlinski, Hatıratlarım, a.g.e, s. 49-91.

AHISKA TÜRKLERİNİN DÜNÜ BUGÜNÜ VE GÜNÜMÜZDEKİ PROBLEMLERİ

Aziz MEVLÜTOĞLU*

Kastamonu Üniversitesi

Ahıska, Dede Korkut Kitabında Ak-Sıka -Ak-Kale isimleriyle anlatılan, 481 senesinden itibaren “Akesga” adıyla bilinen bir Türk yurdudur.¹ Günümüzde Gürcistan sınırları içerisinde bulunan Ahıska’da, Abastuban, Adigön, Aspinza, Ahılkelek, Hırtız ve Azgur gibi önemli yerleşim merkezleri ile beraber 200’den fazla köy vardır. Ayrıca Türkiye ile Ahıska’nın arasında sadece 15 km mesafe bulunmaktadır.² Ahıska bölgesinin Türklük tarihi açısından çok eskilere dayandığını söyleyebiliriz. Şöyle ki, son Kıpçakların Gürcü Kralının daveti sonucu bu bölgeye gelip yerleşmesinden yüzyıllar önce buralarda Bun-Türk adında insanların yaşadığına dair bilgiler vardır. Doğu seferine çıkan Makedonyalı İskender’in Kafkaslara geldiğinde çok ciddi bir Türk varlığı ile karşılaştığı anlaşılmaktadır.³ Bun Türkler hakkında bir sıra bilgiler vardır ki bunlar dikkat çekicidir. Bu konu bağlamında Fransız Bilgin Brosset Bun-Türklerin Turanlı olduğunu bildirirken, Gürcü dil bilgini Marr ise, Bun-Türklerin “otokton” yani yerli Türkler olduğunu söylemiştir. Ayrıca Güney Azerbaycanlı tarihçi olan Zahtabi, İskender’in Kafkaslara seferi zamanı Bun-Türkler ile karşılaştığını ve bunların Kür ırmağı sahillerinde yaşadığını belirtmektedir. Bir başka Gürcü bilgin Takayaşvili ise bu elleri Türk göstererek, “Bun-Türkler, ya Türkler ya da Turanlılardır” demiştir. Kafkaslar ve Ahıska Bölgesinde “Kıpçaklar ve Atabekler Dönemi” Gürcü Kralı II. David’in Selçuklu ve İran ile olan mücadelesinde Kıpçaklardan faydalanmak istemesi ile başlamış ve 1118-1120 yılları arasında Azak Denizi doğusu ile Kafkasların doğusundan gelen 45.000 Kıpçak ailesi Çoruh-Kür ırmağı boylarına yerleşmiştir. Güçlü bir ordu vücuda getiren Kıpçaklar sayesinde Gürcistan, Tiflis’i Selçuklulardan alarak arazisini Erzurum yakınlarına kadar genişletmiştir.⁴ Zamanla güçlenen Kıpçaklar devlet yönetiminde söz sahibi olmaya başlamışlar ve 1267 yılında bugün Posof’ta bulunan Caksu’da Kıpçak Atabek Hükümeti’ni kurarak⁵ bölgeye hâkim olmuşlardır. Ayrıca Kıpçakların bu faaliyeti İlhanlı Hükümdarı Abaka Han tarafından da desteklen-

miştir.⁶ Atabek Hükümeti 310 yıl yaşamış ve bu konuda Anadolu’nun en uzun ömürlü beyliği olmuştur. Bu dönemde Osmanlı ile münasebetler dostane şekilde ilerlemiştir. Kıpçak Atabeyi olan Mirza Çabuk, Batı Gürcistan’ın Osmanlı’ya ilhak edilmesinde Şehzade Yavuz Selim’e kendi birlikleri ile yardım etmiştir. Ayrıca Çaldıran Seferi’nde (1514) Osmanlı ordusuna yiyecek temininde yardımcı olmuştur.⁷ Çıldır Düzünde 9 Ağustos 1578 tarihinde Zurzna ve Sintsal köyleri arasında Osmanlı ve Safevî orduları karşı karşıya gelmiş bununla da büyük güce sahip olan Osmanlı ve Safevî orduları Çaldıran Savaşı’ndan 64 sene sonra ilk defa karşılaşmışlardır. Savaş Osmanlı’nın zaferi ile sonuçlanmış ve Altunkale ve çevresindeki 32 kale Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bununla da uzun ömürlü Atabeyler devleti tarihe karışmıştır. Ahıska prensleri arasındaki uzun soluklu mücadelenin prenslerde yarattığı yılgınlık ile birlikte Osmanlıya tabi olmakla bu mücadeleden kurtulacaklarına duyulan inanç sonucunda, eski Atabeyler soyundan olanlar İslam’ı kabul ederek, Osmanlı yönetimini tanımışlardır.⁸

Rus-İran savaşı 1828 yılında Türkmençay Antlaşması ile son bulmuş, akabinde Rusya yönünü Osmanlı’ya çevirmişti. Hem Balkanlar hem de Kafkaslarda savaşmak zorunda kalan Osmanlı 92.000 asker toplayabilmişti. Bu sayı dönemi için yeterli sayılsa da askeri başarı elde edilememiştir. Rus ordusunun 23 Haziran tarihinde Kars’ı ele geçirmesi ile birlikte Ahıska’ya giden yolun açılmasına kolaylık sağlanmıştı. Güçlü bir taarruzla Rus orduları 15 Ağustos’ta Ahıska’yı ele geçirmiş, akabinde Rus-Osmanlı savaşı 14 Eylül 1829 tarihinde Edirne Antlaşması ile son bulmuştur. Bu antlaşma sonucunda Ahıska Paşalığının 10 sancağı; Ahıska, Khertvis, Ahılkelek, Çeçerek, Çıldır, Posof, Kvablian, Abastuban, Azgur ve Aspinza Ruslara verilmiştir.⁹ Ahıska savunmasında halk Ruslara karşı direniş göstererek büyük kahramanlık destanı yazmışlardır. Osmanlı döneminde refah içinde yaşayan Ahıska

* Kastamonu Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, amevlutoglu98@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi’nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu’nda sunulmuştur.

¹ Yunus Zeyrek, Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri, Pozitif Matbaacılık, Ankara, 2001, s. 8.

² Fatima Davrisheva, Ahıska Türkleri (Sözlü Kültür Bağlamında), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s.6; Zeyrek, a.g.e., s.6.

³ Zeyrek, a.g.e., s. 6-7.

⁴ Davrisheva, a.g.t., s. 8-9.

⁵ Firiddin Bayramov, Ahıska Türkleri’nin Anayurda Dönüş Mücadelesi ve Ferana Olaylarının Türk Medyasına Yansımaları, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 7; Zeyrek, a.g.e., s. 9.

⁶ Davrisheva, a.g.t., s.10.

⁷ Zeyrek, a.g.e., s.10.

⁸ Shota Bekadze, XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı’nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, s.26-27.

⁹ Bekadze, a.g.t., s. 34-39.

halkına karşı Rus yönetimine geçtikten sonra uygulanan politikalar resmen kara günlerin habercisi olmuştur. Ayrıca Ahıska'nın kaybedilişi sonrası dillerden şu ağıt hiç düşmemiştir;

Ahıska bir gül idi gitti,
Bir ehli dil idi gitti.
Söyleyin Sultan Mahmud'a,
İstanbul'un kilidi gitti.

Bu ağıtta hem Ahıska'nın kaybedilmesinden duyulan acı ve üzüntü dile getirilmiş hem de Ahıska'nın stratejik önemine vurgu yapılmıştır. Şöyle ki, Ahıska işgal edildikten sonra Rus ordusu çok rahat bir şekilde ilerlemeye başlamıştır. Çarlık Rusya'sı egemenliği altındaki diğer azınlıklara yaptığı gibi Ahıska bölgesindeki Türklere de askerî ve dinî eğitimin verilmemesi için çalışmalar yapıyordu. Şöyle ki, Ahıska bölgesindeki Müslüman halk askere alınmamış 40 Manat karşılığında askerlikten muaf tutulmuşlardı. Ayrıca dinî hayatın asgarî gerekleri seviyesinde yüzeysel bir eğitim verilmesi kararlaştırılmıştı. Kitap, gazete gibi iletişim araçlarından mahrum olan halk dünyadaki olup bitenleri yalnız Sibiryadan sürgünden dönenler vasıtasıyla öğreniyorlardı.¹⁰ Ahıska bölgesinde yaşayan Türklerin çektiği çile sadece bununla da kalmamış, Moskova Antlaşması'ndan sonra (16 Mart 1921) Ahıska SSCB tabiliğine geçmiş ve birçok sürgüne maruz kalmıştır. Ayrıca Sovyet yönetimi o dönemde mecburi şekilde Gürcistan bölgesi içerisinde bıraktıkları Abhaz, Asetin ve Acarlara özerklik hakkı tanırken Ahıska Türklerini bu haktan mahrum bırakmışlardır.¹¹ 1920 yılından itibaren Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinde yeni eğitim kurumlarının kurulması süreci başlamıştı. Bu yıldan sonra Türkiye ile ilişkiler kesilince Ahıskalılar, kendilerine en yakın gördükleri Azerbaycan ile münasebetlerini ilerletme yoluna gitmişlerdir. Bu noktada Azerbaycan'dan gelen öğretmenlerin yardımlarıyla yeni okullar kurulmuş ve siyasi kurslar teşkil edilmiştir. Ayrıca 1923 yılında Ahıska kazasındaki devlet kurumlarında Azerbaycan ve Rus dillerinin kullanılması kararlaştırılmış 1926 yılına gelindiğinde ise bütün Ahıska bölgesinde Azerbaycan Türkçesi kullanılmıştır. Fakat bu o kadar da uzun sürmemiş Beriyanın "Gürcü Kültürünü benimseme" adı altındaki planı devreye sokularak Gürcü dilinin yaygınlaştırılması ve eğitimde tek bir dil olması prensibi uygulanmaya başlanmıştır. Yine soyadlarda da değişiklik yapılarak Ahıska Türklerine Gürcü soyadları vermeye başlanılmış, bununla da buradaki Türk nüfusun asimile edil-

mesi planlanmıştır. Milletlerin her daim gözlerinin açık tutulmasında aydınların, mütefekkirlerin rolü büyük olmuştur. Bunu çok iyi bilen Stalin 1930'lu yıllardan itibaren tüm Türk dünyasında olduğu gibi Ahıska'da da aydınlar üzerinde baskıcı rejim kurmuş ve bu insanları kurşuna dizme, cezaevine atma ve sürgüne gönderme gibi yöntemlerle ortadan kaldırmış ve Ahıskalıların birçoğundan bir daha haber alınmamıştır. Bu dönemde Sibiryaya sürgüne gönderilenler arasında Ömer Faik Numanzade, Mehmet Zeki Dursunzade, Ahmet Bey Pepinov, İsmail Hakkı Nuriyev gibi önemli simaların olduğunu görmekteyiz. Ayrıca hem sürgüne gönderilen hem de idam edilenlerin dışında Ahıska'da 13.000 Türkün kurşuna dizilerek öldürüldüğü bilinmektedir.¹²

II. Cihan Harbi başladığı sıralarda işler daha da karmaşık bir hâl almış SSCB kanlı planlarını hayata geçirmek için savaşın karmaşasından yararlanmayı uygun bulmuştur. Her ne kadar Ahıska Türkleri askere alınmasa da Cihan Harbi başladığında Ahıska nüfusundan aşağı yukarı 45.000 kişinin cepheye gönderildiği bilinmektedir. Geride kalan yaşlı, kız, gelin vb. ise Ahıska-Borcom demiryolu yapımında çalıştırılmıştır.¹³ SSCB bununla hem erkekleri askere göndererek sürgüne direnecek kuvveti saf dışı bırakmış hem de sürgüne götürecekt demiryolunu her şeyden habersiz olan Ahıska Türklerine yaptırmıştır. 1944 yılı Temmuz ayında Lavrentiy Beriyanın Stalin'e gönderdiği teklif mahiyeti taşıyan mektubunda; Ahıska Türklerinin Türkiye'deki akrabalarıyla temas ederek muhaceret içerisinde olduğu, kaçakçılık yapmakla birlikte casusluk hareketlerinde bulunduğu iddia edilmiş, bundan ötürü 86.000 Ahıska Türkünün Orta Asya Steplerine sürülmesi ve bunların yerine ise toprak sıkıntısı çeken Gürcülerin iskân edilmesi teklif edilmişti. Teklif çok geçmeden Stalin tarafından kabul edilmiş, Devlet Savunma Komitesi'nin kararınca bir gece içerisinde uygulamaya konulmuştur. Netice itibarıyla 14 Kasım 1944 senesinde sınır güvenliği gerekçe gösterilerek kış ayında halk yük ve hayvan vagonlarına 8-10 aile şeklinde doldurularak Orta Asya steplerine sürgün edilmiştir. Sürgün emrinde vatanından sökülüp atılan bu insanların her türlü ihtiyaçlarının tespit edilerek can ve mal güvenliklerinin sağlandığı izlenimi uyandırılrsa da gerçekler tam tersidir. Sürgün edilirken en temel ihtiyaç malzemelerinin bile alınmasına müsaade edilmemiştir. Çile dolu bir buçuk ay sonunda Ahıska Türkleri, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'a yerleştirilmiştir. Buralara yerleştirilen Ahıska Türkleri 1956 yılına kadar sıkıyönetim altında yaşamıştır. Bu dönemde Ahıska Türklerinin köylerini izinsiz terk etmeleri veya başka bir köydeki akraba-

¹⁰ Fadime Tosik Dinç, Ahıska Türkleri (1800-1921), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2015, s. 207.

¹¹ Seyfeddin Buntürk, Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007, s.178-179; Rasim Bayraktar, Eski Sovyetlerde Türk Kimliği, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s.47.

¹² Bayraktar, a.g.e., s.48-49.

¹³ Buntürk, a.g.e., s. 197; Bayraktar, a.g.e., s. 50; Zeyrek, a.g.e., s. 40.

ları ile görüşmeleri yasaklanmıştır. Ayrıca sıkıyönetim kurallarını bozanlar 5 günlük hapis, ağır para cezası veya 25 yılına Sibiryaya sürgüne gönderilme gibi uygulamalara tabii tutulmuştur. Yine savaştan dönen Ahıskahılar ailelerini bulamamış yıllarca ailesini arayanlar olmuştur. Savaştan gelenlere de sıkıyönetim kuralları uygulanmış askerlik şubelerine çağrılarak madalya ve askerlik belgeleri ellerinden alınmıştır. Askere giden 40.000 Ahıskalıdan sadece 13.000'i geriye dönebilmiştir. Stalin'in ölümünden sonra sıkıyönetim kaldırılmıştır. Bunun üzerine 1957 yılında Ahıska Türkleri Moskova'ya giderek vatanlarına dönmek için başvuru yapmışlardır fakat Azerbaycan Türkleri ile yakın oldukları için sadece Azerbaycan'a gidebilecekleri cevabını almışlardır. Hem bu yüzden hem de Azerbaycan Ahıska'ya yakın olduğu için birçok aile Azerbaycan'a göç etmiştir.¹⁴ Her ne kadar Azerbaycan'a göç olsa da binlerle Ahıska Türkü Orta Asya'da yaşamaya devam etmiştir. 1980'li yıllardan başlayarak SSCB içerisinde sarsıntılar yaşanmaya başlamış, Gorbaçov yönetimi ile KGB arasında soğuk rüzgârlar esmiştir. Bu durum Gürcistan ve daha sonra Özbekistan'da kötü olaylara sebep olmuştur. Gürcistan'daki kanlı olaylardan sonra yetkileri kısıtlanan generaller önceden hazırladıkları planı devreye sokarak 1989

yılında Fergana'da Ahıska Türklerine karşı katliam yapılmasına göz yummuştur. Bunun asıl amacı generallerin alınan yetkilerini yeniden kazanması olarak gösterilebilir ki amaçlarına da ulaşmışlardır.¹⁵ Özbek KGB cezaevlerindeki mahkumların bir kısmından oluşturulan gurupla kaos ortamı yaratılmış 23 Mayıs-6 Haziran arasında Ahıska Türklerine yapılan saldırı sonucunda; 112 kişi ölmüş, 1032 kişi yaralanmış 1000'e yakın ev ise tahrip edilmiştir.¹⁶ Bu olaylardan sonra Ahıska Türkleri ikinci kere sürgüne maruz kalmıştır. Buradan ayrılan halkın büyük çoğunluğunu Azerbaycan kabul etmiş, geride kalan yüzlerce aile ise Kırgızistan ve Kazakistan'daki akrabalarının yanlarına göç etmişlerdir. Bu olaylarda Türk basınının tepkisi de ilgi çekicidir. Türk basınında Fergana olayları anlatılırken Ahıska Türklerinden "Misketler" veya "Mesketler" diye bahsedilmekle birlikte, basın mensupları Ahıska Türklerinin kim olduklarını bilmedikleri için yanlış bilgi vermektedirler.¹⁷ Fergana olaylarından sonra 1992-2004 yılları arasında Ahıska Türkleri bir sıra güçlüklerle karşılaşmış buna mukabil yeniden göç etmek zorunda kalmıştır. Krasnodar, Stavrapol ve Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nde Ahıskahılar ikamet problemleri ile karşılaşmıştır. İlave olarak Rus Kazaklarının ayrılıkçı tutumları, işe alım ve konut edinmede

¹⁴ Nergis Biray, "Sürgünden Honaz'a Ahıska Türkleri", Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, 6-8 Eylül, 2006, s. 52.

¹⁵ Buntürk, a.g.e., s.251.

¹⁶ Bayraktar, a.g.e., s.54.

¹⁷ Azad Dadayev, Osmanlı Devleti-Çarlık Rusya Sınırında ve Sovetlerin Sürgün Politikasında Ahıskalı Türkler, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, s. 105.

birçok problemler yaşatmıştır. Sorunlu bölgelerden Ahıskalıların Türkiye'ye göçü 1997 yılında tartışılmış ve neticede 1998 yılda Türkiye'ye göç başlanmıştır. Ayrıca bu olaylara ABD de müdahale ederek 10.000'i aşkın Ahıska Türkü'nün ABD'ye yerleştirilmesine olanak sağlamıştır.¹⁸

Tarih boyunca pek çok çile ve eziyete maruz kalan Ahıska Türkleri bu sıkıntılı yıllarda da bağrından önemli şahsiyetler çıkartmıştır. Bu şahsiyetlere örnek verilecek olursa; Şiir, hikâye ve edebiyat alanında Yusuf Ahıskalı, Eyvaz Zeynalov, Mircevat Ahıskalı, Molla Nesreddin Dergisi'nin iki önemli isminden biri olan Ömer Faik Numanzade, Bakü İslâm Cemiyeti üyesi aynı zamanda Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nde (1918-1929) bakan olarak görev yapan Bibinoğlu Ahmet Cevdet Bey, maden, ziraat, kadaastro mühendisi, hukukçu ve istiklâl madalyası sahibi 5 Ocak 1922 senesinde TBMM Ardahan Milletvekili olan Osman Server Atababek, sürgün sonrasında vatana dönüş mücadelesinde liderlik yapan Enver Oda-başı gibi şahsiyetler Ahıska davasında ön plana çıkmışlardır.¹⁹ Ahıska Türkleri günümüzde birçok ülkede varlıklarını sürdürmektedirler. SSCB döneminde olduğu gibi bugünde kendi dillerini örf adet gelenek ve göreneklerini ve en önemlisi de Türk kimliklerini hiçbir zaman yitirmemişlerdir. Fakat günümüzde birçok sorunlarla yüz yüze kalmaktadırlar. Mesela vatana dönüş süreci Gürcistan hükümetince sürünce-medede bırakılarak bu konunun gündemden düşmesi için yoğun çaba sarf edilmiştir. Bu noktada Türkiye'nin tutumu da son derece önem arz etmektedir. Ayrıca Ahıska Türklerinin dernekçilik faaliyetlerini bırakarak tek bir çatı altında birleşip uluslararası arenada tek bir güç olarak boy göstermesi son derece önemli bir husustur. Bu konuya örnek olarak Kırım Tatarlarının başarısı gösterilebilir. Onların dernekçilikten vazgeçip geniş tabanlı Kırım Tatar Milli Meclisi vücuda getirdiklerini görmekteyiz. Ahıska Türkleri de gücün birlikte olduğunu kavramalı her ne kadar birçok sorunla boğuşuyor olsa da bir çatı altında toplanarak haklı davalarında durmadan çalışmalıdırlar.

Sonuç: Tarihin eski dönemlerinden beri Türklere yuva ve yurt olmuş Ahıska Bölgesi birçok Türk hâkimiyeti görmüştür. Zamanla güçlenen Türk boyları bu bölgede önemli olayların akışına yön vermişlerdir. Atabekler dönemi ve Osmanlılar döneminde refah içerisinde olan Ahıska, 1829 senesinden sonra bu refah günlerine bir daha kavuşamamıştır. Rus işgali ile hem Ahıska hem de burada yaşayan Ahıska Türkleri bir daha eski ihtişamına geri dönememiştir. SSCB tabiliğine geçen Ahıska Türkleri, 1944, 1989 yıllarında iki büyük sürgün görmüş ve vatanlarına hasret yaşamışlardır. Her ne kadar vatan-dan uzaktan olsalar da kendi örf adetlerini unutmamış, Türk-lüklerinden zerre taviz vermemişlerdir. SSCB'nin asimile et-mek için 1944 yılında Orta Asya'ya sürgüne göndermesi hiç-

bir fayda sağlamamış, aksine Ahıska Türkleri daha da kenet-lenmiş ve varlıklarını korumuşlardır. Günümüzde dünyanın birçok yerinde yaşamlarını sürdürseler de “bir gün vatana dö-neceğiz” diye beklemektedirler.

&

Fotoğraf, Tarih ve Kimlik Üzerinden Görüntülerin Anlamı
Veya Zihni Görünene Odaklamak

Fotoğrafını çektiğimiz bir tarihi eser (bina, mezar taşı veya dağ başındaki bir yadır) neden modern kentte dolaşan insan-lardan daha canlı, diri ve gerçektir. Eski yapıları fotoğraf-lama veya bu yapılarla fotoğraflanma isteği neden modern yapılarla ve insanlarla fotoğraflanma isteğine baskın gelir? Eski olan ile âni paylaşmak bir hatırlama, hatırlanma veya hatırlatma aracı olarak insan psikolojisini, sosyolojisini ne-den harekete geçirir?

Tüm bunlar geleceği tahayyül için midir veya hafızanın unutmaya yönünü bir ânlık da olsa gidermeye çalışma gayreti midir?
Veya “ânin” henüz “değer” / “anlam” kazanacak aşamaya va-ramamış olmasından mıdır?

Şu bir gerçektir ki, tarihi (geçmiş) olanın ancak âni idrak et-mesi ve geleceğin bilincinde olması mümkündür. Tarihsiz insan sadece hafızasız değil, aynı zamanda ânsız ve gelecek-sizdir de.

Ziyâ Gökâlp, bir gün yarı şaka:
Harabîsin harabatı değilsin,
Gözün mazidedir âti değilsin.
Diyecek olmuş da Yahyâ Kemal cevabı yapıştırmıştı:
Ne harabî ne harabâtîyim,
Kökü mazide olan âtiyim.
Kısacası tasavvurun olduğu yerde fotoğraf vardır,
kimlik de tarih de...

¹⁸ Bayraktar, a.g.e., s.56.

¹⁹ Aziz Mevlütöğlu, “Sürgünün 75. Yılında Ahıska ve Ahıska Türkleri”, Açıksöz, 12 Aralık 2019, No: 2513.

DÜNÜ VE BUGÜNÜYLE AZERBAJCAN-ERMENİSTAN ÇATIŞMASI VE DAĞLIK KARABAĞ SORUNU

Selim Serkan ÜKTEN*

Aksaray Üniversitesi

Güney Kafkasya'da Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı; Suni Ermenistan'ın Kuruluşu: 16. asrın ikinci yarısından itibaren genişleme siyasetiyle hareket eden Rusya, batı, güney ve doğu eksenli yayılma prensibiyle küresel bir güç olma yolundaki ilk faaliyetlerine başlamıştır. Bu aşamada çarlık, belirlediği siyasetin gereği olarak Batı'da Polonya ve İsveç gibi Doğu Avrupa'nın önemli güçleri ile, Güney'de ise Osmanlı Devleti ve İran gibi İslam dünyasının bilinen en büyük iki gücüyle uzun sürecek bir çatışmanın içine girmiştir. Rusya'nın batı ve güneyindeki bu önemli güçlere karşı elde etmesi gereken maddi kaynağın temelini ise doğudaki geniş Asya steplerinin işgali sağlamıştır. Zira Ruslar için, ihtiyaç olan maddî geliri sağlamak, eski gücünden uzak Avrasya bozkırına ilerlemekle daha kolay elde edilmiştir. Bu durum Rusların asırlarca devam edecek genişleme siyasetinde takip ettiği ve elini rahatlatan temel prensiplerden biri olmuştur. Çarlığın güneye yayılma siyasetinin temelinde ise kuşkusuz sıcak denizlere inme politikası yatmaktadır. Esasen bir kara devleti olarak ortaya çıkan Rusya'da, bu hareketlenmenin esas temeli Çar I. Petro zamanında atılmış ve mezkûr çar zamanında Finlandiya Körfezine ulaşılmanın yanı sıra Osmanlıların elindeki Karadeniz'in kuzey sahillerine de önemli oranda yaklaşmıştır. Ruslar, kara yoluyla daha güneye ilerlemek için ise iki yolu kullanmak durumunda olmuşlardır. Bunlardan biri Karadeniz'in batısından ilerleyerek Balkanlara doğru inmek, diğeri ise Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki Kafkasya koridorunu kullanmaktır. Bu noktada asırlardır Osmanlı ve İran arasında bir rekabet olan Kafkasya Rusların da bölgede görünmesiyle beraber artık üç büyük gücün etki alanında kalmıştır. Rusların Kafkasya'da ilerlemesi asırlardır devam eden İran-Osmanlı çatışmasına da yeni bir boyut kazandırmıştır. Artık bu iki güç her ne kadar sınır problemleri yaşasa da Rusya'nın bölgede görünmesiyle bu devlete karşı birbirlerini desteklemiştir. Özellikle Osmanlıların, Rusya'nın Azerbaycan Hanlıklarını bir bir işgal ettiği aşamada Kaçar Devleti'ni desteklediği görülür fakat yaşanan savaşlarda Rusya'ya karşı koyamayan Kaçarlar, 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile birlikte Aras Nehri'nin güneyine çekilmiş ve bu durum Azerbaycan'ın Güney ve Kuzey olarak ikiye ayrılmasına sebep olmuştur.

Azerbaycan'ın kuzey bölgesinin Rusya egemenliğine girmesi bölgede günümüze kadar yansıyan pek çok mesele ve problemin de başlamasına sebep olmuştur. Her şeyden önde Azerbaycan Türklerinin Rus egemenliği altında yaşadığı problemlerin yanı sıra, Rusların ileriye yönelik tedbirler alarak bölgenin demografik yapısını değiştirecek hamlelerde bulunması günümüzde de devam eden Azerbaycan-Ermenistan çekişmesini beraberinde getirmiştir.

Gerek Osmanlılara gerekse de Kaçarlara üstünlük sağlayan Rusya, 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan sonra Kafkasya'da bu iki Müslüman güce karşı bir tampon bölge oluşturmaya karar vermiştir. Bu durumda 18. asırdan itibaren temas halinde oldukları iki Hristiyan güç Gürcü ve Ermenilerden ikincisini tercih ederek, bu ulusu Revan (Erivan) merkez olmak üzere, tampon bölgeye yerleştirme planlarını devreye sokmuştur. Rusya suni bir Ermeni yurdu yaratmak için Kaçar Devleti ile yaptığı 1828 Türkmençay ve Osmanlı Devleti ile yaptığı 1829 Edirne Antlaşmalarında elde ettiği kazancı kullanmıştır. Her iki anlaşmada yer alan maddelere göre Osmanlı ve İran kendi sahalarında yaşayan Ermenilerin göçlerine izin vermiştir. Neticede Rusya, İran ile belirlenen sınıra çekilirken, Ermeni nüfusunun teminini İran ve Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ermenileri zorla göç ettirerek sağlamış, böylece Kaçarlar ve Osmanlıların Kafkasya'ya ilerlemelerini ve Müslüman topluluklara yardımını engellemeleri için suni Ermeni Devleti'nin temelini atmıştır. İsteyerek ve istemeyerek bölgeye yerleşen Ermeni kitlesi ise, bu yeni oluşumda Rus nüfuzu altında Osmanlı ve Kaçar Devletlerine karşı siyasette maşa vazifesini üstlenmiştir. Ermenilerin bu vazifeyi üstlenmelerinde ise Rusların fazla zorlandığını söylemek güçtür. Zira Osmanlı içerisinde Batılı devletlerin misyonerlik faaliyetlerine maruz kalan Ermeniler bir devlet kurma hayaliyle ve milliyetçi düşüncelerle birlikte Ruslar tarafından rahatça organize edilebilmişlerdir. Ermeniler için oluşturulan suni Ermenistan, Ruslar adına bir ileri karakol veya Kafkas Müslümanları ve Osmanlı-Kaçar bağlantısını kesmenin yanı sıra Kafkasya'nın demografik yapısını bozma açısından da önemli neticeler doğurmuştur. Her şeyden önce Anadolu ve İran coğrafyasında dağınık halde yaşayan ve herhangi bir bölgede çoğunluk oluşturamayan Ermeniler, bir Türk bölgesi olan Revan merkez olmak üzere nüfusunu arttırmış, bunun neticesinde Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri arasında da bağlantı

* Dr. Öğr. Üyesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

kopmaya başlamıştır. Demografik veriler ele alındığında 1826-1830 yılları arasında İran ve Osmanlı topraklarından 150.000 Ermeni'nin Karabağ ve Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. 1832'deki ilk resmi Rus sayımına göre Karabağ nüfusunun yüzde 64'ü Azerbaycan Türkü, yüzde 34'ü ise Ermenilerden oluşmuştur. Bu veriler göz önünde bulundurulduğunda Ermeni nüfusu zamanla arttırılmaya devam ettiği gibi, Azerbaycan Türk nüfusunun eritildiği de bir gerçektir.

Rusların Kafkasya'da Azerbaycan ve Ermenilere Karşı Siyaseti: Rusya'nın, Güney Kafkasya coğrafyasını ele geçirmesinden sonra bölgenin kadim sakinleri Türkler ve bölgeye zamanla toplanmış Ermenilere karşı iç siyaseti de dikkat çekici olmuştur. 1905'ten itibaren bölgedeki iki halk arasında çatışmaların başladığı görülmektedir. Bu çatışmaların altında yatan sebep ise, Ermenilerin Rus desteği ile iktisadî olarak aslen kendine ait olmayan topraklarda refaha kavuşmasıdır. Diğer taraftan bölgenin asıl sahipleri Türkler ise, kendi topraklarında iskân ettirilen Ermeniler ve Rus köylülerin varlığı ile birlikte iktisadi daralmaya girdikleri gibi, ağır vergileri ödemekle de yükümlü olmuşlardır. Mesela 1890'larda çıkarılmaya başlanan Bakü petroleri daralmış Rus ekonomisi için bir umut kaynağı olurken, pek çok iş adamının toplandığı Bakü'ye 50.000 Ermeni de toplanmıştır. Bu süreçte iktisadî imtiyazı elinde bulunduran Ermeniler giderek zenginleşirken, Azerbaycan Türkleri ise giderek yoksullaşmıştır. İktisadi olarak ülkenin efendisi olan Ermeniler 167 petrol şirketinin 55'ine sahipken, Azerbaycan Türkleri ise kendi vatanlarında 49'una sahip olabilmişlerdir. Bu sebeplerden dolayı iki halk arasındaki rekabet ve gerilim neticesinde 1905'te çıkan çatışmada Rus desteğini alan Ermeniler, düzensiz ve silahsız Türk güçlerine karşı başarı sağlamış, savunmasız köylerde binlerce Türk'ü katletmiştir. Rusların çatışmalar karşısındaki kayıtsızlığı ve Ermeni acımasızlığına karşı Azerbaycan Türkleri teşkilatlanmanın önemini kavrayarak Difai Partisi adında ilk teşkilatlanmasını kurmuştur.

Azerbaycan Milli Harekâtında Türk-Ermeni İlişkileri: 1905'te Rusya'da gerçekleşen meşrutiyet hareketi ile birlikte gelişen liberal fikirler Rusya Türkleri için de önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. İdil-Ural ve Azerbaycan Türk aydın sınıfının başını çektiği milli hareketle birlikte Türkler, Rus Meclisi dumaya temsilcileri yollamaya başladıkça, azınlık halkların mücadeleleri, Çar II. Nikola tarafından tehlike olarak algılanmış ve 1907'den itibaren Rusya'daki liberal hava sona ermiştir. Fakat başta iktisadî olmak üzere pek çok sorunla boğuşan Rus İmparatorluğu'nda tansiyonu düşürme adına tekrar başlayan ılımlı hava zamanında yurtdışına çıkmak zorunda kalmış Mehmet Emin Resulzade gibi pek çok aydının Azerbaycan'a dönmesini sağlamıştır. İmparatorluğun dağılma aşamasında Mehmet Emin Resulzade önderliğindeki

Azerbaycan Türkleri, Müsavat Partisi çatısı altında Azerbaycan Milli Hareketini başlatmıştır. Fakat Rusya'nın içinde bulunduğu süreç Bolşeviklerin sivrilerek iktidarı ele geçireceği bir dönem olması bakımından da önemlidir. Rusya'da iktidara giden yolda hızla hareket eden Bolşevikler, Lenin ve Stalin imzasıyla Rus Milletlerinin Hakları Beyannamesini hazırlayarak, Rus topluluklarının kendi kaderlerini kendilerinin tayin edeceğini ve istedikleri takdirde tamamen ayrı bir devlet kurabileceklerini bildirmiştir. Bu beyanname

elbette ki Rusya Türklerini umutlandıran bir gelişme olmuştur. Rusya'daki pek çok Türk ilinde bağımsızlık için çalışmalar başlarken, sosyalist düşüncedeki bazı Türkler ise bağımsızlığa giden yolda Bolşeviklerin düşüncelerinde kalmayı tercih etmişlerdir. Neticede Azerbaycan'daki bağımsızlık hareketinde Mehmet Emin Resulzade ilk Türk Cumhuriyeti'nin temelini atarken, Bolşeviklerin desteklediği Nerimanov, Azerbaycan'ı Bolşevik idaresine sokacaktır. Lenin bir yandan her milletin kendi kaderini tayin edebileceğinden bahsederken 1917 ihtilalinden bir süre sonra, zamanında çarlığa bağlı topraklarda kontrolü sağlamak için harekete geçmiştir. Özellikle Komünist Rusya'nın iktisaden rahatlaması için Azerbaycan petroleri önemli olduğundan bu bölgenin kontrolüne ayrıca önem verilmiş ve çarlık döneminden beri maşa olarak kullanılan Ermeniler bu kez komünizm adına Rusya'nın yardımına yetişmiştir. Lenin'in Kafkasya siyasetinde en büyük destekçisi komünist bir Ermeni olan Şaumyan olmuştur. Tiflis'e gelerek çalışmalara başlayan bu şahıs Bakü'nün Bolşeviklerce işgal edilmesini sağlamış ve Ermeni Taşnak Partisi ile anlaşarak 31 Mart 1918'de başlayan katliamda 17.000 Türk'ün öldürülmesine sebep olmuştur. Bolşeviklerin Azerbaycan'da yapmış olduğu bu acımasız harekâttan sonra artık Azerbaycan için tek bir yol kalmış, Mehmet Emin Resulzade başkanlığındaki Azerbaycan Milli Şûrası 28 Mayıs 1918'de artık Kuzey Azerbaycan'ın bağımsız bir cumhuriyet olduğunu bütün dünyaya ilan etmiştir. İlk Türk Cumhuriyeti olarak tarihe geçerek, din, dil ırk farkı gözetmeden bütün halkların vatanışlığını kabul eden tam bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti, merkezini Gence olarak belirleyerek hala işgal altındaki Bakü'yü kurtarmak için harekete geçmiştir. Bunu başarabilmek için Anadolu'daki kardeşleri Osmanlılardan kendilerini tanıma isteğinin yanı sıra askerî yardım da talep etmişlerdir. O sıralar I. Dünya Savaşı'nda mücadele veren Osmanlı Devleti, Küçük Türkiye olarak kabul ettiği Azerbaycan'ı hemen tanıdığı gibi Nuri Paşa komutasındaki 10.000 Mehmetçikten oluşan orduyu da onların yardımına göndermiştir. İki Türk gücünün birleşmesiyle birlikte Bakü 15 Eylül 1918'de Bolşevik işgalinden kurtulmuştur. Ancak Osmanlıların I. Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılmasıyla ne yazık ki bu günler uzun sürmemiştir. Mondros Antlaşmasınının 11. Maddesi gereği Anadolu Türkleri Azerbaycan'ı boşaltınca genç cumhuriyet tekrar

savunmasız durumda kalmıştır. Osmanlıların bölgeden çekilmesiyle birlikte harekete geçen Bolşevikler, Azerbaycan'ın içinde bulunduğu iktisadi şartları da bahane göstererek memnuniyetsizliği arttırarak komünizm sempatisini Türkleri kışkırttığı gibi, yine Ermenileri kullanarak harekâtına başlamıştır. Çiçerin'in ağzından Azerbaycan'a Sovyetlerle görüşme ultimatomu veren Bolşevikler, Ermenilerin Karabağ'a girmesini sağlayarak Azerbaycan ordusunun bu bölgeye kaymasını sağlamış ve otorite boşluğunda yerli komünistleri kullanarak, 1920'de Azerbaycan'a komünizmi getirmiş, Mehmet Emin Resulzade ve Azerbaycanlı aydınlar vatanlarını terk etmek zorunda kalmıştır.

Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri: Azerbaycan'ın Sovyet idaresine girmesinden hemen sonra, bugünkü Azerbaycan-Ermenistan ihtilafının başlama-sına sebebiyet verecek pek çok hadisenin temeli de atılmıştır. Azerbaycan'da yönetimi ele geçiren Sovyetler 1922'de yürürlüğe giren anayasayla Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı kapsayan Kafkas Ötesi Sovyet Federal Cumhuriyeti'ni kurmuş, 1936 yılında ise bu federatif yapı dağıtılarak cumhuriyetler Moskova'ya doğrudan bağlanmıştır. Sovyetlerin Kafkasya'ya hâkim olmasıyla yeni sınırlar da oluşturulurken ne tarihi gerçekler ne de nüfus yapısına önem verilmemiş, neticede sınır meseleleri gelecekteki Azerbaycan-Ermenistan savaşının en önemli sebebi olmuştur. Rusların bilinçli olarak yaptığı bu uygulama Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan neredeyse bütün devletlerin de birbirleriyle çekişmesine zemin hazırlamıştır. Sovyetler devrinde Azerbaycan-Ermenistan ihtilafına sebep olacak ilk hadise Sovyet lider Stalin'in bizzat emriyle oluşturulan yeni sınırlardır. Yeni sınırlarla birlikte bin yılı aşkın süredir Azerbaycan Türkleri tarafından meskûn olan topraklarının önemli bir kısmı Azerbaycan'dan kopararak Ermenistan'a verilmiştir. Buna göre Dilan, Gökçe Gölü havzası ve İran sınırına kadar uzanan koridorun meydana getirdiği on binlerce kilometrelik Zengezur bölgesi Ermenilere tahsis edilmiş, ayrıca 1923'te de Karabağ'a da Azerbaycan'a bağlı olarak özerklik verilmiştir. Sınırların değiştirilmesiyle Türk toprakları elden çıktığı gibi zamanında oluşturulan suni Ermenistan da Anadolu ve Azerbaycan Türkleri arasında bir perde vazifesi görecektir. Bu aşamadan sonra Rusların arka çıktığı Ermenilerin ilk işi bölgedeki Türk nüfusunu eritmek olmuştur. Sonraki amaçları ise Karabağ'ı kendi topraklarına katmak için zemin hazırlamaktır. Nitekim bu aşamada da Rus desteği sayesinde bölgenin demografik yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. 1920'li yıllarda Stalin'in direktifi ile Ermeni ailelerin yerleşmeye başladığı Karabağ'da nüfus üstünlüğü ezici çoğunlukla Türklerin lehinedir. Fakat 2. Dünya Savaşı'ndan sonra yine Stalin'in emri ile Ermeni grupların Karabağ'a yerleştirilmesi nüfus dengesini bozmaya başlamıştır. Bununla birlikte bölgedeki nüfus oranının yüzde 60'ını yine Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. Fakat bölgeyi ele geçirmekte kararlı

olan Ermeniler, nüfuslarını fazla göstermenin yolu olarak Rus desteği ile de Azerbaycan Türklerini bölgeden göçe zorlamışlardır. Çarlık ve Sovyetlerin izlediği yukarıda bahsi geçen politikalarının neticesinde, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının yavaş yavaş belli olmaya başladığı 1980'li yıllarda, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışmaların başlaması kaçınılmaz olmuştur. Yalnızca Sovyet Rusya tarafından değil, diğer küresel güçlerden aldığı destekle de Türklere karşı giderek küstahlaşan Ermeniler, 1983'te sözde Ermeni soykırımı bahanesiyle Ermenistan'daki Türklerin üzerine yürümüş, 1987'ye kadar süren bu olaylarda evlerden mezarlara kadar pek çok maddi ve manevi değer yağma hadisesinden nasibini almıştır. 1988 yılında ise, yıllarca süren Türk nüfusunu eritme politikasının sonucunu olarak Karabağ parlamentosundaki çoğunluğu ele geçiren Ermeniler, bir karar alarak Karabağ'ı Ermenistan'a bağlama kararı almıştır. 22 Şubat 1988'de gerçekleşen bu teşebbüs Moskova'nın araya girmesi ile gerçekleştirilemese de Azerbaycan'daki halk harekâtının güçlenmesi Sovyetler tarafından endişeyle karşılanmış ve Ermenilerin haksız oldukları bilinmesine rağmen Sovyetler, Ermenilerin tarafını tutarak Azerbaycan'daki bağımsızlık hareketlerini engellemeye dönük bir siyaset izlemiştir. Şartların kendi lehine geliştiğinin farkında olan Ermeniler 28 Şubat 1988'de bu kez dünya kamuoyunun dikkatini bölgeye çekmek için Sumgayıt ve Akdam hadiselerinin ortaya çıkmasının müsebbibi olmuştur. Dünyaya bu olaylarda Azerbaycan Türklerinin Ermenileri katlettiği duyurulmuş, fakat olayların arkasında Sovyet ve Ermeni KGB'sinin yer aldığı, öldürülen Ermenilerin yine Ermeni militanlarca öldürüldüğü ortaya çıkmıştır. Bütün bu gelişmelerle harekete geçen Ermeniler, Sovyet birliklerinin yardımı ve Amerika ve Avrupa'daki Ermeni militanların desteği ile Karabağ'a girmiştir. Azerbaycan Türkleri bu saldırıya hazırlıksız yakalanmasının yanı sıra silahlı kuvvetleri de henüz olmadığı için büyük kayıplar vererek geri çekilirken, Gorbaçov'un desteğini alan Ermeniler ise, daha öncesinde de bölgede silahlanmaya başladığından Azerbaycan Türkleri karşısında daha derli toplu hareket etmişlerdir. Karabağ'ı rahat bir şekilde işgal eden Ermeniler, başarının getirdiği cesaretle daha da cüretkâr davranarak ileride Hocalı başta olmak üzere pek çok Azerbaycan yerleşimini işgal etmekle kalmamış, çocuk ve kadınların da aralarında bulunduğu pek çok masumu katletmekten çekinmemiştir. Karabağ ve Ermenistan'da yaşayan binlerce Türk, bu zulümde vatanını terk etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Ermenistan Dağlık Karabağ çevresinde kalan Azerbaycan topraklarını işgale de devam etmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Döneminde Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri: Bağımsızlığa giden yolda Azerbaycan'ın diğer Türk cumhuriyetlerine nazaran daha sancılı bir süreç yaşadığı aşikârdır. Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 18 Ekim 1991'den sonra da Ermenilerle yaşanan sıkıntılar, Azer-

baycan'ı iktisadi bir bunalıma soktuğu gibi yeni kurulan devletin organize olabildiğini de geciktirmiştir. Sürecin bu kadar sancılı yaşanmasının en önemli sebeplerinden biri ise kuşkusuz, Rusya'nın Azerbaycan petrollerinden vazgeçmek istememesi ile açıklanabilir. Zira bölgeye doğrudan hâkim olunamasa bile Rusya, en azından petroldeki payın çoğunu kaybetmek istememiştir. Bu aşamada ise maddi, manevi ve askerî olarak desteklenen Ermeniler, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne aykırı olarak dünyanın gözü önünde Azerbaycan topraklarını işgal etmiştir. Avrupa ve Amerika ise Ermeni diasporasının etkili siyaseti ile ya Ermenistan'ı haklı bulmuş ya da sesini çıkarma gereği duymamıştır. Bununla birlikte Azerbaycan-Ermenistan savaşının her olumsuzluğa rağmen milli bilincin gelişimi açısından olumlu sonuçlar doğurduğu rahatlıkla söylenebilir. Vatan toprağının oldubittiyle elden çıkması ve soykırıma varan savaş suçları halkın Sovyetler döneminde kaybettiği sorumluluğu tekrar kazanmasına ve vatanını savunmak için harekete geçmesine olanak sağlamıştır. Bu süreçte halkın desteği milli hareketin önderi, tam bağımsız Azerbaycan için halk cephesi harekâtıyla büyük bir mücadeleye girişen, Azerbaycan'ın yetiştirdiği büyük siyasetçi ve bilim adamı Ebulfez Elçibey'den yana olmuştur. Elçibey, Rus yanlısı siyaset güderek Hocalı ve Şuşa katliamlarından sonra iyice gözden düşmüş Muttalibov karşısında 7 Haziran 1992'de Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Ebulfez Elçibey dönemi genç Azerbaycan Cumhuriyeti için her noktada dikkat çekicidir. Ermenilerle savaşın devam ettiği bir süreçte ciddi bir sorumluluk alan Elçibey, kardeş ülke olarak gördüğü Türkiye ile ilişkileri geliştirmek için büyük bir çaba sarf etmiş, Azerbaycan petrolünün çıkarılması ve pazarlanması hususunda Türkiye'nin menfaatine hareket etmiş, İran'daki Azerbaycan Türklerinin sorunlarına eğilmiş, Rus ordusunu ülkeden çıkararak milli ordunun kurulmasının temelini atmıştır. Elçibey'in modern bir ülke ortaya çıkarmak için Türkiye'yi örnek alması ve siyasi ve iktisadi olarak Türk dünyasının menfaatleri doğrultusunda hareket etmesinin, başta Rusya olmak üzere Batı dünyasını da rahatsız etmiş olduğu bir gerçektir. Neticede dış kaynaklı müdahalelerle artan siyasi ve iktisadi istikrarsızlık ve devam eden savaşta Ermenilerin Karabağ'da ilerleyişini sürdürmeleri, Elçibey'e muhalefeti giderek güçlendirmiştir. Bu ortamda ilk ciddi hareket Gence ordu komutanı Suret Hüseyinov'dan gelmiştir. Elçibey'i istifaya zorlayan Hüseyinov, aksi takdirde bir askerî darbe yapacağını sinyali vermiştir. Azerbaycan'da iç savaş yaşanmasına razı olmayan Elçibey Nahçıvan'a çekilmek zorunda kalmış, onun koltuğuna ise Nahçıvan'dan davet edilerek meclis başkanlığına getirilen Haydar Aliyev oturmuştur (24 Temmuz 1993). Azerbaycan'daki iktidar değişikliğinden sonra Azerbaycan-Ermenistan çatışması 1994'te bir ateşkesle sona erdirilmiştir. Fakat Dağlık Karabağ Ermenileri ile yapılan direkt görüşmelerin, bu bölgede onları diplomatik olarak tanıma anlamına geldiğini unutmamak gerekir. Ateşkestən sonra da Azerbaycan-

Ermenistan sınırlarında çatışmalar aralıklarla devam etmiştir. 1996'da Ermeni taşkınlıklarını da önleyecek diplomatik çözüm için Rusya, Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa'dan oluşan Agit Minsk grubu kurulmuştur. Fakat bu oluşum meselelerin çözümünü sağlayamamış, Ermenistan'ın uluslararası hukuka aykırı girişimlerinde yetersiz kalmış ve neticede Karabağ meselesi devam etmiştir. Azerbaycan topraklarını işgaline ve ateşkes antlaşmasına rağmen aralıklarla Azerbaycan sınırlarında saldırılarına devam eden Ermenistan, 2016 yılı Nisan ayında sınır hatlarına saldırmıştır. Fakat iktisadi kalkınma ve yıllar süren askerî yatırımlar sayesinde güçlenen Azerbaycan ordusu saldırıyı püskürttüğü gibi taarruza geçmiş ve işgal altındaki topraklarının bir kısmını kurtarmış, Ermenistan hırçınlığının bedelini ağır ödemiştir. 2020 Temmuz ayında ise Ermenistan bu kez ilk defa Azerbaycan'ın işgal edilmemiş topraklarından Tovuz şehrine saldırmıştır. Azerbaycan-Ermenistan çatışmalarında bir dönüm noktası olacak bu saldırı Azerbaycan güçleri tarafından püskürtülmüştür. Zaten yıllardır Rusya'nın sağladığı lojistik destekle hareket eden Ermenistan, PKK gibi terör örgütlerinden de militan sağlayarak saldırılarına devam etmiştir. 3 koldan saldıran Ermeni güçleri yerleşim birimlerine saldırmaktan da çekinmeyerek yine savaş suçu işlemiştir. Fakat Azerbaycan bu kez Türkiye'nin de desteğiyle genel bir taarruza geçerek işgal altındaki Dağlık Karabağ çevresindeki yedi vilayetini ele geçirmiştir. Azerbaycan ordusu 9 Kasım'da Dağlık Karabağ'ın merkez şehri Hankendi'ye yaklaşınca Türk kuvvetlerine hiçbir cephede karşı koyamayan Ermenistan ateşkes istemiştir ve aynı gün Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya'nın da dâhil olduğu ülkeler ateşkes anlaşmasını imzalanmıştır. Antlaşmaya göre Ağdam, Laçın ve Kelbecer şehirleri de Ermenistan tarafından Azerbaycan'a teslim edilecektir. Fakat Laçın arasında Rusya'nın kontrolünde bir koridor açılarak bu koridor vasıtasıyla Ermenistan'dan, Dağlık Karabağ'a geçiş sağlanacaktır. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'da ele geçirdiği, bölgenin yaklaşık yüzde yirmisini kapsayan toprak Azerbaycan'da kalacaktır. Antlaşmanın en dikkat çeken maddesine göre ise Stalin zamanında Ermenilere verilen Zengezur bölgesinde yine Rusya'nın kontrolünde Nahçıvan ve Azerbaycan'ı birbirine bağlayan bir koridor açılacaktır. Bu yolun açılmasıyla Azerbaycan ve Türkiye arasındaki kara bağlantısı kurulmuş olacaktır. Ateşkesine göre Dağlık Karabağ Bölgesi ise ne bağımsız ne de özerk bir statüde yani de facto bölge olacaktır. Laçın koridoru ile adı geçen bölgenin belirli noktalarına beş yıl süreliğine Rus askerî gözlemcileri konuşlandırılacaktır. Fakat Rusya'nın yerleştiği barış gücü, Ermenistan ve Azerbaycan'dan itiraz gelmemesi halinde bölgede kalmaya devam edecektir. Bununla birlikte Rusya'nın konuşlandığı askerî gözlem noktalarında askerî olarak olmasa da Türkiye'den temsilcilerin bulunması da kararlaştırılmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme: Çarlık Rusya'nın genişleme politikasıyla birlikte 19. asrın ilk çeyreğinde Kafkaslar boyunca

ilerlemesi, bu bölgede uzun süren sükûneti son erdirmiştir. Asırlardır Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Revan/Erivan merkezli coğrafyaya Anadolu Türkleri ve Azerbaycan Türklerinin bağlantısını koparmak amacıyla yerleştirilen Ermeniler, Güney Kafkasya coğrafyasında onlarca yıl sürecek Azerbaycan-Ermenistan çatışmasını beraberinde getirmiştir. Oluşturulan suni Ermenistan ile birlikte Azerbaycan'ın demografik yapısı değiştirilmiş ve Ermeniler, Türk bölgelerinde artan nüfuslarını bahane göstererek Dağlık Karabağ ve çevresine de saldırmıştır. Yaşanan savaşlarda Azerbaycan'ın topraklarını kaybetmesinin en önemli sebebi Ermenilerin hem Avrupa hem Amerika hem de Rusya tarafından desteklenmesidir. Özellikle Rusya, çarlık rejiminden itibaren Ermenileri maddi, manevi ve askeri destekten mahrum bırakmamış, bölgedeki kontrolü sağlamak için maşa olarak kullandığı bu halkı lüzumu dâhilinde Türklere karşı kıskırtmıştır. Komünist rejimin yıkılmasından sonra da Azerbaycan'daki nüfuzunu ve Bakü petrolündeki ayrıcalığını kaybetmek istemeyen Rusya, Azerbaycan'ın kendi aleyhine yaptığı girişimleri karşısında Ermenileri kıskırtmış ve istediğini almıştır. Yaşanan kargaşada Azerbaycan henüz kurulduğu aşamada bölünme riskiyle karşı karşıya kalmıştır. Azerbaycan-Ermenistan çatışmasındaki denge son yıllarda Azerbaycan lehine değişmiştir. 90'ların başında Rusya tarafından silahsızlaştırılmasına özen gösterilen Azerbaycan, işgal edilmiş topraklarını kazanmak adına silahlı kuvvetlerine yatırım yapmış, iktisadi alanda kalkınmıştır. Askeri alanda kalkınmada özellikle Türkiye'nin katkısı dikkate değerdir. Neticede Türkiye'den gönderilen eğitmenler ve askeri iş birliğinin de etkisiyle 2020'te patlak veren Karabağ Savaşı'nı Azerbaycan rahat bir şekilde kazanmış, Dağlık Karabağ çevresindeki topraklarını kurtarmıştır. 2020 savaşından sonra Ermenilerin isteğiyle yapılan ateşkes anlaşmasından çıkan sonuç değerlendirildiğinde, savaşı başlatan Ermenilerin çok büyük bir kayıp yaşadığı açıktır. Bir yandan Avrupa ve Amerika, bir yandan da Rusya'dan destek bulacağını düşünen Ermenistan bu kez yanılmıştır. Rusya savaşta taraf olmak istememiş, Batı da Ermenistan'a gereken desteği vermemiştir. Zira günümüz siyasi konjonktüründe Rusya, artık Türkiye ve Azerbaycan'ın içinde bulunduğu blokla iş birliği ve yardımlaşmanın önemini kavramıştır. Kısacası bir asırdan uzun bir süredir sözde Ermeni soykırım meselesini gündemden indirmeyerek dünyanın ilgisini çekmeye çalışan Ermenistan, artık doğu ve batı bloğunun aynı anda desteğini alacak ilgiyi kaybetmiştir. Ayrıca Ermenistan'ın iktisadi ve askeri yönden zayıflığı ortaya çıkmıştır. Savaşın galibi Azerbaycan, işgal edilmiş topraklarını kazanmıştır fakat Dağlık Karabağ'ın yönetimini eline alamamıştır. Bununla birlikte Nahçıvan ve Azerbaycan'ı birbirine bağlayan koridorun açılması oldukça önemlidir. Türkiye savaşın neticesinde saygınlığını arttırdığı gibi Azerbaycan ile iktisadi ve askeri alandaki ilişkilerini kuşkusuz daha da geliştirecektir. Yine Türkiye'nin Dağlık Karabağ'da gözlemci bulunduracak

olmasına Rusya'nın olumlu tavrı, Rusya ile ilişkilerin olumlu seyretelemeye devam edeceğinin de kanıtıdır. Rusya'nın ise ciddi bir kazanç elde ettiği açıktır. Dağlık Karabağ'a yerleştirildiği barış gücü, her ne kadar süreli görünse de (itiraz gelmedikçe Rusya'nın bölgedeki varlığı devam edecektir) adı geçen ülkenin bölgedeki askeri varlığını sağlamlaştırması bakımından dikkat çekilmesi gereken bir husustur. Diğer taraftan Nahçıvan ve Azerbaycan arasına açılacak koridorda da Rus gözlemcilerin bulunacak olması Rusya'nın etkinliğinin İran sınırına kadar, Güney Kafkasya'da arttığının kanıtıdır ki bu da Türk dünyası adına dikkat edilmesi gereken bir husustur. Bu aşamadan sonra Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin nasıl devam edeceği ve henüz tamamı kurtarılamayan Türk top-rağı Dağlık Karabağ'ın geleceğini ise zaman gösterecektir.

Kaynakça

- Aslan, Y., "Azerbaycan Aydınlarının Dağlık Karabağ Üzerindeki Ermeni Taleplerine Reaksiyonu", Türk Kültürü, 26-305, Ankara 1988.
- Azerbaycan Ermenistan Savaşı, 32. Gün Arşivi: <https://www.youtube.com/watch?v=VjTnmn5Q7c4>,
- Azerbaycan'da İktidar Savaşı, Aliyev Nasıl Cumhurbaşkanı Oldu?, 32. Gün Arşivi: <https://www.youtube.com/watch?v=vbXS2uqV8aI&t=708s>
- Dağlık Karabağ'da Azerbaycan-Ermenistan Anlaşması: Sınırlar Nasıl Değişti?, BBC News Türkçe: https://www.youtube.com/watch?v=_ohINyRzpMo&t=1s
- Ermenistan'ın Teslimiyet Anlaşmasından Sonra Karabağ Anlaşması Nasıl Şekillenecek?, Haber Global: <https://www.youtube.com/watch?v=16oC7pTCqmwhjnhbn>
- Gömeç, Saadettin, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Berikan, Ankara 2018.
- Hocalı Katliamı Nasıl Gerçekleşti, 32. Gün Arşivi: https://www.youtube.com/watch?v=qpI_6xCB4-s&t=903s
- İbadov, Adalet, Azerbaycan Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu: Çözüm ve Öneriler, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2007.
- İşte Adım Adım Dünden Bugüne Azerbaycan-Ermenistan Savaşı, Haber Global: <https://www.youtube.com/watch?v=YCPH-HIIeLg8&t=16s>
- Kazımlı, Elnur, "Azerbaycan'ın Jeopolitik Konumu ve Karabağ Sorunu", Karadeniz ve Kafkaslar, Riskler ve Fırsatlar, TASAM, 2018.
- Qafarov, Vasif, Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi 1917-1922, Teas Press, İstanbul 2018
- Saray, Mehmet, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, TTK, Ankara 2014.
- Sertçelik, Seyit, Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914, TBMM Yayınları, Ankara 2009.
- Tuncel, Turgut Kerem, "Güney Kafkasya'da 2-5 Nisan 2016'da Yaşanan Dört Gün Savaşı" Ermeni Araştırmaları, S. 53, 2016.
- Yılmaz, Reha, "Kafkasya'da Çözülemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu", Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, 2 (1).

İSPANYOL GRİBİ VE OSMANLI DEVLETİ'NE ETKİLERİ (1918-1921)

Selahattin SATILMIŞ*

Aksaray Üniversitesi

2019 yılının Aralık ayında Çin'de ortaya çıkan korona virüs (Covid 19) hastalığı, ulaşım ağının gelişmişliğine paralel olarak kısa sürede pandemi haline gelmiş ve bütün dünyayı sarmıştır. İkinci dalganın yaşandığı, bununla birlikte aşı çalışmalarından umutlu haberlerin alındığı şu günlerde (8 Aralık 2020) dünya genelinde 68 milyon vaka ve 1 milyon 550 bin civarında ölüm yaşanmıştır. Daha önceki dönemlerde de dünya genelinde ve Türkiye'de etkili olan büyük pandemiler yaşanmış, binlerce ya da on milyonlarca insanın ölümüyle sonuçlanmıştır. Bunlardan birisi, Birinci Dünya Savaşı'nın son yılında patlak veren ve ilk vakanın Amerika'da tespit edilmesine rağmen "İspanyol Gribi" ismiyle anılan 1918 grip pandemidir. A, B ve C olmak üzere üç tipi bulunan grip (influenza) virüsü, bulaşıcı bir solunum yolu hastalığıdır. Günümüzde virüs tiplerinin 16 hemuglutinin (H1-H16) ve 9 nöraminidaz (N1-N9) alt tipleri bulunmaktadır. 1918 İspanyol gribi, A tipi ve H1N1 alt tipindedir. İnfluenza virüsü, genetik yapısında küçük ya da büyük değişiklik yaparak kendisini geliştirebilme ve gizleyebilme özelliğine sahiptir. Bu sayede bağışıklık sisteminin tanıyamayacağı bir hale dönüşen virüs yeniden insan vücuduna girip etkili olmaya başlamaktadır.¹ Evcilleştirilen at, domuz ve ördek gibi hayvanların grip taşıyıcısı oldukları ve bu hastalığı insanlara da bulaştırdıkları tespit edilmiştir. Örneğin 18. ve 19. yüzyıllarda atların gribe yakalanmasından bir müddet sonra insanların da aynı hastalığa yakalandıkları bilinmektedir.²

İspanyol Gribi ve Ortaya Çıkışı: Normal bir grip vakası gibi başlayan İspanyol gribinde hastanın bir süre sonra elmacık kemiklerinin üzerinde lekeler oluşmakta, ardından yüzde, kulaktan başlayan bir morarma gerçekleşmekte ve son birkaç saati hava alabilmek için çırpınmasıyla geçmekteydi. Hastalığın en önemli belirtisi, 3-5 gün içinde zirve yapan ve 8-10 gün içinde gerileyen ağrı ve ateş idi. Ağır vakalarda hastanın baş ve vücut ağrıları ile ateş çok daha şiddetli seyretmekte, hastanın yüzü koyu bir mavi renge bürünmekte, kanlı öksürük ve burun kanaması görülmekteydi. Genellikle virüslerin akciğerleri ele geçirmesi ve ardından hayati organların sıvıyla dolması neticesinde boğulma şeklinde hastanın ölümü gerçekleşmekteydi. Hastalık, iyileşenlerde birkaç hafta sürmekte,

ancak bazı sağlık sorunlarının da başlangıcı olmaktadır. Virüsün akciğerlerde ve kulaklarda oluşturduğu tahribat çok ağırdı, kısmi görme kaybına da yol açmaktaydı. Şiddetli ağrılar, özellikle kulaklarda olmak üzere en yaygın şikâyetlerdendi. Bazı hastalarda ağrının başlamasından birkaç sonra kulak zarının yırtıldığı gözlemlenmekteydi. Başta, içten dışa çivi çakıyormuşçasına zonklamalar hissedilmekteydi. Hastalarda gözlerin hareketi, göz çukurunun ardında çok şiddetli bir ağrıya sebep olmaktadır. Hastalığa yakalananların burun, ağız, kulak ve göz yuvalarından sızma, bazen de fışkırma şeklinde kanlar geldiği görülmekteydi. Salgının Amerika'da başlamasına rağmen İspanyol gribi olarak adlandırılmasının sebebi, hastalığın ve hızla yayılmasının Birinci Dünya Savaşı'na (1914-1918) katılan ülkeler tarafından sansüre uğraması ve ilk olarak savaşa katılmayan İspanya basınının kendi ülkelerinde de yayılmaya başlayan hastalıkla ilgili haberler yapmasıdır. Nitekim İspanya'da yayımlanan ABC gazetesinin 22 Mayıs 1918 tarihli nüshasındaki "Mayıs ayının başından beri grip benzeri tuhaf bir hastalığın yayılmakta olduğu, buna karşın hastalığın hafif seyrettiği" yönündeki haberiyle salgından ilk önce Madrid halkı haberdar oldu. The Times gazetesinin 25 Haziran 1918 tarihinde "İspanyol Gribi-Bir Hastadaki Semptomlar" manşetiyle çıkması ve İspanya'da kralın, başbakanın ve kabinenin bir kısmının bu hastalığa yakalandığına dair vb. bilgiler vermesi, hastalığın ülkelerine Fransa'dan geldiğini belirten İspanyolların şiddetle karşı çıkmalarına rağmen, "İspanyol Gribi" teriminin uluslararası nitelik kazanmasına neden oldu.³ Grip virüsünün Avrupa'ya başka coğrafyadan geldiğine inanılırken, o dönemin politik ve sosyal karmaşası içerisinde ilk nerede ortaya çıktığı konusunda tartışmalar yaşanmış, ABD, Rusya ve Çin başta olmak üzere Asya'dan yayılmış olabileceği iddia edilmiştir. Belgelenen ilk grip vakası ise 11 Mart 1918'de, Kansas'ta bulunan bir Amerikan üssünde görülmüştür. Bunu ABD'deki diğer askeri tesislerdeki eş zamanlı virüs vakaları izlemiştir. Bununla birlikte Amerika'ya virüsün başka yerlerden taşınmış olabileceği ihtimali de bulunmaktadır.

Pandeminin Küreselleşmesi ve Dünya Ülkeleri Üzerine Etkisi: Grip ve bazı hastalıklar, ulaşımın 18. ve 19. yüzyıla kadar

* Doç. Dr., Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, selahattin@aksaray.edu.tr

¹ Yeliz Aksoy, Tarihteki Önemli Doğal Afetler, Karma Kitaplar, İstanbul, yy., s. 261.

² Rengin Erdal, "İlk Pandemi Corona Değil", Sağlık ve Toplum, Temmuz 2020, Özel Sayı, s. 183.

³ Mustafa Kemal Temel, 1918 Grip Pandemisi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 24-38.

at, deve ya da yelkenli gemilerle sağlanması nedeniyle geniş coğrafi alanları yayılmamaktaydı ya da yayılma hızı yavaştı. Buharlı gemiler, tren, otomobil ve bilhassa uçağın kullanılmaya başlamasıyla birlikte, dünyamız gibi, hastalıklar da küreselleşmeye başladı.⁴ Nitekim İspanyol virüsü, ortaya çıktıktan sonraki bir ay içinde ABD genelinde yayılırken, Nisan-Ağustos 1918 döneminde binlerce Amerikan askeri tarafından Fransa'ya götürüldü ve buradan da Avrupa'nın tamamına yayıldı. Pandemiye dönüşen grip hastalığı, Avrupa üzerinden de uzak diyarlara kadar ulaştı. Öyle ki virüs daha Mayıs ayında Hindistan'a, Haziran ayında Avustralya'ya kadar yayıldı. Bu dönemde ulaşım hızının artması ve Birinci Dünya Savaşı nedeniyle yaşanan askeri hareketlilik virüsün hızla yayılmasında etkili olan en önemli unsurlardı. Pandemi, dünya genelinde birincisi Mart-Ağustos 1918, ikincisi Eylül-Aralık 1918 ve sonuncusu Ocak-Mayıs 2019 olmak üzere üç dalga halinde yayıldı. Virüsün yayılım hızı, 19. yüzyılda yaşanan kolera ve veba salgınlarından çok daha fazlaydı. Sadece gemilerin uğramadığı adalar pandemiyle tanışmamışlardı. Birinci dalga sırasında pandemiye yakalanan hastaların genellikle üç gün sonra iyileşmesinden dolayı, hastalığa "üç gün humması" adı da verilmişti. Birinci dalga, hafif seyri ve düşük ölüm oranına sebep olması sebebiyle diğer dalgalara göre çok fazla dikkat çekmedi. Bunda, devam eden Birinci Dünya Savaşı, Wilson Prensipleri, Rusya'nın savaştan çekilmesinin de gündemde olması etkili oldu. Yazın gelmesiyle hastalık da geriledi. Ancak sonbaharda virüs küresel bir felaket olarak yeniden patlak verdi. Ölümcül olan bu ikinci dalga, dünyanın asıl gündemlerinden birisi oldu. İkinci dalgaya ait ilk vakalar, 22 Ağustos 1918'de Avrupalı müttefiklerin tahliye limanlarından olan Fransa'daki Brest'te görüldü. Buradan da askerlerin yerleşik olduğu Amerika ve Afrika kıtalarını etkisi altına aldı ve sonrasında bütün dünyaya yayıldı. Aynı zamanda virüs mutasyona uğramıştı ve birinci dalgaya göre on kat daha öldürücüydü. Sadece Ekim ayı içerisinde 12 bin Amerikan askeri virüs nedeniyle hayatını kaybetti. Aralık ayı başında ise 20 milyon kişinin enfekte olduğu ABD'de virüs kaynaklı 450 bin ölüm gerçekleşti. 1919 yılının ilk yarısında etkili olan üçüncü dalga ise dünya genelinde daha hafif atlatıldı. Bu dalgada en fazla etkilenen, daha önceki dalgalardan pek etkilenmeyen Avustralya idi.⁵

Enfekte olanların çoğunun iyileştiği 1918 pandemisinde ölenlerin sayısı da epey fazlaydı Öyle ki bu pandemi, Kuzey ve Güney Amerika kıtalarında, 675 bini ABD'de olmak üzere, 1 milyon 215 bin ve Avrupa'da 2 milyon 111 bin kişinin yaşamını yitirmesine sebep oldu. En fazla kayıplardan birisini de 450 bin kişiyle Rusya verdi. Onu 390 bin kişiyle İtalya, 240 bin kişiyle Fransa, 227 bin kişiyle İspanya, 225 bin kişiyle Almanya, 200 bin kişiyle Britanya ve 100 bin kişiyle Macaristan

izledi. Avrupa, nüfusunun ortalama binde 6,6'sını bu pandemi nedeniyle kaybetti. Afrika'daki ölüm oranları ise Avrupa'dan onlarca kat daha yüksekti. Örneğin Kamerun 561 bin olan nüfusunun 250 binini yani neredeyse yarısına yakını bu pandemide kaybetti. Nijerya'da 455 bin, Güney Afrika'da 300 bin kişi aynı hastalıktan dolayı yaşamını yitirdi. Asya'daki ölüm ortalaması, Afrika'yı da geçmişti. Hindistan 18 buçuk milyon, Endonezya 1 buçuk milyon, Çin 4 ilâ 9 buçuk milyon, Japonya 388 bin vatandaşını grip pandemisi nedeniyle kaybetti. Özellikle Endonezya'daki ölüm oranının binde 30'u geçmesi dikkat çekmekteydi. Dünya genelinde ölenlerin sayısı ise tahmini olarak 50 milyon civarındaydı.⁶ Ölümlerin sadece 3 milyonunun Avrupa ve Kuzey Amerika kıtalarındaki gelişmiş ülkelerde gerçekleştiği, Latin Amerika, Asya ve Afrika'da ise hayatını kaybeden insan sayısının ve oranının çok daha yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Gelişmiş ülkelere ABD 675 bin kişiyle dünya genelinde %0,6 ölüm oranına sahipken, Güney Amerika'da Meksika %2, Afrika'da Kenya %5,8, Asya'da Hindistan %6 ölüm oranına sahiptir.⁷ Toplam vaka sayısı ise 500 milyon civarındaydı. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı'nda düşmanlarıyla mücadele eden Almanya, ABD, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin, hem askerlerinin ve halkının morallerini muhafaza etmek hem de ekonomik sebeplerle raporlarda hastalık ve ölüm oranlarını düşük tuttıkları bilinmektedir⁸ ki bu durum, vaka ve ölüm sayılarının biraz daha fazla olduğuna işaret etmektedir.

Pandemi nedeniyle yüksek oranda gerçekleşen ölümler, dünya genelinde bazı sosyal, askeri, ekonomik ve demografik problemleri beraberinde getirdi. Aşırı derecede gerçekleşen ölümler çoğu yerde tabut sıkıntısının yaşanmasına, cesetlerin günlerce gömülememesine ya da toplu mezarlarda birlikte gömülmesine neden oldu. Ayrıca pandemi bol miktarda dul ve yetim ortaya çıkardı. Diğer bir ifadeyle pandemi, bu ve benzeri açılardan ülkelerin demografik yapısını derinden etkiledi. Bu grip pandemisinde ölümlerin %99'u 65 yaş ve altında gerçekleşti. En yüksek ölüm oranı, 15-34 yaş arasında görüldü. Ölümlerin yarısı 20-40 yaş arasında gerçekleşti. Yaşlıları, çocukları ve sağlık sorunları olanları tehdit eden daha önceki pandemilerin aksine İspanyol gribinin bağışıklık sistemleri güçlü genç erişkinlerin daha fazla ölümüne sebep olması, işgücü problemine ve bazı kamu hizmetlerinin aksamasına yol açtı.⁹ 1918 gribi, Birinci Dünya Savaşı'na katılan devletlerin ordularını ve savaşma gücünü de ciddi bir şekilde etkiledi. Zaten hem tifüs ve sıtma gibi hastalıklardan hem de savaşmaktan dolayı askerlerin bağışıklık sistemleri oldukça zayıflamıştı. Buna grip virüsünün de eklenmesi, onların muharebe gücüne büyük darbe vurdu. Savaş sırasında ölen

⁴ Erdal, agm, s. 183-184.

⁵ Temel, agt, 23-31.

⁶ Yolun, agt, 125-130.

⁷ Temel, agt, 44.

⁸ Erdal, agm, 184.

⁹ Temel, agt, 23, 40-42.

toplam 76.659 ABD askerinden yaklaşık 24 bininin salgın hastalıklar nedeniyle hayatını kaybetmesi durumun vahametini göstermektedir. ABD’de can kayıplarını asgari seviyede tutmak için Ekim 1918’de askere alımlar bile durduruldu. Fransız ordusu grip nedeniyle 30 bin askerini kaybederken, hastalık İngiliz ordusuna da büyük zarar verdi. Pandeminin asıl etkisini Alman orduları üzerinde hissettirdiği, özellikle savaşın çok kritik bir döneminde, diğer ülkelerden çok daha ağır tahribat yaptığı anlaşılmaktadır. Öyle ki savaş sonrasında anılarını yayınlayan Alman General Erich Ludendorff, Almanların ağır topraklarının Paris’i menziline aldığı sırada Alman ordusunun gerçekleştirdiği saldırıyı ABD öncülüğündeki İtilaf Devletlerinin püskürtmesini, diğer bir ifadeyle taarruzun başarıya ulaşmamasını, İspanyol gribinin ordunun savaş gücünü zayıflatmasına bağlamaktaydı.¹⁰ Pandeminin yayılmasını önlemek amacıyla özellikle gelişmiş ülkelerde bazı tedbirler alındı. Hastalığa karşı aşılardan üretilmeye, mevcut ilaçlar denenmeye, okalipütis gibi bazı doğal yöntemler kullanılmaya çalışılırken, aynı zamanda temizlik de önem kazandı. Pandemi sırasında bazı gelişmiş ülkelerde maske kullanımı zorunlu hale geldi ve tiyatro, sinema, okul gibi yerler kapatıldı, toplu taşımaya ara verildi. Alınan tedbirlerden birisi de karantina idi. Grip pandemiye dönüştüğünde tıp, günümüzde Covid 19’da olduğu gibi, hastalıkla mücadeleye karşı hazırlıksızdı ve etkili bir tedavi yöntemi mevcut değildi. Hastalığın bakterilerden kaynaklandığı düşünülüyordu ve yeni yeni gelişmekte olan viroloji dalındaki bilim adamları grip virüsünü tespit edememişlerdi. 1918 pandemisine yol açan virüsün, kaynağı, diğer bir ifadeyle kuş, domuz ya da başka bir hayvandan ortaya çıktığı belirlenemezken, daha sonraları virüslansı olağandışı yükseklikte bir influenza A (H1N1) suşu olduğu tespit edilebildi.¹¹ Binlerce yıldır hastalıklara sebep olmasına rağmen grip virüsü, ancak 1933 yılında keşfedilebildi.¹²

Osmanlı Coğrafyasında İspanyol Gribi ve Sonuçları: Daha birinci dalgada Osmanlı topraklarında görülen grip hastalığının buraya hangi kanalla taşındığı konusu tartışmalı olup, üç ihtimal söz konusudur. Bunlardan birincisi hastalığın Avrupa’dan gelen yolcular ya da esirler vasıtasıyla, ikincisi Osmanlı’nın Birinci Dünya Savaşı’nda müttefiki olan Almanlar tarafından, üçüncüsü ise Osmanlı ordularının Ortadoğu’da savaştığı İngilizler vasıtasıyla getirildiği yönündedir.¹³ Osmanlı coğrafyasında yaşayanlar, İspanyol gribiyle Avrupa’dan 2-3 ay sonra, Temmuz 1918 ortalarında tanıştılar. İlk olarak İstanbul’da tespit edilen hastalık hafif seyrettiğini

den birinci dalgada ölümler yaşanmadı.¹⁴ Bu sırada İstanbul’da çıkan gazeteler, gribin basit bir hastalık olduğundan, ancak yaygınlaşmaya başladığından bahsetmekteydi. Grip vakalarının resmi makamlara bildirilmesi, bu dönemde dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti’nde de zorunlu değildi. Bu nedenle ülkede yaşanan vaka ve ölüm sayılarının tam olarak tespiti mümkün değildir. Bununla birlikte Şehremaneti ile Sıhhiye Mecmuasının İstanbul için kayıtlar tutmuş olması önem arz etmektedir. Osmanlı coğrafyasında birinci dalgasında komplikasyonlara yol açmayan grip pandemisi, 1918 Eylül’ünde başlayan ikinci dalgada zatürre ve bronşit gibi komplikasyonlara sebep oldu ve bu tür vakaların bir kısmı ölümlerle sonuçlandı. Özellikle havaların soğuması, yetersiz beslenme ve ateşkes anlaşması sonrasında askerlerin terhis edilmesi, hastalığın yayılmasını hızlandırdı. Çünkü terhis edildikten sonra İstanbul’a akın eden askerler hem yiyecek hem de barınma açısından sıkıntılar yaşadılar, hatta bazıları barınacak yer bulamadıkları için camilere sığındılar.¹⁵ İstanbul’da grip nedeniyle 1918 yılının Ekim ayında 716, Kasım ayında 1.801, Aralık ayında 1.922 kişi hayatını kaybetti. 1919 yılının Ocak ayında pandeminin etkisi İstanbul’da azalmaya başladı. Salgın, İstanbul’un yanı sıra Anadolu’da da etkili oldu. Yozgat, gripten en fazla etkilenen şehirlerin başlarında geliyordu. Öyle ki sadece Yozgat’a bağlı Alaca’da 1918 Ekim’inde günlük 30 civarında ölüm vakası görülmekteydi. Köhne ve Sorgun genelinde 10.844 kişi yaşamakta iken 9.855 vaka tespit edildi ve bunların 1.160’i ölümlerle sonuçlandı. Gribin etkili olduğu yerlerden bir diğeri, Ankara idi. Eskişehir, Elazığ, İskilip, Doğu Bayezit, Nusaybin, Tikrit, Musul, Kerkük, Yemen, Suriye ve Lübnan’ın sahil kesimleri İspanyol gribinin görüldüğü diğer yerlerdi.¹⁶ 1919’da etkili olan üçüncü dalga, ikinci dalgadan daha hafif geçti. Bununla birlikte son dalga öncekilerden daha uzun sürdü ve 1921 yılı sonlarına kadar etkili oldu. Üçüncü dalganın bir diğer özelliği

¹⁰ Yolun, agt, 118-121.

¹¹ Temel, agt, 24, 28, 48-50.

¹² Erdal, agm, s. 183.

¹³ Yolun, agt, 96.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Berna Arda-Ahmet Aciduman, “Türk’ün H1N1’le İlk İmtihan: 1918-19 İnfluenza PAndemisinin Ülkemizdeki Görünümü”, Klinik Gelişim, c.23, S. 3, 2010, s.28-29.

¹⁵ Yolun, agt, 101-102, 111.

¹⁶ Berna-Aciduman, agm, s. 30-31; Yolun, agt, 78-79, 111.

ise Osmanlı topraklarında daha geniş bir alana yayılmış olmasındı. Bu dalga özellikle İstanbul, Güney Marmara ve Trakya taraflarında etkili oldu.¹⁷ Şehremaneti'nde tutulan kayıtlara göre İstanbul'da pandemi nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısı, sadece 1908'de 6.403 idi.¹⁸ Virüs, dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi, İstanbul'da da daha çok genç kitleyi etkiledi. Hastalık nedeniyle ölenlerin yaklaşık yüzde %72'si 40 yaşın altındaydı. 1919 yılında ölen 3.139 kişi de hesaba katıldığında grip nedeniyle İstanbul'da gerçekleşen ölüm sayısı yaklaşık 10 bine ulaştı. İstanbul dışındaki yerlerde grip nedeniyle ne kadar ölüm gerçekleştiği ise kaynakların yetersizliği nedeniyle ortaya konulamamaktadır. Örneğin İzmir'de 1918 yılında grip nedeniyle kaç kişinin öldüğü bilinemezken, 1919 yılında 35 kişi öldüğü kaydedilmişti. Aynı şehirde zatürre nedeniyle gerçekleşen 663 ölümün önemli bir kısmının da gribin yol açtığı komplikasyonlardan kaynaklandığını tahmin etmek gerekmektedir.¹⁹

Osmanlı yönetimi hafif geçen birinci dalga sırasında herhangi bir tedbir almayı lüzumlu görmemişti. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sırasında mali sıkıntılar çekmesi, mevcut doktorların askeriye tahsis edilmesi, ilaç, sıhhi teçhizat ve ulaşım sıkıntısı vb. sebeplerle hem bu dönemde baş gösteren tifüs ve sıtma gibi salgın hastalıklara hem de grip pandemisine karşı tedbir almakta bazı zorluklar yaşadı. Bunlarla birlikte bazı önemli adımlar da atıldı ve tedbirler alındı. Bu bağlamda aksırma ve öksürme durumunda virüsün yayıldığı bilincinde olan Osmanlı sıhhi personeli, mümkün mertebede insanların bir araya gelmesini önlemeye gayret etti. İkinci dalga sırasında ölümlerin artmasıyla birlikte okullar geçici bir süre tatil edilirken, tiyatro, sinema, gazino ve konferans gibi etkinlikler de iptal edildi.²⁰ Şehremaneti, pandemiye karşı etkili bir mücadele yürütmek amacıyla bir beyanname yayımlayarak çeşitli hususlarda halkı uyarılmış ve bilinçlendirmeye çalıştı. Bu beyanname, hastalıktan korunmak için nelerle dikkat edilmesi, hastalara yakalananların ve çevresindekilerin neler yapmaları gerektiği vb. tedbirler içermektedir. Ayrıca İstanbul'daki bazı hastanelerde özel grip servisleri kuruldu ve bu sayede hastalığa yakalananlar başka bir ortamda muayene ve tedavi edilmeye başlandı. Ancak bu tedbirlerin İstanbul için geçerli olduğu unutulmamalıdır. Pandemi nedeniyle oldukça zarar gören Osmanlı ordusunda ise bu hastalığa yakalanan askerlerin tecrit edilerek istirahatleri sağlanmaya çalışıldı.²¹ Bu arada Osmanlı'da grip hastalığıyla ilgili bazı bilimsel çalışmalar da yapıldı. Bunlardan birisi ve ön önemlisi bakteriyoloji müdürü Refik Bey'in gribe karşı aşı üretmedi.²² Ancak bu aşı virüse karşı yetersiz kaldı. Osmanlı'da ölümlerin artması, bazı olumsuz sonuçları da beraberinde ge-

tirdi. Bunların başında kamu hizmetlerinin aksaması gelmektedir. Okulların tatil edilmesiyle eğitim ve öğretim aksadı, 292 askeri doktorun hastalık nedeniyle hayatını kaybetmesi Osmanlı sağlık ordusunun gücünü zayıflattı.²³ Ayrıca devlet dairelerinde görev yapanlardan çok sayıda kişinin hastalığa yakalanması resmi işlerin de aksamasına yol açtı.²⁴ Sonuç: Grip virüsü 1918 Mart'ında Amerika'da ortaya çıkmış ve kısa sürede Avrupa'ya, oradan da dünyanın diğer bölgelerine yayılarak pandemiye dönüşmüştür. Bu dönemde ulaşımın hızlanması ve Birinci Dünya Savaşı'nda askeri hareketliliğin fazla olması, virüsün yayılımını hızlandırmıştır. İspanyol gazetelerinin hastalık hakkında ilk haberi yapmaları hastalığın isminin, ilk vakanın başka yerde görülmesine rağmen, İspanyol gribi olarak adlandırılmasında etkili olmuştur. Hastalığın birinci dalgası hafif atlatılırken, Eylül-Aralık 1918 döneminde yaşanan ikinci dalga en fazla vakanın ve ölümün yaşandığı zaman dilimi olmuştur. Hastalığa yakalanan 500 milyon civarında insanın 50 milyonu, diğer bir ifadeyle %10'u hayatını kaybetmiştir. Hastalık sebebiyle hayatını kaybedenlerin sayısı dikkate alındığında 1918 gribinin Birinci Dünya Savaşı'ndan beş kattan daha fazla, İkinci Dünya Savaşı'na ise yakın bir zayıflık verdiği görülür. Diğer bir ifadeyle vaka ve ölüm sayıları, insanlık tarihindeki en büyük pandemilerden birinin 1918 ve 1919 yıllarında yaşanan ve dünya genelinde etkili olan İspanyol gribi olduğunu göstermektedir. İspanyol gribinin, yaşanan tifüs ve sıtma gibi hastalıklarla birlikte Birinci Dünya Savaşı'nda orduların muharebe gücünün zayıflamasında etkili olduğu açıktır. Aynı zamanda yüksek orandaki ölümler dünya genelinde bazı sosyal, askeri, ekonomik ve demografik problemleri beraberinde getirmiştir. Hastalık nedeniyle çok sayıda dul ve yetim ortaya çıkarken, virüsün daha çok genç erişkinler üzerinde etkili olması işgücü açığının ortaya çıkmasına ve bazı hizmetlerin aksamasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti de İspanyol gribinden belli ölçüde etkilenmiş ve hastalığın yayılmasını önlemek için bazı tedbirler almıştır. Hastalık Osmanlı'da en fazla İstanbul ve Yozgat'ta etkili olmuştur.

1918 İspanyol gribi bazı yönleriyle günümüzde en yoğun dönemini yaşadığımız Covid 19'a çok benzemektedir. Solunum yoluyla bulaşmaları, yayılma hızlarının yüksekliği ve bütün dünyada etkili olmaları, alınan tedbirler, ülkelerden bir kısmının çeşitli sebeplerle vaka ve ölüm sayılarını sınırlı göstermeleri vb. durumlar benzerlik göstermektedir. Covid 19 daha çok yaşlılar üzerinde etkili olurken, 1918 gribinin daha çok genç nüfus üzerinde etkili olması, özellikle de 25-35 yaş grubunda etkili olması ve bunun devletlerin ve toplumların demografik, ekonomik ve sosyal yapısına dair önemli etkileri ise en önemli farklardır.

¹⁷ Yolun, agt, s. 103; Berna- Aciduman, agm, s. 33-34.

¹⁸ Dr. Hüsameddin Şerif ise yaptığı hesaplamalara göre 13 bin civarında İstanbul'unun pandemi nedeniyle öldüğünü iddia etmektedir. Berna-Aciduman, agm, s. 33.

¹⁹ Yolun, agt, s. 113-115.

²⁰ Lüleci, agt, s. 78-79.

²¹ Yolun, agt, 104-110.

²² Lüleci, agt, 78.

²³ Yolun, agt, 111.

²⁴ Berna-Aciduman, agm, s. 28.

323 YIL ÖNCE AVRUPA'NIN GÜNEŞİ DOĞARKEN: ZENTA SAVAŞI

Adem KELEŞ* - Bahar KAYMAZ**

Aksaray Üniversitesi

Zenta, Macarca Szenta, Sırpça Senta, bugün Sırbistan Cumhuriyeti'nin Voyvodina eyaletine bağlı bir şehirdir. Tuna Nehrinin kollarından biri olan Tisa Nehrinin sağ tarafında nehir alüvyonlarının meydana getirdiği katı bir terasta yer alır. İlk kayıtları 1216 yıllarına kadar dayanan Zenta, uzun süre Macar Krallığı idaresinde kaldı. 1241-1242 yılları arasında Moğolların akınlarına hedef oldu. Bir ara Sırp despotlarının eline geçtiyse de 1506'da serbest şehir statüsü kazandı. 1526 Mohaç Muharebesinin ardından Voyvodina bölgesini ele geçiren Çar Yovan'ın egemenliğine girdi. 1527'de Yovan'ın öldürülmesiyle Osmanlı idaresine geçti ve 1541'de de Segedin sancağına bağlandı.¹ XVII. yüzyılın ortalarında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, şehrin kalesini küçük bir palanga olarak tasvir ettikten sonra, içerisinde kiliseden çevrilme küçük bir camii, birkaç dükkân ve bahçelerinin olduğundan bahseder. 1596-1597 yılına kadar Osmanlı membalarında zikredilmeyen Zenta, bu tarihte Osmanlı Devleti'nin seyrini değiştirecek kadar mühim bir yenilgiye sahne olduğundan özellikle Avrupalı tarihçilerce büyük bir ehemmiyet kazandı.²

Osmanlı Devleti'nin II. Viyana kuşatmasında başarısız olması ve akabinde almış olduğu yenilgi Avrupa'da büyük bir sevinç ve ümit dalgası meydana getirdi. Bu ümidin bir sonucu olarak papalığın girişi ile Osmanlı Devleti'ne karşı Avusturya, Lehistan, Rusya ve Venedik'in katılımı ile 1684 yılında "Kutsal İttifak" oluşturuldu. Ahmet Refik tarafından "Felaket Seneleri"³ olarak nitelendirilen bu dönemde Osmanlı Devleti uzun yıllar Kutsal İttifak güçleri ile savaşmak zorunda kaldı. İlk olarak 1688 yılı sonlarına doğru Belgrad Avusturyalıların eline geçti. Ardından Eğriboz adası Venedikliler tarafından muhasara edildi. Osmanlı Devleti bu yenilgilere bir son vermek amacı ile çeşitli sancaklardan asker toplanması gibi birtakım tedbirlere başvurdu. Alınan bu tedbirler neticesinde Fazıl Mustafa Paşa, Belgrad, Niş ve Budin'i geri almayı başardı. Fakat nispi olmaktan öteye gidemeyen bu başarılar, Fazıl Mustafa Paşa'nın Salankemen Meydan muharebesinde şehit edilmesiyle birlikte durdu. Bunun neticesi olarak da 1695 yılı içerisinde Osmanlı sınırlarına çok yakın olan Sakız Adası

da Venedikliler tarafından işgal edildi.⁴ Tüm bu olumsuzluklar yaşanırken II. Ahmed 6 Şubat 1695'te vefat etti ve yerine II. Mustafa hiçbir davete ve merasime riayet etmeden hemen tahta çıktı. II. Mustafa, 1683'ten bu yana yapılan savaşlara ve alınan yenilgilere bir son vermek arzusuyla hemen harekete geçmek istiyordu. Başarının da ancak ataları gibi ordunun başında sefere gitmekle mümkün olacağına inanıyordu. Dolayısıyla II. Mustafa hükümdarlığının üçüncü günü veziriazama gönderdiği hatt-ı hümayunda: "tebaasının rahat yüzü görmediğini ve babası zamanından kendi hükümdarlığına kadar gelen padişahların zevk ve safa ile işteki ihmalleri sebebiyle düşmanların dört taraftan hücumla geçtiklerini ve bundan dolayı zevk ve safa ve rahatı kendisine haram edip büyük cedit Kanunî Sultan Süleyman gibi bizzat ordusunun başında sefere gitmeğe azmettiğini, fakat bizzat sefere gitmesi mi, yoksa Edirne'de kalması mı muvafık olacağına iyice görüşülerek Allah rızası için doğrusunun bildirilmesini" yazmıştı. Bu hatt-ı hümayun vezir, kazaskerler ve devlet erkânı huzurlarında okunarak üç gün mütemadi görüşüldükten sonra padişahın bizzat sefere gitmesi büyük masrafı mucip olduğundan kendisinin bu sene Edirne'de oturup vezir-i âzâmın serdar-ı ekrem tayini hususuna karar verilip arz edildi ise de II. Mustafa: "Bana ağırlık ve hazine lazım değil, mahallinde kuru ekmek yerim, vücudumu bezl ederim; her ne denli meşak arzolunursa sabr ü tahammül ederim; hizmet-i ibadullah tamama ermeyince seferden dönmem elbette kendim giderim" diye kat'î cevap verdi.⁵

Büyük atası Kanuni Sultan Süleyman'ı örnek alarak, kutsal savaşta şahsen yer almakta ısrar etti ve hemen hareket geçti. Aynı yıl içinde (25 Ağustos/1695) Belgrad'da Tuna Nehrini geçti. 7 Eylül'de Lipova'yı hücumla fethetti; birkaç gün sonra Tisa ve Tuna nehirlerinin birleştiği yerde bulunan Titel Kalesi'ni teslim olmaya zorladı ve 22 Eylül'de Lugoş'ta cereyan eden ölümcül bir muharebede, General Veterani'nin 6 bin kişilik birliğini yok etti. Veterani ise bu esnada hayatını kaybetti. Lugoş ve Sebeş bunun üzerine Osmanlıların eline geçti.⁶

* Arş. Gör., Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, adem_kelesoglu@hotmail.com

** Arş. Gör., Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, baharkaymaz@aksaray.edu.tr

¹ Erhan Afyoncu, "Zenta", DİA, C: 44, İstanbul, 2013, s. 279-281.

² Mücteba İlgürel, "Zenta", İA, Cilt 13, Kültür ve Turizm Bakanlığı, s. 535-538.

³ Ahmet Refik Altınay, Felâket Seneleri (1683-1699), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 122-139.

⁴ Selim Hilmi Özkan, "Türk Tarihinin Kırılma Noktası Zenta Faciası", Academia.edu.tr, 21.10.2020.

⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Büyük Osmanlı Tarihi, C: 3, s. 556-557.

⁶ Johann Wilhelm Zinkeisen, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C: 5, İstanbul, 2017, s. 107.

II. Mustafa'nın bu başarıları ümitleri iyice arttırdı ve III. Macaristan seferi için hazırlıklara başlandı. Amcazade Hüseyin Paşa Belgrad muhafazasına atandı. Azak'ta yerleşen Rusların bölgeye zarar vermelerine engel olmak için Koban Nehri'nin denize döküldüğü yerde kaleler inşa olundu.⁷ 12 bin yamak 8 bin levent ile ordu güçlendirildi ki; bunlar (Kâğıthane'deki) eski kâğıt imalathanesinin yakınlarında ilk kez batı stilinde talim görüyorlardı.⁸ 100 bini aşkın asker, 15 bin kantar barut, 17 kolonborno, 7 havan, 85 şâhî darbezen ve miktarı belirtilmemiş cephane hazırlandı. Ayrıca Varadin kalesinin kuşatılması ihtimaline karşı 12 okkalk 10 balyemez top ince donanmaya yüklendi; 10 kalite, 40 fırkate, 60 şaykadan oluşan 110 parçalık ince donanma Tuna ve Tise'de ihtiyaca göre hazır haldeydi.⁹ Ordunun hazırlıklarının tamamlanmasının ardından yapılacak harekâtın ne tarafa olması lazım geleceği müzakere edilmek üzere Temeşvar muhafızı Cafer Paşa ile İstanbul'da oturmakta olan Kurs Kralı Tökeli İmre de Belgrad'a davet edildiler. Yapılan müzakerede yine evvelki gibi Pançova tarafına geçilerek Temeşvar taraflarına mı yoksa Sava nehrinden geçilip Varadin taraflarına mı gidilmesi muvafık olacağı hakkında biri padişahın diğeri vezir-i âzamın riyasetinde iki

görüşme yapıldı.¹⁰ Elmas Mehmed Paşa Temeşvar tarafına gitmeğe taraftar idi; bazıları ise Varadin tarafına gidilmesini muvafık buluyorlardı. Kendi fikrini kabul ettirmek isteyen vezir-i âzam:

“Her kim Varadin Muharasasına sevk ederse sefer dönüşünde her birinin birer bahane ile katl olunması mukarrerdir” dediğinden diğerk ordu erkânı da onun dileği gibi evvela Temeşvar'a ve sonra da Barçika tarafına gidilmesini ileri sürdüler. Vezir-i azam ve diğerk ordu erkânı, Tuna, Tise ve Flora nehirlerini geçip, Titel üzerinden Tise ve Tuna nehirleri arasındaki Baçka sahrasına geçilmesini muvafık buluyorlardı. Belgrad muhafızı Amcazade Hüseyin, Mısrılızade İbrahim ve Bostancı Mahmud paşalar ise birçok nehir geçmenin zorluk ve tehlikesine binaen Varadin önüne gidilmesini doğru buluyorlardı.¹¹ Neticede Elmas Mehmed Paşa ve onu destekleyen taraf ağır bastı ve Barçika tarafına gidilmesine karar verildi.

Sefer 12 Nisan 1697 günü tuğlar dikilerek ilân edildi. 18 Haziran'da padişah ordunun başında Edirne'den hareket etti. 1 Ağustos'ta Sofya'dan ayrılan ordu Niş'e doğru ilerledi. Osmanlı ordusu 20 Ağustos'ta Pançova'ya ulaştı. Fakat Avus-

⁷ Altınay, a. g. e. s. 129.

⁸ Nicolae Jorga, “Osmanlı İmparatorluğu Tarihi”, C: 4, İstanbul, 2005, s. 223.

⁹ Murat Tuğluca, İyi Lojistik Kötü Taktik: St Gotthard (1664) ve Zenta (1697) Savaşlarının Ortak Taktik Hataları, On Dördüncü Askeri Tarih Kongresi I, 03-07 Aralık 2012, İstanbul, s. 185-209.

¹⁰ Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), Haz. Abdulkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 200, s.114 ve Uzunçarşılı, Büyük Osmanlı Tarihi, C: 3, s. 563-564.

¹¹ Uzunçarşılı, Büyük Osmanlı Tarihi, C: 3, s. 563-564.

turya ordusunun Titel ve Segedin arasında bulunduğu öğrenilince harekât planı tekrar gözden geçirildi ve Titel'e saldırılmasına karar verildi. Prens Eugen şaşkınlık içinde Türk tarafını adım adım izlerken Osmanlı ordusu 27 Ağustos'ta köprüden geçip Titel Kalesi'ni aldı. Titel'in fethine rağmen padişahın hâlâ Tisa nehrinin karşı tarafında beklemesi Prens Eugen'in Osmanlı sefer planını anlamasını güçleştiriyordu. 30 Ağustos'ta II. Mustafa ve Osmanlı ordusu Titel'den ayrılıp gösteriler eşliğinde Tisa nehrinden geçti. Türklerin Varadin'e yönelmesiyle Prens Eugen 2 Eylül'de birliklerinin bir kısmını buraya yardıma gönderdi. Bir kısmını da Segedin Kalesinin saldırıya açık hale gelmesinden dolayı buraya gönderdi. Müttefiklerin Varadin önlerinde tabyalara yerleşmesi kaleyi fethetmek amacıyla hazırlık yapan Osmanlı ricâlini telâşa düşürdü. Bunun üzerine Osmanlı ordusu, isyan eden Tökeli İmre'nin başında bulunduğu Macarlarla da iş birliği yapmak için istikametini tekrar Segedin'e çevirdi ve 8 Eylül'de Zenta Kalesi'ni zapt etti. Bu sırada yine bir plan değişikliği yapıldı. Küçük Kanije önlerinde köprü kurulması yerine Zenta önlerinden Tisa nehrinin geçilmesine karar verildi. Nehir üzerine tombazlardan oluşan bir köprü inşasına başlandı. Prens Eugen'in hızla yaklaştığı haberleri geldiğinden bir an önce karşı yakaya ulaşılması gerekiyordu. Ancak bu bölge nehri aşmak için uygun bir yer değildi ve saldırıya açık bir arazi durumundaydı. Osmanlı ordugâhında yoğun bir çalışma başlatıldı, Tisa nehri üzerine seksen üç araba tombazından büyük bir köprü kuruldu. Köprüden ilk önce otâğ-ı hümayun, iç halkı, rikâb-ı hümayun ağaları, hazîne-i âmire ile padişah geçti. Onları yeniçeri, sipahi ve silâhdarlar, cebeciler, cepthane, yedi kolunburna, on iki şâhî ve üç havan topuyla birlikte topçu ve top arabacı ocakları neferleri takip etti (10 Eylül). Ertesi gün diğer asker ve mühimmat malzemelerinin geçişi sürdü. Prens Eugen'in 60.000 kişilik bir orduyla Segedin'e yardıma geldiği ve bir saldırı planladığı yönünde haberler ulaştıncaya köprü ve Tisa nehriyle Habsburg birlikleri arasında sıkışmamak için bazı kuvvetler onları karşılamak amacıyla ileriye yollandı.¹²

Bu sırada arkalarında Habsburg ordusu varken köprüden geçmeye çalışmanın çok tehlikeli bir iş olacağını düşünen ve dolayısıyla Osmanlı ordusunun Zenta önlerinde Tisa nehrini aşmaya başladığı haberlerine bir türlü inanamayan Prens Eugen'in işini, esir alınan Küçük Cafer Paşa verdiği bilgilerle kolaylaştırmıştı. Zira Zenta Muharebesine katılan tarihçi Kont Marsigli şöyle diyor: "Prens, Türk paşasından, Sultan'ın süvarileri ile Tisa'yı geçtiğini, piyade ve ağırlıklarını dahi geçirmeye hazırlandığını ve bu hareketin birkaç gün içinde tamamlanacağını öğrendi; filhakika Zenta'ya geldiği zaman, Türk paşasının anlattıklarının tamamen doğru olduğunu kendi gözleriyle gördü ve fırsatı yakaladığını anladı".¹³

Vezir-i âzam Elmas Mehmed Paşa, fırsatı yakalayıp taarruza geçen Avusturya ordusunun maksadını anladı ve ağırlıklarını süratle karşı tarafa geçirip köprüyü kaldırmak istedi. Ancak Yeniçeri Ağası Mahmud Paşa: "Bu arabalar ancak sabaha kadar geçer, askerin çoğu geçti, düşman da yakın geldi, bu daire büyüktür, ihata edecek kadar piyademiz kalmadı, metrislerden piyade askeri ve top ve zahire arabalarını çekip eldeki askere göre köprübaşında bir kuvvetli metris alınmalıdır" tavsiyesinde bulundu. Bu tavsiyeye göre müdafaa hattı daraltıldığı sırada bu plandan haberi olmayan asker düşman bastı zannıyla panik yaparak kendilerini köprü ve nehre doğru çektiler. Vezir-i âzam yalın kılıç köprübaşına koşup diğer vezir ve kumandanlarla birlikte kaçanları önleyip diğer askerlerle birlikte sipere soktular. Düşman bu hâlden cesaretlenerek ikinci vakti terkedilen eski metrise girip yeni metrise hücumu başladı ve işgal edici bir planla Osmanlı kuvvetlerini nehir kenarına döktü. Kurşun yağmuruna tutulan Osmanlı askerleri köprübaşına çekildi. Vezir-i âzam köprüye ve nehre doğru kaçan askeri görünce köprü'nün iki tombazını kaldırıp yalın kılıç firara mâni olmak istedi. Askere "ben ölünceye kadar döğüşürüm, siz nereye kaçarsınız" deyip bazılarını öldürüp bazılarını da yaraladığı sırada diğer askerler "bizi bu berzahlara düşürmek senin tedbirsizliğindir" deyip vezir-i âzama katlettiler. Daha sonra da önlerine gelen düşman askerlerini kılıçtan geçirerek nehre çekildiler. Fakat düşman köprübaşını zapt ettikten başka köprüyü de ortasından ikiye ayırdığından Cafer Paşa, Mısırlızaade İbrahim Paşa, Fazlı Paşa, Kavukçu İbrahim Paşa, Küçük Cafer Paşa, yeniçeri ağası Mahmud Paşa gibi bazı paşalar metriste kaldı. Metriste kalanlar düşmana karşı muvaffakiyetle savaşırken nehir üzerinde köprü kurulan mahalde düşmanın nehir sahili ile Osmanlı ordusunu ihata etmesi muhtemel olan yol üzerine bazı tecrübeli kumandanların tavsiyelerine rağmen birkaç top konmaması faciaya neden oldu. Çünkü muharebe esnasında bu mevki ele geçiren düşman kuvvetleri askerin gerisini çevirdiğinden, mukavemet ve kurtuluş imkânı kalmayan nehrin bu tarafındaki kuvvetler döğüşe döğüşe ya şehit düştüler ya da köprü'nün yıkılması sebebiyle Tise nehrine atlayıp karşı tarafa geçmek isterken boğuldular. Düşman baskınından evvel nehrin öte tarafına geçirilmiş olan ordu efradı köprü'nün yıkılmış olmasından dolayı karşı tarafa yardım edemeyip Zenta faciasını izlemeye mecbur kaldılar.¹⁴ Bu savaşta; Sadrazam Elmas Mehmed Paşa, Koca Câfer Paşa, Anadolu Beylerbeyi Mısırlızaade Vezir İbrâhim Paşa, Adana Beylerbeyi Vezir Fazlı Paşa, Diyarbekir Beylerbeyi Kavukçu İbrâhim Paşa, Maraş Beylerbeyi Yunus Paşa, Rumeli Beylerbeyi Küçük Câfer Paşa, birçok sancak beyi ve kumandan hayatını kaybetti.

¹² Afyoncu, "Zenta", s. 279-281.

¹³ Yılmaz Öztuna, "Büyük Türkiye Tarihi", C: 6, İstanbul, 1983, s. 196.

¹⁴ Uzunçarşılı, Büyük Osmanlı Tarihi, C: 3, s. 568.

Viyana'da Belvedere Galerisinde bulunan 1863'te yapılmış bir yağlıboya tabloda Zenta, bk. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6f/Karl_von_Blaas_-_Die_Schlacht_bei_Zenta_1697_-_2732_-_Kunsthistorisches_Museum.jpg

Avusturya kaynaklarında savaş meydanında veya nehre düşerek ölen Osmanlı askerinin mevcudunun 30.000 civarında olduğu, esir alınanların da yaklaşık 4000 civarında olduğu yazıyor. Bazı Osmanlı kaynaklarında ise kayıp miktarının 7-8000 dolayında olduğu belirtiliyor. Ancak burada önemli olan verilen kayıpların çok olması değil, önemli olan tecrübeli kumandanların çoğunun bu savaşta öldürülmüş olmasıydı. Müttefik tarafında ise yirmi sekiz subay ve 401 er ölmüş, 133 subay ve 1465 er yaralanmıştı. 12 Eylül sabahı Habsburg askerleri Osmanlı ordugâhına girince yedi tuğ, 423 sancak, seksen yedi topla birlikte Osmanlı ordusunun çok sayıda teçhizat ve mühimmatını ele geçirdi. 1683'te başlayan büyük Türk savaşlarının sonuncusu olan Zenta, Osmanlılara karşı teşkil edilen mukaddes ittifakın önemli bir başarısı kabul edildi ve Batı dünyasında büyük bir heyecana yol açtı. Aynı zamanda bu bozgun Osmanlı Devleti'nin kaybedilen toprakları yeniden kazanma gayret ve düşüncelerinin sonunu getirdi.¹⁵ Ayrıca bu savaşta Vezir-i âzam Elmas Mehmed Paşa'nın şehit düşmesi nedeniyle Mühr-ü Hümayun sefer meydanında kaldı ki; yaşanan bu durum Osmanlı tarihinde bir ilkti. Avusturyalılar ele geçen bu mührü çok kıymet verdiler. Savoy Prensi Eugen 15 Eylül 1697 tarihinde Avusturya İmparatoruna yazdığı raporda şöyle demektedir: "Bütün bir muharebe boyunca böyle çok nadir bir ganimet henüz ele geçmemiştir." Avusturyalılar kazanmış oldukları bu başarılarının anısına bir de madalyon darp ettirmişlerdir.¹⁶

Neticede, 1697 Zenta Bozgunu Osmanlı'yı -gerilemenin başlangıcı olarak kabul edilen- Karlofça Antlaşmasını imzalamaya mecbur bırakan en ağır yenilgidir. Bu savaşta sadrazam ölmüş, sadaret mührü düşmanın eline geçmiştir. Devlet, 1740'lara kadar geçen neredeyse yarım asırlık süreçte, bu savaşta kaybettiği topraklarını ve aynı zamanda itibarını yeniden elde etmek için çetin mücadelelere girişmek mecburiyetinde kalmıştır. Savaşı idare eden Osmanlı paşalarının yürütülecek savaş taktiği hususunda hemfikir olamamaları, paşalar arasında çekişmeler yenilginin başlıca sebebidir. Taktik isabetli belirlenmiş olsa idi sonuç farklı olabilirdi.

Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın taşıdığı Sultan II. Mustafa'ya ait mührü Viyana'da Arsenal Askeri Tarih Müzesi'ndedir

¹⁵ Afyoncu, a. g. m.

¹⁶ Özkan, a. g. m.

SAVAŞLARIN DİĞER YÜZÜ: ESİRLER, OSMANLI VE RUSYA

Necmettin AYGÜN*

Aksaray Üniversitesi

Tarihçiler, ülkeler arasında yaşanan savaşları genelde kazanan ve kaybedenler olarak iki ayrı kategoride ele alırlar, kazananları elde ettiği toprak genişliği veya diğer iktisadî imkânlar çerçevesinde kazançlı hanesine, kaybedenleri ise genelde “beceriksiz” görüldüklerinden tarihin konusu olacak derecede değer taşımayan bir nesne sıfatı ile kaybedenler hanesine koyarlar. Bununla beraber kazananların da kazanırken kaybettikleri çok şeyler olduğu göz ardı edilir. Bu yönden bakıldığında kazananların da kaybedenlerin de ortak bir noktasını savaş esirleri oluşturmaktadır. Ortada savaş yokken sınırlarda her iki tarafın birbirlerine karşı gerçekleştirdikleri akınlar neticesinde elde edilerek esir pazarlarında satılan ve bu şekilde hayatları farklı bir şekle bürünen yüzlerce insan daha vardır ki, bunlar da işin başka bir yönünü teşkil etmektedirler. Bu ikinci kategoridekiler dünya genelinde 19. Yüzyılın ortalarına kadar devam eden köle ticaretinin esas kaynakları olmalarıyla bilinmektedirler. Bununla beraber ister savaşlar neticesinde ister sınırlarda merkezden bağımsız hareket eden akıncı birliklerinin faaliyetleriyle elde edilsin, her durumda esir edilenlerin sonu büyük oranda köle olarak alınıp satılmaktı. Askerin esir düşmesi ve köle olarak satılması bir yere kadar anlaşılır ise de savaşlar veya sınırlardaki yağmalar¹ neticesinde halktan bazı kimselerin aileleriyle birlikte ele geçirilerek esir konumuna düşmeleri, köle pazarlarında alınıp satılmaları mevzuu daha acıklı kılmakta, insanlık dışı uygulamalara açık hâle getirmekteydi. Durumu 2016’da yayımlanan çalışmamızdan² izlemek mümkündür:

“Savaşlardan elde edilen esirlerden bir kısmı köle olarak alınıp satılmaktaydı. Ancak savaşlarda esir alınanlar bizzat savaşanlardan ibaret değillerdi. Savaş esnasındaki yağmalar ile çoluk çocuk demeden ele geçenlerin köle olarak alınıp satılmaları söz konusu olabiliyordu. Bu münasebetle 3 Mart 1695 tarihli bir arşiv kaydı üst düzey bir Osmanlı devlet adamının bir aileyi toptan ele geçirerek köleleştirdiği izlenimini vermektedir. Kayda göre, Dergâh-ı Âlî (Saray) Silahatlarından Abdülmennanoğlu Süleyman Ağa, mübaşirlik göreviyle doğu sınırında bulunmaktaydı. Süleyman Ağa, önemli bir sebepten

dolayı olsa gerek buradan İstanbul’a dönmek zorunda kalmıştı. Bundan dolayı Ağa, yanındaki eşyasını adamlarından Mehmet Bey ile Ahıska Paşası Salih Paşanın adamlarından Ahmetoğlu Mahmut Bölükbaşı’ya Ardahan kasabasında teslim ederek yola koyulmuştu. Ancak Süleyman Ağa İstanbul’a varamadan Lâdik’te iken vefat etmişti. Süleyman Ağa, bir kısım eşyasını da sağken Trabzon’da Miralay Süleyman Ağaya emanet etmişti. Anlaşılan Silahat doğuya, görevine giderken İstanbul-Trabzon deniz yolunu; görevinden dönerken ise Erzurum-Tokat-Merzifon-İzmit kara yolunu kullanmıştı. Eşyaları teslim alan kimseler bir müddet sonra, muhtemel İstanbul’a gitmek için Trabzon’a geldiklerinde Süleyman Ağanın vefat etmiş olduğunu öğrenmişlerdi. Bunun üzerine onlar, Trabzon mahkemesine başvurarak Süleyman Ağanın kendilerinde olan eşyasını kayda aldirttikları gibi Miralay Süleyman’da olan eşyayı da kayda aldirttarak kendilerine teslim edilmesini talep etmişlerdi. Silahat’a ait olan eşya arasındaki esirler ile köle ve cariyelerin kayıtları şu şekildeydi; tahminen 12 yaşında 5 Gürcü esiri erkek, tahminen yedi yaşında 3 Gürcü esiri erkek, tahminen dört yaşında 1 Gürcü erkek köle, üç yaşında bir erkek köle, yedi yaşında bir erkek köle ile adları geçen (son üç) kölenin ana ve babası, bir Kazak köle, tahminen 15 yaşında bakire bir cariyeye, tahminen 20’şer yaşında iki bakire cariyeye ve tahminen yedişer sekizer yaşında beş bakire cariyeye. Aralarında esir olanlar da bulunduğu göre, pek çoğu çocuk yaşta olan bu 22 kişi muhtemelen yağma yoluyla elde edilmişlerdi³ ve İstanbul’a götürülüyorlardı. Bunlardan bir kısmı Silahatın şahsî hizmetinde kalacak; önemli bir kısmı ise esir pazarında satılacaktı. Bu kayıt savaşların köle piyasasına, köle ticaretine olan katkısını ve yine savaşların toplumsal yapıda ortaya çıkardığı vahşeti gösteren önemli bir belgedir. Askerî personel, yukarıda görüldüğü gibi sıklıkla köle ticareti ile uğraşmaktaydı. Kırım Kadı Sicillerinde yer alan bir kayda göre, 64 Cemaatinden Trabzonlu Ahmetoğlu Mustafa Beşe, 1726 yılında Gürcü ve Çerkes asıllı iki köle, Gürcü asıllı bir cariyeye ve Gürcü asıllı bir çocuk cariyeye olmak üzere dört

* Prof. Dr., Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Bu süreçte yağmalar, vahşeti andırır dereceye varabilmekteydi. 300-500 kişilik taifelerden oluşan Rus askerinin Kars dolaylarındaki yağmaları Sultan III. Murad’ın (1574-1595) bölgedeki imar faaliyetleri neticesinde inşa ettirdiği anlaşılan ve Aralık köyünde yer alan camii şerifin odunu, mefruşatı ve taşlarını dahi bütünüyle alıp/söküp götürmeye kadar dayanmaktaydı. Bk.

Necmettin Aygün, “Kafkasya’da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri, 1826”, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (Hacettepe Üniversitesi), Sayı 6 (Güz 2007), s. 89-115.

² Necmettin Aygün, Karadeniz’den Osmanlı Ekonomisine Bakış, Cilt II, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara 2016, s. 43-54.

³ “Bu mahalle vâsil olunca esir almak için ben ve etbâ’ım bir kimsenin hânesine girmek ve (...) âdem sürmek misillü hilâf-ı şurût-ı müsâlâha...”.

kölesini 37 bin akçaya (yaklaşık 370 kuruşa) Kadıasker Efendiye satmıştı”.⁴ Zira İstanbul, Osmanlı’daki en büyük esir alım-satım veya değişim merkeziydi.

Köle ticareti veya esirler ile ilgili olarak geniş bir literatüre sahip olmamız işin sevindirici tarafını oluşturmaktadır. İlave olmak bağlamında burada konu, bu yıl içerisinde okumaya başladığım iki kitabın mündericatu üzerinden devam edecek ve kendi çalışmalarına geçiş yapılarak işlenecektir. Bunlardan ilki Fatma Sel Turhan’ın 18. Yüzyıl Osmanlı’da Savaş Esirleri adlı kitap çalışmasıdır.⁵ Kitap, yazarın ifadesiyle, “18. Yüzyılın esaret dünyasını anlamayı ve savaş esirliği meselesinin Osmanlı Devleti’nde nasıl uygulandığını irdelemeyi amaçlıyor.”. Kitapta, esirlerin elde edilişi, farklı mahallere dağıtılışı, esir sahiplerinin kimler olduğu ve nihayetinde yapılan ikili antlaşmalarla tahliye ediliş süreçleri gibi meseleler üzerinde duruluyor. Eser geniş mikyasta Osmanlı arşiv kayıtlarına göre hazırlanmıştır. Esirlerin bir kısmı devlet tarafından, bir kısmı da hâli vakti yerinde olan vatandaşlar tarafından istihdam edilmekteydiler. Esirler sadece savaş gemilerinde kürek çekmekte, saray veya konaklarda, ev hizmetlerinde, esnaf yanında, atölyelerde veya tarım alanlarında istihdam edilmekteydiler. Mesela Süleymaniye Camii’nin inşaatı esnasında inşaatta çalışanların yüzde 5’ini zindanda tutulan devletin elindeki savaş esirleri oluşturmaktaydı. Benzer şekilde 1782’ye tarihli bir arşiv kaydına göre Foça’da inşa edilecek olan kalede çalışmak üzere Tersane (Donanma) zindanındaki mahkûm ve esirlerden yararlanılmıştı.

Karlofça Antlaşması’ndan (1699) sonra Osmanlı Devleti’nin mübadele yoluyla esirlerin değişimine başvurduğu görülmektedir. Karlofça’da ilk kez, savaş sırasında alınan esirlere ne şekilde muamele edileceğine dair hüküm bulunmaktadır. Buna göre zindanlarda bulunanlar için eşit sayıda esir mübadelesi yapılacak, bu durumda dahi bir tarafta esir fazla kalırsa büyükelçiler vasıtasıyla onların da salıverilmelerinin önü açılacaktı. Esirler özel şahıslara satılmış durumda ise yine büyükelçilerin gayretleriyle esir sahibine bedeli (yakınları veya ilgili devlet tarafından) ödenerek salıverilmelerine gayret edilecekti (12. Madde). Bu antlaşmadan sonra Osmanlı Devleti, sınırlarındaki görevlilere, bundan sonra komşu devlet topraklarına akın ve yağma yapılmaması, esir alınıp hayvanlarının gasp edilmemesi hususunda emirler göndermeye başlamış olmakla beraber, âdet olduğu üzere sınırlardaki gerginlikler veya sınır ihlalleri devam etmiştir ki, bunların pek çoğu sonraki savaşların sebepleri arasında yer alacaktır. Esirlerin varlığı, esirin ailesine yazdığı mektup yoluyla, esir yakınının devlete müracaatıyla, iki devlet arasında iş yapan tüccarlar

veya bu iş ile meşgul fidiye tüccarları vasıtasıyla tespit edilebilmekteydi. Bu minvalde İbrahim adındaki bir Osmanlı vatandaşın Bosna’nın serhat bölgesindeki Knin Kalesi’nde görevli üç kardeşinin Venedik ile yapılan savaşta esir alındıklarını ve 1687-88’den beri Venedik gemilerinde kürek mahkûmu olarak bulduklarını belirterek mübadelelerini devletten talep etmişti.⁶

Rusya ile yapılan 1700 İstanbul Antlaşması’nın 9. Maddesi esirlerin karşılıklı olarak salıverilmesi üzerineydi. 1711 Prut ve 1713 Edirne antlaşmalarında da esirlerle ilgili maddeler mevcuttur ve bu maddeler aynı zamanda sınırlarda (Kazakların, Kalmukların, Tatarların vb.) karşılıklı yağma hareketlerine girişmesini yasaklıyordu (Madde 8 ve 9).⁷ Avusturya ile imzalanan 1718 Pasarofça Antlaşması ise sınır ihlallerini yasaklıyor, suçlu ve isyancıların karşı tarafa ilticasını kabul etmiyor ve savaş (miri) esirlerinin mübadelesi ile halkın (ve Tatarların) elindeki esirlerin salıverilmesini esas alıyordu (12. Madde). Bu antlaşma, esirlerin serbest bırakılması veya takası açısından Karlofça Antlaşması’na benzemektedir.⁸ Rus yetkililerin talebi neticesinde Ruslar ile 1720’de, 1711 ve 1713 antlaşmalarını da kapsayan, sınırlardaki yağmaları yasaklayan bir antlaşma daha imzalanmıştı.⁹ 1736’da başlayan ve akabinde Avusturya’nın da eklenmesiyle devam eden ve 1739’da, Belgrad’ın tekrar geri alınmasıyla sona eren çift cephe Osmanlı-Rusya, Osmanlı-Avusturya savaşları neticesinde imzalanan karşılıklı antlaşmalarda savaş esirleri meselesi de ele alınmıştır. Avusturya ile yapılan antlaşmaya 1718 Pasarofça Antlaşması’ndakine benzer bir “esir” maddesi eklenirken (10. Madde), bu antlaşmadan farklı olarak ‘esir düşükten sonra Müslüman olmuş Avusturyalı esirler’ mübadelelenin dışında bırakılmaktaydı. Rusya ile yapılan Belgrad/Niş Antlaşması ise esirlerin tahliyesinde her iki devletin de aktif rol üstlenmesine işaret etmekteydi.¹⁰ Gerek bu savaş esnasında gerek bu savaştan önce her iki tarafça alın konulan esirler, asker olsun veya olmasın, Rusya’da Hristiyanlığa geçenler ile Osmanlı’da İslam’a geçenler dışarıda kalmak şartıyla serbest bırakılacaktı.¹¹ Bu doğrultuda Osmanlı Devleti’nin ilk defa miri hazine den her biri için, esir sahibine 100 kuruş ödemek suretiyle Rus esirlerin tahliye edilmesi uygulamasını başlatmıştı. Muhtemeldir ki birçok Osmanlı esiri de Rusya’nın elinde olduğundan, onları kurtarmak için devlet böyle bir yöntemi tercih etmişti. 1741’de başlayan bu uygulama 1774 Küçük Kaynarca ve 1792 Yaş antlaşmalarında da devam etmiştir.¹²

Bu süreç bağlamında savaş esirleriyle alakalı olarak arşivlerimizde 18. Yüzyılın ilk yarısı ve sonralarına tarihli hatırı sayılır

⁴ Aygün, Karadeniz’den Osmanlı Ekonomisine Bakış, Cilt II, s. 46.

⁵ Fatma Sel Turhan, 18. Yüzyıl Osmanlı’da Savaş Esirleri, Vadi Yayınları, İstanbul 2018.

⁶ Örnekler için Turhan, 18. Yüzyıl Osmanlı’da Savaş Esirleri, s. 52-53.

⁷ Edirne’de imzalanan bu antlaşmaya giden süreç için bk. J. W. Zinkeisen, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (Çev: N. Epçeli), Cilt 5, İstanbul 2011, s. 315.

⁸ Zinkeisen, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Cilt 5, s. 398.

⁹ Zinkeisen, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Cilt 5, s. 414.

¹⁰ Zinkeisen, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Cilt 5, s. 554-558.

¹¹ Turhan, 18. Yüzyıl Osmanlı’da Savaş Esirleri, s. 68, 90.

¹² Benzer bir mesele için bk. [http://www.gercek hayat.com.tr/yazarlar/bir-elci-mubadelesinin-garip-hikayesi/\(03.12.2020\)](http://www.gercek hayat.com.tr/yazarlar/bir-elci-mubadelesinin-garip-hikayesi/(03.12.2020)).

miktarda arşiv malzemesi vardır. Bununla beraber, Ruslarla esir değişimini içeren belgeler 1739 Belgrat Antlaşması ile başlamış değildir ve muhtemeldir ki 1713 Edirne ve 1718 Pasarofça antlaşmalarındaki esir maddelerine binaen 1730'lu yıllarda düzenlenmiş olan arşiv kayıtlarımız mevcuttur. Bunlardan biri 1735 yılına tarihlidir. Bu kayıt, Osmanlı'nın elindeki Rus menşeli esirlerin hangi mahalde ve kimlerin elinde olduğunu, esirlerin adları ve eşkâlleriyle beraber göstermekte olup, bu arşiv kaydını 2016'da basılarak yayımlanan çalışmamızda¹³ ayrıntısıyla yer vermiştik. Bu esir listesini ve onunla alakalı kısmı buraya aktarıyoruz:

“XVIII. yüzyıla doğru akınlar ile esir elde etmek zorlaştığından Ruslar ile Osmanlı topraklarını savunma amaçlı gerçekleşen mücadeleler neticesinde elde edilen esirlerin köleleştirilmesi ağırlık kazanmış görünmektedir. Bu bağlamda Nisan 1744 tarihli bir arşiv kaydına göre, Andari Odekceknac isimli Rus askeri zabiti muharebe esnasında Tuna Nehrinin ağzında yer alan İsmail kazasından bir Tatara esir düşmüştü. İstanbul'daki Rusya Kapı Kethüdası durumu haber almış, devlete başvurarak ahitname gereğince ilgili zabitin serbest bırakılarak kendilerine teslim edilmesini talep etmiş ve isteği yerine getirilmiştir¹⁴. Yüzyıl başlarından beri devam eden Osmanlı-Rus savaşlarında Osmanlılar tarafından esir alınan ve zamanla Müslim veya gayrimüslim muhtelif kimselerin hizmetçisi konumuna girmiş olan Rus esirlerin tespit edilip geri iade edilmesi, 1730'larda İstanbul'da bulunan Rus Kapı Kethüdasının esas uğraşlarından biri olmuştur. Bu bağlamda (1735'te) Kapı Kethüdasının Osmanlı Devletinden talep ettiği köleleştirilmiş savaş esirlerinin isimleri ve buldukları mahaller şu şekildeydi:

“...sadır olan ferman-î âliye imtisalen kapu kethüdası mumaileyhin tercemanı Yevan'ın meclis-i şer'a getirdiği kasaba-i Tobhane'de Totem mahallesinde sâkine Cafota bint Kotyana (Kotyana kızı Cafota) nâm (adındaki) nasraniyyenin (Hristiyanın) mu'takası (azatlısı, azat ettiği) Rusiyyetü'l-asl (Rus asıllı) Marya bint Yevan (Yevan kızı Marya) nasraniyye ve Fenarkapusu haricinde Abdi Subaşı mahallesinde sâkin Darko veled-i Andon (Andon oğlu Darko) nâm nasraninin (Hristiyanın) mu'takası Rusiyyetü'l-asl İstefaniçe bint Simon nâm nasraniyye (Hristiyan) ve yine Tophane'de Süheyilbey mahallesinde sâkin el-hac Mehmed bin el-hac Hüseyin nâm kimesnenin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Hana bint Gorgri nâm nasraniyye ve mahmiyye-i İstanbul'da Üskübî mahallesinde el-hac Mustafa bin Mehmed nâm kimesnenin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Mülayim bint Yakov nâm nasraniyye ve yine İstanbul'da Karagöz mahallesinde sâkine Zeyneb Hatun ibnet Veli Ağanın mu'takası Moskoviyyetü'l-asl Marya bint Esayi nâm nasraniyye ve yine İstanbul'da Debbağ Yunus mahallesinde

Fatıma bint Abdullah nâm hatunun mu'takası Rusiyyetü'l-asl Materona bint Berakon nâm nasraniyye ve yine Tophane'de Sarı Lütüfi mahallesinde Moskov kapu kethüdası Yevan veled-i Yevanviç nâm nasraninin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Marusa bint Grikori nâm nasraniyye ve Kasımpaşa'da Kalafatçıbaşı Yunus Ağa mahallesinde Maryora bint Franceko nâm nasraniyyenin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Orone bint İlyana nâm nasraniyye ve İstanbul'da Fenarkapusu dâhilinde sâkine Fokana bint Yenaki nâm nasraniyyenin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Tatyana bint Mihayil nâm nasraniyye ve Tophane'de Sarı Lütüfi mahallesinde Moskova elçisinin kapu kethüdası Yevan veled-i Yevanviç nâm nasraninin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Manyeda bint Trenti nâm nasraniyye ve Beşiktaş'da Paşa mahallesinde sâkine Aişe bint Abdullah (Abdullah kızı Ayşe) nâm hatunun mu'takası Rusiyyetü'l-asl Cankov bint İstefan nâm nasraniyye ve yine İstanbul'da Bostancıbaşı Ali Ağa mahallesinde fevt olan (vefat eden) Hassa (Saray) cerrahlarından İsmail bint? Abdülmümin'in zevcesi Zeyneb ve sulbi kızı Hatice nâm hatunların mu'takaları Rusiyyetü'l-asl Veledana bint Abdullah nâm nasraniyye ve yine Tophane'de Sarı Lütüfi mahallesinde Moskova kapu kethüdası Yevan veled-i Yevanviç nâm nasraninin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Horonya bint Tamafi nâm nasraniyye ve yine Tophane'de Sarı Lütüfi mahallesinde sâkin Moskova kapu kethüdası Yevan veled-i Yevanviç nâm nasraninin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Kadora bint Yevan nâm nasraniyye ve Galata'da Cami-i Kebir mahallesinde sâkin Kostantin veled-i Yorgaki nâm nasraninin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Katerina bint İstefan nâm nasraniyye ve İstanbul'da Ceb Ali Kapusu haricinde sâkin Zevi bint Dimitraško nâm nasraniyyenin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Anašta bint Yevan nâm nasraniyye ve İstinye nahiyesinde Boğazköy kalası haricinde Alibey mahallesinde es-Seyyid Ömer Efendi ibn es-Seyyid Osman Efendinin mu'takası Moskoviyyetü'l-asl Anna bint Vasil nâm nasraniyye ve İstanbul'da Samatya dâhilinde el-hac Hüseyin Ağa mahallesinde sâkin İskarlet veled-i Yani nâm nasraninin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Anna bint Perakob nâm nasraniyye ve Kasımpaşa'da Kamer Hatun mahallesinde sâkin Katerina bint Krankov nâm nasraniyyenin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Ovaki bint Yevan nâm nasraniyye ve İstinye nahiyesinde bundan akdem halik olan (vefat eden) Levanderi zimmînin zevcesi Zevi bint Dimo nâm nasraniyyeye münhasıra olub mu'takası Rusiyyetü'l-asl Anna bint Yevan nâm nasraniyye ve Beşiktaş'da Paşa mahallesinde Kilderye veled-i Kostantin nâm nasraninin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Agafya bint Dimitri nâm nasraniyye ve İstanbul'da Kel/Küllü (?) Camii mahallesinde sâkin iken bundan akdem hâlik olan Nikola veled-i Yorgi zimmînin varisleri Vasilaki ve Hristo nâm zimmîlerin mu'takaları Rusiyyetü'l-asl Peraşkeve

¹³ Aygün, Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış, Cilt II, s. 43-54.

¹⁴ Savaş zamanlarında, savaşan ülkelerin deniz veya kara ulaşım araçları ile tüccarlar alkonulabilmekteydi. 1787 yılı örneği için bk. Necmettin Aygün, “1787 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasında Osmanlı Devleti'nin El Koyduğu Rus Gemi-

lerindeki Eşyaya Göre Osmanlı-Rus İktisadî İlişkileri Üzerine Değerlendirmeler”, II. İktisat Tarihi Kongresi (24-25 Haziran 2010, Elazığ), Elazığ 2013, s. 597-672.

bint Yevan nâm nasraniyye ve Tophane'de Sarı Lütü mahallesinde sâkin Moskova kapu kethüdası Yevan veled-i Yevan-
viç nâm nasraninin mu'takası tahmin(en) sekiz yaşında Rusiyyetü'l-asl Habya bint Tekgor nâm nasraniyye ve İstanbul'da Azebler mahallesinde sâkine Hatice Bint Mustafa nâm hatunun mu'takası Rusiyyetü'l-asl Ele(na) bint Lokya nâm nasraniyye ve yine Tophane'de Moskov kapu kethüdasının Musa Yehudin'in iştirâ eylediği (satın aldığı) iki nefer cariyeye Rusiyyetü'l-asl Ozvite bint Todori ve Rusiyyetü'l-asl Ozvite bint Reman nâm nasraniyyeler ve yine Süheylbey mahallesinde sâkin el-hac Mehmed bin el-hac Hüseyin nâm kimesnenin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Hana nâm nasraniyye ve İstanbul'da Bağçekapusu kurbunda sâkine Zeyneb bint Abdullah nâm hatunun mu'takası Rusiyyetü'l-asl Marya bint Vasil nâm ihtiyar nasraniyye ve Balat sâkininden Musa Yehudin'in müdebiresi Rusiyyetü'l-asl (A)nastasya bint Tarofim nâm nasraniyye ve Kasımpaşa'da Kalkancıbaşı Yunus Ağa mahallesinde sâkin Benetli veled-i Savaso nâm nasraninin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Odetya bint Yevan nâm nasraniyye ve yine Kasımpaşa'da Kalkancıbaşı Yunus Ağa mahallesinde sâkin Nikola veled-i Kostantin nâm nasraninin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Olya bint Yevan nâm nasraniyye ve İstanbul'da Fenar kapusu dâhilinde sâkin Petri veled-i Nikola nâm nasraninin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Vavara bint Mihayil nâm nasraniyye ve Tophane'de Cihangir mahallesinde sâkin iken fevt olub li-ebeveyn er-karındaşı oğlu Mustafa üzerine itkını ısbat eden mu'taka Rusiyyetü'l-asl Anna bint Dimitri nâm nasraniyye ve İstanbul'da Aya Sofiyye-i Kebir mahallesinde Nemazcızâde dimekle ma'ruf Mustafa Efendinin zevcesi Halime Hatunun mu'takası Rusiyyetü'l-asl Hanca bint İlmakov nâm nasraniyye ve yine Kasımpaşa'da Kalafatçıbaşı Yunus Ağa mahallesinde sâkin Benayot veled-i Yozef nâm nasraninin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Peraşkov bint Yevan nâm nasraniyye ve İstanbul'da Kumkapu dâhilinde mütemekkin Tufan veled-i Todori nâm nasraninin mu'takası Rusiyyetü'l-asl Anastasya bint Torokim nâm nasraniyye cem'an yedlerinde olan itknameleri¹⁵ mucebince azad olmuş otuz altı nefer nasraniyye ve nasranilerin terceman-ı merkum yedine verilen memhur defder mucebince mu'takları isimleri ve sâkinler oldukları mahalleri ve evsaf u eşkâl ve isimleri alâ vechi't-tefâsil tescil olunduğun akza kuzatü'l-müslimin hâlâ İstanbul kadısı Mevlana Ali Ahmed zidet fezailehu i'lâm etmeğin siz ki muma-ileyhim siz mevlana-yı muma-ileyhin i'lâmı mucebince yalnız otuz altı nefer Rusiyyü'l-asl mu'tak ve mu'takalar bahren Azak kal'asına varınca her kangınızın taht-ı kaza ve iskelesine varub dâhil olurlar ise ta'arruz etmeyüp Azak kal'asına îsal ve Azağa vusullerinde senki Azak muhafazasında olan mir-i miran-ı muma-ileyhsin sen dahi ihtiyaten her birinin yedlerinde (ellerinde) olan itknamelerine nazar ve

eşkâl ve esamilerine tatbik ile gereği gibi tahsil-i ittila'dan sonra vilâyetlerine irsal eylemek bâbında ferman-ı âlişanım sadır olmuştur diyu yazılmışdır fi evahir-i Zilhicce sene 1147 (13-23 Mayıs 1735).”

Tespit edilen bu 36 esir memleketlerine gönderilmek üzere İstanbul'dan gemiye bindirilerek Azak'a sevk edilmişlerdir. Esirlerin bir kısmının sahiplerinin Osmanlı gayrimüslimleri, diğer bir kısmının da İstanbul'daki Rus elçiliğinin kapı kethüdâsı olması, esir eden veya esir edilen açısından hususi bir tercih sebebinin varlığını düşündürmektedir. Ayrıca, 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî ilişkilerinde diplomasiyi öne çıkarmaya başlamasının yanında belgenin düzenlendiği 1735 yılı baharının, İran ile 1722'den beri aralıklarla devam eden savaşlar silsilesini kapsamaması ve bu esnada İran Şahı Nadir Han'ın, 100 bin kişilik ordusuyla 1734 ilkbaharında Tebriz üzerinden Tiflis'e girerek ciddi bir mukavemet ile karşılaşmadan burayı ve akabinde de Şemahi'yi ele geçirmesi sürecine denk gelmesi¹⁶, Osmanlı Devleti'nin bu ortamda -en azından şimdilik- Rusya ile ilişkilerini iyi tutmak istemesi ihtiyacının bir göstergesi olarak 1739 antlaşmasına sıkı sıkıya uymaya yönlendirmiş görünmektedir. Zira Ruslar Kafkasların Hazar Denizi kıyılarını ele geçirmiş durumdadır ve bu durum Osmanlı'yı ciddi şekilde rahatsız etmektedir. Ruslar da Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanı Kaplan Giray Han'a emir vererek Kafkasya (Dağıstan) üzerinden, yani Rusya'nın hâkimiyet iddia ettiği topraklar üzerinden 53 bini aşan ordusuyla İran'ı çevrelemek maksadıyla hareket ettirmesi söz konusudur. Süreçte Kırım savunmasız kalmış, Rusya'ya fırsat doğmuş ve derken savaş 1736'da başlamıştır.¹⁷ 1739 Belgrad/Niş Antlaşması sonrasında hem Osmanlı'daki Rus esirlerin hem de Rusya'daki Osmanlı esirlerinin iadesi bakımından büyük gayretler gösterilmiştir. Bilhassa Rusya'nın İstanbul'da daimî elçi buldurması, Osmanlı elindeki esirlerin tek tek tespit edilip salıverilmelerini kolaylaştırır iken, Rusya'daki Osmanlı esirlerinin iadesi hususunda arşivlerimizde yeterli bilgi bulunmadığı F. S. Turhan tarafından ifade edilmektedir. Rusya'da daimî bir Osmanlı elçisinin mevcut olmaması, Rusya ile ilgili bazı meselelerin halinin eskiden beri Kırım hanlarına veya Özi, Kili, Bender vb. muhafızlarına havale edilerek çözülmeye teşebbüs edilmesi gibi uygulamaların böyle bir sonucun ortaya çıkmasına sebep hazırladığı kanaatindeyiz. Bununla beraber, Rusya'daki Osmanlı esirlerinin kurtulmalarını sağlamanın Osmanlı'daki Rus esirlerin tespiti ve Rusya'ya teslimine bağlı olduğunu sıkça dile getiren Osmanlı devlet adamları bu minvalde Belgrad Antlaşması hükümlerine sıkı sıkıya uymaya çalışmışlar, üstüne üstlük bu bağlamda bir de ferman yayımlatmışlardır¹⁸. Bu göstergeler süreçte karşılıklı esir değişiminin yaşan-

¹⁵ Serbest; özgür olduklarını gösterir belgeler.

¹⁶ Zinkeisen, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Cilt 5, s. 453.

¹⁷ Zinkeisen, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Cilt 5, s. 465.

¹⁸ Turhan, 18. Yüzyıl Osmanlı'da Savaş Esirleri, s. 93. Bununla beraber, esirlerin tespiti ve tahliyesi işlemleri 1745'lere kadar uzamıştır. Halkın elindeki

diğına yorumlanabilir. Tam bu noktada Rusya tarafında kalan Osmanlı esirlerinin akıbetine katkı sağlama özelliği olan başka bir çalışmaya/esere geçiş yapmak faydalı olacaktır.

Türkan Polatçı tarafından hazırlanan ve Türk Tarih Kurumu tarafından 2011'de yayımlanan Şehdî Osman Efendi'nin "Rusya Sefâretnâmesi 1757-1758" adını taşıyan bu eser seyahat günlüğü türünde olup, birçok açıdan olduğu gibi Osmanlı Diploması Tarihi açısından da önem taşımaktadır. III. Mustafa'nın tahta geçtiğini (culûsunu) Rusya'ya bildirmek için görevlendirilen Şehdî Osman Efendi 13 Aralık 1757'de -bir kış vakti ve üstelik şiddetli bir hummaya yakalanmış olduğu hâlde- İstanbul'dan hareket ederek kara yoluyla ilkin Babadağı'na sonra Bender'e, şiddetli kış nedeniyle donan; buz tutan Tuna Nehri üzerinden geçerek Lehistan'a, oradan da Kiev'e ulaşmıştır. Buradan ilkin Nijne'ye akabinde de Gluchov'a (Golohof) varmıştır. Buralarda yaşadığı bazı olaylar konumuz açısından önemlidir. Zira Şehdî Osman Efendi'ye İstanbul'da iken, Rusya'ya daha evvel esir düşmüş Müslümanları bulup çıkarma talimatı da verilmiştir. Elçi gerek gidiş ve gerekse dönüş yolculuğu sırasında bir taraftan yol üzerinde yeni yapılan kaleler hakkında gözlemlerde bulunur ve eserinde bunlarla ilgili ayrıntılı bilgiler verirken diğer yandan da ahdnâme-i hümâyûn bağlamında esir düşen Müslümanları kurtarmaya çalışır.¹⁹ Bu minvalde Osman Efendi Nijne'de iken Özi Kalesi ağalarından Yusuf Paşa'nın çırağı olan Şahin Ağa'nın kızı Fatma adındaki hatunun gizlice tarafına sığınması olayı yaşanmıştır. Şehrin Kazak taifesi esireyi geri almak için mukavemet göstermişlerse de Şehdî Osman Efendi dirayetli durarak esireyi yanında tutmuştur. Ruslar her ne kadar "bizde din değiştirerek kalan/bulunan esir yoktur" deseler de Fatma hatunun aksi minvalde Rusya'da ahkonulduğu anlaşılmaktadır.²⁰ Benzer bir gelişme bir sonraki durak olan Gluchov'da yaşanmıştır. Sefirimiz Gluchov'da iken yine Özi Kalesi esirlerinden Kalaycı Hüseyin'in oğlu Ahmet adındaki şahsın sefirimizin tarafına sığınması vâki olmuştur. Her iki olayda da üserânın ilkin "Müslüman" olduklarını belirterek kendilerini tanıtmaları söz konusudur. Şehdî Osman Efendi bu konuda çıkan ihtilâfları ve tehditleri ki bu tehditleri "ayak patırtısı" olarak tesmiye etmektedir, bertaraf ederek ilkin Moskova²¹ akabinde de Novgrad'dan geçip Petersburg'a varmıştır.²²

Petersburg'da da başka bir esirin ona sığınması üzerine Ruslar Osman Efendi'yi tehdit etmeye başlamışlardır. Uzun mü-nakaşalar ve müzakerelerin ardından aradaki ihtilâflar giderilebilmiştir. Rusya'da bulunan Müslüman esirlerin durumlarının vahamet derecesinde olmasının aradaki ihtilâfların giderilmesinde Rusya'nın merhamete gelmesine vesile olduğu düşünülmektedir. Sefirin burada mukavemet gösterenlere verdiği cevap önemlidir: "Bire cânım birkaç def'adır ki sizlere tefhim ideyorum, ta'yin iyledüginiz konaklardan hârice çıkup evlerinizden veya sokaklarımızdan âdem sürüp götürmeyoruz. Derûnlarında imânları kavî olanlar bu kadar mu'ayyen bekçiler ve karagollar arasından hazret-i rabbü'l-âleminin inâyeti ve din-i mübinde rûshihyetlerinin²³ iâneti ile halâs olup geliyorlar. Bu madde ise (...) muktezâ-yı ahdnâme-i hümâyûn ehemmi mühimmât-ı zarûriyye-i fâkirânemden olmağla kabul itmeyüp de redd ü tard mı ideyim (...) bu makule üserâyı kendiniz bi-lâ zahmet teslime mübâderet idecek iken böyle maglata-i nâ-be-câ ile...". Sefir, geçmiş günlere atıfta bulunarak, Aslen Gürcü asıllı iken Rus olduğunu iddia eden bazılarının kendi konağına sığındıklarında sefine ile Rusya'ya nakillerini bizzat kendisinin sağladığını belirtmesinin yanında Rum taifesinin Anadolu'nun nahiyelerinden çalıp götürdükleri oğlan, uşak makulelerinin hâlen Küçük Rusya'da (Kiyev'de)²⁴ bulduklarının malum ve mütevatir olduğunu belirterek kendinin Rusya'daki Müslüman esirlerle ilgilenmesinin iki ülke arasındaki ahitname gereği olduğunu ve aynı duyarlılığı Rusya'nın da göstermesi gerektiğini ilave etmiştir.²⁵ 10 Temmuz 1758'de Rusya kraliçesi ile görüşme imkânı bulan elçimiz, Rusya'daki görüşmelerini ve gözlemlerini tamamladıktan sonra 3 Eylül 1758'de yola çıkarak Kiev, Lehistan, Boğdan, İsakçı, Babadağı ve Dobruca üzerinden 21 Aralık 1758'de İstanbul'a varmıştır.²⁶

Şehdî Osman Efendi'nin Rusya'da, meselâ Moskova'da, karşılaştığı durumlardan bir diğeri Rusya'nın çeşitli vaatlerle Osmanlı vatandaşlarını kendi vatandaşlığına alarak istihdam etmesi yani celb-i reâyâ üzerinedir. Rusya'nın Doğu Anadolu, Acem ve Kafkasya'da Ermenileri ki bir kısmı Osmanlı ahali-sindendir, Balkanlarda ise muhtelif menşeden Osmanlı tebasını gizlice ve çeşitli vaatler ile 17. Yüzyılın ortalarından itibaren Rusya'ya naklettiği bilinmektedir.²⁷ Osman Efendi, Moskova'da iken aslen Karadağ ahalisinden ve Devlet-i Aliyye reayasından (gayrimüslimlerinden) olup bir sene önce

esirlerin Bandırma'dan İzmir, Ankara ve Bursa'ya kadar dağılmış olması işi zorlaştırıyordu. Ancak bu esirlerin tespiti ve tahliyesinde Ortodoks ruhban sınıfının da görev almaları kolaylaştırıcı etkenler arasındaydı. Rusya'daki Müslüman esirler için din adamları bazında böyle bir etkenin varlığı bilinmemektedir. Bk. Turhan, 18. Yüzyıl Osmanlı'da Savaş Esirleri, s. 115.

¹⁹ Rusya Sefâretnâmesi 1757-1758 (Haz: Türkân Polatçı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 15, 26. Yol üzerinde geçtiği Osmanlı kaleleri/kasabaları, Rusya'nın iklimi ve ahvâli, Rus ordusunun teşkilâtı ve talimlerinin yanında "Mükellef ü müzeyyen bağçe ve havzlar temasası", Fransa'dan gelen musiki ve tiyatro heyetinin oyunlarına icabet edilmesi, tersaneler, ulaşımında geyiklere takılan kızaklar vb. bilgilere de yer verilen Sefâretnâme, Rusya'ya giden elçiler arasında en tafsilatlı tutulan günlük olmasıyla önem taşımaktadır.

²⁰ Rusya Sefâretnâmesi 1757-1758, s. 26.

²¹ Burada, Özi üserasından Veli Usta'nın oğlu Ataullah, kelimeteyn-i şehadeteyn getirerek sefire sığınmıştır. Bk. Rusya Sefâretnâmesi 1757-1758, s. 30, 51.

²² Rusya Sefâretnâmesi 1757-1758, s. 12.

²³ Rusuhıyet: İlim ve fende incelik ve derinliğe sahip olmak (pak Müslüman olmak, akaidi kuvvetli olmak vb.).

²⁴ Rusya Sefâretnâmesi 1757-1758, s. 30-31.

²⁵ Rusya Sefâretnâmesi 1757-1758, s. 39.

²⁶ Rusya Sefâretnâmesi 1757-1758, s. 50.

²⁷ Rusya'nın bu faaliyetleri Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan ve Kırmın'ın ilhakından sonra İstanbul ve Adalardaki Osmanlı Rumlarını (ilkin tüccar ve gemicileri, daha sonra da bankerleri vb.) kapsayacak şekilde genişlemiştir. Bk. Aygün, Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış, Cilt II, s. 55-98.

(1756-57) 300 nefer olarak Rusya'ya ge(tiri)lerek bazılarını Kiyev taraflarındaki kalelerde zabitlik ve dirlik, diğer bazılarını da Moskova'da çeşitli görevler verilerek istihdam edilen, ancak ulufelerini alamayan, memleketlerine dönmek istemekle beraber müsaade de edilmeyen bir grup ile karşılaşmıştır. Bu grubun anlattıklarına bakılırsa bu şekildeki göçler beş altı sene önce ilkin birkaç Karadağlının gidişiyle başlamış ancak 1758'de bunların yekûnu 1000 neferi bulmuştur.²⁸ "Rusyalı'nun" bu şekilde ahidnâmelere aykırı olarak Devlet-i Aliyye hudutlarından celb-i reâyâyâ meyletmesi Şehdî Osman Efendi'yi bir hayli şaşırtmıştır. Sefirimiz Büyük Skoratva'ya vardığında yine Özi'den esir alınan Balıkcızâde Ahmed Ağa'nın oğlu Ömer adındaki kimsenin "arabacı kıyafetiyle" ve "feryâd ü zârî ile kendüyi ta'rif ve hâlâ İslâm-ı pak üzere olduğın tavsif itdükde..." üzere kendisine sığınmasına şahit olmuş ve bunu da yanına almıştır; "kabûlünden gayr-ı çare...". Bu olayda da elçilik mihmandarının gelip, siz bu şekilde esirleri alıyorsunuz ancak bunlar Özili değil din değiştirip²⁹ Rus vatandaşı olan İşlek ve Başkurd Tatarıdır" iddiasında bulunmakla beraber, yapılan incelemede esirin Özili olduğu ve hâlâ tağyir-i din etmediği ortaya çıkmıştır.³⁰ Sefer boyunca elçimizin topladığı esirleri Rusya görevlilerinin çeşitli bahaneler ile geri alma çabaları devam etmiş, hatta durum Kiyev taraflarında elçimizin konağını basmaya ve muharebeye tutuşmaya kadar varmıştır. Sefirimiz uğradığı ifk ü iftira ve fiili saldırılara rağmen esirleri yanında tutmayı başarmış ve sefer maiyetiyle Kiyev'e 7,5 saat mesafedeki, Leh sınırına yakın olan Vasilikof Kalesi'ne kadar gelmeyi başarmıştır. Anlaşılacağı üzere bu yıllarda Vasilikof, Osmanlı topraklarına yakın olan yol üzerindeki son Rus kalesidir, sınır hattıdır.³¹ Petersburg'dan beri kendilerine eşlik eden Rusyalı görevliler buradan geri dönmüşlerdir.³² Leh devletinin sağladığı atlılar ile buradan Bender yoluna girilerek Boğdan arazisine geçilmiş, buradaki Sorika (Soroca) Kalesi üzerinden Babadağı'na ve nihayetinde de 21 Aralık 1758'de İstanbul'a varılmıştır.

Elçimiz Osman Efendi'nin seyahati neticesinde ne kadar Müslüman esirin kurtarılmasına vesile olduğunu bu seyahatnameden tespit etmek mümkün değildir. Zira Sefir Osman Efendi böyle bir sayı vermez. Seyahatnamede geçen "birkaç" ifadesi ve anlattığı bazı Osmanlı esirlerinin kendine/heyetine gizlice sokularak Osmanlı olduklarını ifşa etme sahneleri dikkate alındığında on kadar esirden bahsedilebilir. Bununla birlikte Osman Efendi'nin anlattığı bu acıklı sahneler Rusya'da önemli miktarda Türk ve Tatar'ın esir olarak bulunduğunu göstermektedir. Zira Sefirimiz Osman Efendi, ana yollar üzerinden geçerken kendini görebilme ve kendine ulaşabilme imkânı bulabilenlerle sadece ilgilenebilmiştir. Ayrıca seyahati boyunca, çoğunluğu Rus askeri olan 600-700 kişilik

bir koruma ordusunun Osman Efendi'ye eşlik ettiğini de hesaba katmak gerekir. Peki ana yollar üzerinde ikamet etmeyen Osmanlı esirleri? Bu durumlar ve Rusya coğrafyasının genişliği dikkate alındığında yüzlerce Osmanlı esirinin Rusya'da bulunduğundan bahsedilebilir. Nitekim Ruslar, iki devlet arasındaki en son savaş olan 1736-39 sürecinde Kırım, Azak, Özi ve Hotin'de büyük yıkımlara sebep olmuş; Bahçesaray'ı yakıp yıkmışlardır. Bu süreçte pek çok Müslüman'ın esir olarak alınıp götürülmesi olağandır.

Neticede savaş, yağma, esaret, esirlik ve kölelik olguları üzerinden savaşların acı ve ıstırap veren yönünü resmeden iki farklı kitap çalışması ile 1990'lı yılların ortalarından beri tanışma fırsatı bulduğum ve muhtelif çalışmalarda kendilerine yer verdiğim Osmanlı arşiv kayıtlarını tanıtma amacıyla kaleme alınan bu popüler yazı sayesinde "esirlik olgusunun" yanında devlet geleneğimizin, bürokrasi kültürümüzün bazı hususlarını dile getirme fırsatı bulduk. Bu doğrultuda, diğer Avrupa ülkelerine/rakiplerine nazaran geç kalmakla beraber Rusya'nın Haziran 1700 İstanbul Antlaşması'ndan, diğer Avrupa devletlerinin ise 1450'lerden beri -neredeyse birkaç yüzyıldır- Osmanlı'da daimi elçi/maslahatgüzâr/kapı kethüdâsı bulundurarak tüccar ve esirler başta olmak üzere vatandaşlarının hukukî haklarının takibini kolayca yürütmesinin yanında Osmanlı'ya ve hatta Doğu'ya ait her türden istihbarata dayalı bilgiyi elde etmede birinci elden kaynak üzerinden yola çıkarak siyasî ve askerî politikalarını belirlerlerken, Osmanlı Devleti'nin çok geç bir vakitte, rakiplerinden neredeyse birkaç yüzyıl sonra, III. Selim devrinde (1793'te) yabancı ülkelerde daimi elçi bulundurmaya başlaması -okuyucuların da takdir edeceği gibi- başlı başına bir problemdir. Yaşadığı ihtişamlı günler ve dünyaya "Osmanlı Merkezli" bakmanın bir neticesi olan bu "devlet davranışı" şüphesiz Osmanlı'nın çöküşüne giden yolda çok önemli bir etkidir. Esirlerin tespiti ve değişimi meselesini de bu açıdan değerlendirmek mümkündür. İcrası elzem olmasına rağmen Avrupa ülkelerinde oldukça geç bir vakitte daimî elçi bulundurmaya başlamanın Osmanlı'ya yaşattığı olumsuz neticeleri sadece esirler üzerinden değil, günümüzde dahi siyasî ve askerî alanlarda karşı karşıya kalınan gelişmeler üzerinden okumak ve bu bağlamda hariciye kültürümüze katkı sağlamak da mümkündür.

²⁸ Rusya Sefâretnâmesi 1757-1758, s. 59.

²⁹ Ruslarla yapılan 1739 Belgrad/Niş Antlaşması esir düştükten sonra din değiştirerek kalanları mübadele/takas dışı tutmaktaydı.

³⁰ Rusya Sefâretnâmesi 1757-1758, s. 61.

³¹ Aygün, Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış, Cilt II, s. 58.

³² Rusya Sefâretnâmesi 1757-1758, s. 61.

DİNİ VE SİYASİ HÂKİMİYET SEMBOLÜ AYASOFYA

Selim KARAGÖZ* – Mehmet BAYRAM**

Aksaray Üniversitesi

Ayasofya, milattan sonra altıncı yüzyıldan 1453'e kadar kilise, 1453'ten 1934'e kadar camii, 1934'ten 2020 Temmuz'una kadar müze olarak hizmet etmiş, o tarihten bu yana ise tekrar camii olarak kullanıma açılmış insanlık tarihinin en önemli mabetlerinden biridir. Yüzyıllardır doğu ve batı arasında bazen bir köprü, çoğunlukla da anlaşmazlık konusu olmuştur Ayasofya. Dünyanın dört bir yanından camii yapılması kararına sevinen ve karşı çıkan sesler yükselirken, Ayasofya ile ilgili kararların dünyada bu kadar çok kişi ve devlet tarafından neden önemsendiğinin cevabı, bu muazzam mabedin tarihinde yatıyor. Tüm dünyanın küresel bir sağlık krizi yaşadığı bu günlerde, Ayasofya ile ilgili tartışmaların yeniden alevlenmesine tanık oluyoruz. Onu bu kadar özel kılan unsurlardan biri de, ilk inşasından itibaren siyasi ya da ruhani otorite mücadelelerinde önemli yer edinmiş olmasıdır. Ayasofya aslında, İmparator Büyük Konstantin'in bir projesiydi. 330 yılında Roma imparatoru Büyük Konstantin, imparatorluğun başkentini Konstantinopolis'e taşıdı. Kuruluşu hakkında efsaneler olan Byzas kenti artık "Yeni Roma" unvanına layık büyük bir şehirdi. Baştan ayağa yeniden inşa edilen şehrin mimari yapısı, yapılan Hıristiyan binaları, imparatorluğun yeni dini olan Hıristiyanlığın yükselişini işaret ediyordu.

Şehre imparatorun adı verildi. Konstantinopolis: Konstantin'in şehri. İmparator Konstantin, şehrin Avrupa yakasında, bugünkü tarihi yarımadaının olduğu yerde kendi sarayını ve İlahi Bilgelik Katedrali'ni, yani Ayasofya Katedrali'ni inşa ettirdi. Katedral, Bizans İmparatorluğu'nun çeşitli şehirlerde inşa ettirdiği birkaç büyük kiliseden biriydi. Dönemin kilise tarihçisi Socrates Scholasticus (Konstantinopolisli Socrates), ilk Ayasofya'nın inşasından önce o bölgede bulunan Artemis Tapınağı'nın üzerine inşa edildiğini yazar. Socrates ayrıca Büyük Konstantin'in oğlu II. Konstantin'in kiliseyi genişletip güzelleştirdiğinden söz eder: "İmparator (II. Constantius), babasının inşa ettirdiği Büyük Kiliseyi büyütüp güzelleştirdi. Bu büyük kilise, İrene Kilisesi olarak bilinen yapıyla yan yanadır. Şu anda her iki kilise de tek bir duvarla çevrilidir ve aynı din adamları tarafından hizmet verilmektedir."

Bugünkü Ayasofya'nın yükseldiği yerdeki ilk iki kilise hakkında az malumata sahip olmakla birlikte, bu yapının 404 yılında yandığını biliyoruz.

Sivil kargaşa sırasında katedral tamamen yakılıp yıkıldı: 13 Ocak 532'de İmparator Justinianus döneminde huzursuzluklar ortaya çıkmaya başlamıştı. Zaten devletteki vergi artışlarından dolayı kızgın olan ve at yarışı izlemek için hipodroma gelen vatandaşlar, halk tarafından tanınan ve sevilen iki savaş arabacısının tutuklanması üzerine İmparator Justinian'a öfkelenildi ve onu devirmeye çalıştı. İsyanlılar, şehrin birçok simge yapısını ve kiliseyi çevreleyen binaları ateşe verdi. Bu isyanlar sırasında tapınak tamamen yakıldı. Yapılan kazılar sonucu ilk yapının kalıntıları bugün de görülebiliyor.

Katedral paganlar tarafından yeniden inşa edildi: Nika ayaklanması altı gün içinde kanlı bir şekilde bastırıldı ve İmparator Justinian derhal Ayasofya'nın restorasyonu emrini verdi. İmparatorun otoritesini tesis etmek ve yönetimini tehdit eden iç isyanları bastırmak için muhteşem bir araca ihtiyacı vardı. Bu araç Ayasofya olacaktı. İronik bir biçimde, tapınak pagan mühendisler ve mimarlar tarafından yeniden inşa edildi. Bunlar, İskenderiye'de mükemmel bir eğitim almış olan Trallesli Anthemius ve Miletli İsidoros idi. Ancak yönetim tarafından verilmek istenen mesaj açıktı: Böyle bir yapıyı ancak büyük bir imparator inşa ve idare edebilirdi.

Gümüş taşıyan gemiler böyle görünürmüş.

Fakat bunların yükü ısıltı;

Denizde değil, parıltılı havada asılı ilerliyorlar;

Üzerinde ışığın oynadığı duvarların üst kısımları,

Tavan ve kubbeleri kaplayan altın zeminli mozaikler

Mabeyinci Pavlos, VI. Yüzyıl

Boyutları ve mimari güzelliği tarihin her döneminde etkileyici ölçülerdeki Ayasofya, maalesef defalarca depremlerden ve yağmalardan ağır hasarlar görmüştür. 558'de meydana gelen deprem nedeniyle kubbe çöktü. 563'te ikamesi çöktü. Kubbeyi korumak için destekleyici unsurlar eklendi, ancak 989 ve 1346 depremlerinde tekrar kısmen çöktü. Ayasofya'nın kubbesi o zamanlar dünyanın en büyük kubbelerinden biriydi. Gizli destekleyici ya nedeniyle kubbe gökten asılıymış hissi uyandırır. Bu duygu, ışığı kusursuz bir şekilde yansıtan altın varaklı kubbeli pencerelerle daha da artıyor. Katedral ayrıca gelişmiş bir havalandırma sistemine de sahiptir. Ayasofya,

* Arş. Gör., Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, skaragoz24@gmail.com.

** Arş. Gör., Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mehbay38@gmail.com.

aynı anda 15.000 kişiyi ağırlayabilir ve havasız kalmazdı. Dönem dünyasında benzeri görülmemiş bir klima ve havalandırma sistemi geliştirildi. Katedralin inşaatının tamamlanmasının ardından Justinianus'un, Kudüs'teki Büyük Süleyman Mabedi'ne ithafen "Süleyman, seni yendim!" diye haykırıldığı söylenir.

İslam'ın ve Hıristiyanlığın Sembolü: Ayasofya, yüzyıllardır hem İslam'ın hem Hıristiyanlığın en önemli mabetlerinden biri olmuştur. İki dinin de büyük önem attığı bu yapı, yüzyıllarca süren çekişmeler, savaşlar ve doğal afetlerin yanı sıra vandalizm ve yağma eylemlerine maruz kaldı ancak günümüze ulaşmayı başardı. Günümüze ulaşabilmesinde Osmanlı'nın, bilhassa Mimar Sinan'ın etkisini unutmamak gerekir.

Rusların Hıristiyanlaşması ve Ayasofya: 941 Rus-Bizans Savaşı'ndan ve Kiev Büyük Prensi I. İgor'un ölümünden sonra (912-945), dul eşi Olga, İmparator VII. Konstantin'i ziyaret etti ve Konstantinopolis'te Rusların prensesi olarak karşılandı. Kiev'de vaftiz edildiği konusu tartışılrsa da Prenses Olga muhtemelen Ayasofya'da vaftiz edildi. Olga'nın vaftizi, Kiev Rus Devleti'nin Hıristiyanlaştırılması yolunda oldukça önemli bir adımdı. Kiev'deki Aziz Sofya Katedrali Ayasofya'ya ithafen bu adı almıştır. Daha sonra Veliky Novgorod'da da aynı isimle katedraller kurulmuştur. Rusların İkinci Roma dedikleri (üçüncüsü ise Moskova olarak görülür) İstanbul'a ve Ayasofya'ya olan emelleri yüzyıllardır edebiyatlarına da yansımıştır.

Üçlü isme sahip şehir,
Dördüncü de Roma. (...)
Vaftiz annenin ümidiyle yanıyoruz.
Ve ben İstanbul'u gördüm dostlar (...)
Yapayalnızsın Ayasofya (...)
Büyük bir uykudasin (...)
Çılgınlık kopuyor üzerinden
"Allahu Ekber!" (...)
"Tanrım, bize merhamet et!
İkinci Roma yok olmasın! "

Mihaıl Kuzmin, Çargrad Şiiri, 1915

Kiev Rus Devleti'nin Knezi Vladimir, halkını çoktanrıçılıktan tamamen uzaklaştırmak istiyordu. Batıda Katolik Avrupa'nın, doğuda Müslüman İdil Bulgarlarının ve güneyde Ortodoks Bizans'ın arasında sıkışmış olan Rusların taraf seçmeleri gerekiyordu. Aslında mesele dini olmaktan çok siyasi önem taşıyordu. Knez Vladimir'in büyükannesi Olga, Konstantinopolis'ten döndükten sonra yıllarca ülkesini Hıristiyanlaştırmak için çalışmıştı, ancak hâlâ eski Rus-Slav dini hâkimdi. Vladimir, diğer dinler hakkında bilgi edinmeleri için

temsilciler gönderdi. Temsilciler hem Batı-Latin kilisesinin etkili olduğu yerleri hem Doğu Kilisesinin hâkim olduğu yerleri gezdiler. Temsilciler batı kiliselerinde hiçbir güzellik görmediklerini söylüyorlar fakat Bizans'a giden heyetkiler, Ayasofya'yı gördüklerinde bu büyük kilisenin görkemli güzelliği karşısında büyük şaşkınlık yaşadıklarını, hala yeryüzünde mi yoksa cennette mi olduklarına inanmadıklarını aktarıyorlardı.

Ayasofya – buradadır tahtı

Halkları ve kralları yargılayan Rab

En büyük görgü tanığıdır

Cennetten asılı kubbesi

Huzur içinde yüzen tapınak

Kırk penceresi ışığın sanatı

Kubbenin altında durur

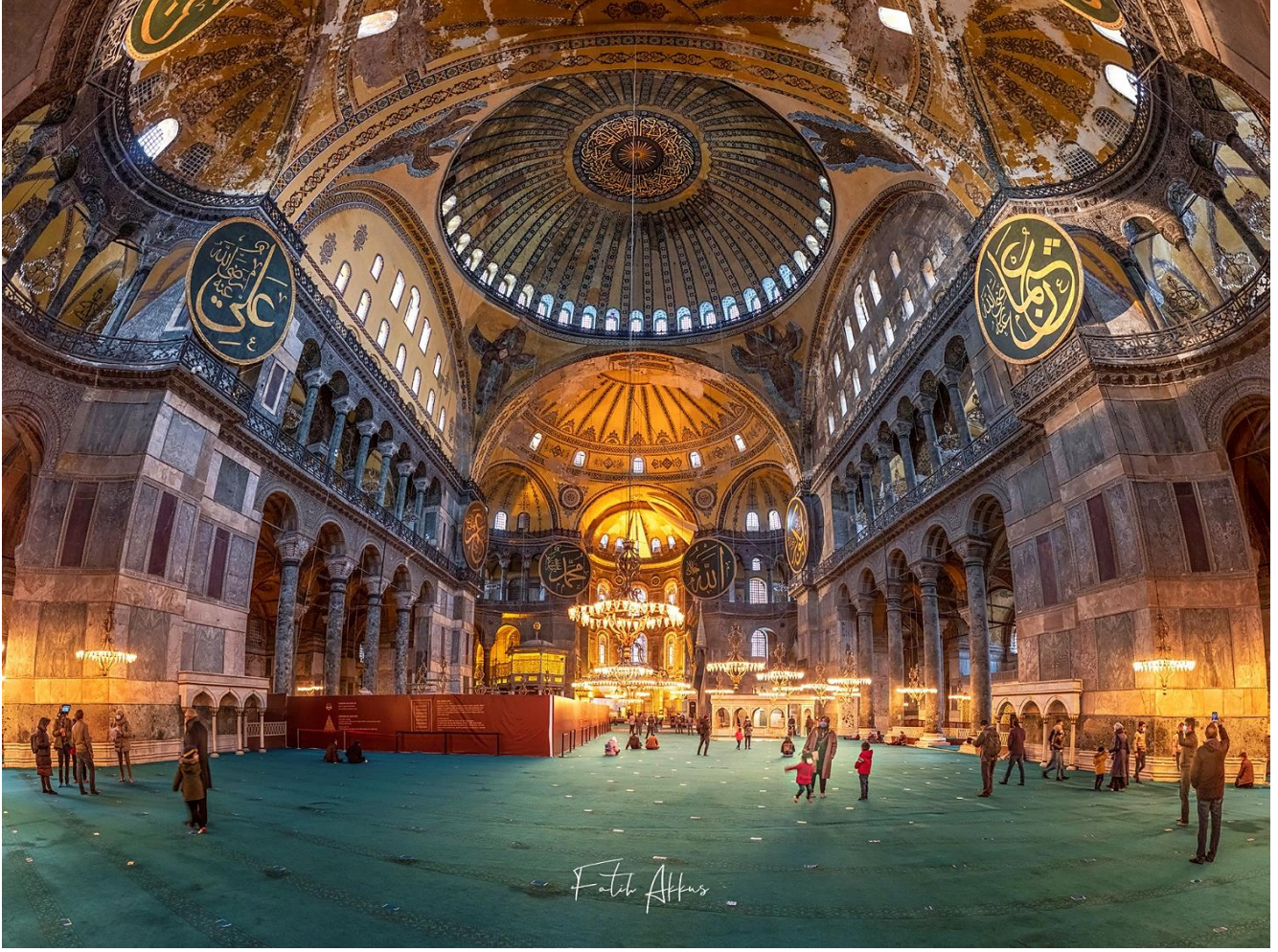
En güzel dört başmelek

Osip Mandelştam, 1912

Bizans, kuzey dünyası ile kurduğu yakın ilişkileri askeri iş birliği ile sürdürdü. Özellikle Vladimir'in Hıristiyanlığı kabulünden sonra II. Basil yönetimi sırasında İskandinavya'dan Kiev'e kuzey dünyasından binlerce paralı asker Bizans ordusunda görev yapmak için geldi. Bizans ordusunda paralı asker olarak görev yapan Vareg muhafızlarının yazdığına inanılan Runik yazılarını Ayasofya'nın mermer parapetlerinde görmek mümkündür.

Ani Katedrali'nin ustasından onarım: 25 Ekim 989'daki depremde Ayasofya büyük hasar görmüş, batı kubbe kemeri yıkılmıştı. Depreminin ardından İmparator II. Basil, Ani Katedrali'nin mimarı Trdat'tan onarımları yürütmesini istedi. Trdat, kubbe kemerini sağlamlaştırdı ve kubbenin batı tarafını yeniden inşa etti. Yıllar süren onarımlardan sonra Ayasofya 13 Mayıs 994'te yeniden açıldı. Bu restorasyon sırasında bazı yenilikler de yapıldı, dört muazzam melek resmi ve kubbe üzerinde yeni bir Mesih tasvirinin eklenmesi de bu dönemde olmuştu.

Novgorodlu Antoni'nin Ayasofya İzlenimleri: 1200'de hac yolunda Ayasofya'yı ziyaret eden ve ünlü "Hacılar Kitabı"nı kaleme alan Novgorodlu Antoni, eserinde uzun uzadıya Ayasofya'dan bahseder: "Büyük altarda, kutsal yemek sahnesinin altında Konstantin'in tacı, tacın altında haç ve haçın altına altın bir güvercin asılı. Diğer imparatorların taçları da kilisenin duvarlarında asılır. (...) Altar ve sütunlar da tamamen gümüştür... Önde yanan üç altın kandil var. Bu kandiller ve haç, kilisenin kurucusu İmparator Justinian tarafından yaptırıldı."

13. yüzyılda Katolik ibadet merkezi haline getirildi: Ayasofya, Katolik dünya tarafından da hâkimiyet sembolü olarak kullanılmıştır. 1204'te Dördüncü Haçlı Seferi'ne katılan Avrupalılar, Konstantinopolis'e girdi ve Ortodoks inancının simgesi olarak gördükleri Ayasofya'yı yağmalayarak patrik makamında çıplak kadın oynatıp atlarla Ayasofya'nın içine girerek Ortodoks inancını aşağıladılar. Roma Katolik katedrali haline getirdikleri Ayasofya'da I. Baudouin şehrin yeni Latin hâkimi olarak taç giydi. 1261'de katedral tekrar Ortodoks kilisesine çevrildi. Konstantinopolis merkezli Doğu Ortodoks kilisesi ve Roma merkezli Batı Katolik kilisesi, M.S. 1054'teki ayrılmış (Büyük Ayrılık, Schisma) ve birbirine hasım olmuştu.

1453'te camii hâline getirildi: Bir sonraki büyük değişim, yaklaşık 200 yıl sonra, Osmanlı Devleti tarafından İstanbul'un fethedildiği ve Ayasofya'nın camiye çevrildiği 1453'te gerçekleşti. Sultan II. Mehmed, Ayasofya Camii'ne gerekli destek ve kadroyu sağlayarak bir vakıf kurdu. Aynı zamanda Müslüman tebaasını burada ibadet etmeye teşvik etti. Osmanlı, Ayasofya'nın fresklerini ve mozaiklerini, kolay çıkarılabilen kireçle örtmüş, zarar gelmemesine dikkat etmiştir. Burada ifade etmek gerekir ki; bu sayede katedralin dekorasyonu iyi

korunmuş ve mozaikleri taşlarla yıkan ve ikonaları yok eden Bizans ikonoklastlara kıyasla Müslümanlar bu mirası iyi muhafaza etmişlerdir. Özellikle Latin istilasına maruz kaldıktan sonra iyice bakımsız hâle gelmişti Ayasofya. 1453'te İstanbul'un fethinden sonra, Fatih'in ilk icraatlarından biri oldukça bakımsız ve harap bir haldeki Ayasofya'nın tamir ve onarımı olmuştu. Kanuni döneminde tekrar onarıma ihtiyaç duyan mabede bu sefer Koca Sinan'ın mahir elleri değer. Mimar Sinan, caminin etrafını temizler, çirkin yapılardan arındırır ve yıkılma tehlikesine karşı dört köşesine minarelerle birlikte payandalar ekler. Bu payandalar o kadar ustaca yerleştirilmiştir ki hem ana bina ile bütün teşkil eden bir görünüm kazanmış hem de bu sayede Ayasofya günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu abidevî yapının Osmanlı döneminde geçirdiği önemli onarımlardan biri de Sultan Abdülmecid zamanında gerçekleşmiştir. Bu tarihlerde Çar I. Nikolay tarafından Rusya'dan İstanbul'a Rus elçilik binasının yapımı için gönderilen Fossati kardeşlerin gerçekleştirdiği çalışmalar Sultan Abdülmecid'i çok etkilemiş ve bunun üzerine Ayasofya'daki onarım işleri için (1847-1849) İtalyan Mimar Gaspere Fossati ile kardeşi Guiseppe Fossati görevlendirmişti. Yapılan tamirlerde kubbe, mihrap, minber, mahfiller onarılmış ve mozaikler temizlenmiştir.

1934'te müze statüsünü aldı: 20. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın çöküşünden sonra, laik ilkeler üzerine kurulan ve uluslararası mecrada meşruiyet arayan yeni Türkiye Cumhuriyeti, Ayasofya'yı bir müze haline getirdi. Ayasofya, Mustafa Kemal Atatürk'ün müzeye çevirmesine kadar 482 yıl boyunca camii olarak kalmıştı.

2020'de katedral yeniden cami oldu: Ayasofya Müzesi, Temmuz 2020'de yeniden cami haline getirildi. 1500 yıldır Ayasofya çok radikal değişimlere uğramış ve her seferinde tüm dünyadan tasdik ve tepkiler olagelmıştır. Ayasofya müze iken de yoğun olarak var olan, Ayasofya'nın kilise olmasını savunan ve minarelerin kaldırılıp tepesine haç yerleştirilen görsellerin olduğu web siteleri ve sosyal medya hesapları günümüzde daha da artmış durumda. Ayasofya üzerinden hâkimiyet mücadelesi daha uzunca bir süre devam edeceğe benziyor. Zira tarih boyunca İstanbul, dünya medeniyetlerinin gözdesi, Ayasofya ise bu şehrin kalbi olmuştur.

Kaynakça

Fennell, J. L. (2014). *A History of the Russian Church to 1488*. Routledge.

Fossati, G., Haghe, L., & vicomte Adalbert de Beaumont. (1852). *Aya Sofia, Constantinople*: London, 1852. Octavo.

Gordiyenko, N. S. (1984). "Kreshcheniye Rusi": Fakty protiv legend i mifov. Lenizdat.

Mainstone, R. J. 1988 *Hagia Sophia: architecture, structure and liturgy of Justinian's Great Church*. London.

Maranci, C. (2003). The Architect Trdat. *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 62(3), 294-305.

Özcan, A. R. "Dünyanın En Büyük Yazıları" *Ayasofya'nın Celîleri*. Lale, 1(2), 6-11.

Paul the Silentiary, "Ekphrasis of Hagia Sophia", ed. Paul Friedlander (Leipzig: Teubner, 1912), s. 227-265.

Poppe, A. (1992). Once again concerning the baptism of Olga, Archontissa of Rus'. *Dumbarton Oaks Papers*, 46, 271-277.

Taddei, A. 2018 *Hagia Sophia before Hagia Sophia. A study of the Great Church of Constantinople from its origins to the Nika Revolt of 532* (Saggi di storia dell'arte 52). Rome.

Savvaitov, P. (1872). *Puteshestviye novgorodskogo arkhiepiskopa Antoniya v Tsar'grad v kontse XII stoletiya. S predisloviyem i primechaniyami Pavla Savvaitova*. SPb.: Arkheograficheskaya komis.

‘DEĞERLER MANZUMESİ GÜRÜL GÜRÜL ÇÖKÜYOR’ ÇELİK GÜLERSOY

Röportaj: Beşir AYVAZOĞLU*

1930 yılında Jandarma subayı olan babasının görevli olarak bulunduğu Hakkâri’de doğdu. İlk ve orta eğitimini İstanbul’da tamamladı. Beyoğlu Erkek Lisesi ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden mezun oldu. Üniversite öğrenciliği sırasında çalışmaya başladığı Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu’nda (TTOK) önce hukuk müşaviri ardından da genel müdür oldu. TTOK’nun kültür ve turizm alanındaki çalışmalarını geliştirdi. Bu çalışmaları nedeniyle kendisine 1978 yılında İtalya Cumhurbaşkanı tarafından Cavaliere, 1979 yılında Fransa Cumhurbaşkanı tarafından Ordre National du Merite nişanları, 1980’de de Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından şeref plaketi verildi. 1986’da Karadeniz Teknik ve Boğaziçi Üniversiteleri tarafından fahri doktora unvanına layık görüldü. İstanbul’da TTOK’nun imkânlarıyla Çamlıca Tepesi, Kariye Camii çevresi, Sultanahmet’teki Soğukçeşme Sokağı’nı yeniden düzenledi. Yıldız Parkı’ndaki Malta Köşkü, Çubukludaki Hıdiv Kasrı, Sultanahmet’teki Yeşil Konak, Emirgan Korusundaki Sarı ve Beyaz Köşkler gibi tarihi yapıları restore ettirerek bunlara yeni fonksiyonlar kazandıran Çelik Gülersoy, 6 Temmuz 2003 tarihinde vefat etti.

Bozulan Şehir Değil, Bir Değerler Manzumesi Gürül Gürül Çöküyor!

Çelik Bey, son yıllarda bütün dünyada ve Türkiye’de en çok konuşulan meselelerden biri de çevre meselesi. Buzullar arasına sıkışan balinalardan tutun, Dalyan’daki kaplumbağalara kadar, bir zamanlar insanların hemen hiç umursamadıkları konular bugün en çok ilgilenilen konular haline geldi. Hatta ozon tabakasının delindiği keşfedilince mesele birden kozmik bir boyut kazandı. Biz, sizin bu konulara bakış açınızı öğrenmek istiyoruz. Ne düşünüyorsunuz?

Efendim, ben bir çevreciyim, ama önce bu çevre tabirine itiraz ediyorum. Alışmadım bir türlü. Ben meseleyi 1950’li yıllarda incelemeye başladım. O zaman hukuk öğrencisiydim, fakülte yıllarının sonlarına doğru, hukukun özel konularının yanı sıra bu tip meselelerle de ilgilendim. Ama o tarihlerdeki terminolojiye de sadık kaldım. Çünkü terminoloji kavramların bir ifadesidir. Önemlidir, çünkü her kelimenin altında

aysberg gibi bir anlam yatar. Terminoloji, düşünce sisteminin mekanizmasıdır. Onu iyi kullanamazsak, düşüncelerimizi rayına oturtamayız. 1950’li yıllardaki terimler bana daha doğru geliyor. Çevre deyince, insanın etrafındaki meselelerin hepsini aynı torbaya dolduran, kavramları bulanıklaştıran bir genelleştirme cereyan ediyor. Çevrenin içindeki meselelerin ayrı ayrı kendi adları var. Ben onları kullanmayı daha yerinde buluyorum. Şimdi bunlardan birincisi tabiatın korunması yahut bozulması meselesi... Bunun yabancı dillerdeki adı da öyle: Protection de nature Fransızcada, Almancada Naturschutz... Tabiatı mümkün olduğu kadar kendi saflığı içinde korumak doktrinine bu isim verilir. Ondan sonra bir kültür meselesi var. Kültür, sanat ve mimarlık kavramlarını içine alan tarihî malzemenin korunması... Bunun da 70’li yıllara gelinceye kadar bir adı var. Almancası Denkmalschutz, daha geniş kavramı Landschaftsschutz, manzaraların korunması, tek tek yapıların değil de, bir peyzajın korunması anlamına gelir. Burada bahis konusu olan, insanların yaptığı, sanat eseri niteliğindeki yapıların korunmasıdır. Buna 70’li yıllardan itibaren bir de fiziki şartların incelenmesi meselesi eklendi. İtiraf edelim, bu daha önce yoktu. Çünkü tarihi çerçeve, insanın sınaî eserleriyle bu kadar bozulmamıştı. Bozulmanın hızlanması, hızlanmadan da öte nükleer enerjinin ve benzeri etkenlerin devreye girmesiyle kavramda belirli bir genişleme bahis konusu oldu. Fakat bence buna da ayrı bir isim verilebilir. Evrenin korunması denebilir, daha fiziksel bir isim bulunabilir.

Yetki Tedahülü

Yaptığınız açıklamalardan, “çevre” kavramının sınırlarının çok genişletilmesinin bir kavram karışıklığına yol açtığı anlaşılıyor. Bu karışıklık sizce çevre korumacılığında ne gibi olumsuz tesirlerde bulunuyor?

Bu kavram kargaşası sonucunda yetki tedahülüne varıyor iş. Bunların hepsi aynı mesleklere taalluk etmiyor ki. Biri fizikçinin işi, biri uzay bilimcilerinin, biri tarihçilerin, sanat tarihçilerinin, öteki arkeologların, tabiat bilimcilerinin, hukukçuların işi. Çevre dediniz mi anılan bilimlerin şubelerini ve meslekleri birbirine karıştıran bir genellemeye gitmiş olursunuz.

* Bu röportaj daha önce, Beşir Ayvazoğlu, Gel Söyleşelim, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 99-113’te yayımlanmıştır. Röportaj’ın dergimizde yeniden yayımlanmasına müsaade eden Sayın Ayvazoğlu’na gösterdiği nezaketten dolayı teşekkür ederiz.

Bugün çevre kavramı içinde ele alınan meseleler arasındaki bu farklılığın yanı sıra bir beraberlikten de söz edilemez mi? Aynı sebepler, değişik alanlarda olumsuz sonuçlar doğuruyor mu?

Tabii, hepsinin sebebi, son iki yüz yılda insanın tekniği geliştirmesi. Tıpkı faydalı bir ilaç alındığında, bunun yan etkilerinin de bulunması gibi, teknolojinin de yan etkileri vardır. Bu, çeşitli bilim şubelerini ilgilendiren çok yönlü bir olaydır. O kadar geniş ki, sadece az önce saydıklarımız değil, çevrenin içine insanın ailesi bile girer. Bu itibarla bir kavram birliğine varmak gerekiyor.

İnsanın Bencilliği

Son zamanlarda Batı'da bazı bilim ve fikir adamları meseleyi bir "ekoloji" meselesi olarak ele alıyor ve genel olarak "çevre" meselesini, Batı medeniyetinin yanlış tabiat ve kâinat yorumuna bağlıyorlar. Bu konuda son günlerde ilgi çekici bir kitap da çıktı. Fritjof Capra'nın Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası. Türkçeye de çevrildi. Özetle mesele şu: Batı'nın zihniyetine göre, tabiat sadece sömürülecek bir varlık alanıdır. Tabiatın bu derece insafsızca tahrip edilmesi bu anlayışa bağlıdır. Bu konuda ne düşünüyorsunuz?

Biraz evvel bir konuda mutabakata vardık. Dedik ki, çeşitli disiplinleri ve ilimleri ilgilendiren kavramın başlangıcı, etkinlik kazanması, insanın gündemine ciddi şekilde gelmesi son iki yüzyılın meselesidir. Bunu biraz daraltıp 150 sene diyebiliriz. Teknoloji gelişti, büyüdü ve etrafı tehdit eder boyutlara ulaştı. Ben bunun altında, insanın yaradılışından bu yana gelen bir temeli görüyorum. Daha psikolojik, daha felsefi. Tekniğe yön veren de o: İnsanın bencilliği. Menfaatleri uğruna hem tabiatı hem cemiyeti tahrip etmesi. Hatta Tanrı'ya başkaldırması da, insanın doğuşuyla getirdiği, fakat bütün manevi disiplinlerin sınırlamaya çalıştığı, ama tam başaramadığı bencilliğin bir sonucudur. Bu insan bencil... Kendi menfaatini uzun vadeli düşünse yapmayacak. Ama çok kısa vadeli düşündüğü için dünya yaratılalı beri ısrarla bencillik ediyor. Nasıl Fenikeliler teknelerini yapmak, balık avlamak, başka ülkeleri fethederek ürünlerini toplamak için Lübnan ormanlarını kesmişlerse, bütün o toprakları mangal külüne çevirmişlerse, bugünkü insanlar da aynı şekilde tabiatı tahrip ediyor. Aynı öz değişik şekilde devam ediyor.

Meseleyi sadece soyut insan meselesi olarak mı görüyorsunuz, yoksa kültürlerle göre insanın muhtevası, bakış açısı değişiyor mu? Bütün kültürlerde insanın bu derece bencil olduğu söylenebilir mi? Mesela bir Çinli ile bir Fransız arasında fark yok mu?

Bir fark var, şöyle esaslı bir fark var: Çevreye etrafa davranış bakımından. Ben bildiğiniz gibi İbn-i Haldun'un bir talebesiyim. Olaya onun gözlüğüyle bakınca yerleşik toplumlarla göçebe toplumlar arasında bariz bir fark görüyorum. Bir yere

mütemekkin olan insan üretimle meşgul oluyor, onun cemiyetinde sanatlar, hünerler doğuyor, bir çarşı teşekkül ediyor. O çarşı da peşinde üretimi, çalışmayı, barışı sürüklüyor. Bunların ortak genel karakteri bu. Çin'de de bu var, Avrupa toplumlarında da bu var. Devamlı fetih olgusunun yaşanmadığı, herkesin işine gücüne baktığı bir cemiyet tipi bahis konusu. Ekonomisini fetih üstüne kurmuş, sosyal hayatını da ona göre tanzim etmiş, hatta devlet sistemlerine de ona göre biçim vermiş toplumlarda çevreye ve öbür toplumlara karşı davranışta farklılık var. Bu açık. Fakat felsefede daha derinine indiğiniz zaman, insan özünün yine aynı kaldığı, fakat bencilliğini değişik formlarda gösterdiği görülüyor. İşi böyle felsefe ve sosyal psikoloji bazında alınca, farklılıklar azalıyor. Yerleşik toplumlar, evet, tabiatı daha az tahrip etmiş, çünkü çalışmış kendisine mahsus hünerler geliştirmiş, fakat ona mukabil kendi insanını sömürmüş. Zalim ve gaddar bir feodal düzen ilk ve orta çağlarda Avrupa'da dörtlü hükümferma... Ona mukabil göçebe toplumlarında daha insancıl, kendi insanına karşı daha dost, daha sevecen bir ortam ve onun bütün müesseselerini buluyorsunuz. En başta vakıf gibi... Batı toplumlarında hiç olmayan bir hayır hasenat kurumu var. Demek ki, biri ağaç keserken, öteki toplumların ürettiğine el koyarken ne kadar bencilse, öbür toplum onu yapmayıp, tabiatı bir nebze koruyup, fakat kendi insanını sömürmekte de aynı derecede bencil.

Teknoloji

Sadece kendi toplumunu mu? Yerleşik toplumlar dendiğinde aklımıza ilk anda Batı toplumları geliyor.

Çin'i de ilave edelim. Çevre problemlerini yaratan bütün unsurların kaynağı Batı, çünkü teknolojinin vatanı Batı. Teknolojiyle kapitalist ahlak ve emperyalizm arasındaki ilişkiyi göz ardı etmemek gerekmez mi? Endüstrisini devam ettirebilmek için üçüncü dünya ülkelerinin kaynaklarına çeşitli yollarla el koyan Batı, başka toplumların zenginliklerini göçebe toplumlardan daha fazla sömürmemiş midir? Dolayısıyla çevre problemlerinin büyük sorumlusunu Batı olarak göstermek doğru değil midir?

Ben işi kronolojik olarak ele almıştım. Film bir yerde koptu. Oraya gelmek istiyorum. İlk ve ortaçağ insanının farklılıklarını anlatıyordum. Göçebe toplumlar da bu formları gösteriyor, yerleşik toplumlar da öbür formları gösteriyor. Şimdi bu ikisinin ilişkilerinde! 1800'lü yılların başına geldiğimizde yeni bir olay karşısındayız. Bu mütemekkin toplumlar, çarşı ekonomisinin içinde endüstriyi doğurdular. Olay budur. Niye Doğu doğuramadı. Çünkü esas meşgalesi, bu çarşı içerisinde sanatlar ve hünerler değildi. Endüstrinin bence Batı'da çıkmasının sebebi budur. O çıktıktan ve 100-150 yıl içinde iyice gelişip azmanlaştıktan sonra, şimdi hem kendi insanının hem de gelişmiş toplumların hem de ekolojik anlamda çevrenin tahribi sonucunu doğurmuş oldu. Bu benim kendime has bir

tezimdir. Başlangıcından beri insanın özünde bir damar halinde sürüp gitmiş olan bencillik psikolojisinin etkisini görmek istiyorum. Mal aynı, fakat değişik kaplara dökülüyor, değil mi? Mal demek caizse tabii.

Şimdi isterseniz sizin alanınıza gelelim. Özellikle tarihi çevre konularıyla...

Tarihî ve tabii çevre...

Ama tabiatı da tarihî çevreyle birlikte düşünüyorsunuz.

Yoo, düşünmüyorum, ayırıyorum. Yeni Türkçeyle bir tabir var ya, kırsal alanlar diye. Bu, tarihten ve sanattan kopuk bir çevre. Şehrin dışına çıktığınız zaman, o bakir tabiatı konuşuyoruz. Şu çevre koruma doktrini, işte o tabiatı korumanın daha bir gelişmiş zamanlaşmış hali. Değişik disiplinlerden en çok hangisine taalluk ediyor dersiniz, tabiatı korumanın zamanlaşmış şeklidir o. 40'lı 50'li yıllarda daha önce bahis konusu olmayan ekolojik dengesizlik devreye girdi. Bu tarih ve sanatla ilişkili değil, tabiatın tahribiyle alakalıydı. Onun uzantısıydı. Yalnız biraz önceki gözlemimize bir şey ekleyelim. Teknolojinin gelişmesinin bütün gezegenin tahribine yol açan sonuçlar doğurduğundan söz etmiştiniz. Norveçli yazar İbsen'in eserine dikkatinizi çekerim: Bir Halk Düşmanı. Bu işte olayı ilk görenlerin, işin nereye varacağını fark edenlerin reaksiyonudur. Batı'nın içinde dürüst, nefisini kontrol altına alabilmiş, bencilliğine bir zincir, bir disiplin vurabilmiş kişilerin gördüğü olaydır. Fakat çok azınlıkta kaldılar. Büyük çoğunluk iki şeyi tercih etti endüstri başladığında. Biri maddi çıkarı. Yani kendisine para imkânı getiren gelişme. Batı'da bizdeki gibi bir aile çevresiyle sınırlı anonim şirketler yok. Kapitalizm, gerçek kapitalizm. Bizdeki gibi komprador kalıplarında değil, halka yayılmış kapitalizm. Sanayi herkesi hisse senetleriyle refahtan pay sahibi yaptı. İç barış kuruldu ve komünizm gelişemedi. İngiltere'de yüzde bir oy aldılar her zaman. Neden? Çünkü komünizmin mesele yaptıklarını çoğu zaman kapitalizm verdi. Şimdi halk bu çıkarımı tercih etti. Burada bir kısıtlama getirilmesi, bazı tehditlere gidilmesi kendisinin gelirine tesir edecek. İki konforunu tercih etti. Yaya yürümek yerine taşıtı tercih etti. Pencerede soğutmak yerine, yemeğin buzdolabında üç gün saklanmasını-bakteriler filan oluşmuş umurunda değil-tercih etti. Bu tercihinin temelinde bencillik yatıyor. Hâlbuki çevre meselesi, bizden sonraki nesillerin hayatıyla yakında ilgili. Böylece kendi rahatımız, çıkarımız, konforumuz için gelecek nesillerin hayatını tehlikeye atıyoruz.

Bırakın gelecek nesilleri, söz konusu olan şimdi bugünkü nesildir. Tehlike o kadar yakında.

Şimdi, çevrenin korunması, gelecek nesillerin değil, halen yaşayan nesillerin de hayatını yakından ilgilendiriyor. Bu bakımdan koruma tedbirlerinin aciliyeti var. Bu konuda mutabık olduğumuz anlaşılıyor. Peki, tarihî çevreyi niçin ve nasıl korumak gerekiyor?

Tarihî çevreler insanları daha az ilgilendiriyor. Çok daha az kişinin derdi bu. Çoğunluğu, yedikleri, içtikleri ve soludukları hava daha çok ilgilendiriyor. Hâlbuki bir entelektüel için, aynı derecede bir ihtiyaç konusu da kişiliğidir, hüviyetidir, karakteridir. Bunların korunması insanın maddi hayatının idamesi kadar önemlidir bir aydın için. Kim ki, cemiyetin maddi sağlığı kadar manevi sağlığı da önemlidir, der tarihin ve sanatın korunması ancak onun meselesidir. Onun için tarihî çevre doktrininin taraftarı azdır. O yüzden ozon tabakası delinince bütün dünya kulak veriyor. Şehirlere yığılmalar, taşıtların çoğalması, nüfusun artması gibi meseleler, çünkü sükûnetli, sakin karakterli, şehirleri yok ediyor. Çünkü sıcak, dost çevremiz ortadan kalkıyor. Bu da aynı şekilde sizin ruhunuzda çöl rüzgârları estirecek. Vahşi, standart, hepsi birbirine benzeyen, sadece maddi çıkarlara dönük insanlar ortaya çıkacak. Ve bunlar ozon rüzgârları kadar tehlikeli olacak dediğinizde bunu anlamıyorlar.

Kültürde İstikrar

Bu noktada şunu söyleyebilir miyiz? Tabii çevrenin tahribine yol açan saikler, büyük ölçüde tarihî çevreyi de yok ediyor.

Tabii, kesinlikle. Çevreyi bozan, eski çerçeveleri şangır şungur kıran da teknoloji. Yollar taşıtlara dar gelmeye başladı. Nüfus arttı. Büyük üretim merkezleri, fabrikalar kurulunca, bunlar için büyük binalar ve çok sayıda insan gerekiyor. Eskiden çarşıda çekiçle, benzeri aletlerle icra edilen faaliyetler toplu üretimde büyük çatılar altında toplanmaya başladı. Bu yığılma, eski dost, sevimli, insancıl çevreleri ezdi, mecburen ezdi. Bunlar büyük caddeyi getirdi. Metro gibi, tramvay gibi, tren gibi araçları getirdi. Bunlar eski dokuyu ezdiler. Batı'nın yüzyıl önce yaşadığı şeyleri şimdi bizim şehirlerimiz yaşıyor. Batı'nın yüzyıl önce yaşadıkları, bizim yaşadıklarımız kadar trajik miydi dersiniz?

Öz aynı ama biraz değişik cereyan etmiştir. Londra da Paris de dokuz milyonluk şehirler değildi. Fakat Batı'nın kültüründeki istikrar müspet rol oynadı. 1880'li, 90'lı yıllarda, tam sanayi azmaya başladığı yıllarda, entelektüel çevreler tehlikeyi gördüler ve tedbir aldılar. Türkiye'de 20-30 yıldır yazıp söylediğim, bir türlü anlatamadığım gerçek budur. Batı derhal hukuki ve mali tedbirler aldı. Mali tedbir, eski yapı mevcudunun idamesi için halka katkı sağlandı. Kamulaştırmalara gidildi. Kişilerin kurtaramadıkları binaları toplumun ve devletin kurtarması için formüller bulundu. Venedik'te birçok eski binayı bugün sergi ve konferans salonu olarak görürsünüz. İşte bunlar o politikanın sonucudur. İkincisi ise hukuki tedbirler. Bunların başında tescil müessesesi geliyor. Evvela hangi binanın korunması gerektiği tespit ediliyor. Bu, hukuki zorunluluk haline getiriliyor ve buna uyuluyor. Bu tespitler yayınlanıyor ve aksine faaliyetler cezalandırılıyor. Böyle bir tarihî koruma doktrini oluştu. Ve şehirlerde fiziksel olarak sonuçlarını gösterdi. Bazı şehirlerin tümü koruma altına alındı.

Belçika'da Bruges var, İngiltere'de York var, İtalya'da Venedik var. Genelde uygulama, şehrin ilk çekirdeği ya da kenardaki tarihî bir mahallenin korunması şeklinde yapıldı.

Hausmann

Peki, efendim, 1860'taki Hausmann olayına ne diyorsunuz? Bakın, genellikle mimarlarımızın düştüğü hata da bu. Gerçekten en ekstrem mimari olayı, 1860'larda Paris'in Hausmann'ın eliyle yıkılıp yeniden yapılmasıdır. Mimarlarımız bugünkü tahribata örnek olarak bunu gösterirler. Derler ki: "Orada da oldu." Bu iki olay birbirine benzemiyor. Bir kere 1860 mimarisi bir sanat hadisesidir. İki sebepten. Üslupta romantiktir. Binalara verilen formlar bir sanat eseri mahiyetindedir. İkincisi, kullandıkları malzeme kesme taş ve dökme demir gibi soylu malzemelerdir. Bugün o binaların bile korunması hukuki bir mecburiyettir. Ayrıca Hausmann bile Paris'te üç bölgeyi olduğu gibi korumuştur. Quartier Latin, Montmartre ve Paris adası, yani Seine adası...

Yanlış hatırlamıyorsam, Le Corbusier de Paris'te geniş çaplı bir yıkım düşünmüştü.

Düşündü ama karşısına o duvar çıktı. Sadece Corbusier değil, Cumhurbaşkanı Pompidu bir laf etti 1960'lı yıllarda. "Paris'in otomobile ayak uydurması lazım" dedi. Kültürlü çevrciler dediler ki, "Hayır, otomobilin Paris'e ayak uydurması lazım!"

Biz de şehirler otomobile ayak uydurdu.

Tabii, şimdi oraya geleceğim. Bak bu nasıl başarılı oldu. Birincisi kültür kültür şuuru vardı. İkincisi kültürün devamlılığı vardı. Batı kültürü karakteristik çizgisini sürdürüyor. Grek ve Roma medeniyetlerinin üstüne Hıristiyanlığın da eklendiği değer yargılarından oluşmuş manevi bir yapı var ve değişmedi. Bugün hala devam ediyor. Bizim de dâhil olduğumuz Doğu'da, çok iyi bildiğiniz gibi değerler tahrip edildi. Onun yerine Batı'nın erdemleri de gelmedi. Bütün Doğu toplumları bir kapıdan diğerine giderken ortada kalmış oyun çocuğu gibidir. Bütün ahlaki temelini kaybetmiş, neye inanacağını, neyi güzel bulacağını bilemez halde. Eski, onun gözünde köhnedir, demodedir. Teknik de dâhil yeni olan her şey güzeldir. Böyle bir değişime inanmış insan, elbette şehrini de kurtarmazdı. Şimdi sadece İstanbul'da ya da büyük şehirlerde binaların korunması meselesi karşısında değiliz. Anadolu'da ev hanımı Selçuk sahanını veriyor, yerine naylon sepet alıyor. Bir asistan bayan arkadaş var, evlere kolay girip çıkabiliyor. Anadolu'da pek çok kasabada görüşmek için içeri girdiğinizde, hanımların geleneksel biçimde döşenmiş odalarının kapılarını görünmesin diye çekip Kapalıçarşı mobilyasıyla, plastik eşyalarla döşenmiş odaya buyur ettiklerini söylüyor. Dehşet bir şey, yıkılan şehir değil; bir değerler manzumesi gü-rül gü-rül çöküyor.

Devamlılık Şuuru

Kültürde devamlılık şuurunu kaybetmişiz. Devamlılık sizce niçin bu kadar önemli?

Ruh sağlığı için. İnsanın bir şeye bakarken bir dalda durması lazım. Etrafa bakarken daldan dala değiştiniz mi ne olur? Doğu sentez yapamadı. Batı o sentezi başarmış, kültürle teknolojiyi birleştirmiştir. Doğu kültürünü kaybettiği için elinde tekniği birleştirecek hamuru kalmadı.

Bu modernleşmeyi, çağdaşlaşmayı Batılılaşma olarak algılamamızın bir sonucu olarak değerlendirilebilir mi sizce?

Evet, Batı'yı Batı yapan erdemleri değil, yüzeysel yanını, kolay yanını aldık. Bir İngiliz amirali var, Adolphus Slade. II. Mahmut döneminde donanmanın ıslahı için getirilmiş. Hatıratını yazmış, bizim İstanbul Kütüphanesi'nde orijinali de var, Türkçesi de. Nasılsa 1930'lu yıllarda tercüme edilmiş. Slade enteresan bir olay anlatıyor. Haliç'teki kalyonunda bir gece bir davet düzenlemiş. Padişah başta olmak üzere Osmanlı devlet ricalini çağırılmış. Padişah kendisi gitmemiş ama sadrazam ve reisülküttap dâhil, herkesi yollamış bizimkiler gelmişler, sırtlarında kürkleri-henüz kıyafet değişikliği yapılmamış ve başlarında kavukları... Öbürleriyle arka güvertede oturmuşlar. Yabancılar, elçilik mensupları madamlarıyla gelmiş. Kadınların tuvaletlerinin üstleri, bizimkilerin de dehşetten gözleri açık. Hayatlarında ilk defa görüyorlar. İki ayrı dünyanın bir araya geldiği ilginç bir sahnedir bu. Daha önce hiçbir Osmanlı devlet adamının bir ecnebi kadımla yan yana oturduğunu zannetmiyorum.

Nefis bir film olabilir:

Evet, bizimkiler göz ucuyla madamlara bakıyorlar. Sonra müzik ve dans. Bizimkiler sadece seyrediyorlar, hayretler içinde... Hemen buraya Baron de Tott'un hatıralarından bir pasaj sıkıştırayım. Baron, bir Türk dostunu Fransız sefaretindeki bir baloya götürüyor. Türk "Sefir bunlardan hangisidir diye soruyor?" diye soruyor. Herkes dans etmektedir. Baron da gösteriyor "Şu dans eden kişi büyükelçidir" diye. Bizim ki hayretler içerisinde diyor ki: "Nasıl? Kendisi mi oynuyor? Niçin başkalarını oynatmıyor?" Görüyorsunuz, zihniyet ne kadar farklı. Şimdi o geceye, Slade'in kalyonuna dönelim. Aşağı iniliyor, ziyafet verilecek. Sofraya oturuluyor. Gümüş çatal kaşık düzeni var tabii. Bizimkiler ömürlerinde ilk defa çatal kullanacaklar. Hep beraber göz ucuyla yanlarındakilere, karşılarındakilere bakıyorlar ve takriben bu işi beceriyorlar. Amiral bunu göz ucuyla takip ediyor. Hâtıratında ne diyor biliyor musunuz? "Eyvah, bu Türkler sonunda Batı'yı taklit edecekler, Batılılaşacaklar. Fakat Batı'yı Batı yapan çalışma disiplini, şehir düzeni, nizamı gibi kavramlara değil, eğlence gibi, dans gibi işin yüzeysel kısımlarına rağbet edecekler ve o şekilde Batılılaşacaklar." Bu bir kehanettir, evet.

Böylece kendi kimliğimizden soyunduk, Batı'yı en yüzeysel taraflarıyla taklit etmeye çalıştığımız için, Batılılaşamadığımız gibi, Doğunun erdemlerini de kaybettik. Süreklilik yok

oldu. Şimdi siz kendi imkânlarınız ölçüsünde kaybettiğiniz bu sürekliliği yeniden tesise çalışıyorsunuz. Tarihî yapıların çevreleriyle birlikte kurtarılması şeklinde saygıya değer bir gayret içindediniz.

Sağolun!

Bina ve İnsan

Bu gayretiniz, kaybettiğimiz devamlılığı belirli ölçüde de olsa, yeniden yakalama çabası olarak değerlendirilebilir mi?

Tabii, çünkü hayatımda gördüm ki, bu standartlaşma insanların ruhlarını da katılaştırıyor. Birbirine eşit, hiçbir derinliği olmayan, hiçbir sevecenliği kalmamış bir insan tipi görüyorum. Su nasıl konulduğu kabın şeklini alırsa, insan da yaşadığı şehre göre bir ruh kazanıyor. Bu kesin bu beni ürküttü. Annemden dinlediğim dünkü Türkiye'nin bir insan malzemesi vardı. Birincisi çoktan gitmiş. Benim hayatımdakinin bile yarı yarıya eriyip gitmesi beni dehşete düşürdü. Anladım ki, insan ruhuyla yaşadığı bina arasında çok sıkı münasebet var. Bunun için elimden geldiğince, mümkün olduğu kadar eski çevreleri korumaya çalışıyorum. Yaptığım sadece bir görüntü kurtarması değil. Ruhları kabil olduğunca kurtarmak gereğini belirtmek istiyorum, sonuçlarını da görüyorum. Şimdi Soğukçeşme Sokağı, İstanbul'da apartman bulunmayan tek sokak. Süleymaniye'de de tarihi sokaklar var ama iki bina eski, dört bina yeni. Biz burada, olmadı, hepsini söktük, yeni baştan yaptık. Hiç sökmemeyi tabii tercih ederdik, ama enkaz haline gelmişti. Şimdi bakıyorum, akın akın insanlar geliyor ve Soğukçeşme Sokağı'na, yüzlerine bakıyorum, pembe çiçekler açıyor. Yabancılar geliyor, onlar için de büyük sürpriz. Çünkü havaalanından şehre gelinceye kadar, kaskatı beton kesilmiş, hem de en çirkininden beton kesilmiş bir dünyadan geçiyorlar. Soğukçeşme bu yüzden onlarda şok etkisi yapıyor. Orada geçirdikleri günler zarfında dünyanın değişik bölgelerinden gelen insanların sabah kahvaltısında üç beş masalık bir küçük salonda buluşunca birbirleriyle dost olduklarını görüyorum. Adres veriyorlar, sonra yazıyorlar. Yani bina sevgi üretiyor.

Amacım bu.

Bina ile insan arasındaki ilişkiyi yeniden tesis ediyorsunuz.

Olabildiğince. Ama bu bir örnektir ve örneklerin çoğalması en büyük dileğimdir.

Yani asıl kaygınız, çevrenin yanı sıra...

İnsan da...

İstanbul'da herhalde belirli yerlerde yapılan bu çalışmalar tarihî sürekliliği belirli ölçüde bile olsa sağlamak için yeterli değil.

Değil, hiç değil.

Peki, Türkiye çapında düşünüldüğü zaman ne yapılmak gerekir?

Bir şey yapılamıyor. Çok menfi unsurlar var. Yani bir nehirde birkaç kişi yukarı doğru kürek çekerken, nehir bütün hızıyla aşağı doğru akıyor.

Bürokrasi...

Yooo, evvela nüfus olayı var. Bir on olunca bütün ilişkiler değişiyor, değil mi? Bir metrekareye düşen insan sayısı meselesi bu. Nüfus sel gibi her şeyi eziyor. Çok katlı, alelacele yapılmış binalar başrole geçiyor. İkincisi kültür depremi artarak devam ediyor. Televizyon çok menfi bir rol oynuyor.

Ne gibi efendim?

Yerli, güzel, derinliği olan hiçbir şey vermiyor. İkiye ayırım yayınları. Büyük ölçüde Batı'nın en kötü ürünlerini odanın içine bozuk sebze gibi boşaltır gibi aktarıyor. Yerli yapımlar da maalesef çok kalitesiz. Televizyon her şeyi bozmakta şimdilerde başrodedir. Bu böyle olduğu sürece sanat ürünlerinin çoğalması imkânsız. Bir kitabı kaç kişi okuyor Türkiye'de? Ama öbürünü otuz milyon kişi seyrediyor. Demek ki nüfus bir, kültür sarsıntısının devamlılığı iki, politikacıların, imarcıların uzun vadeli, köklü tedbirler yerine, göz alıcı, fakat yüzeysel ve çabuk sonuç veren tedbirlere iltifat etmeleri, üç... Hiç kimse kendi döneminde bitmeyecek, haleflerine bırakacağı bir işe girişmeyi akıllıca bulmuyor.

Bıraksa bile gelen uygulamıyor zaten.

Uygulanamıyor. Kıymeti bilinmiyor. Adını bile anmıyor. Çeşitli faktörler var. Sonuç değişmiyor. Hiç kimse uzun vadeli imar politikalarına girmiyor. Boğaz'da trafik mi tıkanı, önüne bir beton yol atarım, altı ayda taşıtları harıl harıl geçiririm, herkesin duasını alırım zihniyeti...

Yalnız hızlı nüfus artışı ne kadar uzun vadeli olursa olsun bütün programları kısa sürede alt üst etmiyor mu?

Ama bununla da savaşmak gerekir.

Pek savaşılıyor olmalı.

Yüzeysel ve çok geçici tedbirler baş tacı ediliyor. İstanbul'da hiç değilse on senedir metronun lüzumu konuşuluyor. O zaman başlansaydı, şimdi bitmişti. Hayır, onun yerine Şişhane'de altı üstlü otoban yollar, Boğaziçi'nde kazıklı yollar... Boğaz yetmedi. Geçenlerde baktım, canım Eyüp Camii'nin kenarından zincir gibi, tırtıl gibi bir beton hat çekilmiş. Tarihî bir köşeye bu yapılmaz. Çünkü o da dolacaktır. O itibarla, demin de dediğim gibi, yetki makamları, uzun vadeli tedbirler yerine, seçimlerde hemen meyvesini verecek, kendini gösterecek kısa vadeli icraata itibar etmeleri, tarihî çevrenin korunmasında en büyük engellerden biridir.

Efendim, bizim sormadığımız, sizin eklemek istediğiniz bir husus var mı?

Yok, aşağı yukarı hepsini konuştuk.

Çok teşekkür ediyoruz.

II. ABDÜLHAMİD DEVRİ EĞİTİM POLİTİKALARI VE DERS KİTAPLARININ ÇOCUK EĞİTİMİNE ETKİLERİ

Merve Buşra GÖÇEN*

Bursa Uludağ Üniversitesi

Osmanlı modernleşmesi denildiğinde her ne kadar 18. Yüzyıl dile getirilse de belirli bir zaman aralığını işaret etmek pek mümkün değildir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde değişim süreklilik gösteren bir olgu olmuştur. Bu sebepten değişim ihtiyacı, 18. Yüzyıl'da ani bir kırılmayla gerçekleşmiştir demek yerine, fark edilir bir hız kazanmış ve devlet idaresince de hissedilmiştir diyebiliriz. Çünkü bu yüzyıldan çok daha evvel edebiyat, askeri düzen ve toprak sistemi gibi alanlarda neredeyse her yüzyılda değişim kendisini göstermiştir.¹ Değişimlerin 18. Yüzyılda hissedilir olmasının pek çok sebebi vardır. Yapılan savaşlar ve elde edilen neticeler mevcut durumu sorgulamaya başlamış, sefirlerin özellikle Avrupa için yaptığı gözlemler merak uyandırmış ve yüzyılın okuryazarları başta yabancı dil öğrenerek kendilerini geliştirmeye ve aydın denilebilecek bir zümreyi meydana getirmiştir. Dil öğrenimi beraberinde yabancı kaynakların çevirilerini getirmiş, çevirilerden elde edilen bilgiler ise kendi devletini yabancı devletler ile kıyaslamaya götürmüştür. Elbette bu kıyaslama yalnızca kendi aralarında yaptıkları bir yargılama olarak kalmamış, değişimin de fitilini ateşlemiştir. Osmanlı Devleti'nin savaşlardan üst üste aldığı yenilgiler neticesinde, modernleşme ilk olarak kendisini askeri alanda göstermiştir. Ancak malumdur ki askeri alan denildiğinde kastedilen yalnızca ordu ve düzeni değildir. Cepheye gidecek doktor ve sevkiyat için yol yapacak mühendis gibi pek çok alanda donanımlı insana ihtiyaç vardır ve modern anlamda eğitilmeleri gerekmektedir. Bu ihtiyaçların ortaya çıkmasıyla beraber modernleşme ve gelişme eğitim alanına da sirayet etmiştir. Tanzimat Döneminde eğitim artık devletin bir sorumluluğu olmuştur. Çünkü devletin yavaş yavaş kötüye giden durumunun eğitilmiş bir toplum, dolayısıyla eğitilmiş devlet adamları ve memurları ile düzelebileceği düşünülmüştür. Bu sebepten eğitime siyasi ve sosyal anlamların da bu dönemden itibaren yüklendiği söylenmektedir.

19. yüzyılda her geçen gün içte ve dışta karşılaşılan pek çok problem sebebiyle devlet, değişim sürecindeki toplum üzerinde bir kontrol mekanizması kurmak istemiştir. Bunu da siyasi ve sosyal anlamlar yüklediği eğitim vasıtasıyla gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Tanzimat ile başlayan bu kontrol, Meşrutiyet ile beraber had safhaya ulaşmıştır. Dönemin Padişahı

Sultan II. Abdülhamid, modernleşmeyi benimsemiş ancak bunun kendisinin uygun gördüğü şekilde gerçekleşmesini istemiştir. Bu sebepten dönemin eğitim politikaları, ders müfredatları, basındaki çocuk yayımları ve ders kitaplarının içerikleri devletin uygun gördüğü şekilde hazırlanmıştır. Çalışmamızda, Tanzimat'la beraber yoğun bir şekilde duyulan modernleşme ihtiyacının ve beraberinde getireceği düşünülen muhalefet endişesinin Meşrutiyet döneminde eğitim politikalarını nasıl etkilediği, bu ikilemin okul ders kitaplarına nasıl yansıdığı sorularına dönemin eğitim faaliyetleri ve ders kitaplarından örnekler incelenerek cevaplar aranacaktır.

Sözlük anlamı “düzenlemek, ıslah etmek” olan tanzim kelimesinin çoğulu olan Tanzimat, literatürde “mülki idareyi ıslah ve yeniden organize etme” anlamında kullanılır, ayrıca bu düzenlemelerin yapıldığı dönemi de nitelendirir.² Ancak ıslah düşüncesi ve yeniden bir düzenlemeler yapma isteği de bir anda ortaya çıkmamıştır. Tanzimat ilan edilinceye kadar geçen süreçte, özellikle 18. Yüzyılda bu düşünce ve isteklerin alt yapısı oluşmaya başlamıştır. Sultan Selim, savaşlarda alınan yenilgiler neticesinde başta askeri alanda olmak üzere pek çok reformu hayata geçirmiştir. Kara ve deniz harp okulları eğitilmiş subaylar yetiştirilmesi amacıyla onun döneminde faaliyete başlamıştır.³ Eğitim alanında önemli yenilikler yapan padişahlardan biri de Sultan II. Mahmud'tur. Eğitim alanındaki eksiklikleri en başta yine askeri olarak ele alsa da daha sonra imparatorluğun dört bir yanına ulaşacak rüstiye okulları onun saltanatı zamanında planlanmıştır. 1827 yılında pek çok muhalefete rağmen Fransa'ya öğrenciler göndermiştir. Müslüman tebaa arasında yabancı dil sıkıntısı yaşandığını fark etmiş ve açtığı tıp mektebinde Fransızca'yı zorunlu ders olarak okutmuştur. Avrupa'ya gönderilen öğrenci sayısı giderek artış göstermiş ve bu öğrenciler döndüklerinde İmparatorluğun kaderini değiştirecek roller üstlenmişlerdir.⁴ Ancak Tanzimat döneminde eğitim faaliyetleri istenilen düzeye ulaşamamıştır. Sultan Abdülmecid, 1845 tarihli bir hattı hümayunda devletin bu yöndeki girişimlerinden o zaman askeri alan dışında başarı elde edilememiş olmasından üzüntü duyduğunu belirterek halkın cehaletini gidermek ve dini uygunluğu kadar dünyadaki gelişmeleri de dikkate alan ve ülkenin

* Bursa Uludağ Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, mervegocen94@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İletişim Yay., 2005, s.14.

² Ali Akyıldız, “Tanzimat”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 40, 2011, s.7.

³ Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Arkadaş Kitapevi, Ankara 2015, s.47-56.

⁴ Bernard Lewis, A.g.e., s.117-119.

hemen bütününe yayılmış bir eğitim sistemi gerekliliğine dikkat çekmiştir.⁵ 1869'da Safvet Paşa'nın eğitim nazırlığı sırasında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bütün eğitim sistemi bir düzene konmak istenmiştir. Bu nizamname ile eğitim üç dereceye ayrılıyordu; ilki sıbyan ve rüştiye, ikincisi idadi ve sultani ve üçüncüsü Mekatib-i aliye denen yüksekokullardı. Buna karşılık orta öğretimde Osmanlıcılık politikaya hizmet edecek ve eden bir eğitim kurumu da kurulmuştur: Mekteb-i Sultani. Eğitim temelde Fransızca fakat Türkçe dersler de vardı. Okulun hedefini uzun vadede gerçekleştirebildiğini söyleyebiliriz. Her dinde ve dilde Osmanlı aydını yetiştirmiştir.⁶

II. Abdülhamid'in tahta çıkması ile başlayan Birinci Meşrutiyet dönemi, hem kısa soluklu bir dönem olması hem de içte ve dışta pek çok problem ile uğraşılması sebebiyle eğitim faaliyetlerine fazla zaman ayrılamamıştır.⁷ Ancak aynı şey II. Abdülhamid saltanatının tamamı için geçerli değildir. Her ne kadar baskıcı ve kontrollü bir tavır takındığı düşünülse de, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi dönem boyunca hassasiyetle uygulanmaya çalışılmıştır. Devlet okulları yalnızca merkezle sınırlı kalmayarak ülkenin başka pek çok yerlerinde idadiler, meslek okulları ve ticari mektepler olarak açılmıştır. Açılan bu yeni okulların bir ihtiyacı olarak öğretmen okullarında da artışlar yaşanmıştır. Bu dönem devlet okullarına alternatif olarak özel teşebbüs ile kurulan okulların da revaçta olduğu ayrıca belirtilmektedir.⁸ Birinci Meşrutiyet döneminden sonra 1878 ile başlayan ve Mutlakiyet olarak adlandırılan dönemde eğitim faaliyetlerine hız verilmiştir. Bu dönemin eğitim modernleşmesinde Tanzimat'tan ayrılan yanı, okullaşmanın sadece merkezde kalmayıp imparatorluğun en ücra köşelerine kadar yayılmasıdır. Devrin eğitim açısından bir diğer önemli özelliği, özel okulların altın çağı olmasıdır. Darülmualimin okullarının sayısı bu dönemde 31'e çıkmıştır. Şam, Bağdat, Erzincan, Edirne, Manastır ordu merkezlerinde birer harbiye, Şam'da tıp mektebi açılmıştır. Mülkiye, hukuk ve ticaret mektepleri, idadiler okumuş insan gereksinimi dolayısıyla en revaçta olan eğitim kurumlarıdır. II. Abdülhamid kişisel olarak en çok Mekteb-i Mülkiye'ye önem vermiştir. Ayrıca dönemin en çok yaygınlık kazanan Orta öğretim kurumu rüştiye okulları, 1879-86 yılları arasında illerde 119, İstanbul'da 17 tane olmak üzere artış göstermiştir.⁹ 1880'lerdeki eğitim tablosu biraz daha değişmektedir. İstanbul'da değişik alanlar için 12 büyük okul kurulmuştur. 20 erkek 9 kız 8 askeri ve 1 bahriye rüştiyesi düzenli eğitim veren okullar olarak

karşımıza çıkmaktadır. Rüştiye programlarında ise ağırlık din derslerindedir.¹⁰

II. Abdülhamid, devletin bekasını korumak ve dağılmayı kesin olarak önlemek, mutlak bir otorite sahibi olmak ve devleti geleneksel gücüyle ayağa kaldırmak için elinden gelen bütün imkânları seferber etmiştir. Bunun için devletin imkânları ölçüsünde bir devletçilik ve merkezîyetçilik inşa etmeye gayret etmiştir.¹¹ Ancak saltanatının onuncu yılından sonra İslâmî kökenli kavramlar ve sözcükler giderek ağırlaşan bir tonda ve sistemli biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Dönemin anahtar sözcüklerinden biri ahlâk olmuştur.¹² Bu sebepten, II. Abdülhamid dönemi eğitim anlayışının önemli özelliklerinden biri olarak, gelenek ve modernitenin bir arada yürümüş olması gösterilmiştir. Bu çelişkinin ders kitaplarına da doğal olarak yansması olmuştur. Ders müfredatlarında din ve ahlak dersleri ön plana çıkmış olsa da bunların yanında coğrafya, tarih, hesap, hendese, resim, sağlık, Türkçe, Arapça ve daha sonra Fransızca da dâhil olmak üzere pek çok konuda eğitim verilmiştir. Ama unutulmamalıdır ki, bu derslerde okutulan her kitap Maarif Nazırlığının denetiminden geçmiş ve zararlı görülenleri sansürlenmiştir.¹³ Ders kitaplarının hazırlanması ve merkez tarafından düzenlenerek kontrol edilmesi Osmanlı Devleti'nin hep gündeminde olmuştur. Kitapların hem geleneksel çizgiden çıkmaması hem de bireylerin modernleşme sürecine adapte olacak entelektüel gelişimlerinin desteklenmesi amaçlanmıştır. Bunların yanında devletin kendi meşrutiyetini güçlendirmek için okul ders kitaplarını aracı olarak gördüğü de inkâr edilemez bir gerçektir.¹⁴

Tanzimat döneminden önce modern anlamda ders kitapları mevcut değildi. Sıbyan mekteplerinde esas metin Kur'an'dı. Bunun yanında Birgivi Mehmed Efendi'nin (1520-1573) Elifbâ cüzü okutulmuştu.¹⁵ Matbaa-i Âmire'de ilk yayınlanmış eserler arasında Farsça- Osmanlıca, Arapça – Osmanlıca sözlükleri, gramer kitapları, dini bilgileri içeren eserler veya Deniz – Kara Mühendishânesi okulları için gerekli olan, bir kısmı yabancı dilden çevrilmiş kitaplar bulunmaktaydı.¹⁶ Tanzimat'tan itibaren sivil nitelikteki okullar için de ders kitapları hazırlama teşebbüslerine başlanmıştır.¹⁷ 1869 Maârif Nizamnamesi ve özellikle 1870 Telif ve Tercüme Nizamnamesi, modern anlamda ders kitaplarının basılmasında ve batı dillerinden daha fazla çeviri yapılmasında başlıca etkenler olmuşlardır.¹⁸ 1839'dan itibaren, ders kitaplarının hazırlanmasında, ilgili devlet kuruluşlarıyla bağlantı içerisinde

⁵ Namık Sinan Turan, "Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Eğitim İdeolojik Dönüşümüne Dair Gözlemler", *Folklor/edebiyat*, Cilt:14, sayı: 55, s.115.

⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.189-190.

⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi Yay., Ankara 2008, s.223.

⁸ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003, s.97.

⁹ A.g.e., s.97-98.

¹⁰ A.g.e., s.105.

¹¹ Mustafa Gündüz, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 6, sayı 12, 2008, s.244.

¹² François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Homer Kitapevi, 2003, s.267.

¹³ Nuri Doğan, *İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yay., İstanbul 1994, s.35-38.

¹⁴ A.g.e., s.47.

¹⁵ Yahya Akyüz, A.g.e., s.183.

¹⁶ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim, Maarif Vekâleti*, İstanbul 1943, s.184-185.

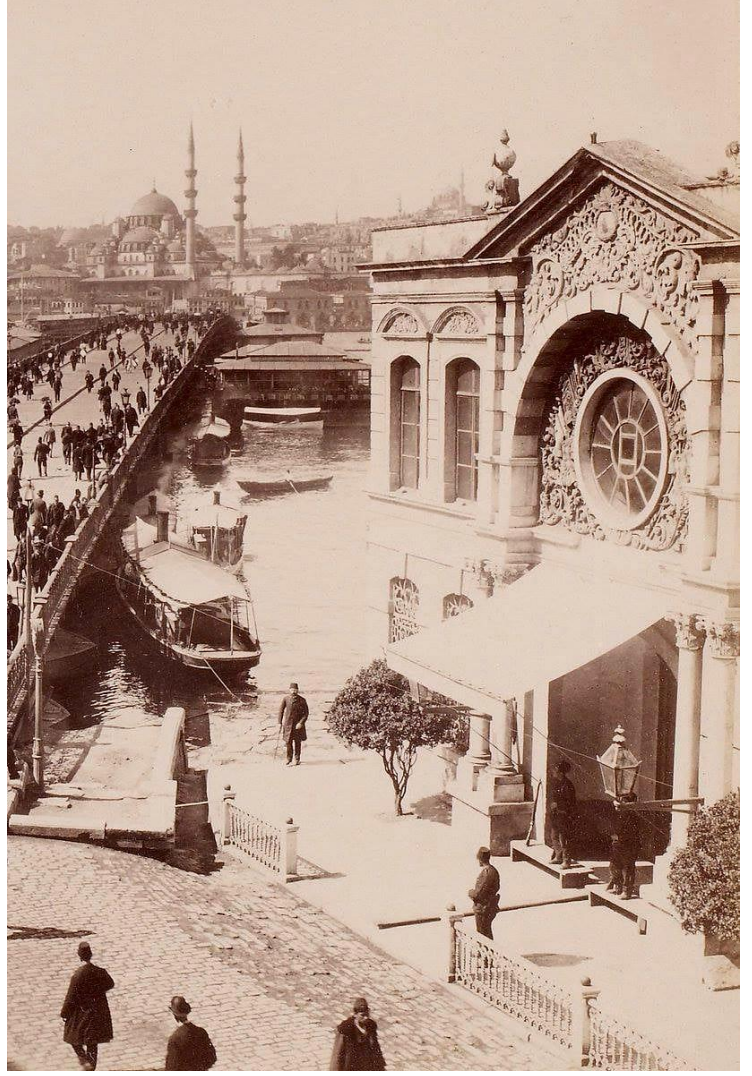
¹⁷ Yahya Akyüz, A.g.e., s.184.

¹⁸ *Düstur' Cüz-i Sâni*, İstanbul 1289/1872-1873, s.231-244.

olunmuştur. Diğer taraftan ilk birim ile ders kitapları üzerindeki incelemeler, gerçekte, devletin her köşesinde giderek daha fazla sesleri duyulan muhalefetin yayınlarını denetlemek ve etkilerini sınırlamak amacını güttüğü söylenebilir. Tanzimat dönemindeki ilköğretim anlayışını sergilemesi açısından, Sadık Rifat Paşa'nın (1807-1856) kaleme aldığı ve sıbyan mekteplerinde ders kitabı olarak okutulan Ahlâk risalesi örnek olarak gösterilebilir.¹⁹ Gerek geleneksel sıbyan mektepleri gerekse modern iptidailer için hükümetin izniyle yayınlanan ilk ders kitaplarından biri Ahlâk risalesiydi. 1847'den 1870'lere kadar tüm Anadolu ve Rumeli'deki sıbyan ve iptidai mekteplerine dağıtılan Ahlâk Risalesi, Tanzimat dönemindeki ilköğretim politikasında ahlak eğitiminin yerini göstermesi açısından iyi bir örnek niteliğindedir.²⁰

Eserde, ilkokul düzeyindeki çocuklara hitaben, yapılması hoş karşılanan ya da karşılanmayan birtakım davranışlar izah edilmiş ve bununla ilgili örnekler verilmiştir. Bu davranışların ise toplumsal düzen ve denetimi sağlama noktasında din, akıl ve insanlık başlıkları altında değerlendirilmiş olması dikkat çekicidir. İlimin ne kadar gerekli olduğu hakkında verilen örnekler, itaatsizliğe neden olan ve utanma duygusuna yol açan cehaletten kurtulmak için verilen örnekler, toplumsal denetim ve düzenin korunması hedeflenerek verilmiştir. Sadece dini gerekçeleri vermek yerine din-akıl dengesini oluşturmaya yönelik bir usul benimsenmiştir. Ahlak risalesi, Tanzimat ile başlayan modern-geleneksel çatışmasının, ders kitaplarındaki erken bir örneği olarak görülebilir. Din ve akıl dengesini sağlayarak cehaletten kurtulmanın, ama bunu yaparken de geleneksel hayatın değerlerini devamlı göz önünde bulundurmanın, öğrencilere devamlı hatırlatılması çatışmanın bir göstergesidir.

Meşrutiyet sonrasında, derslerde onaylanmış kitap ve risalelerin dışında bir tedrisatın uygulanmaması konusunda sık sık uyarılarda bulunulmuş ve aksi halde birtakım yaptırımlar gerçekleştirilmiştir.²¹ Her ne kadar baskıcı ve kontrollü bir tavır takınıldığı düşünülse de, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi dönem boyunca hassasiyetle uygulanmaya çalışılmıştır. Öyle ki dönemin yönetiminin, bütün okullardaki ders içeriklerini sıkı bir biçimde kontrol altında tutma kaygısı, okul kitaplarının basılması işini hızlandırmıştır. Ayrıca bu dönemde, öğretmenlerin kitap müfredatının dışına çıkması ve kendi inisiyatifleri ile herhangi bir eğitim faaliyetine başlaması durumunda, şüphe uyandıracaklarından derhal takibe

alınacakları uyarısı sürekli gündemde olmuştur.²² Denetimlerin ne düzeyde olduğunu kavrayabilmek için münferit iki olay örnek olarak gösterilebilir. İlkı Biga Mekteb-i İdadisindeki bir uygulamadır. Mektepte ödül töreninde dağıtılmak üzere nezaretçe gönderilen kitapların değiştirilerek, yerine sakıncalı kitapların koyulduğu ihbarı üzerine dağıtımları yasaklanarak hemen inceleme başlatılmıştır.²³ Bir diğer örnek ise Beşiktaş Mekteb-i Rüştıyesi Müdürü Edip Efendi'nin kadınlara yönelik yazdığı ve kendi eseri olan 'Hanımlara Münşaat' adlı kitaptır. Bu kitap da İçeriği nazırlıkça sakıncalı bulunduğundan yasaklanmıştır.²⁴ Sultan II. Abdülhamid, esasında devletin eğitim düzeyini, dönemine göre (1876-1909) epey yol kat etmiş dünya eğitimleri seviyesine getirme amacıyla hareket etmiştir. Ancak erişilmesi hedeflenen böyle bir düzeyin, aynı zamanda tebaada ahlaken bozulmalara sebebi-

¹⁹ Sadık Rifat, Risale-i Ahlak, 1263/1847.

²⁰ Arzu M. Nardoğan, "II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Okullarındaki Ders Kitapları ve Tarih Öğretimi", Türk Tarih Öğretimi Dergisi, 2014, s.87.

²¹ Nuri Doğan, A.g.e., s.49.

²² Mahmud Cevad, Umumiye Maarif-i Nezaret Tarihçe-i Teşkilat ve İcraati, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2001, s.223-244.

²³ B.O.A., MF.MKT., 427-51, 12 Aralık 1898 M./28 Recep 1316 H.

²⁴ B.O.A., MF.MKT., 652-51, 14 Ağustos 1902 M./ 09 Cemazıyelevvel 1320 H.

yet verebileceği endişesi, müfredatın ahlak ve din eğitimi açısından yoğunluk kazanmasına yol açmıştır.²⁵ Fakat bütün bu endişeye rağmen, müfredatta yer alan coğrafya, tarih, hesap, sağlık, Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Fransızca gibi pek çok alanda da kitaplar basılmış ve okutulmuştur. Bu gelişmeler dikkate alındığında, 1876-1909 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin modernleşme anlamında ders kitaplarının eğitimdeki rolünden etkin bir şekilde faydalandığı söylenebilir.

Ders Kitaplarının işlevi ve içerikleri hakkında bilgi sahibi olabilmek adına, müfredatta yer alan iki kitap incelenerek değerlendirilmeye çalışılmıştır.²⁶ Bunlardan ilki Mehmed Arif'in Muhtasar Avrupa Coğrafyası adlı ders kitabıdır. Eser, Mehmed Arif'in hicri 1318 (1900/1901) yılında rüştiye ve idadi mekteplerinin üçüncü sınıflarında okutulmak üzere, maarif nezaretinin izin ve girişimleri ile basılmış kitabıdır.²⁷ Mehmed Arif, sonraki yıllarda da coğrafya üzerine başka ders kitapları kaleme almış ve bu eserleri de müfredatta yer almıştır.²⁸ Muhtasar Avrupa Coğrafyasının içeriğine bakıldığında, Avrupa kıtasının coğrafi konumunu ayrıntılı olarak verdikten sonra komşularını da sıralamıştır. Avrupa kıtasında bulunan bütün ülkelerin tek tek mali durumları, iklimi, tabiatı, yetişen hayvanları ve tarım ürünleri, yaşayan insan ırkları, inanılan dinleri ve kurulan hükümetleri ile ilgili, genelde birer paragraflık bilgilendirmeler yapılmıştır. Bu bilgiler içinde dikkat çekici olarak, Avrupa'da yaşayan gayri Müslim halkların nüfuslarının verilmiş olması örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca mevcut hükümet sayısı da 18 olarak verilmiştir. Mehmed Arif'in eseri çok kapsamlı olmasa da, 19. yüzyılın sonunda genel hatlarıyla bir Avrupa Kıtası tanımı vermiş olması önemlidir. Özellikle de dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid tarafından, orta öğretim öğrencileri için sakıncalı bir hal aldığı düşünülen Avrupa ve etkileri düşünüldüğünde, inanılan dinler ve kurulan hükümetlerle ilgili verilen bilgiler dikkat çekicidir. Ancak bu eserin de Maarif Nezareti'nin izni dâhilinde basılmış ve okutulmuş olduğundan ihtiyatlı bilgiler içerdiği söylenebilir.

Dönem boyunca müfredatta yer alan Osmanlı Türkçesi dersi için örnek teşkil eden bir diğer eser Ali Nazima'nın (1861-1935) Lisan-ı Osmani adlı kitabıdır.²⁹ Kitap, Maarif Nezareti'nin 1300 tarihli ruhsatnamesiyle basılmıştır. Döneminin Osmanlı lisanı ile ilgili önemli bir eseridir. Yazarı Ali Nazima, 1881'de Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi Türkçe ve Arapça hocası ile 1885'te Mekteb-i Mülkiye'de Fransızca hocası yapmıştır. Ali Nazima ile ilgili önemli olan bir diğer nokta 1888'de Sultânî hocalarından Necib Bey ile beraber Mekteb-i Edeb adıyla özel bir okul açmış olmasıdır. Açıldıktan iki yıl sonra kız öğrenci de kabul etmeye başlayan Mekteb-i Edeb'in

asıl hizmeti, Arapça ve Farsça öğretmek üzere dershaneler açması olmuştur. Ancak Maarif Nezâret-i Tedkîk-i Müellefât Komisyonu üyeliğine getirilmesiyle okul 1890'da kapanmıştır. 1919'da Maarif Nezâreti Telif ve Tercüme Heyeti üyeliği de yapan Ali Nazima, hemen hemen her alanda ilk ve ortaokulların farklı sınıflarına göre 100'den fazla ders kitabı hazırlamış olup bunların bazıları çeviri-uyarlamadır. İrili ufaklı çok sayıda eser kaleme alan Ali Nazimâ, daha ziyade Fâik Reşad'la beraber hazırladıkları Mükemmel Osmanlı Lugatı ile (İstanbul 1319, 1320) tanınmıştır. Ancak Osmanlı dili ile ilgili ders kitabı olarak kaleme aldığı eseri Lisan-ı Osmanidir. Eser Osmanlıca gramer kitabıdır. Osmanlı dilinin içerisine Arapça ve Farsçadan geçmiş olan kelimeleri vermekte ve gramer kurallarını açıklamaktadır. Harflerin ağızdan çıkış şekillerinin nasıl olduğuna varıncaya kadar ayrıntılı bir anlatımı vardır.

Sultan II. Abdülhamid her ne kadar kendi kontrolünde de olsa modernleşmeye yönelik pek çok yeni adımlar atmış ve bunun için çeşitli yenilikler yapmıştır. Eğitim bu yenilikler içerisinde belki de üstünde en çok durulan alan olmuştur. Her ne kadar duyulan tedirginlikler sebebiyle müfredat sürekli bir değişim halinde olsa da en nihayetinde farklı görüşler ve muhalefet edecek bilgiler edinmenin önüne geçemeyecek kadar gelişim göstermiştir. Dönemin eğitim siyasetinin temelinde, devletin birliğini ve bekasını sağlamada yeni nesillere biçilen rolün etkili olduğu söylenir ve bu da yeni nesillerin yetiştirilmesiyle yürütülebilecek bir siyasettir. Bu noktada dönemi inceleyen hemen hemen herkes öncelikli amacım dine bağlılık olduğuna dikkat çeker. Çünkü devlet dönem boyunca dışarıdan gelebilecek herhangi bir saldırıda, asli unsuru olan Müslüman tebaayı korumayı tercih etmiştir. Bu tercih hazırlanacak olan ve de hazırlanan ders kitaplarında ve müfredatta etkisini hissettirmiştir. Ancak her ne kadar bu düşünce baskınlığını göstermiş olsa da dönemin genelinde pozitif bilimlere verilen önem yadsınamaz.

Çalışma boyunca, II. Abdülhamid devrinde kaleme alınmış olan pozitif bilimlerle alakalı iki kitap inceleyerek, dönemin yalnızca dini bir görünümü yansıtmadığını ortaya koymaya çalıştık. İncelemiş olduğumuz gerek coğrafya ve gerek dil kitapları iddiamızı destekler nitelikler taşımaktadır. Dönemin ahlak ve din eğitimine verdiği önem tartışmasızdır ki bunu incelemeye dâhil ettiğimiz bir ahlak kitabıyla da göstermiş bulunmaktayız. Dönemin kendi içinde bir modernleşme ve geneleğe bağlı kalma paradoksu yaşadığından daha evvel bahsetmiştik. Aslında eğitim siyasetinin özünde de iyi eğitim almış olmak ve ahlaklı olmak yeni nesillerin yetişmesinde önemli olan iki şart olarak yer almaktadır. Mevcut olan bu ikilik sebebiyle bir taraf olarak yaklaşmak yerine bir bütün olarak bakmak belki de anlamayı kolaylaştıracaktır.

²⁵ Selim Deringil, İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, Doğan Kitap Yay., İstanbul 2014, s.108.

²⁶ Ders kitapları, dönemin genelini değerlendirebilmek amacıyla, müfredatta uzun süre yer alan eserlerden ya da birden fazla kitabı okutulmuş olan yazarların eserleri arasından seçilmiştir.

²⁷ Mehmed Arif, Muhtasar Avrupa Coğrafyası, 1317.

²⁸ Bkz. Mehmed Arif, Tarz-ı Cedid Coğrafya-ı Umûmi- Avrupa Kısmı, 1327.

²⁹ Ali Nazima, Lisan-ı Osmani, Mahmud Bey Maatbasi, İstanbul 1302.

Aksaray Kazası Mekteb-i Rüşdi (Ortaokul) ve Mekatib-i İbtidaiyyesi (İlkokulları) Tevzi'-i Mükâfat Resmi (ödül dağıtım töreni). Kazadaki ortaokul ve ilkokulların talebe ve muallimleri 21 Haziran 1328 (4 Temmuz 1912) tarihli bu resimde görülmektedir. Fotoğrafın üstünde Hz. Ali'ye atfedilen, "Rutbetu'l-ilm a'le'r-ruteb: İlim Rütbesi Rütbelerin En Yüksekidir/Yücesidir" sözü mevcuttur. (Fazilet BERKSOY Arşivi)

Celal Öğretmen öğrencileriyle, 1960'lar (İbrahim ŞEN Arşivi)

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE İŞSİZLİĞİN ÖNÜNE GEÇMEK AMAÇLI OKUL KURULMASINA DAİR RAPOR

Betül ÇELİK*

Necmettin Erbakan Üniversitesi

İnsanların hayatları boyunca belirli merhalelerden geçerek belirli seviyelere ulaşmalarını sağlayan, devletlerin en önemli politikalarını oluşturan ve tarih boyunca insanoğlu için en önemli unsur, eğitimidir. Eğitim, insanı hem ilmi yönden hem de ahlaki yönden yetiştirmek için kullanılan en iyi araçtır. Tarihte insanoğlu çeşitli eğitim yöntemleri gerçekleştirmiştir.

İlk Türk devletlerine bakacak olursak eğitim töre yoluyla gerçekleşmiştir. Göçebe yaşam tarzı olan ilk Türk devletlerinde en önemli faktör bağımsızlık olmuştur. Bağımsızlıklarına çok önem veren Türkler, özellikle savaş konusunda çocuklarını çok iyi bir şekilde eğitmişlerdir. Savaş aletlerini kullanmayı, kendilerini savunmayı töre yoluyla öğrenmişlerdir. Meslek eğitiminde ise usta – çırak ilişkisi görülmüştür. Yine dini eğitimde Türklerin tek tanrı dinine ve şaman inancına bağlı eğitim sistemleri olduğu görülmüştür. Göktürklerle geldiğimiz zaman ilk yazılı kitabeleri burada görmüş oluruz. Orhun Yazıtları Türk hükümdarlarına öğütler vermiştir. Orhun Yazıtlarının ortaya çıkmasından ve içeriğinden anlaşılıyor ki Türklerde eğitime önem verilmiştir.¹ Tarihten günümüze kadar devletlerin gelişmesi için uygulanan pek çok politikada en önde gelen konu eğitim olmuştur. Devletler akliselim insanlara her daim ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyaç doğrultusunda aydın kesimin oluşması için gereken en önemli faktör eğitimidir. “Eğitim ne kadar üst mertebede ve kaliteli olursa yetişecek insan da o kadar kaliteli olur.” düşüncesi her devlette ve her millette egemen olmuştur. Bu düşünceler doğrultusunda Türk devletleri de eğitim konusunda ileriye dönük pek çok adım atmıştır. Örneğin Selçuklularda medreselerde verilen ilimlerin yanı sıra “ahilik” gibi çeşitli teşkilatlarla usta çırak ilişkisi içinde meslek eğitimi dahi yapılmıştır. Osmanlı Devleti’nde de eğitim devlet için en önemli unsur olmuştur. Osmanlı’nın kuruluşundan itibaren bütün padişahlar eğitime önem vermiştir. Fethedilen yerlerde öncelikle mektepler ve medreseler inşa edilmiştir. Pek çok Türk-İslam ülkesinden âlimler eğitim almaya ve eğitim vermeye Osmanlı yurduna gelmiştir. Bu durumda Osmanlı Devleti’nin isteği veyahut da Osmanlı Devleti’nin eğitime vermiş olduğu önem duyularak âlimler kendi isteği ile gelmişlerdir. Osmanlı Devleti’nde ilk

eğitim, mekteplerde verilmiştir. Mektepler günümüzün ilköğretim seviyesi ile eşdeğer olmuş ilk İslami eğitim mekânlarıydı. Burada okuma ve yazma dersleri alındıktan sonra öğrenciler medreselere giderlerdi. Medreseler ve mektepler Selçuklu Devleti’nin devamı olarak Osmanlı’da süregelenmiştir, lakin çeşitli yeniliklere uğramış ve zamanla modernleşme sürecine girmiştir. Belirli bölgelerde medreseler bulunmaktaydı fakat bu medreselerin seviyeleri farklı olmuştur. Medreselerde eğitim alan öğrenciler, seviyelerine göre devletin çeşitli kademelerinde yer almışlardır. Daha üst mertebelerde çalışmak isteyen veya ilim alanında kendisini daha da geliştirmek isteyen öğrenciler ise ilgi alanlarına göre dönemin büyük okullarının bulunduğu Konya, Kayseri, Edirne, Kırım gibi bölgelere gitmiştir.² Son derece olarak en büyük okulların olduğu İstanbul’da eğitim görmüş olurdu. Farklı bölgelerden gelen öğrenciler birbirlerinin örf, adet ve geleneklerini öğrenerek, sadece ilim öğrenmeyip kültürel alanda da kendilerini geliştirme olanağı bulmuşlardır. Eğitimde İslami ilimler ön planda bulunmuş, bununla beraber aklı ilimlere de yer verilmiştir. Eğitim dili olarak her ne kadar Arapça kullanılsa da konuşma dili her daim Türkçe olmuştur.³

Rönesans ve reform hareketlerinin sonucu olarak Avrupa’da öne kesilmeyen büyük bir ilerleme ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti ise 16. yüzyıldan sonra gerek savaşlardaki başarısızlıklar gerek anlaşmalarda yapılan hatalar ve bunlara ek olarak çıkan isyanlar ve iç karışıklıklar sebebiyle büyük bir gerileme dönemine girmiştir. Bu gerilemenin başlıca nedenlerinden biri eğitim sisteminin geri kalması olarak yorumlanabilir. Çünkü tımar sisteminin bozulması, yeniçerilerin isyanı gibi olaylar, bunların gelişim sürecinde eğitimin eksik verildiğini göstermektedir. Aynı zamanda Avrupa’nın coğrafi keşiflerle yeni yollar bulması ve Osmanlı’nın bu alanda kendini geliştirememesi eğitim alanında büyük bir eksikliğin göstergesi olarak yorumlanabilir. Osmanlı Devleti her zaman kendisini Avrupa’dan üstün görmüş, başarısızlıklarını ve gerileme dönemindeki olumsuzlukları görmezden gelmiştir.⁴ Genç Osman döneminde birtakım yenilik hareketlerine girişilmiş ise de bunlar Genç Osman’ın şehit edilmesi ile engellenmiştir. III.

* Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, celikbetul76@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Ak-saray Üniversitesi’nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu’nda sunulmuştur.

¹ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Pegem Akademi, 31. Baskı, s.6-12.

² Ejder Okumuş, Ahmet Cihan, Mustafa Avcı, Osmanlı Devleti’nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme, İstanbul, 2006, s.14.

³ Ejder Okumuş, a.g.e. s.26

⁴ Ali Akyıldız, Osmanlı Bürokrasisi Ve Modernleşme, 6. Baskı, İstanbul 2018, s.15.

Ahmet döneminde Lale Devri⁵ dediğimiz dönem yenileşme hareketlerinin resmen başlangıcı olarak kabul edilmiştir. III. Ahmet döneminde Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından Avrupa'nın ilerleyişi fark edilmiş ve Avrupa bir nevi taklit edilerek Osmanlı'nın eski ihtişamına dönmesi amaçlanmıştır. İlk olarak Yirmisekiz Mehmet Çelebi⁶ ve oğlu Sait Mehmet Efendi'nin Paris'e gönderilmesi ile beraber Avrupa'daki insanların neler yaptıklarına dair bilgiler edinilmek istenmiştir. Bu seyahat sonrasında Yirmisekiz Mehmet Çelebi bir sefaretname yazmış ve Batılılaşma anlamında bu sefaretnamenin büyük bir önemi olmuştur. Onun oğlu Sait Mehmet Efendi, İstanbul' a dönüşünde İbrahim Müteferrika'yla birlikte ilk defa Arap harfleriyle basım yapan matbaayı kurmuştur. Matbaanın gelişi ile beraber dini eserler dışında bütün kitaplar basılmış ve çoğaltılmıştır. Kitapların çoğaltılması bilgiye ulaşımı hızlandırmıştır. Eğitimdeki ilk ve en önemli yeniliğin bu yönde olduğu söylenebilir.

II. Mahmut döneminde pek çok yenilik hareketi ortaya çıkmıştır. Eğitimle ilgili doğrudan bir ıslahat yapılmamış olsa da asker eğitmek ve asker ihtiyacını karşılamak amacıyla Mekteb-i Fünun-ı Harbiye kurulmuştur.⁷ Eğitime ilk olarak askerlerden başlanmıştır. Osmanlı'da kuruluşundan itibaren en fazla önem orduya verilmiştir. Bunun dışında eğitimle ilgili ikinci önemli yenilik yabancı dil bilen Müslüman diplomat yetiştirmek amacıyla Tercüme Odası'nın kurulması olmuştur. Tercümanlar gayrimüslimlerden karşılandığı için pek çok sorunu da beraberinde getirmişlerdir. Abdülmecid, Mustafa Reşit Paşa'yı görevlendirmiş⁸ ve Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir.⁹ Tanzimat Fermanı'nın içeriği bakımından incelediğimiz zaman eğitimle ilgili hiçbir yenilik görülmemektedir. Lakin Tanzimat Fermanı'ndan sonra eğitime önem verilmiş ve bu konuda büyük adımlar atılmıştır. Öyle ki meslek okulları açılmış ve burada yetişen öğrenciler mesleklerine başlamışlardır. Bu dönemde kız öğrencilerin de eğitimlerine önem verilmiştir ve kız mektepleri açılmıştır. Bununla birlikte bu dönemde okulları bir arada tutmak, okul yönetimini buradan gerçekleştirmek ve Müslüman öğrencileri tek çatı altında toplamak amacıyla Maarif Nezareti kurulmuştur. Sultan Abdülhamid, eğitimde önde gelen isimlerden Mithat Paşa'yı sadrazam olarak atamıştır. II. Abdülhamid tahta çıktıktan kısa bir süre sonra ise Kanun-i Esasiye'yi yayınlamış ve Birinci Meşrutiyet'i ilan etmiştir. Kanun-i Esasi'de eğitimle ilgili pek çok hüküm bulunmaktadır, ancak bu dönemde eğitimle alakalı çok fazla yenilik yapılamamıştır. Bunun sebebi ise Osmanlı-

Rus Harbi'nin olması ve devletin büyük miktarlarda borçlanmasıdır. Bundan dolayı eğitime para ayırlanamamıştır. Lakin bundan sonraki dönemde eğitim alanında pek çok yenilik gerçekleştirilmiştir. Maarif-i Umumiye Nezareti Müfettişleri çoğaltılmış hem taşrada hem de merkezde Maarif Umumiye Nezareti Müdürlükleri açılmıştır.¹⁰ Bununla beraber sadece merkezde değil ülkenin her yerinde okullar açılmıştır.¹¹ Pek çok meslek ve sanat okulu açılmış ve ilk kez özel eğitimle ilgili okul olan sağır-dilsiz-körler mektebi bu dönemde açılmıştır. Kızların eğitimine önem verilmiş ve bu alanda gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bununla beraber bu dönemde mesleki anlamda pek çok okul açılmıştır. Ticaret Mektebi, Lisan Mektebi, Sanayi-i Nefise Mektebi, Hendese-i Mülkiye Mektebi, Lisan-ı Mekteb-i Fenni, Resim ve Mimari Mektebi, Ameli Ziraat Mektebi, Polis Dershanesi bunlardandır.¹² Bu okullarda her meslekle ilgili eğitimler düzenli bir şekilde verilmiştir ve devlet memurları da bu okulların neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu okullarda sağlıktan ziraata, kolluk kuvvetlerinden sanata, mütercimlikten mimariye her alanda eğitim verilmiştir.¹³ Askeri okulların başına Alman subaylar getirilmiştir. Üniversitelerde ise şer'i ilimler, hukuk, tıp, fen ve edebiyat fakülteleri oluşturulmuştur. Eğitim vermek amacıyla bölümlerde Avrupa'dan pek çok profesör getirilmiştir. Bu dönemde kız öğrencilerin eğitimlerine de önem verilmiş ve muallimler yetiştirmek amacıyla Kız Muallim Mektepleri kurulmuştur. Abdülhamid döneminde eğitim politikalarına farklı bir bakış açısı geliştirilmiş ve gençlerin işsizlikten kurtarılması için meslek lisesinin açılmasına karar verilmiştir. Osmanlı'da önceki dönemlerde loncalar vasıtasıyla devam eden usta-çırak ilişkisi sistemi, ekonominin bozulmasıyla sekteye uğramıştır. Ülkenin gerilemesiyle beraber de işsizlik alanında politika geliştirilmesi şart olmuştur. Bu konuda II. Abdülhamid döneminde Mehmet ve Haydar Efendiler tarafından hazırlanan bir layiha bulunmaktadır. 5 Nisan 1885 tarihinde padişaha takdim edilen bu layiha ile gençlerin işsizlikten kurtarılmasını ve fakir gençlere ekmek kapısının açılmasını hedefleyen bir okulun açılması talep edilmiştir. Bu taleple ilgili sistemli bir çalışma yapılmış ve devletin ilgili kadrolarına sunulmuştur. Bu okulun açılıp açılmadığı ile ilgili kesin bir bilgi bulunmasa da böyle bir girişimin olması dönemin işsizlik problemi ve belirlenen çözümler açısından günümüze ayna vazifesi görmektedir.

Raporun Tahlili: Rapora göre oluşturulması düşünülen mektebin maksadı sokaklarda ve köprülerde başıboş gezen işsiz,

⁵ Lale Devri: Osmanlı Devleti'nde, 1718 yılında Avusturya ile imzalanan Pasarofça Antlaşması ile başlayıp, 1730 yılındaki Patrona Halil İsyanı ile sona eren dönemdir. Bu dönemin padişahı III. Ahmet, sadrazamı Nevşehirlî Damat İbrahim Paşa'dır.

⁶ Yirmisekiz Mehmet Çelebi, beraberinde bulunan heyetle birlikte Avrupa'daki yenilikleri keşfetmek amacıyla Paris'e elçi olarak gönderilmiştir. İstanbul'a dönüşünde bir sefaretname hazırlamıştır.

⁷ Yahya Akyüz, a.g.e. s.146.

⁸ Ali Akyıldız, "Tanzimat", Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C.40, İstanbul 2011, s.1.

⁹ Şenay Başkan, Abdullah Mehmet Çay, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. XII S. 64, Haziran 2019, s.177.

¹⁰ Bayram Kodaman, a.g.e. s.29.

¹¹ Bayram Kodaman, a.g.e. s.29.

¹² Yahya Akyüz, a.g.e. s.225.

¹³ Yahya Akyüz, a.g.e. s.238-240.

fakir delikanlıların dört sene boyunca açılacak olan bu mektepte eğitim görmeleri ve bunun sonucunda ise bir zanaat erbabı olmalarıdır. Bununla birlikte mektepte verilecek olan eğitim Din-i Mübin-i İslam üzere olacaktır. Bu eğitim sonrasında öğrencilerin hem zanaat sahibi yapılmaları hem vatansever olmaları hem de İslam ahlakı ile ahlaklanmış birer vatandaş olmaları amaçlanmıştır.¹⁴ Raporda açılması teklif edilen mektebin maliyeti hakkında da bilgi verilmiştir. Buna göre mektep, ilk sene zarfında alınacak olan bütün eşyanın masrafını bizzat karşılayacaktır. İki seneden sonra ise belirli bir kısmını karşılayacaktır. Mektepte ilk dört sene 250'si terzi, 100'ü kunduracı ve 50'si doğramacı olmak üzere toplamda 400 öğrenci kabul edilecektir. Dört sene sonunda sanatlarını mükemmel bir şekilde tahsil eden 100 öğrenci izin ve diplomalarını aldıktan sonra yerlerine 100 öğrenci daha alınacaktır. Mektebin İdaresi ise birisi nazır ve diğeri müdür isminde iki yetkili tarafından idare olunacaktır. Nazırın vazifesi mektebin gerek hükümet gerek müşteriler ile öğrencilerin vekâletini ifa etmek ve bununla birlikte müşterilerle kontratlar imzalamak ve mektebin idaresini üstlenmektedir. Müdürün vazifesi ise temizliğe ve derslere bakmak, ustabaşlarını kumanda etmektir. Ayrıca mutfak ve koşuşlar, yemekhaneler ve tezgâh yerlerini teftiş etmektir. Öğrencilerin dersleri, akait, hüsnühat, kıraat, hesap, coğrafya gibi dersler olacaktır. Ayrıca mektep kalfaları dört saatlik dersten sonra tercüme yapacaklar, müdürleri ile ustabaşlarına talebe gözetimi hususunda yardım edeceklerdir. Öğrencilerin okula kabulü ise 10 yaşından 15 yaşına kadardır. Okulu bırakmak isteyen öğrenciler ancak bulunduğu müddet için yevmiye masrafı karşılığında beşer kuruş verdikten sonra çıkabileceklerdir. Bununla birlikte çocukların gündeliklerine elbise veya kundura gibi sahip olduğu haklardan da mahrum olacaklardır. Üniformalar okul tarafından verilecektir. Öğrenciler ilk iki senede günlük bir kuruş, üçüncü senede bir buçuk kuruş ve dördüncü senede iki kuruş maaş alacaklardır. Raporda kunduracılar, doğramacılar ve terziler için alınacak olan malzemelere de en ince ayrıntısına değinilmiştir. Toplamda 79/1000 Osmanlı Lirası harcanabilecektir. Ayrıca ilk sene için okulda yer alan çamaşırhane, tezgâhlar, kunduracılar, terziler ve marangozhane için ayrı ayrı eşyaların masrafları hesaplanmıştır. Her bölümün eşyası için çalışacak ustalar, yardımcılar, kalfalar ve öğrencilerin en ince ayrıntısına kadar hesaplamaları yapılmış, fiyatlar belirlenmiştir. İlk iki sene düzen için yeni bir şey kaydı olmayacak, eşyalar yeni gibi bulunacak, tamirat olmayacaktır. Masraf ise bir önceki yıl gibi toplamda 6839 lira olarak hesaplanmıştır. İlk sene üretilen üniformalar iki sene kullanılacağı için ikinci yıl ayrıca bir üniforma imalatı olmayacaktır.¹⁵

Okulda müdüriyet odası bulunacak, mutfak için tencere, masa ve aşçı edevatı alınacaktır. Yatak koşuşları olacak ve her

yatak koşuşunda 100 öğrenci bulunacaktır. Yatak koşuşlarının her birinde tahta perde olacak, mektep kalfası bir pencere vasıtasıyla öğrencileri izleyecektir. Yatakhane bir demir karyola, bir adet yatak, bir büyük şilte, iki çarşaf, iki yorgan, bir küçük masa ve iki adi sandalye olacaktır. Her öğrenci yatağındaki bir şilteyi kendisi yapacaktır. Öğrencilerin elbise ve eşyaları konulmak üzere duvarlarda raflar yapılacaktır. Her yatak koşuşunda çinkodan mamul 10 musluklu takriben 100-120 okka su bulunacak ve bu su ile öğrenciler yıkanacaktır. Her öğrenci mektebe girerken kendi elbise ve çamaşırını götürecektir, ayrıca nezarete üçer Mecidiye verilecektir. Bu ücretlerle lazım gelen çamaşırlar alınacaktır. Raflara sadece elbise ve eşya konulacak, mücevherat veya para konulmayacaktır. Bu gibi önemli eşyalar mektep kalfasına veya müdüriyete verilecek, makbuz alınacaktır. Yemek koşuşları ise aynı zamanda dersane olarak da kullanılabilir. Her biri eşit uzunlukta 27 adet sofraya ve yemek esnasında sofraların üzerinde muşamba bulunacaktır. Mektebe kayıtlı harita, defter, kitap, kırtasiye gibi eşyalar sarf edilecektir. Çatal takımı en iyisinden fakat sade cinsten olacaktır. Müdürlerin maaşları, bedava meskeni verilmek şartıyla, aylık 25 lira olacaktır. Mesken verilmediği halde aylık 3 lira verilecektir. Müdürler kendi elbise, kundura gibi lazım eşyalarına fabrikalara fiyatı hakiki üzerine imal ettirmek hakkına sahiptir. Müdürler, Meclisi-i İdare ile dört sene müdüriyet için kontrat imzalayacaklar, kontrol sürecinin dolmasından üç ay önce iki taraftan birisi diğerine haber verecektir. Muhasebat, nazır tarafından tutulacak, kâtip ise kendisine yardım edecektir. Kâtipin asıl görevi, evrak tercümesi ve tercümanlık olacaktır. Aşçı ve yamakları mutfak hizmetini vermek ve buranın temizliğine dikkat etmekle mükelleftir. Terziler için birisi 7, diğeri 6 lira maaş almak üzere iki ustabaşı olacak ve her birisi sanatına aşına kişiler olacaktır. Kullanılacak kumaşlar İngiliz kumaşı ve değerlidir. Düğme ve astar için de ayrıca maliyet hesaplanmıştır Bununla birlikte ustabaşlarının da her birisinde bir yamak bulunacaktır.¹⁶

Sonuç: Eğitim, insanların günlük yaşantıları boyunca elde ettikleri ve kendilerinde kalıcı davranış oluşturan bir bütündür. Eğitim, insanoglunun her döneminde önemli olmuş ve devletler bununla ilgili çalışmalar yapmış ve politikalar üretmişlerdir. Türk tarihine bakıldığında en eski zamanlarda dahi eğitimle ilgili politikaları görmekteyiz. Bunun en belirgin özellikleri ise Selçuklularda ahilik ve Osmanlılarda lonca teşkilatları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar belirli meslek gruplarının yetiştirilmesi için oluşturulmuş teşkilatlar olmakla beraber birçok yeniliği ve gelişmeyi de beraberinde getirmişlerdir. Özellikle bir zanaat kazandırması açısından Selçuklularda ve Osmanlılarda önemli bir yere sahip olmuşlardır. Medreselerde verilen dini ve nakli ilimler dışında oluştu-

¹⁴ CAO Y..PRK.MF.. 1 38. 5 Nisan 1885 yılında Mehmet ve Haydar Efendiler tarafından düzenlenip padişaha takdim edilmiş bir layihadır.

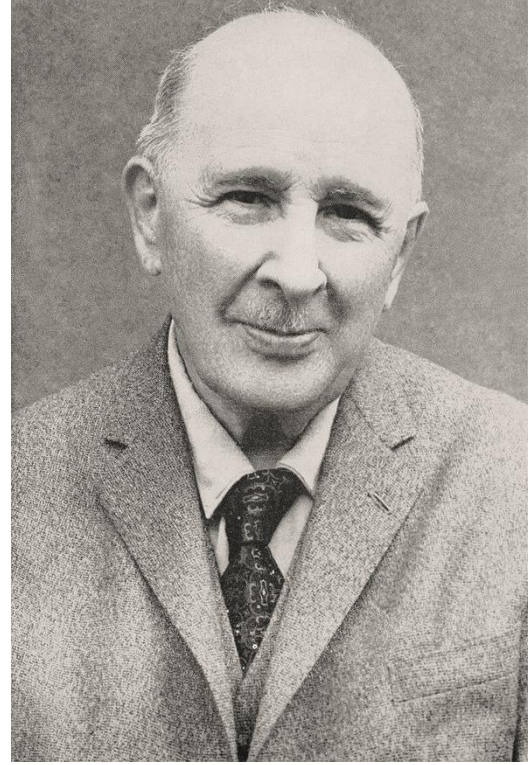
¹⁵ CAO Y..PRK.MF.. 1 38.

¹⁶ CAO Y..PRK.MF.. 1 38.

ruhan bu tür sistemlerle mesleki eğitimler de verilmiştir. Mesleki eğitimler Osmanlılarda genel olarak usta çırak ilişkisi içinde devam etmiş ve zanaat bu yolla gelecek nesillere aktarılmıştır. Osmanlı'da sistemli bir şekilde ilerleyen bu gidişat, gerilemenin başlamasıyla beraber sekteye uğramış ve iş kolları da bozulmuştur. Usta-çırak ilişkisi yerine liyakatsiz bir şekilde mesleklerin elden ele geçmesi, devlete ve millete en büyük zararı oluşturmuştur. Daha sonrasında Osmanlı ekonomisinin de bozulmasıyla beraber birçok insan işsiz kalmış ve kendi geçimini sağlayacak iş bulamamıştır. Osmanlı padişahları tarafından gerilemenin başlamasının ardından birçok defa yenilik faaliyetlerine girişilmiş ancak her seferinde engellenmiştir. Nitekim sistemli bir şekilde Tanzimat Dönemi ile başlayan yenilik hareketleri özellikle askeri ve eğitim alanında olmuştur. Eğitim alanında yeniliklerin yapılmasıyla sonraki dönemlerde mesleklerin bir düzene sokulması ve insanlara zanaat öğretilmesi için de çabalar sarf edilmiştir. Bu anlamda özellikle sokakta işsiz bir şekilde dolaşan fakir gençler için bir zanaat kazanmaları sağlamak istenmiş, bununla ilgili II. Abdülhamid döneminde çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda gençleri işsizlikten kurtarmak ve geçim kaynağı sunmak için Mehmet ve Haydar Efendilerin sundukları layihada bir mesleki mektep açılması düşünülmüş ve bununla ilgili kapsamlı bir rapor sunulmuştur. Okulun kesin olarak açılıp açılmaması bilinmese de yukarıda belirtilen raporda bununla ilgili çözüm yolları dile getirilmiş ve okulla ilgili bilgiler verilmiştir. Okulun yöneticileri, her meslek grubu için görev verecek ustalar, gerekli aletler, öğrencilerin kalması için gerekli yerler hakkında açıklamalar yapılmıştır. Yıllık alınacak öğrencilerin planı yapılmış, yıllık giderlerin planı sunulmuş ve mekteple ilgili eksikler belirtilmiştir. Bunun dışında okulda öğrencilerin neler yapacakları ve kazanımları da dile getirilerek öğrenciler için oluşturulacak eğitim için detaylı bilgiler verilmiştir. Her meslek grubunda öğrencilerin üretim yapmaları karşılığında kazanacakları tutarlar belirlenmiş ve bu şekilde gençlerin sokakta başıboş gezmesi önlenerek topluma faydalı olması sağlanmak istenmiştir. Günümüzde de bazı işsizlik problemleri göz önünde tutulduğunda tarihi kayıtların önemi bir kez daha karşımıza çıkmaktadır. Bu layihada işsizlikle ilgili bilgiler verilmiş ve bunların çözüm yolları aranmıştır. Yapılan sistemli bir çalışmayla mektebin açılacağı bölgede gençlerin geçimini sağlaması ve başıbozukluktan kurtarılması hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda hazırlanan layiha günümüze ışık tutacak cinsten önemli ve bilgi verici bir belge olarak günümüze ulaşmıştır.

&

Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı
(23 Ağustos 1888, İstanbul-10 Ekim 1977, İstanbul)

23 Ağustos 1888'de Eyüp'te doğdu. 1910'da Dârülfünun'un Edebiyat Şubesi'ne kaydını yaptırdı. Dârülfünun'da Ahmed Midhat Efendi, Abdurrahman Şeref, Ali Ekrem, Mehmed Âkif, İzmirli İsmail Hakkı, Hüseyin Dâniş, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Hamdullah Suphi gibi hocalardan ders gördü. 1912'de mezun olunca ilk tayin edildiği Kütahya İdâdîsi ve Sultânîsi'nde sekiz yıl tarih-coğrafya öğretmenliğinde bulundu. Şubat-Eylül 1922 tarihlerinde Kastamonu Lisesi'nde tarih öğretmenliği yaptı. Balıkesir, öğretmenlik yaptığı diğer bir yerdir. Bir süre Maarif Vekâleti Umumî Müfettişliğinde bulundu ve İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü yaptı. 9 Kasım 1927'den 1950 yılına kadar yirmi üç yıl aralıksız Balıkesir milletvekilliğinde bulundu. Bu görevi sırasında İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde dersler verdi. 1933 üniversite reformundan sonra da Edebiyat Fakültesi'nde Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri ve Kanunî devrine kadar Osmanlı Devleti Tarihi derslerini okutmayı sürdürdü. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi açılınca iki hafta İstanbul'da, iki hafta Ankara'da ders verdi. İstanbul'da ders saatleri dışında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çalışıyordu. Bu çalışmaları 1939 yılı ortalarına kadar sürdürdü. Atatürk'ün ölümünün ardından Hasan Âli Yücel'in Maarif Vekâleti zamanında mebusluk veya hocalıktan birini tercih etmesi teklif edildiğinde M. Fuad Köprülü ve Şemsettin Günaltay ile birlikte hocalıktan ayrıldı. 1950 yılından sonra yeniden üniversiteye döndü. 1958'de öğretim üyeliğini bıraktı. Bundan sonra araştırmalarını özellikle Topkapı Sarayı Arşivi'nde sürdürdü. On dokuz kitabı, Belleten'de doksamı aşkın makalesi çıktı. Uzunçarşılı'nın yayın hayatı âdetâ Türk Tarih Kurumu ile özdeşleşti. Topkapı Sarayı Arşivi'nde çalışırken rahatsızlandı ve aynı gün; 10 Ekim 1977'de vefat etti.

60'lı yıllardan Günümüze Türk Tarihçiliğine Yön Veren Bilim İnsanlarından Bir Kısım
Aralık 1991 Resmo-Girit. E. Zachariadou'nun toplantısı. Önsıra soldan: H. İnalık, İ. Melikof, Elizabeth Z., I. Beldicianou, C. Imber.
Ardında T. Baykara, G. Hazai, M. İpşirli, Geride A. Y. Ocak, M. Kunt. En sağda F. Emecen. Ardında S. Vryonis ve diğerleri (Üstte).
Kasım 1992 Tahrir Defterleri Toplantısı. Ön sıra soldan: A. Tietze'nin hanımı ve arkada kendisi, T. Baykara, Ürdünlü A. Bakhit, İrina
Beldicianou, Gürcü meslektaş, Mehdi İlhan, Mısırlı bilgin ve hanımı. Arkada: Yılmaz Kurt, Refet Yinanç. Daha gerilerde: M. Ali Ünal.
En arkada: Geza David, H. Lowry, Nejad Göyünç ve Mehmet Öz (Tuncer BAYKARA Arşivi)

1974 Mayıs, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yemeği. Soldan: Talip Yücel, Şükrü Elçin, Şerif Baştav, Nejat Göyünç, Tuncer Baykara, İsenbike Togan, Ercümen Kuran (Üstte)
Hacettepe-Beytepe 1978. Soldan sağa: Özkan İzgi, Gümeç Karamuk, Tuncer Baykara, Rifat Önsoy, A. Yaşar Ocak, Abdurrahman Çaycı, Ercümen Kuran ve Çaycı Tahsin Ef. (T. BAYKARA Arşivi)

ORTA ÇAĞ'IN KAYBOLAN KAYNAKLARI

Erdi ESE*

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Giriş: Sosyal bir bilim olan tarihin, araştırmalarda en önemli dayanağı kaynaklardır. Tarihi, elinde kaynak bulunmadan tarihin herhangi bir dönemiyle ilgili çıkarımlarda ve yorumlarda kesinlikle bulunamaz. Tarihi kaynaklar dönemin araştırılmasında günümüze ışık tutmakta ve tarihçinin dönemi yorumlamasına fayda sağlamaktadır. Orta Çağ kapsayan geniş dönemde kurulan devletler günümüze birçok yazılı belge bırakmışlardır. Avrupa'nın karanlık çağ olarak gördüğü, bilimden uzak bir kültürün yaşandığı dönemde İslam dini zühur etmiş ve Müslümanlar büyük bir medeniyet teşekkül ederek oldukça ileri bir seviyeye yükselmiştir." Özgün bir medeniyet meydana getiren Müslümanlar, eski Yunan filozoflarının eserlerine dahi ulaşarak çeviriler yapmışlar ve kendilerinden önceki dönemin düşünsel ve bilimsel gelişmelerinden faydalanmasını bilmişlerdir. İslam mütefekkirleri ve ilim adamları kümülatif bir birikim ile bilim, felsefe ve edebiyat gibi alanlarda birçok eserler vermişlerdir. Müslüman ilim adamlarının ve mütefekkirlerinin kaleme aldığı bu önemli eserler sonraki dönemlerde Avrupalılar tarafından çevrilerek, Avrupa medeniyetinin ileri bir seviyeye yükselmesine de katkı sağlamıştır. Müslümanların Orta Çağ'da oluşturdukları bu birikimin dışında günümüze ulaşmayan büyük bir yığına araştırılmayı beklemektedir. Bu tür eserler ya gün yüzüne çıkmamış ya da dünyanın çeşitli yerlerine getirilerek izleri kaybolmuştur.

Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap Kültürü ve Kitapların Kaybolma Nedenleri: Orta Çağ'da yazılan eserler içinde günümüze ulaşan eserler fazlalık arz etmekle beraber günümüze ulaşmayan eserler de bulunmaktadır. Çoğunlukla başka bir kaynakta esere atıf yapılmasıyla veya orta çağın bibliyografya eserleri vasıtasıyla varlığından haberdar olduğumuz bazı eserler bulunamamıştır ya da günümüze ulaşmamıştır. Bazı eserler ise tesadüfi bir şekilde bulunarak günümüze ulaşmıştır. Örneğin, Türk tarihinin aydınlanmasında ehemmiyete sahip olan, Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılmış "Divan-ı Lügati't-Türk" adlı eser Ali Emiri Efendi tarafından bulunmuş ve Kilisli Rifat tarafından incelenerek neşredilmiştir. Oysa bu eserin varlığı 14. yüzyılda bilinmekte ve o dönemde yazılan

eserlerde atıf yapılmaktaydı. Ayrıca Kâtip Çelebi "Keşfu'z-Zünun" adlı eserinde Divan-ı Lügati't-Türk'e atıfta bulunmuştur. Sonraları kaybolan eser İstanbul'da bir sahafta bulunarak incelenmiştir.¹ Orta Çağ'da bu eser gibi birçok eser yazılmış ancak çeşitli nedenlerle birçoğu günümüze ulaşmamıştır. Bu durum yangınlar, depremler gibi doğal afetler sonucu kitapların kaybolmasıyla ilgili olduğu gibi istila ve kitapların önemsenmemesi gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. İslam dünyasında kütüphane kültürünün bulunması ise kitapların uzun yıllar süresince korunmasına vesile olmuştur. Örneğin, El-Kıfti 12. yüzyılda yaşamış, kitaplara hayranlığı ile tanınan ve çeşitli ilimlerde kitapları toplayarak kendine büyük bir kütüphane oluşturan Eyyubi devlet adamıdır. Ancak Kıfti'nin ölümünün ardından bu kütüphane Moğol istilasıyla kaybolmuş ve kütüphanede bulunan birçok kitabın yağma edildiği düşünülmüştür. Yine El-Kıfti gibi kitaplara meraklı ve kendi de eserler vermiş olan İbn Ebi Useybia'nın kurduğu kütüphane ölümünün ardından yok olmuştur.² Şunu da belirtmek gerekir ki, bahsedilen kütüphanelerin yok olması kitapların tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Muhtemelen bu tür kütüphanelerin yağmalanmasının ardından kitaplara ilgi duyan âlimler bir kısmını kurtarmış ve başka bir kütüphaneye nakletmiş olmalıdır. Kitabın o dönemde müstensihler tarafından istinsah edilip farklı kütüphanelere dağıtılması da kitabın saklanarak günümüze ulaşmasına vesile olmuştur. Kaybolan eserler ise muhtemelen istinsahı olmayan ve çeşitli istilalarda zarar görenek kullanılamaz hale gelmiş kitaplar olmalıdır. Birçok eser ise kütüphanelerde keşfedilmeyi bekliyor olabilir, Türk tarihi üzerine Cumhuriyet döneminden itibaren yoğun olarak çalışmalar yapılmış, eserler gün yüzüne çıkarılmıştır. Günümüzde ise tarih araştırmaları yazma eserler kütüphanelerinden çok inceleme – araştırma kaynaklara dayanılarak yapılmaktadır. Bu durum yeni kaynakların bulunmasını zorlaştırmaktadır lakin kütüphanelerimiz bu konuda oldukça zengindir.³

Orta Çağ'ın Mütefekkir ve İlim Adamları: Bu bölüm daha geniş bir araştırma gerektirdiğinden dolayı bazı kayıp kaynaklar üzerine bilgiler verilecektir. Yukarıda da bahsedildiği üzere

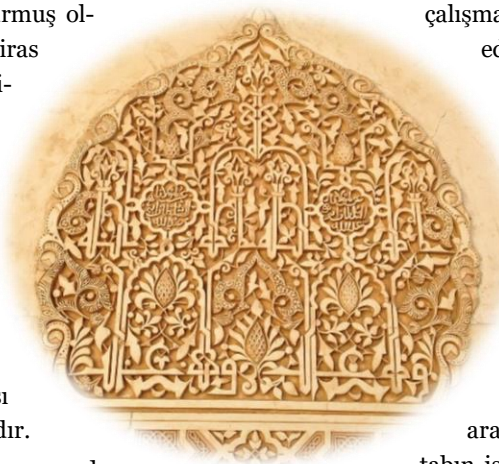
* Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, erdiese7@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Mustafa S. Kaçalın, "Divan-ı Lügati't-Türk", TDV İslam Ansiklopedisi, C.9, İstanbul 1994, ss.448-449; Ebubekir S. Şahin, "Kaşgarlı Mahmud", Türk İslam Düşüncesi Tarihi (Ed. Ömer Bozkurt), 1. Baskı, Divan Yayınevi, İstanbul 2014, ss.175-175.

² Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih - Coğrafya Yazıcılığı, İSAR, İstanbul 1998, ss.143, 149.

³ Mikail Bayram, "Türkiye Selçukluları Tarihi Hakkında Yeni Bir Kaynak", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.12, Konya 2002, s.41.

İslam dünyasının Orta Çağ'da oluşturmuş olduğu birikim, günümüze bıraktığı miras bakımından oldukça fazladır. Bu birikimin çoğu kaynakları ise günümüze ulaşmamıştır. Örneğin; Farabi, İbn Sina, Cahız, Gazali gibi ismini çoğaltabileceğimiz bilim insanlarının birçok eser yazdığı dönemin fihristlerinden anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşan eserler ise bunların çok azı olmuştur. Bunun yanında bu eserlerin Türkçeye çevrilmemiş olması bu kaynaklara ulaşımı zorlaştırmaktadır.

Cahız: Cahız, kitap okuduğu kadar yazmayı da seven önemli müelliflerden biridir. Cahız'ın yazdığı eserlerin sayısını kesin olarak vermek mümkün değildir. Sıbt İbnü'l-Cevzi onun 360 eserinin olduğunu ve bu eserleri Bağdat'ta Ebu Hanife Türbesi Kütüphanesi'nde gördüğünü söylemektedir. Pellat tarafından eserleri üzerine yapılan araştırmalarda ise Cahız'ın kendi kaleminden çıkan 244 eser tespit edilmiş ve liste şeklinde yayınlanmıştır. Bu eserlerin yirmi beş kadarı günümüze gelirken, altmış beş kadarı ise eksik olarak günümüze gelmiştir. Kalan eserlerinin akıbeti ise tam olarak bilinmemektedir. Eserlerinin bir kısmının küçük risaleler şeklinde olması da Cahız'ın kaleme aldığı eserlerin sayısı konusunda kesin bir yargıya ulaşmamıza engel teşkil etmektedir. Ayrıca Brockelmann'da Cahız'ın yazdığı eserleri tasnif etmeye çalışmıştır.⁴

Farabi: Klasik eserler ve modern çalışmalarda Farabi'nin eserleri tasnif edilmeye çalışılmış ancak hep tereddüt içinde kalmıştır. Klasik eserlerde, çağdaşı olan İbn Nedim'in "el-Fihrist" adlı eserinde yedi, İbn Kifti'nin "Ahbarü'l-Ulema" adlı eserinde yetmiş dört, İbn Ebu Useybia'nın "Uyunu'l-Enba" adlı eserinde ise Farabi'ye ait yüz on üç eserden bahsedilmektedir.⁵ Farklı kaynaklarda eserlerle ilgili farklı rivayetlerin verilmesi kesin bir liste yapılmasını zorlaştırmaktadır ancak, Farabi'nin 100'ün üstünde eser verdiği bilinmektedir. Bu eserlerin önemli bir kısmı günümüze ulaşmış ve çoğu dilde neşredilmiştir. Önemli bir kısmı ise araştırılmayı beklemektedir.

İbn-i Sina: İbn Sina'nın eserlerinin sayısı ile ilgili tereddütler vardır. Bu tereddütlerin nedeni ise kimi eserlerinin günümüze gelmemesi ve küçük risaleler şeklinde olmasından kaynaklanır. Bu nedenle İbn Sina'nın eserleriyle ilgili yapılan bibliyografya çalışmalarında kesin bir sayı söylemek mümkün olmamıştır. George C. Anawati "Müellefatı İbn Sina" adlı

çalışmasında dünya üzerinde İbn Sina'ya nispet edilen 276 eser tespit edildiğini belirtmektedir. Yahya Mehdevi ise "Fihrist-i Nushaha-yı Muşannefat-ı İbn Sina" adlı çalışmasında İbn Sina üzerine kaydedilen 242 eserin 100'ünün şüpheli olduğunu söylemektedir.⁶ Orta Çağ müelliflerinden İbn Sina'nın öğrencisi Cüzcani yazdığı biyografide hocasına 43 eser nispet etmiştir. Bu listeyi eksik bulan İbn Ebu Useybia ise kütüphanelerde yaptığı araştırma neticesinde İbn Sina'ya ait 97 kitabın ismini kaydetmiştir.⁷ Farklı kaynaklarda

farklı sayıların verilmesi gösteriyor ki, önemli Türk – İslam filozoflarından biri olan İbn Sina ile ilgili günümüze kadar yapılmış çalışmalarda kesin bir sonuç elde edilememiştir.

Biruni: Biruni 11. yüzyılda yaşamış önemli Türk – İslam âlimlerinden biridir. Yazdığı eserler onun Orta Çağ'da meşhur olmasını sağlamış ve ismi günümüze kadar gelmiştir. Birçok eser bırakan Biruni'nin çoğu eseri günümüze ulaşmıştır lakin günümüze ulaşmayan bazı eserleri de mevcuttur. Onun Harezmi tarihine dair kaleme aldığı "Kitabü'l-Müsamere fi Ahbari'l-Harizm" adlı eseri günümüze ulaşmamıştır. "Tarih-i Beyhaki" adlı Beyhaki'nin eserinde bu esere atıfta bulunulmuştur. Bu sayede eserin ufak bir kısmı farklı bir nüshada atıfta bulunulması sebebiyle günümüze ulaşmıştır. Ayrıca Biruni'nin "Fi Teshili't-tashihi'l-asturlab ve'l-Amel bi Mürekkebatihî Mine's-Şimali ve'l-Cenubi" adlı astronomi aletiyle ilgili eseri ve "Kitabü Nüzheti'n-nüfus ve'l-Efkâr fi Havassi'l-Mevalidi's-Selaseti'l-me'adini ve'n-nebati el-Ahcar" adlı eseri günümüze ulaşmamıştır.⁸

Gazali: Gazali 12. yüzyılda yaşamış, filozoflara yaptığı eleştiriler ile ün salmış önemli ehli-sünnet âlimlerinden biridir. Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nde dersler vermiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir.⁹ Yaşamı boyunca birçok eser kaleme almış İslam düşünürü Gazali, Orta Çağ İslam dünyasında en çok eser vermiş âlimlerden biri olmuştur. Bu hususu vurgulamak üzere Zebidi "İthafü's-sade" adlı eserinde Tiflisli'nin: "Gazali'nin telif ettiği eserleri saydım ve ömrüne taksim ettim, her güne dört cüz (40 sayfa) düştü." dediğini zikretmektedir. Orta Çağ'ın en çok eser veren âlimlerinden Gazali boş zamanlarında sürekli yazmış ve geleceğe miras olarak birçok eser bırakmıştır. Gazali'nin eserleriyle ilgili yapılan araştırmalarda Mourice Bouyges'in "Essoi de Chronologi des Aeuves de al- Ghazali" adlı eserinde Gazali'ye nispetle 404

⁴ Ramazan Şeşen, "Cahız", TDV İslam Ansiklopedisi, C.7, İstanbul 1993, ss.22-24.

⁵ Mahmut Kaya, "Farabi", TDV İslam Ansiklopedisi, C.12, İstanbul 1995, s.157.

⁶ Ömer M. Alper, "İbn Sina", TDV İslam Ansiklopedisi, C.20, İstanbul 1990, s.338.

⁷ Nihat Keklik, "Türk – İslam Filozofu İbn Sina Hayatı ve Eserleri", Felsefe Arkivi Dergisi, S.22, İstanbul 1981, ss.44-53. (Dipnotta belirttiğimiz çalışmada Cüzcani ve İbn Ebu Useybia'nın eserlerinde İbn Sina'ya nispet ettikleri eserler listelenmiş şekilde verilmiştir.)

⁸ Günay Tümer, "Biruni", TDV İslam Ansiklopedisi, C.6, İstanbul, 1992, ss.213-214.

⁹ İbn Kesir, a.g.e., s.333.

eser kaydedilmiştir. Abdurrahman Bedevi ise çalışmasında Gazali'ye ait 450 eser kaydetmiştir. Bu eserlerin kısmı günümüze ulaşmamış, birçoğu ise yapılan atıflar vasıtasıyla keşfedilmiştir. Gazali'nin ölümünün ardından onun izini takip eden öğrencilerinin de yazdıkları eserlerde hocalarının adı kullandıkları söylenmektedir. Bu nedenle Gazali'nin eserleri hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Günümüzde Gazali'nin günümüze ulaşmayan eserleriyle ilgili müstakil bir çalışma yapılmamıştır.

Orta Çağ'ın Günümüze Ulaşmayan Bazı Kaynakları: Bu bölümde Orta Çağ İslam dünyası içinde günümüze ulaşmayan kaynaklara isimleri ve yazarlarıyla beraber bazı örnekler üzerinden yer verilecektir.

Sabit b. Sinan, Kitabü't-Tarih: Sabit b. Sinan, Abbasiler döneminde Bağdat'ta yaşamış ve tıp ilmine yaptığı katkılarla tanınmış önemli hekimlerdendir. Sabit b. Sinan'ın yaşamı boyunca eserler verdiği bilinmektedir. İlgilendiği ve eser verdiği önemli alanlardan biri de tarihtir. Taberi tarihine zeyl olarak yazdığı "Kitabü't-Tarih" adlı eseri günümüze ulaşmamıştır. İbnü'l-Esir, Zehebi ve Hamedani gibi halefleri, Sabit b. Sinan'ın eserinden faydalanmış ve atıfta bulunmuşlardır. Bu eser 908-976 yıllarını kapsamakta ve tarihi açıdan önemli bilgiler vermektedir. Hilal b. Muhassin el-Sabi, bu esere zeyl yazmış ve Sabit b. Sinan'ın yazdığı eserin zeyli ile beraber günümüze gelmesine vesile olmuştur. Ancak eserin kendi nüshası bulunmamaktadır. Ayrıca Sabit b. Sinan'a ait olduğu düşünülen fakat günümüze ulaşmayan "Müfred fi Ahbari's-Şam ve Mısır" ile "Vefayätü men Tüvüffiye fi Külli Sene min Sene Selase mi'e ile's-Seneti'leti Tüvüffiye Fiha" adlı eserlerinin olduğu belirtilmektedir.¹⁰

Mesudi, Kitabü Ahbarü'z-Zaman: Mesudi'nin "Kitabü Ahbarü'z-Zaman" adlı 30 cilt yazdığı tarih ve coğrafya eserinden sadece bir cildi günümüze gelmiştir. Bu eserini "Kitabü'l-Evsa't" adlı eserinde özetlemiş ancak bu eserinde sadece bir cildi günümüze gelmiştir. Bu iki eserini özetlediği "Müruce'z-Zaman" adlı eseri ise günümüze ulaşmıştır. Türkler hakkında da bilgilerin bulunduğu¹¹ bu eserlerinde özellikle coğrafi bilgiler vermesi, coğrafya bilgisi konusunda İslam tarihinin önemli eserlerinden olmuştur.¹²

El-Sicezi, Sıvanü'l-Hikme: El-Sicezi, Farabi'nin talebelerinden biri olup, mantıkçı sıfatıyla bilinmektedir. Sicezi'nin hayatı hakkında fazla bilgiye sahip değiliz ancak onun "Sıvanü'l-Hikme" adında eski çağ filozoflarından başlayarak 980 yılına kadar gelen filozofların biyografilerinin yer aldığı meşhur bir eseri vardır. Bu eser günümüze

ulaşmamıştır. Adı bilinmeyen biri tarafından yapılan muhtasarı günümüze ulaşmıştır. Bu Eser 1974 yılında Abdurrahman Bedevi tarafından Tahran'da neşredilmiştir.¹³

Anuşirvan, Fütur-u Zamani's-Sudur: Anuşirvan, 1066 yılında Rey'de dünyaya gelmiş, Büyük Selçuklu Devleti'nin hizmetinde bulunmuş devlet adamlarından biridir. Tutuş ile Berk-yaruk arasında meydana gelen ve Tutuş'un ölümüyle sonuçlanan savaşa katılmıştır. Muhammed Tapar döneminde Hazinedar ve Arızu'l-Ceyş olarak Büyük Selçuklu Devleti kademesinde bulunmuş ve devlete hizmet etmiştir. Anuşirvan 1123 yılında Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mahmud'un vezirliğine tayin edilmiş ancak entrikalar yüzünden bu görevinden ayrılmak zorunda kalmış ve Bağdat'a yerleşerek 1138 yılında orada vefat etmiştir. Anuşirvan'ın "Fütur-u Zamani's-Sudur" adlı kaleme aldığı eseri, Selçuklular dönemiyle ilgili önemli bilgilerin ihtiva edildiği bir eserdir. Bu eser günümüze ne yazık ki ulaşmamıştır. Eser, Melikşah'ın tahta geçişinden Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un vefatına kadar geçen olayları anlatmaktadır. İmadeddin Katib el-İsfehani tarafından bazı ilaveler yapılarak "Nüsratü'l-Fetre ve Usratü'l-Fitra" adıyla Arapça'ya çevrilmiştir. Günümüze aslı ulaşmayan lakin çevirisi ulaşan eser 1943 yılında neşredilmiştir.¹⁴

Beyhaki, Mesaribü't-Tecarib, Tarih-i Beyhaki: Beyhaki hayatı boyunca ilimle uğraşmış ve eserler kaleme almıştır. Bu eserlerinden biri de dört cilt olarak kaleme aldığı "Mesaribü't-Tecarib ve Gavaribü'l-Garaib" adlı eseridir. İbn Esir, Cuveyni ve Müstevfi gibi âlimler, Beyhaki'nin bu eserinden faydalanarak atıfta bulunmuşlardır. Utbi, Beyhaki'nin bu esere "Tarihü'l-Yemini" adıyla zeyl yazmıştır. Beyhaki'nin bu eseri önemli bilgilerin ihtiva edildiği bir eser olarak tarihin tozlu raflarında kaybolmuştur.¹⁵ Ayrıca Beyhaki'nin günümüze ulaşan önemli tarihi kaynaklarından "Tarih-i Beyhaki" adlı eserinin ilk dört

¹⁰ Ramazan Şeşen, a.g.e., s.56; Mahmut Kaya, "Sabit b. Sinan", TDV İslam Ansiklopedisi, C.35, İstanbul 2008, s.356.

¹¹ Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, 2. Baskı, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998, s.42-45.

¹² Ramazan Şeşen, a.g.e., ss.60-61.

¹³ Ramazan Şeşen, a.g.e., s.84.

¹⁴ Ayşe Dudu Kuşçu (Editör), Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken, Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, Konya 2017, ss.63-64; Şemseddin Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları – Tarih ve Müverrihler, 1. Baskı, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s.417; Abdülkerim Özaydın, "Enuşirvan b. Halid", TDV İslam Ansiklopedisi, C.11, İstanbul 1995, s.257.

¹⁵ Ayşe Dudu Kuşçu, a.g.e., s.64; Ramazan Şeşen, a.g.e., s.116; Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", Çev: Nejat Kaymaz, Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C.7, S.12, Ankara 1969, s.201.

cildi de günümüze ulaşmamış muhtemelen Moğol istilası sırasında zayi olmuştur.¹⁶

Anonim, Sancarname (Mefahirü'l-Etrak): Sultan Sancar döneminde yazıldığı bilinen ve kaynaklarda atıf olarak kullanılan eserin yazarı hakkında herhangi bir bilgi geçmemektedir. Bu sebepten eser anonim olarak kalmıştır. Büyük Selçukluların son sultanı olan Sancar, hükümdarlığı döneminde ilime destek vermekteydi. Türk tarihine de önem veren Sultan Sancar, “Mefahirü'l-Etrak” adlı eseri yazdırmıştır. Bu eser Sancar’a sunulmasından dolayı “Sancarname” İsmiyle de anılmaktadır. Yazarı muhtelif olan bu eser maalesef günümüze ulaşmamıştır. Esere yapılan atıflar, böyle bir eserin varlığını bizlere haber vermektedir.¹⁷

İbn Zafir, Melikname: İbn Zafir 13. asırda yaşamış müelliflerden biridir. “Melikname” adlı eseri Selçukluların soyu, ilk dönemleri ve bazı sultanların tarihinden bahsetmektedir. Bu esere İbnü'l-Esir, İbnü'l-Adim ve İbnü'l-İbri Ebu'l-Ferec gibi önemli tarih yazarları atıfta bulunmuşlardır. Eser günümüze ulaşmamıştır. Yapılan atıflar vasıtasıyla varlığından haberdar olduğumuz eser günümüze ulaşmamıştır.¹⁸

Hoca Dehhani, Selçuklular Şehnamesi: Türkiye Selçuklular döneminde 13. asırda yaşamış Hoca Dehhani'nin hayatı hakkında da maalesef fazla bilgiye sahip değiliz. Türkiye Selçuklular döneminde yaşamış önemli şairlerden biri olduğu ve gazellerinin bir kısmının günümüze ulaştığı bilinmektedir. Müellif III. Alâeddin Keykubad döneminde Horasan'dan Anadolu'ya gelmiş ve uzun yıllar Anadolu'da bulunmuştur. Fuat Köprülü'nün kaydına göre, 14. asırda Karaman şehnamesini yazacak olan Yarcani, bu eseri görmüş ve Karaman şehnamesini yazmaya karar vermiştir. Bu eserin varlığı bu husus ile bilinmektedir. Hoca Dehhani'nin Anadolu'da bulunduğu sırada III. Alâeddin Keykubad tarafından Selçuklular adına bir şehname yazılması istenmiş ve eser kaleme alınmıştır. Horasanlı bir Türk olduğu bilinen Hoca Dehhani tekrar vatanına dönmek istemiş ancak sultan tarafından izin verilmemiştir ve Anadolu'da muhafaza edilmiştir. Anadolu'da bulunduğu sırada Hoca Dehhani'nin kaleme aldığı “Selçuklular Şehnamesi” adlı eseri ise günümüze ulaşmamıştır.¹⁹

Emir Ahmed Kani'i, Selçuklular Şehnamesi: Emir Ahmed Kani'nin hayatı hakkında fazla bir malumata sahip değiliz. Müellif 13. asırda yaşamış ve Moğol istilasıyla beraber Horasan'dan Anadolu'ya göçerek Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın hizmetine girmiştir. Sultan Alâeddin Keykubad'ın vefat etmesinin ardından II. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. İzzeddin Keykavus'un hizmetinde bulunan müellifin, Selçuklu hanedanı hakkında otuz ciltlik bir şehname yazdığı bilinmektedir. Bu eserin varlığına Fuat Köprülü tarafından British Museum'daki yazma eserler arasında rastlanmıştır. Fuat

Köprülü'ye göre Eflaki'de Meliku's-Şuara unvanıyla bahsedilen Emir Bahaeddin Kani'i aynı kişidir. Bu görüş aynı döneme denk gelmesi ve emir olması açısından isabetlidir. Türkiye Selçuklu Devlet hizmetinde bulunmuş olan müellifin, Türkiye Selçuklu tarihini aydınlatacak kapsamlı hazırlanmış ve Alâeddin Keykubad tarafından yazılmasının emredildiğinin söylendiği “Selçuklular Şehnamesi” adlı muazzam eseri maalesef günümüze ulaşmamıştır.²⁰

Sonuç: Orta Çağ dönemi yazılı kaynakların yoğun olduğu dönemlerden biridir. Bu dönemde İslam'ın zuhuru ve Müslümanların yazıya verdiği önem, Müslüman müellifler tarafından birçok eserin yazılmasına kapı aralamıştır. Kütüphane kültürünün gelişmesi ve yazılan önemli eserlerin istinsah edilmesi, orta çağdan günümüze eserlerin ulaşmasını sağlamıştır. Bu çalışmada orta çağ İslam dünyasında yazılan eserlerin önemine ve bu kadar çok eserin yazıldığı dönemde günümüze ulaşmayan eserlere yer vermeye çalıştık. Bu konuda müstakil bir araştırma henüz yapılmış değildir. Özellikle orta çağa mührünü basmış önemli ilim adamları ve mütefekkirlerin eserleri hakkında yapılan araştırmalarda da kesin bir yarıya ulaşmak zor görünmektedir. Lakin Orta Çağ İslam âlimlerinden El-Kıfti ve İbn Ebu Usaybia'nın yaptıkları bibliyografya çalışmaları bize o dönemde yazılmış eserler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Diğer taraftan eserlere atıflarda bulunulması, bazı kaybolan eserleri gözler önüne sermekte ve içerikleri hakkında bilgi vermektedir. Bu çalışmamızda kaynaklar konusunda yapılmış inceleme araştırma eserlerden faydalandığımız kadarıyla Orta Çağ'ın günümüze ulaşmayan eserlerini irdelemeye çalıştık. Günümüze ulaşmadığını bildiğimiz eserlerin olduğu gibi ismini bilmediğimiz eserlerde muhakkak vardır.

&

Bilginin ve Bilenin Ehemmiyeti;

“Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar” (Zümer, 39/9).

“Her şeyi bir ölçü ile yarattık” (Kamer, 54/49)

¹⁶ Şemseddin Günaltay, a.g.e., s.128.

¹⁷ Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2017, s.215; Osman Turan, Selçuklular ve İslamiyet, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2018, s.39; Ayşe Dudu Kuşçu, a.g.e., s.65.

¹⁸ Ayşe Dudu Kuşçu, a.g.e., s.65.

¹⁹ Fuat Köprülü, a.g.e., s.396; Ayşe Dudu Kuşçu, a.g.e., s.66.

²⁰ Fuat Köprülü, Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları -I-, TTK, Ankara 1943, ss.393-395; Ayşe Dudu Kuşçu, a.g.e., s.65.

TARİH İLMİNDE AKIL VE NEFİS ÇİFT YÖNLÜLÜĞÜN İNŞASI

Mustafa Enes AKTÜRKOĞLU*

Bursa Uludağ Üniversitesi

17.yy'da Avrupa'da bilimsel devrimin gerçekleşmesine en büyük etki eden, akılcılık ve deneycilik olmuştur. Avrupa insanının tabiat ile ilişkisini belirlemiş olan akılcılık ve deneycilik, tabiatla gerçekleşen olayları kesin kurallar çerçevesinde insan zihninde¹ oturarak varlığını anlamlandırmış ve bu anlamlandırma neticesinde çevresini biçimlendirmeye girişmiştir. Avrupa'nın tabiatı biçimlendirme ihtirası zamanla teknolojik devrimin de habercisi olmuştur. Bu teknolojik devrim, pratik sahada devletlerin emperyalist politikalarında bir itici güç olarak kullanılırken düşünce sahasında ise bilginin aktarımı konuları itibarı ile birbirinden yabancılaştırılarak sınıflandırılması neticesini doğurmuştur. Bizim asıl dikkat çekmek istediğimiz nokta Avrupa'nın düşünce sahasındaki değişiminin yaşadığımız medeniyete tesiridir. Avrupa'nın çevre ile kurduğu ilişki maddesel bir duyuş penceresinden olmuş, idrak edemediğini ise hep maddesel bakış üzerinden tanımlamaya çalışmıştır.²

Descartes'in çalışmaları, bilgiyi matematiksel bir sistem üzerinden okuyarak somutlaştırması zamanla bütün fen bilimleri çalışmalarının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Başlangıçta yalnızca 17.yy.'da Fen Bilimleri alanındaki bu keskin değişim, ilerleyen süreçte Avrupa toplumunun sosyal ve siyasi düşüncesini derinden dönüştürmüştür. Nihayetinde Avrupa toplumdaki bu sosyal ve siyasi değişimden, 19.yy'da Beşerî Bilim çalışmaları da nasibini alacaktır. Beşeriyeti düşünüş ve duyuş yönleri ile ele alan Beşerî bilimler, insan merkezli organik bir yapıda olması onun bilimsel bir disiplin olup olmadığı noktasında sert eleştirilere maruz kalmıştır. Zamanın ve mekânın farklılıklarına göre değişen insan, onu inceleyen araştırmacıların da yorumlarının değişmesine sebebiyet vermesi beşerî bilimlerin sübjektif bir karakter taşıdığı iddialarının hedefi olacaktır. Bu eleştiriler zamanla beşerî bilimlerin yalnızca akılcılık ve deneycilik üzerinden dönüştürülerek organik yapıdan mekanik bir yapıya evrilecektir.

Avrupa'daki bu değişim aynı zamanda klasik felsefe geleneğinden kopuşu ve yerine mekanik bir felsefe düşüncesinin ikame edildiğinin göstergesi olacaktır.³ İnsan'ın düşünce

düzleminin çevresinde gelişen olayları, fiziki kurallar silsilesine tâbi tutarak nesnelleştirmesi ve genelleştirerek evrensel bir yasa haline getirmesi İnsan'ın düşünce tabiatını göz ardı etmektedir. 18.yy. ile birlikte Avrupa'daki felsefi ilerleyiş dünyayı kapsayacak şekilde beşerî bilimleri yeniden tanımlayıp kategorileştirerek (Antik Çağ, Orta Çağ, Aydınlanma Çağı, Sanayi Çağı) insanın düşünce üretme kabiliyetini bu epistemolojik zemin üzerine çekmiştir. Bu epistemolojik zemin farklı coğrafya ve farklı tarihsel geçmişe ait toplumların, kendi sosyal sorunları hakkında, bilgi üretmede isabetsiz ve tarihi kökten yoksun fikirlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Peki, 21.yy'ın beşerî bilim araştırmacıları, 19.yy dönemini inceleyenlerken nasıl bir bakış açısı ile değerlendirmelidir? Bu soru aslında içinde yaşadığımız zamanda beşerî bilim araştırmalarında kullandığımız usûl'ün (yöntem) ve nazarî fikrin (epistemolojik) sıkıntılarını karşımıza çıkarmaktadır. Bu sıkıntı kuşkusuz Avrupa merkezli (eurocentric) bir sosyal bilim anlayışı tarafından kuşatılmışlığımızdır. Avrupa devletleri kendi halk kitlelerini kimikleştirirken kendi siyasi ideolojilerini rasyonel ve ampirik araçlarla formüle etmişlerdir. Kuşkusuz bu formül Ortaçağ Hristiyan düşüncesinden de kopuşu ifade etmektedir. Peki, içinde yaşadığımız coğrafyanın ve sosyal kültürün yegâne menşei olan İslam Medeniyeti nerede durmaktadır?⁴ İşte biz bu soruya cevap aramak durumundayız. Beşerî Bilimlerin yaşadığı bu daralmayı hisseden Muhammed El Cabirî İslam Medeniyetinin köklerine inerek Tarih ilminde İbn-i Haldun⁵ Epistemolojisindeki Akıl ve Nefs Çift yönlülüğüne dikkat çekmiştir.⁶ Yazar burada Tarih ilmine nasıl yaklaşılmalı sorununa cevap vermeye çalışırken aslında beşerî bilimlerin içinde bulunduğu sıkıntıya da vurgu yapmaya çalışmıştır. El Cabirî, rasyonel düşüncenin bulunduğu konuma hakkını verirken, meselenin tek bir bakış açısı ile değerlendirilemeyeceğini de bize öğütlemektedir. Yazar İbn-i Haldun'un Mukaddime adlı eserinde sorunu tespit ediyordu; "Tarihi nasıl ilim haline getirebiliriz? Geçmişin olaylarından yeni bir bakışı nasıl elde edebiliriz? Tarihi olayların, kendi et-

* Bursa Uludağ Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, akturkoglu_enes@hotmail.com. Bu makale, Aksaray Üniversitesi'nde 22 Ekim 2020'de online düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Jacqueline Russ, Avrupa Düşüncesinin Serüveni, (Çev. Özcan Doğan), DoğuBatı Yayınları, Ankara, 2014, s.100-101.

² Seyyit Hüseyin Nasr, İnsan ve Tabiat, (Çev. Nabi Avcı), Ağaç Yayınları, İstanbul, 1991, s.116.

³ Kasım Küçükkalp ve Ahmet Cevzici, Batı Düşüncesi Felsefi Temeller, İsam Yayınları, Ankara, 2018, s.25.

⁴ Mustafa Selim Yılmaz, "Din Siyaset İlişkisi Bağlamında M. A. El-Cabirî'nin Müslüman Geleneğe Yöneltilmiş Eleştiriler", Dini Araştırmalar, Eylül-Aralık 2008, C.11, sayı:11, s.220.

⁵ Muhammed El Cabirî, "Niçin İbn-i Haldun?", Divan İlmi Araştırmaları, sy.21 (2006/2), s.9.

⁶ Muhammed El Cabirî, Felsefi Mirasımız ve Biz, (Çev. A. Said Aykut), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003, s.296.

kileşim ve cereyan sınırları içerisinde gayet açık, sabit ve muayyen kanunlara boyun eğdiğine dair ilkesel bir kabule dayalı ilmi bakışı nasıl elde edebiliriz? Başka bir deyişle tarihi hadiseler; sosyal ve beşerî hayatın, iktisadi, siyasi ve kültürel olayların temel olgularını nasıl akıl erdirebilir, onları nasıl akla uygun bir şekilde yorumlayabiliriz?” diyordu.⁷

Yukarıda İbn-i Haldun, Mukaddime’de ele aldığı soruların tümünde akla uygun bir kaidenin geliştirilmesi kaygısı taşımaktadır. Başka bir ifade ile İbn-i Haldun, Tarih ilminde asıl maksadın her dönemi (zamanı) kapsayacak tutarlı bir kaidenin kurulup gelecek hakkında öngöründe bulunulabilecek bir yapıya dönüşmesini hedefliyordu. Fakat bu kaide deney, kıyas ve ondan elde edilen genel yargılar teorik prensipler ile sınırlı kalan boyuttur. El Cabirî, İbn-i Haldun’un kullandığı bilgisel kaidenin iki boyutlu olduğunu ifade eder; Akılla sınırlı boyut ve Nefisle (ruhla) sınırlandırılan boyut. Yazar, Akılla sınırlı boyutu; olayların sebep ve şartlarını bilmeyi bir nevi tecrübi akılla tarif etmektedir. Nefisle (ruhla) sınırlandırılan boyut; “Doğası itibarıyla beşerîlikten soyunup melekliğe doğru yönelen, hatta zaman zaman tam anlamıyla melaikeler türünden olabilen ruhani cevherden bahsediyoruz. Böylece nefis, bir şekilde gaybla ilgili ilmi bilgilere sahip olabilir” şeklinde ifade etmektedir. Yazar şüphesiz bu çift yönlülüğü “duyumsanabilir somut âlem” ile “ruhani ulvi âlem” olarak okumaktadır. Kuşkusuz akıl-nefis çift yönlülüğü, antik düşünce ve Ortaçağ düşüncesinin dayandığı temel nokta olsa da El Cabirî bu iki yönlülüğü İbn-i Haldun’un akılla bütünleştirerek ortaya koymaya çalıştığını açıklamaktadır.⁸ Burada nefis ile kastedilen insanın mensup olduğu inancı göstermektedir. Farklı toplumların farklı inanç yapıları, onların çevreyi ve zamanı idrak etmelerinde çeşitli bakış açıları sunmaktadır. Farklı toplumların benzer siyasi olaylar karşısında nasıl farklı refleksler göstermelerinde yatan sebebin nefsi (ruhi) yönü tam burada açıklanabilmektedir. Bu durum genel tarih yazımında bütün toplumları kapsayabilecek bir kaidenin koyulmasını imkânsız kılmaktadır. Örnek vermek gerekirse 16. ve 17.yy.’da Avrupa’da yaşanan din savaşları sürecinde yüzbinlerce kişinin yaşamının son bulması sonucunda John Locke, Voltaire ve Montesquieu gibi filozofların toplumların birlikte yaşayabilmeleri için yazdıkları Tolerans ve Hoşgörü gibi eserlerde devletin din ve vicdan hürriyetini koruması üzerinden laik bir düzen kurulursa kitlesel kıyım felaketlerinin önüne geçebileceklerini düşünmüşlerdir. Avrupa’nın geçirdiği din savaşları sonuç itibarı ile siyasi bir yönü olsa da nedeni itibarı ile teolojik bir meseledir. Nedeni üzerinde durulduğunda Hristiyan Avrupa dünyasının nefsi (ruhi) yönü ve bu yön üzerinden adım attığı siyasi adım kendi muvazenesinde anlamlıdır. Atılan adımın neticeleri itibarı ile sorunları ve bu sorunları çözme fikri ve hissi yine bu muvazene ölçütünde düşünülerek yapılmıştır. Eğer aynı yüzyılda bizim coğrafyamıza bakacak

olursak Osmanlı Devleti’nin dünya siyaseti açısından söz sahibi olduğu ve barındırdığı çeşitli kavimleri ve dinleri kendi nefsi (ruhi) referans kaynakları (İslam) ile görüp ona göre idare ettiğini görürüz. Osmanlı Devleti’nin tebaasını idare şekli nihayetinde Avrupa’daki din savaşları muadilinde kitlesel bir katliama dönüşmemiş, dönüşmediği içinde Locke, Voltaire ve Montesquieu gibi isimlerin öne sürdüğü fikirlerin Osmanlı Devleti’nde de bir karşılığı olmamıştır. El Cabirî, İbn-i Haldun’un Mukaddime’de kâinatı tasavvur ederken Eflatun’un duyumsanabilir somut evren ile duyuların erişemediği evrenin birbirinden farklılıklarını göstermektedir. Varlığı derecelendirerek (cansızdan bitkiye, bitkiden hayvana, hayvandan insana, insandan meleklerle ve en yüce seviyeye ulaşma) insanı kâinatın merkezine yerleştirerek vücudu ve duyuları ile maddi evrene, ruhu ve nefsi ile ruhani evrene bitişikliğini ortaya koyar. Böylece insan her iki yönde de (maddi-ruhi evren) bilgi sahip olma imkânına sahip olabileceğini açıklar. Ruhi evren ile alakalı ilmi bilgilerin yegâne vasıtası olarak nebileri (peygamberler) görmektedir. O halde varlıklar arasında insan orta derecede bulunuyorsa insanın aşağı ve yukarı derecedeki varlıklar ile kendini tanımlaması kaçınılmazdır. Öte yandan insanın varlıklar dünyasının basamaklarında işgal ettiği bu imtiyazlı ve orta merteye zincirin her iki yönüne ait bilgileri elde etmesine imkân tanımaktadır. Çünkü onun icra edici gücü olan nefsi, ittisal açısından iki cihete sahiptir: Yükseliş ve alçalış ciheti. “O, beden ile kendinden daha aşağı olanlara bitişir. Yine beden ile duyu yoluyla erişilecekleri elde eder ki bunlar somut olarak akletmesine imkân veren şeylerdir. Nefis (ruh) ufku ile de kendinden yüksekte olanlara erişir, onlarla iletişim kurar. Bu ufka komşu olması sebebiyle gaybla ilgili ilmi veriler (el-medârikü’l-ilmîyye) elde eder”.⁹ İnsanın zaman ve mekân ile kurduğu ilişki de bu noktadan tekrar ele alınmalıdır. Toplumların en küçük organik yapısı olan insanın düşünce dünyası incelenirken onun verdiği cevapların bütüncül bir bilgi birikimi (akıl-nefis çift yönlülüğü) üzerinden okumak durumundayız. Böylece toplumların zaman içerisinde sosyal ve siyasi dönüşümlerini tam manası ile idrak edebiliriz. Son tahlilde beşerî bilimlerle ilgili çalışmalarımızda ve özellikle yaşadığımız coğrafyanın tarihi ile ilgili araştırmalarımızda meseleye yönelişimizdeki epistemolojik bakışımızı eleştiriye tabi tutmak durumundayız. Nitekim epistemolojik yaklaşımımız kendi doğal seyri içerisinde oluşmamış indirgemeci bir şekilde düşünce dünyamıza girmiştir. Bundan dolayı tarih ile olan ilişkimizde halef/seleflik üzerinden değil tamamen eski dünyaya yabancılaşmış bir zihin ile görmekteyiz. Bu durum, tarihî meseleleri iyi bir şekilde tahlil edip idrak etmemizi zorlaştırmakta ve çarpıtmaktadır. Sonuç olarak yaşadığımız medeniyetin dini ve kültürel alanları hakkında bilgi sahibi olmak, ama en önemlisi nasıl düşündüklerini iyi idrak etmek durumundayız.

⁷ A.g.e.

⁸ A.g.e.

⁹ A.g.e.

OSMANLI TARİHYAZIMINDA MİNYATÜRLÜ ESERLER ÂRİFİ'NİN SÜLEYMANNÂMESİ

Kasım BOLAT*

Çankırı Karatekin Üniversitesi

Bu tebliğimizde, Osmanlı tarihyazımında önemli bir yere sahip olan fakat modern tarih araştırmalarında pek bilinmediği için kullanılmayan Osmanlı dönemi minyatürlü eserlere dikkat çekip, Kanunî Sultan Süleyman dönemini ihtiva eden Ârifî'nin Süleymannâmesi'nden bazı minyatürler sunup eserin önemi üzerinde duracağız. Fakat burada bütün minyatürlü eserler üzerinde durulamayacağı için sadece birkaç eser zikredilecek ve Ârifî'nin Süleymannâmesi tarihi kaynak olarak anlatılmaya çalışılacaktır. İlk insandan günümüze ve tarih boyunca ortaya çıkan medeniyetler resme ilgi duymuş ve yazılı eserlerin yanı sıra, kabiliyetleri ve devraldıkları ekol bağlamında birtakım eserler ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu süreçte, dini inançlarının da bir kısıtlama getirmediği net bir şekilde görülmektedir. Bunu belirtme nedenimiz de, hatırlanacağı üzere İslam'ın resme olan mesafesi inancıdır. Öte yandan, ilk ve sonraki dönemlerde ortaya çıkmış İslam Devletlerinin resme karşı bir mesafe almadıklarını net biçimde görmekteyiz. Bunu rahat bir şekilde söylememizin nedeni de, hiç şüphesiz resim yapmak için devlet saraylarında Nakkaşların istihdam edilmesi ve mesleklerini rahat, çoğu zamanda eserin durumu göz önünde bulundurularak sipariş usulü bazı resim ve tasvirler yapmalarıdır. Osmanlı dönemi minyatürlü eserlerin zirve yaptığı padişah, III. Murad'ın saltanatı olmuştur. Günümüzde III. Murad popüler olarak, her ne kadar saraydan çıkmamazlığı ve dahası 100 ile 130 arasında değişen fakat çok azı hayatta kalan çocukları ile bilirse de, aslında III. Murad, klasik dönem Osmanlı Tarihi araştırmacıları için büyük bir şans olmuştur. Padişahın kitap kurdu olup özellikle resme ve resimli tarih kitaplarına meraklı olması, onun saltanatında Nakkaşhane'nin gelişmesi ve birçok minyatürlü eserlerin ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. III. Murad da, dedesi Kanunî ve babası II. Selim'den devraldığı bu kültürü kendi zamanında en iyi şekilde yaşatıp desteklemiş ve adeta resim Osmanlı çağında zirve dönemine ulaşmıştır.

Padişahın yayımlanmış rüya mektuplarından öğrendiğimize göre ecdadına son derece düşkün olan padişah, hikâyeleri ile büyüdüğü dedelerinin resim olarak da canlandırılmasını istemiştir. Böylece yazılan eserler kapsamında eserler minyatürlerle süslenmiştir. Böylece ortaya Hünernâme gibi son derece önemli bir minyatürlü eser ortaya çıkmıştır. Sonrasında kendi döneminin de resimlendirilmesini istemiş ve Şehinşahname, 1582 Surname-i Hümayun, Şehname-i Murad-ı Salis, Nusretname, Zübdetü't-Tevarih, Siyer-i Nebi, Acaibü'l-Mahlûkat gibi minyatürlü eserler hazırlanmıştır. Bu açıdan klasik döneme dair minyatürler için III. Murad'a çok şey borçlu olduğumuzu burada belirtmek isterim. Bu sürecin Kanunî ile kökleşmeye başladığını yukarıda söylemiştik, bu açıdan Ârifî, üzerinde durulması gereken şehnamecilerin başında gelmektedir.

Şehnameci olarak atandıktan sonra ilkin Osmanlılara dair eseri ile işe başlayan Ârifî, eserlerini resimlendirmek üzere evinde bir nakkaşhane kurmuş ve burada çalışmak üzere nakkaşlar atanmıştır. Ortaya koyduğu eser yazım üslubu olarak takdir edilen Ârifî, kitabına yaptırdığı minyatürler ile de nadir tasvirlerle imza attırmıştır. Süleymannâme¹ isimli eserinde 69 minyatür bulunan Ârifî, konuya hâkim olmasının yanı sıra kitabına naksettirdiği minyatür ile de diğer Osmanlı minyatürlü tarih kitaplarından ayrılmakta, çok bilindik fakat resme yansımayan eserleri naksettirmektedir. Bu tebliğimizde, bu minyatürlerden bazı deşifreler yapılacaktır. Konuya şanslı olduğumuzu söyleyerek giriş yapmak isterim, Şanslıyız çünkü Ârifî'nin Süleymannâmesi gibi önemli bir eserin minyatürleri, Esin Atıl tarafından "Süleymannâme; The Illustrated History of Süleyman The Magnificent" adı ile 1986 yılında National Gallery of Art'dan İngilizce açıklamalı olarak neşredildi. Böylece Süleymannâme'nin minyatürlerine son derece kullanışlı bir şekilde ulaşma imkânı bulmaktayız.

Zaman sınırlamasından dolayı eserdeki bütün minyatürlerden ve elbette öneminden bahsetmek pek mümkün değildir.

* Çankırı Karatekin Üniversitesi, SBE, Doktora Programı Öğrencisi, bolat55@gmail.com. Bu makale, Aksaray Üniversitesi'nde 22 Ekim 2020'de online düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Ârifî Fethullah Çelebi, Süleymannâme. Ünlü şehnamecilerden Ârifî Fethullah Çelebi'nin Farsça beş ciltlik Şâhnâme-i Âl-i 'Osman'ının V. cildini oluşturmaktadır. Manzum olan eserin I. cildi peygamberler tarihine, II. cildi İslâmîyet'in doğuşuna, III. cildi Selçuklular'a kadar eski Türk devletlerine, IV. cildi Kanunî'ye kadar Osmanlı tarihine ayrılmıştır. V. ciltte cülüsünden 1555 yılına kadar Kanunî dönemi olayları anlatılmaktadır. Toplam 60.000 beyit olan Şâhnâme'nin en büyük bölümünü yaklaşık 36.000 beyitlik V. cildi

oluşturmaktadır. Eser altmış dokuz minyatürle süslenmiştir. Bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlı olan eserin (Hazine, nr. 1517) minyatürleri Esin Atıl tarafından yayımlanmıştır (Süleymannâme [The Illustrated History of Süleyman the Magnificent], Washington 1986). Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta geçtiği 1520 yılından itibaren uzun süren saltanatı boyunca seferlerini ve dönemin diğer olaylarını anlatmak için yazılan eserler özel bir ad taşısın veya taşımazsın genellikle "Süleymannâme" diye anılmıştır. Süleymannâme yazma geleneği, o sırada henüz teşekkül etmiş olan Selimnâme geleneğinin bir devamı şeklinde ortaya çıkmıştır. Bk. Abdurrahman Sağır, "Süleymannâme", DİA, C: 38 (2010), s. 124-127.

Bunun için dikkat çekici minyatürler üzerinden Şehnamenin önemi anlatılmaya çalışılacaktır. Yazmanın açılış minyatürü, Kanunî Sultan Süleyman'ın Topkapı Sarayı ikinci avlusunda, Babüssaade önünde tahta cülusunu ve biat törenini anlatmaktadır. Buna göre padişah tahtında oturmakta ve sağında Veziriazam, solunda da içoğlanları olduğu halde merasimi takip etmektedir. İki yaprak halinde, sağlı sollu tasvir edilen bu minyatür, hem Osmanlı cülus merasimi hem de Topkapı sarayı hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Her şeyden önce eser, bugün Topkapı Sarayı'nda mevcut olmayan bazı eserleri de göstermesi açısından dikkat çekmektedir. Bugün artık mevcut olmayan Bab-ı Hümayun'un üst katı ve Deavi Kasrı, cülus merasiminin anlatıldığı yaprakta, detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu sadece Osmanlı cülus merasimi hakkında değil, sarayın mimari yapısı konusunda bilgi vermesi açısından da son derece önemlidir. Ayrıca, bugün mevcut olmayan, fakat Osmanlı klasik döneminde önemli bir yere sahip olan Deavi² Kasrını göstermesi bakımından da dikkat çeker. Belki burada, Deavi Kasrı'ndan birkaç cümle ile bahsetmekte fayda olacaktır. Deavi Kasrı, Babüsselam Kapısına yakın bulunan ve Kalem Eminliği de denilen bir yapıdır. Divan-ı Hümayun'a Osmanlı tebaasından her din ve ırktan kimselelerin gelip şikâyetlerini dile getirme ve adalet talep etme hakkı bulunmaktaydı. Buna göre müştekiler ilk önce Deavi Kasrına gelir, burada bekler ve kendilerini Divan-ı Hümayun'un toplandığı gün Çavuşbaşı karşılardı. İlmiye kökenli olan Çavuşbaşılar, bir bakıma arabulucu avukat, Kadı rolü oynarlardı. Arzuhale bakarak sorunu dinleyen Çavuşbaşı, Divan'ın yükünü azaltma adına, çözebildiği bir mesele varsa, orada çözüme kavuşturur, eğer değilse ilgililere nezaret ederek Divan-ı Hümayun'a getirirdi. Bu Deavi Kasrı, sonrasında Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olacak ve бүкүнki manada İçişleri Bakanlığının kökenini oluşturacaktır.

Minyatüre baktığımızda, son derece renkli ve zengin karakterli olduğu görülmektedir. Elbette burada tasvir edilen bütün karakterlerin kurumsal bir önemi bulunmaktadır. Buna göre içoğlanları, cüceler, kapıcı, kapıcıbaşı, kapukulu sipahileri, yeniçeriler, peyk, solak, çavuş, çavuşbaşı, kazaskerler ve şeyhülislam, son derece önemli konumu olan tarihi figürlerdir. Minyatürde, genelden detaya indiğimizde daha başka kurumsal ve dönem karakteri olarak ipuçları verdiği görülmektedir. Bunlardan birisi, tahtında oturan Kanunî Süleyman'ın yanındaki Veziriazam Piri Mehmed Paşa'dır. Burada tasvir edilenin Piri Mehmed Paşa olduğu, su götürmez bir gerçek olarak söylenebilir. Zira cülus protokolüne göre dönem veziri azamı olması gerektiği yerde bulunur ve merasimi takip ederdi. Bu konuda ilginç bir örnek, Fatih Sultan Mehmed'in ikinci cülusunda, Çandarlı Halil Paşa'nın yeni padişahıtan çekinerek olması gerektiği yerde değil de, biraz daha öte de durması ve Fatih'in bunu fark ettiğinde, Doukas'ın naklettiğine

göre "Babamın vezirleri niçin böyle uzakta duruyorlar? Hem onları çağır ve Halil'den, kendisine yakışan bir yerde oturmasını ister." Deddiğini yazar.³ Buna göre yeni padişahın yanındaki kişi de Veziriazam Piri Mehmed Paşa'dır. Daha sonra III. Murad döneminde minyatürlü hale getirilecek olan Tacüttevarih'de de bazı karakterize edilen Piri Mehmed Paşa, Yavuz Sultan Selim'e 2 yıl, Kanunî Sultan Süleyman'a da 3 yıl olmak üzere toplamda 5 yıl veziriazamlık yapmış, ilmiye kökenli bir devlet adamıdır. Medrese okumuş, kadılık, defterdarlık, başdefterdarlık yapmış ve vezirlikten sadarete gelmiş, Yavuz Sultan Selim ile uyumlu çalışmış önemli bir isimdir. Dahası, Yavuz Sultan Selim'e dair yazılan birçok anekdot yine onun sayesinde. Buna göre Piri Mehmed Paşa'ya 6 yıl tezkirecilik yapmış olan tarihçi ve bürokrat Celalzade Mustafa Çelebi, sohbetlerinde hatıralarını Gelibolulu Mustafa Âli'ye anlatmış, Âli de eseri Kühül Ahbar'da yazmak kaydı ile bu hatıralar canlı bir şekilde o günden bugüne kalmıştır. Bir bakıma sözlü tarih de diyebileceğimiz bu süreç sayesinde, Yavuz Sultan Selim'in karakterine dair birçok anlatı Piri Mehmed Paşa kaynaklı olarak yazılı hale gelmiştir. Öte yandan Kanunî'nin ilk seferleri Belgrad ve Rodos'ta da, Vezir-i azam olarak önemli rol oynamış ve dahası fethi desteklediği, teşvik ettiği gibi askeri harekât boyutunda da tecrübesini konuşturmuştur. Arifi'nin Süleymannâmesi'nde de böylece gerçekten hak ettiği yerde Piri Mehmed Paşa vezir-i azam olarak görülmektedir.

Minyatürde bir diğer önemli karakter ise hiç şüphesiz Şeyhülislam ve Kazaskerlerdir. Burada da Zenbilli Ali Efendi olduğu kuvvetle muhtemel olan karakter görülmektedir. Fatih döneminde medrese öğrencisi olan Zenbilli Ali Efendi, ilmiyeden hiç kopmamış ve ilmiyenin başı olarak Şeyhülislamlık vazifesine getirilmiş ve o şekilde ömrünü tamamlamıştır. Diğer yandan medrese talebeliği de kolay geçmemiştir. Zira Vezir-i azam Karamanî Mehmed Paşa'nın muhalif olduğu Vefa grubunda olduğu için tepki çekmiş ve kendisine bir bakıma mobing uygulanarak öğrencilik yapması engellenmeye çalışılmıştır. Ali Efendi, bu baskıdan kurtulmak için öğrenciliğini bırakmış ve bir köşeye çekilmiştir. Fakat Karamanî Mehmed Paşa, 4 Mayıs 1481'de öldürülüp II. Bayezid tahta cülus ettiği zaman medreseye geri dönmüş ve terakkisine devam etmiştir. Yine Yavuz Sultan Selim döneminde Şeyhülislam olarak görülen Zenbilli Ali Efendi, padişah ile anlatılan pek çok anekdotta yer almaktadır. Bunda hiç şüphesiz, Yavuz Sultan Selim'in bütün meseleden dolayı İstanbul gayrimüslimlerini zorla Müslüman yapma düşüncesini açıkladığı zaman Zenbilli Ali Efendi'nin buna karşı çıkmasıdır. Yine bir meseleden dolayı toplu ceza vermek istediği bir grup için, suçlarının ölüm olmayıp başka türlü cezalandırılmaları gerektiğini padişaha cesurca söylemesi ile dikkatleri çekmektedir. Zenbilli

² "Da'va" kelimesinin çoğul hâli: De'âvi.

³ Doukas, Anadolu ve Rumeli Tarihi, çev. Bilge Umar, s. 202.

Ali Efendi hakkında en çok anlatılan elbette lakabının kökenidir. Buna göre fetva işleri yoğun olduğu için Ali Efendi, konağına gelenlere istedikleri fetvayı zenbil içine koyar ve öylece notu ulaştırırdı. Bundan dolayı kendisine “zenbilli” denildiği aktarılmaktadır.

Süleymannâme’deki bir diğer önemli minyatür, şu ana kadar tespit edilebilen tek devşirme çocuk alınmasını anlatan tasviridir. Çok erken dönemlerden itibaren Osmanlıların kurumsal bir yapısı olarak başlayan ve gelişen devşirme sistemi, bir bakıma adeta Osmanlıların inkişaf ve inhitatı ile paralel gitmektedir. Buna göre I. Murad döneminde esir edilen veya çeşitli şekillerle ele geçirilen çocuklar “Türk’e verilmek” kaydı ile Müslüman edilmiş ve sonrasında çeşitli işlerde çalıştırılarak beceri kazanmaları hedeflenmiştir. Müslüman olan ve konuşup anlayabilecek kadar Türkçe öğrenen bu devşirme çocuklar, sonrasında İstanbul’a iletilir ve burada melekelerine göre tasnif edilerek iş ve beyin gücünden istifade edilirdi. Osmanlı Devleti yönetiminde son derece önemli yerlere gelen bu çocuklar, devletin personel politikası ile doğrudan ilişkilidir. Ayrıca, devşirme sistemi gerek tarih gerekse edebi yazımlarda Balkanlar’da derin izler bırakmış ve bir bakıma Avrupa’da Türk-Müslüman korkusunun oluşmasına neden olmuştur. İlk zamanları, katı kurallar ile çocuklar alınsa da, sonrasında aileler çocuklarını “devlet kapısına” vermek için çeşitli kaçış yolları aramışlar ve rüşvet yolu ile meseleyi çözmeye çalışmışlardır. Süleymannâme’deki bu devşirme çocuk alımına dair tasvir de bu sıradaki çocukların, ailelerin ve görevlilerin durumlarını göstermesi açısından son derece önemlidir. Zira Ârifi’nin, eserini yazdığı ve minyatürlü hale getirdiği dönemde bu sisteme bizzat şahit olduğu söylenebilir ve birebir görmese de sistemin nasıl işlediğini öğrendiği düşünülebilir. Süleymannâme’nin her bir minyatürü, dönem ve tarih açısından son derece önemli ipuçları verdiği şüphesizdir. Bununla birlikte, daha başka minyatürlü eserler olmayan çok nadir anlara yer vermesi bakımından da önemlidir. Ârifi’nin ilk ve sonrasında hazırlanan Şehnamelerden farklı olmasındaki en önemli neden, hiç şüphesiz onun devraldığı ve Osmanlı İstanbul’unda devam ettirdiği ve yansıttığı ekoldür. Onun İran Şehnamelerinden etkilendiği ve buna benzer bir ekolu İstanbul’da da uygulaya çalıştığına şüphe yoktur. Zira gerek savaş sahneleri gerekse Kanunî Sultan Süleyman’ın tek ve şehzadeleri ile birlikte avlanması buna en iyi örnektir. Süleymannâme’nin en dikkat çeken ve yine kendi alanında tek olan minyatürlerinden biri de Belgrad’ın Fethi sonrasında esirlerin Kanunî Sultan Süleyman otağında oturmuş olarak üseranın katlini izlemesidir. Diğer yandan buradaki katl şekli alışılmışın dışında ve son derece farklı olarak gerçekleşmektedir. Buna göre Belgrad müdafileri padişahın huzuruna elleri bağlı olarak tutulmakta ve sefere getirilen filin altına atılarak ezilmektedir. Böylesi bir katl hadisesinin, Uzakdoğu’da özellikle Hindistan ve çevresinde yapıldığı bilinmektedir. Os-

manlı Devleti’ndeki ilk hadise ise II. Bayezid’in Kili ve Akkırman seferinde görülmektedir. Buna göre Kırım Hanı Mengli Giray, II. Bayezid’in Kili ve Akkırman seferine katılmış ve beraberinde ordusunu da getirmiştir. Fakat orduda bazı kimse-lerin serkeşlik yaparak sefere katılmak istememeleri veya zorluk çıkarmaları birtakım olumsuzluklara neden olmuştur. Hal böyle olunca, Mengli Giray II. Bayezid’in huzuruna çıktığında durumu arz etmiş ve Bayezid de o serkeşleri yakalattı ve fillerin altına atarak öldürtmüştür. Kemalpaşazade’nin aktarımı ise “değirmen taşındaki haşhaş gibi” ezilmişlerdir biçimindedir.

Süleymannâme’deki bir diğer önemli ve dikkat çeken minyatürlerinden birisi, Mohaç Meydan Muharebesi’nde Piyade olan Yeniçerilerin topların arkası sıra Macar ordusunu düzenli bir şekilde yayılım ateşine tutmasıdır. Askeri tarihçilerin üzerinde müttefik olduğu konulardan biri, dünya harp tarihinde tüfeğin düzenli ve yayılım şeklinde ilk kullananların Yeniçeriler olduğudur. Buna göre tüfenkendaz (tüfekli) Yeniçeriler, Mohaç Savaşı’nda 9 sıra olmuş bir ön saftakiler atışını yapıp diz üstü köktükten sonra arka sıra atışını yapmış, bu sırada öndeki saf tüfeğini doldurmakta iken bu şekilde birisi atar diğerini tüfeğini doldurur vaziyette kesintisiz bir ateş gücü sağlanmıştır. Böylece gerek Mohaç Meydan Muharebesi’nde gerekse diğer savaşlarda birçok galibiyet kazanılmıştır. Bu minyatür, bize konu ile ilgili ilk ve en detaylı tasviri sunması açısından son derece önemlidir ve üzerinde düşünülmelidir. Eserde görüleceği üzere Sultan Süleyman’ın sık sık avlanmasına yer verilmiştir. Burada çoğu zaman kendisi ve yerine göre de şehzadeleri ile birlikte katıldığı seferler sırasında yaptığı avlar gösterilmiştir. Ayrıca, şehzadelerin yetişkinlikleri de eserde tasvir edilmeye çalışılmıştır. Örneğin Şehzade Mustafa’nın babası ile konuşmasının tasvir edilmesi son derece dikkat çeker ve nadir olması bakımından önemlidir. Yine Safevilere sığındığı için Osmanlı hanedanının gurunun inciten ve sonrasında idam edilen Bayezid’in de tasvir edilmiş olması, bizlere görsel bir zenginlik sunmaktadır.

Sonuç Yerine: Ârifi’nin Süleymannâmesi’nde yer alan minyatürler Osmanlı askerî teşkilatlanmasının yanında saray teşkilatlanmasına ve sosyal hayatın diğer şubelerine dair önemli veriler sunmaktadır. Ele aldığı konu itibarıyla pek çoğu ilk olmakla öne çıkan bu minyatürler Osmanlı mimarisi ile etnografyasına dair de önemli göstergeleri barındırmakta olup, Osmanlı devlet ve toplum yapılanmasını farklı kaynaklardan, farklı gözle okumak isteyenler için fırsatlar sunmakta, değer taşımaktadır.

Aksaray (Aralık 2019-Ocak 2020, n.aygün arşivi)

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDE GULAM SİSTEMİ

Hülya KAŞIKCI*

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Orta Çağ İslam devletlerinde uygulanan gulam sistemi, Türk-İslam medeniyeti içerisinde gelişmiş ve kurumsallaşmıştır. Genellikle askerî alanda istihdam edilen köle orjinli gulamlar Büyük Selçuklu Devleti içerisinde saray teşkilatında ve askerî teşkilatta karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmamızda gulam kelimesinin kökeni, özellikleri, gulamların nasıl seçildiği, eğitimleri ve bunların yanında da Büyük Selçuklu Devleti'ndeki gulam sistemi detaylı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır.

Gulam Kelimesinin Kökeni: Orta Çağ İslam devletlerinde ortaya çıkan ve gelişen sistemlerden biri de "Gulam Sistemi"dir. Gulam kelimesi köken bakımından Arapça olup sözlükte erkek çocuk, delikanlı, azat edilmiş köle, genç hizmetkâr ve efendisine bağlı muhafız anlamlarına gelmektedir. Terim olarak gulam kelimesi, Orta Çağ İslam devletlerinde askerî teşkilatta, idarî teşkilatta ve saray teşkilatında vazifelendirilen kölelerdir.¹ Fakat daha net anlaşılabilmesi için gulam kelimesi ile sözlük bakımından aynı olup işlevselliği bakımından farklı ya da benzer olan kelimelerin varlığından da bahsetmek gerekir. Burada bahsedeceğim ilk kelime "Memlük" kelimesidir. Memlük köken bakımından Arapça olup sözlükte "sahip olunan şey" manasındadır. Memlük kelimesine kavramsal olarak baktığımızda, kölelerden seçilip liyakatlarına göre eğitim aldıktan sonra hükümdarın özel askerî birliğinde bulunan, daha sonraki aşamalarda ise köklü bir yer edinip hem saray kısmında hem de idarî kısımda görev alabilen ücretli askerler demek mümkündür.² Gulam kelimesi ile örtüşmektedir. Bu hususta diğer kelime ise "abd"dır. Sami kökenli bir kelime olup diğer akraba dillerin topraklarında görülmesi mümkündür. Fakat Arapçada farklı manalarda olup; rakik, rakabe, kın, memlük, vasif, milk-i yemin ve sadece kadın köle manasına gelen cariye, eme kelimeleriyle de ifade edilmiştir. Kelimenin kökeninde ise ibadet ve ubudiyet yani kulluk ve itaat mefhumları barınır. Kulluk ve itaat Allah içinse hür insan, kul içinse köle manasına gelir.³ Yani buradan sosyal hayatta sadece efendisine hizmet eden vazife sahibi insan manası çıkmaktadır. Gulam kelimesi ile tam örtüşmediğini söyleyebiliriz. Diğer kelime ise "el-Mevali"dir. El-Mevali kelimesi diğer bahsettiğimiz kelimeler gibi yine Arapça kökenli

olup koruyucu, yardımcı, sahip, dost, azat eden efendi, azat edilen köle manalarında sözlükte geçmiş ve çoğulu mevalidir. Mevali, kavram olarak İslamiyet'in ilk fetihlerinden sonra kendi rızalarıyla İslam dinine mensup olan ve büyük bir kısmını doğuda İranlılar ve Türklerin, Kuzey Afrika ve Endülüste Berberiler'in, Mısır'da Kıptilerin oluşturduğu Arap olmayan Müslümanlar için kullanılmıştır.⁴ Müslüman Araplarda genellikle fethedilen bölgelerde kendi rızası ile Müslüman olan halk ile kendi aralarında fark bulunmamaktadır ve aynı haklara sahip olunmaktadır. Fakat Emevîler döneminde bu durum farklılık göstermeye başlamış ve Arap olmayan herkese mevali denilmiştir.⁵

Gulam Sisteminin Tarihsel Gelişimi: Bizans ve Sasani devletlerinde de köle mefhumu bulunmakta idi. Fakat gulam sistemi ile aynı manada olmadığı gibi sadece orduda kullanılmış ve ücretli asker olarak adlandırılmışlardır.⁶ Bu durum Gulam sistemi için söz edilemez bir şekilde olup askerî ve idarî statülere sahip olabilmişlerdir. İslam devletlerine has olarak ortaya çıkan gulam sisteminin ilk izlerine Hz. Ömer döneminde köle mefhumu ile rastlanılmıştır. Emevîler döneminde, özellikle Halife Muaviye zamanında, Horasan fetihlerinde Türklerin askerî hizmetlerde bulunmaya başladığı görülmektedir.⁷ Emevî Devleti'nde, idarî ve sosyal hayatta köle kavramı tam olarak gulam sistemi ile örtüşmemektedir. Emevîler köle kavramını, eski çağlardan beri kullanılan şeklinin İslamiyet'e uyarlanan hali ile kullanmışlar ve köleleri orduda istihdam etmişlerdir.⁸ Emevî hilafetinde çalışmamızla ilişkili olan ve bu devlette farklı bir boyut kazanan "Mevali Politikası"nın, Arap olmayan Müslümanların, İslam dininin kesin hükümlerine rağmen, Arap din kardeşlerinden farklı bir konumda tuttukları ve köle ibaresi ile örtüşen bir politika olduğunu söyleyebiliriz. Gayrimüslimlerden alınan baş vergisinin, Arap olmayan herkesten alınması bu politikanın içini doldurabilir niteliktedir. Kur'an ve Sünnette olmadığı halde Arap olmayan Müslümanlardan alınan vergiler Emevî halifesi Ömer b. Abdulaziz tarafından kaldırılmıştır. Halife Ömer'in vefatından sonra bu vergi tekrar getirilse de Horasan valisi Nasr b. Seyyar tarafından kaldırılmıştır.⁹

* Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, hulya9501@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Mustafa Zeki Terzi, "Gulam", DİA, Cilt 14, İstanbul 1996, s. 178-180.

² Süleyman Kızıltoprak, "Memlük", DİA, Cilt 29, Ankara 2004, s. 87.

³ Muhammed Hamidullah, "Abd", DİA, Cilt 1, İstanbul 1988, s. 57.

⁴ İsmail Yiğit, "Mevali", DİA, Cilt 29, Ankara 2004, s. 424.

⁵ İsmail Yiğit, "Emeviler", DİA, Cilt 11, İstanbul 1995, s.87-104.

⁶ Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulam Eğitimi ve Gulamhaneler", Nüsha, Sayı 24, Güz 2007, s. 66.

⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "İran", DİA, Cilt 22, İstanbul 2000, s. 396.

⁸ Coşkun Erdoğan, Selçuklu Devletleri Teşkilatında Gulam Sistemi, (Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010, s. 18.

⁹ Yiğit, "Emeviler", s. 7-104.

Emevîlerin yerine Abbâsîlerin yönetime geçmesiyle idarî, askerî, siyasî ve ilmî sahalarda çok büyük değişiklikler olmuştur. Emevî halifelerinin bir asır kadar devam eden idarelerinde benimsedikleri siyasî görüşler ve yaptıkları uygulamalar, geniş bir sahaya yayılmış bulunan İslâm toplumu içinde çeşitli gayrimemnun unsurların ortaya çıkmasına ve sonunda Emevî hânedanının yıkılmasına yol açmıştır.¹⁰ Daha önce de bahsettiğimiz gibi Emevîler, Ömer İbn Abdulaziz (717-720) dönemi dışında Türklerin de içinde bulunduğu Mevali politikası olan ayrımcı bir düzen uygulamışlardır. Emevîlerin tam aksine ilk Abbasi halifesi Ebu'l Abbas bu adaletsizliği ve eşitsizliği önlemek adına bir emirname çıkarmış ve artık Müslümanlardan cizye alınmayacağını söylemiştir. Devlet görevlerinde de Arap olma şartı yerine liyakat aranmıştır. Vezarette birlikte idarî kadroda ve askerî işlerde ilk olarak İranlılar istihdam edilmişlerdir. Türkler ise ilk başlarda az, daha sonraları da sayıları artarak askerî alanda görev almışlardır.¹¹ Bu bilgilere istinaden Abbasi Devleti'nde gulam sistemi, mevali politikasının aksine, ayrıştırıcı olmayıp kölelerin eğilimleri ve liyakatları dikkate alınacak şekilde olgunlaşmaya başlamıştır. Emevîlere ve Abbasilere de geçen bu sisteme daha sonra Afrika'dan Asya'ya, Endülü's'ten Hindistan'a kadar olan İslam devletlerinde rastlamamız mümkündür.¹²

Gulam Sistemi ve Özellikleri: İslam medeniyeti içinde ortaya çıkan ve gelişen gulam sisteminin, diğer köle orijinli kelimelere bakıldığında sosyal hayattaki yerinin sadece efendisine hizmet eden köle manasında olmadığını görmekteyiz. Orta Çağ İslam devletlerinde sosyal, idarî ve askerî alanda bir kurum olan gulam sistemi Abbasi devletinde olgunlaşmaya başlamış, Selçuklu Devleti'nde tamamen benimsenmiş ve geliştirilmiştir. Memlûk devletinde tamamen gulam menşeli bir devlet sistemi kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin idarî ve askerî teşkilat yapısına da intikal etmiştir. İbn-i Haldun'a göre, bir hükümdar, başlangıçta devleti kurarken gücünü kendi ne sebinden olanlara dayandırır. Çünkü hükümdar kendi soyundan olanlarla düşmanlarına galebe çalabilmiştir ve bunlar devletin ortaklarıdır. İbn-i Haldun devleti iki devreye ayırır; ilk devresinde devlet idarî ve siyasî yapısı kendi boyundan gelenlerin elindedir. Ancak ikinci devrede durum farklılaşır ve hükümdar köle ve azatlı kölelerden oluşan başka unsurları istihdam eder.¹³

Gulamların Tedarik Edilme Yolları: Orta Çağ İslam devletlerinde görülen bu sistem, İslamî bir kurumdur ve bu yüzden sistem İslam'ın yayılma alanı içerisinde kendini göstermekte-

dir. Gulamların tedarik edilmeleri şu şekildedir: İlk gulam temin şekli, esir olarak alınan insanlardır. Fetihler doğrultusunda genişleyen İslam devletinde Türk, Berberî ve İranlılar esir alınarak, bu sistemde istihdam edilirlerdi.¹⁴ İkinci yol ise Orta Çağ'ın en önemli ekonomik araçlarından biri olan köle ticaretidir. Orta Asya Türk bölgelerinde, Bağdat ve Afrika arasındaki hat boyunca yoğun bir ticarî trafik görülmekteydi. Bu ticaretin en önemli araçlarından biri de kölelerdir.¹⁵ Türk gulamlar, dönemin devletlerinin istihdam alanı içerisinde en gözde olan köle askerlerdi.¹⁶ İstahri'nin kaydına göre; "Oraya (Semerkant'a) etraftaki Türklerden ihtiyaçtan fazla köle getirilir. Bunlar dışarıya ihraç edilir. Bunlar bütün doğuda en makbul kölelerdir." diyerek hem Semerkant'ın köle ticaretindeki önemini hem de Türklere olan rağbeti anlatmaktadır.¹⁷ Gulam temininde bir başka yöntem, ödenmesi gereken vergi karşılığında insan gönderilmesidir. Çok yaygın olmayan bu sistem, bazen gelirlerin yetmediği zamanlarda kullanılmıştır.¹⁸ Orta Çağ devletleri arasında makbul olan hediyeleşme araçlarından biri de gulam vermektir. Bir bölgenin valisi, bir emir veya bir hükümdarın başka bir hükümdara hediye vermesi şeklinde görülen bu takdimler, maiyette olan gulamların başka bir maiyete verilmesi açısından önemliydi. Gulamların devlet içerisinde el değiştirmesi gulam sisteminde devamlılığın bir göstergesidir. Ölen hükümdardan sonra gelen hükümdar, gulamların devlet içerisinde istihdam etmekte ve gulamlıktan yetişen hacib, emir gibi rütbelileri hizmetine almaktaydı.¹⁹

Gulamların Eğitimi: Bir gulamın eğitimi üç temele dayandırılmaktaydı. Şöyle ki, öncelikle bir gulam, İslamiyet'i bilmeli ve bu kültürde yetişmeliydi. Farklı köken ve kültürlerden gelmiş insanları, ancak dinsel bir olgu bir araya getirebilmektedir. Bir de dinsel motivasyonu sağlanmış bir gulam, vereceği askerî ve idarî hizmetin aynı zamanda kendisine manevi bir mükâfat sağlayacağını düşünmesini sağlamaktadır. Bu bağlamda gulamlara, Kuran'ı okuma ve yazma, dini kaideler ve kuranla ilgili temel bilgiler öğretilmekteydi.²⁰ İkinci dikkat edilmesi gereken husus ise temel görevi sultanı korumak olan gulamların sadakat bilincini geliştirmeye yönelik eğitimdi.²¹ Son olarak aklî melekelerine, fiziksel özelliklerine göre yetiştirilen her gulam, stratejik eğitim almak zorundadır. Nizamülmülk gulamların eğitimini detaylı bir şekilde açıklamıştır; gulam satın alındıktan sonra 1 yıl rikab (üzengi tutma işi) ile uğraşır ve üzerine eski bir aba ve basit çizme giyerdi. Bu süre zarfında ata binmesi yasaklanırdı. Bu süreyi doldurduktan sonra hacib hükümdara bildirirdi ve gulama bir Türk atı

¹⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", DİA, Cilt 1, İstanbul 1988, s. 31-48.

¹¹ Nesimi Yazıcı, İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi, Türk Diyanet Vakfı, Ankara, 2013, s. 35-42.

¹² Erkan Göksu, a.g.m., s.66.

¹³ İbn-i Haldun, Mukaddime, Maarif Vakfı Yay., İstanbul 1954, c. 1, s.487-488.

¹⁴ Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", Türkler Ansiklopedisi, Cilt 5, Ed. Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları., s. 320-321.

¹⁵ Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", SÜTAD, sayı: 18, Konya 2005, s. 130.

¹⁶ Erdoğan, a.g.t., s. 46.

¹⁷ V. Minorsky, Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, (Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 67-69.

¹⁸ Mustafa Zeki Terzi, "Gulam", DİA, Cilt 14, İstanbul 1996, s. 178-180.

¹⁹ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu (Alparslan ve Zamanı), TTK, Ankara 1989, s.239-240.

²⁰ Kızıltoprak, a.g.m., s. 332.

²¹ Kızıltoprak, a.g.m., s. 332.

verilirdi. Beraberinde deriden eyer ve yuları olurdu. Bu şekilde bir yıl hizmet ederdi. İkinci yılında kalançur adında kılıç verilirdi. Üçüncü yılında kullanması için sadak (ok kılıfı) ve kırban verilirdi. Dördüncü yılında kaliteli eyer, yıldızlı gem, aba, halkaya asılmış çomak verilirdi. Beşinci yılında beline bir kadey koyar sakilik ve abdarlık hizmeti verirdi. Altıncı yılda camedarlık ederdi. Yedinci yılda gulama tek kişilik bir çadır verilirdi. Beraberinde yeni gelen gulamlardan 3 kişi emrine verilirdi. Ve artık visakbaşı olarak adlandırılırdı. Başına sim işlemeli, siyah keçe külah geçirir, gence işi bir aba giyerdi. Böylece her sene makamı ve rütbesi haylbaşı olana kadar yükselirdi. 30-40 yaşlarına kadar ona emirlik, valilik görevi verilmezdi.²²

Selçuklu Devleti ve Gulam Sistemi: Oğuzların Kınık boyuna mensup olan hanedan, adını Oğuz Devleti'nin ordu kumandanı Selçuk Bey'den alır. Selçuk Bey 10. yüzyılda Oğuz Yabgu Devleti'nin başkenti Yenikent'ten, Cend şehrine gelmiş ve burayı beyliğinin merkezi yapmıştır. Selçuk Bey Cend şehrinde kalırken oğullarından Arslan kendine tabi Oğuzlarla Buhara yakınlarındaki Nur kasabasına göç etmiştir.²³ Selçukluların Cend şehrinde iken İslamiyet'i kabul ettiklerini biliyoruz. Müslümanlığı kabul eden Selçuklular burada Oğuz Yabgu Devleti'ne olan bağlılıklarını sonlandırıp müstakil bir beylik kurmuşlardır. Bu dönemde çevresinde ikisi Türk, üç büyük Müslüman devlet bulunmaktadır. Bunlar Karahanlılar, Gazneliler ve Samanoğullarıdır. Abbasi halifeliği ise ismen mevcut olup, devlette fiilen idareyi Büveyhi Devleti'nin Irak kolu yürütmektedir. Bu ortamda beylik olarak ortaya çıkan Selçukluların başına daha sonradan Tuğrul ve Çağrı Beyler geçmiştir. Tuğrul ve Çağrı Beyler Selçuklu beyliğini devlet olma aşamasına taşımışlardır.²⁴ Büyük Selçuklularda devlet teşkilatı Tuğrul Bey zamanından itibaren düzenli bir şekil almıştır.²⁵ Büyük Selçuklu Devleti'nde, devlet teşkilatı, hükümet teşkilatı, saray teşkilatı ve askerî teşkilat olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Askerî Teşkilat ve Gulamlar: Türk devlet geleneği içerisinde bulunan ordu-devlet yapısı Büyük Selçuklu devleti içinde geçerli bir durumdur. Ordu, hükümdarın en önemli güç kaynaklarından birini oluşturmuştur; ordu hükümdarın meşruiyet dayanağı olmuştur. Hâkimiyetin simgesi ve vatan toprağının güvenlik unsurunu oluşturmuştur.²⁶ Büyük Selçuklu Devleti'nde ordunun oluşumunda farklı etnik gruplar bulunsada asıl egemen olanlar Türkler olmuştur. Bu Türkler,

gulam sistemine göre yetiştirilmiş ve direkt kumandalarına bağlı hür Türkler olarak ikiye ayrılmaktadırlar.²⁷ Gulam Türklerinin genelini "Karluk, Yağma, Çiğil" Türkleri oluşturmaktadır.²⁸ Büyük Selçuklu Devleti'nin ordusu diğer Türk-İslam devletinde olduğu gibi gulam sistemini uygulamıştır. Selçuklu ordusunun yapısındaki tek fark, diğer devletlerin ordusunda Türklerin yanında başka ırklardan olmasıdır. Oysaki Selçuklu gulamlarını hemen hemen sadece, Türklerden oluşan gulamlar oluşturulmaktaydı.²⁹ Fakat yine de sistem içerisinde farklı etnik gruplara da yer verilmiştir. Bu durum da gulamların temin edilme şekillerinden kaynaklanmakta idi. Böylece gulamların içinden Arap, Deylemlî, Kuhistanlı ve Tabaristanlı gibi farklı etnik gruplarda bulunmaya başlamıştı.³⁰ Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren gulamların varlığından bahsedebiliriz. 1040 yılında Gazneliler ile Selçuklular arasında yapılan Dandanakan savaşında Gaznelilerin içinde bulunan 370 gulam safları değiştirerek Selçukluların ordusuna katılmışlardır. Bu olaydan sonra gulam sistemi tamamen devlet tarafından benimsenmiş ve gulamlar sadece askerî olarak istihdam edilmemişlerdir.³¹ Gulamların ücretleri normal bir eşya gibi arz-talebe göre değişmekteydi. Melikşah döneminde Artuk Bey ve Türkmenlerin Mervanoğulları ile olan savaşlarında bir gulam, 1-2 dinara kadar düşmüştür. Bir gulamın fiyatını kişinin fiziki yapısı, görüşü, bir sanata sahip olduğu ya da olmadığı gibi etkenler etkilemekteydi. Bir acemi gulamın ortalama fiyatı 100 dinardı. Bazen hükümdarların beğendiği gulamlar, normal ücretlerinin üzerine alınabiliyordu. Buna örnek Sultan Sancar'ın köle Sunkur'u 1200 rükni dinara satın aldığı bilinmektedir.³² Büyük Selçuklu Devleti'nde gulamların ordudaki görevine karşılık iki başlık belirlenmiştir. Gulamlar maaş almaktayken, iktâ alarak mevki sa-

²² Nizamülmülk, Siyasetname (Mehmet Kanar), Say Yayınları, İstanbul 2015, s. 178.

²³ Faruk Sümer, "Selçuklular", DİA, Cilt 36, İstanbul 2009, s. 365-371.

²⁴ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", Türkler Ansiklopedisi, Cilt 4, Ed. Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1021.

²⁵ Erdoğan Merçil, "Selçuklular", DİA, Cilt 36, İstanbul 2009, s. 389-392.

²⁶ Köymen, a.g.e., s. 232.

²⁷ Köymen, a.g.e., s. 237.

²⁸ Coşkun Erdoğan, a.g.t., s. 61.

²⁹ Köymen, a.g.e., c.3, s. 236.

³⁰ Erdoğan Merçil, "Gulam", DİA, Cilt 14, İstanbul 1996, s.180-184.

³¹ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu (Kuruluş Devri), TTK, Cilt 1, Ankara 1989, s. 337.

³² Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu (Alparslan ve Zamanı), s. 245-246.

hibi olanlara ise maaş yerine iktâ verilmekteydi. “Orduya ödenecek para belli edilmelidir. İktâ ehli olanlar, (iktâları) ellerinde müstakil ve mukarrer tutmalıdır. Gulam olanların ve iktâ ehli olmayanların (alacakları) paramın (mal) ne kadar olduğu tayin edilmeli: zamanı gelince kendilerine vermeleri veya yılda iki defa onları huzuruna çağırarak kendilerine vermeleri için (karşılığı olan) para (vech) hazırlanmalıdır. Onların kalbinde muhabbet ve ahengin (ittihâd) meydana gelmesi için, padişahın aylıklarını (müşâhere) onlara kendi eliyle vermesi tercihe değer. Zira kadim padişahların düzeni (tertip) böyle idi: (onlar) iktâ vermezlerdi, herkese maaşlarını (mevâcib) kendi rütbeleri nispetinde yılda 4 defa hazineden nakit olarak verirlerdi ve onlar daima hazırlıklı ve zengin olurlardı; her iş için derhal hazır bulunurlar ve işe doğru yönelirlerdi.” Nizamülmülk’ün bize aktardığı bu detaylı bilgilerden de anlaşılacağı üzere gulamların ücretleri zamanında ödenmeli ve bu mümkünse bizzat Sultan’ın elinden olmalıydı. Çünkü bu durum gulamların motivasyonunu arttırmaktaydı.³³ Büyük Selçuklu Devleti’nde gulamlar, sultanların ve devletin dayandığı en büyük destekçileri olduğu gibi hazerde ve sefer büyük bir öneme sahiptirler.³⁴

Saray Teşkilatı ve Gulamlar: Saray, eski Farsçadan gelmekte olup, genellikle ev, mesken ve konak anlamındadır. Türkçede ise bu anlamlarla birlikte daha çok büyük konak ve hükümdarın ikametgâhı anlamında kullanılmakta olup, hükümdarın kendisinin ailesi ve maiyetiyle yaşadığı bir yerdir. Özellikle saray ve teşkilatı Sultan Melikşah ve Sultan Sencer zamanlarında en yüksek düzeye ulaşmıştır. Saray teşkilatı doğrudan doğruya sultanın şahsına bağlı idi. Burada makam sahibi olan her görevlinin yetkileri tespit edilmişti ve yetkilerinin aşılmasına izin verilmezdi.³⁵ Saray teşkilatı iki gruba ayrılmaktadır.³⁶ Saray Büyükleri (Ekâbir-i Has): Hacibler, Emir-i Hares, Vekil-i Haşş, Silahdar, Abdar, Çaşnigir, Şarabdar, Camedar, Sakiler. Saray Küçükleri (Kihteran veya Bendegân): Çavuşan, Pasbanan, Nevbetiyan, Derbanan, Ferraşan bulunmaktadır. Saray teşkilatında sultanların saraylarında, hükümdar için satın alınıp, terbiye görerek yetişen ve saray hizmetlerinde görev alanlar bilinmektedir. Bu görevliler muhtelif milletlerden ve özellikle Türklerden seçilen ve yetiştirilen kölelerdir. Bu gulamlar saray usul ve adabına göre yetiştirilirler, ok talimine ve saray hizmetine alıştırılırlardı.³⁷ Selçuklu saray teşkilatında gulamların görev almadığı hemen hemen hiçbir kurum yoktur. Gulam sistemine göre yetişen köleler liyakatlarını eğitim süreçleri içerisinde belli etmekteydiler. Gulamların eğitimleri sonunda alacakları görevler, bir fermanla onlara bildirilmektedir.³⁸ Büyük Selçuklu devletinde bulunan ve

saray teşkilatının en üst makamı olan haciplik gulamların ulaşabileceği en yüksek görevdir.³⁹

Büyük Selçuklu Devleti’nde saray en büyük gulam yetiştirme merkezidir. Saray gulamları Türk, Arap, Kürt, Deylemler gibi çeşitli kavimlerden oluşmaktaydılar. Küçük yaştan itibaren eğitim gören saray gulamlarının sayısı yaklaşık 4000 kadar olduğu bilinmektedir.⁴⁰ Bunlara Gulaman-ı Saray adı verilmiş ve kumandanlıklarını Salar-ı Gulaman-ı Saray adı verilen görevli yapmıştır. Bu askerler hükümdarın şahsına ait kölelerden oluşmuş ve aynı zamanda kapıkulu askerliği yapmışlardır fakat iktâlı değillerdir. Gulaman-ı Saray içinde 200 kadarı boylu, poslu ve yakışıklı askerlerden oluşmaktadır. Bunlar silah kullanmakta mahir kişiler olmak zorundalar ve 100 Horasanlılardan 100’de Deylemlilerden seçilmekteydiler. Sefer ve normal zamanda hükümdarın hizmetinde bulunurlardı ve sadece gerekli zamanda silahlanırlardı. Bu 200 gulamın 20’sinin silah, kalkan ve hamayilleri (muskaları) altından, diğer 180’inin ise savaş araç ve gereçleri gümüştenidir. Bu 200 gulamın hepsi süvari olup ellerinde gargaları (fişekleri) bulunmaktadır. Her 50 kişide bir başlarında “Nakib” ismi verilen amir tayin edilmektedir. Gulamlara genelde sene de 3 kere verilen “Pişegani” adında maaşları bulunmaktadır.⁴¹ Daha öncede bahsettiğimiz üzere gulamların sarayda görev almadığı hemen hemen hiç görev yoktur. Bu görevler şu şekildedir; Hacıplik, Emir-i Hares, Candar, Silahdar, Emir-i âlem, Camedar, Şarabdar, Taşdar veya Abdar, Çaşnigir, Emir-i ahur, Serheng veya Çavuş.⁴²

Sonuç: Orta Çağ İslam devletlerine has olarak ortaya çıkan ve gelişen gulam sistemi; köle menşeli olarak Hz. Ömer zamanında karşımıza çıkmış, Emevîler döneminde sadece orduda istihdam edilmiş ve mevali politikalarından kaynaklanan şartların olmasıyla köleler idarî kadrolarda değerlendirilmiştir. Abbasilerde mevali politikasının aksine idarî kadrolarda Arap olma şartı yerine liyakat aranmıştır. Böylelikle köleler sadece orduda istihdam edilmemiş ve idarî kadrolarda da yer almışlardır. Böylelikle İslam devletlerinde benimsenecek olan gulam sisteminin temelleri atılmıştır. Büyük Selçuklu Devleti’nde ise gulam sistemi daha işlevsel ve kurumsallaşmış haline ulaşmıştır. Devlet teşkilatının hemen hemen her kurumunda gulamlar değerlendirilmiştir.

³³ Nizamü’l-Mülk, Siyasetname, (Çev. Mehmet Altay Köymen), TTK, Ankara, 1999, s. 71.

³⁴ Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 248.

³⁵ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, TTK, Ankara, 2014, s. 620.

³⁶ Mehmet Altay Köymen, Alp Arslan Zamanı Saray Hayatı ve Teşkilatı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968, s. 28.

³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, TTK, Ankara, 1984, s. 33.

³⁸ Nizamü’l-Mülk, a.g.e., s. 73.

³⁹ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 620.

⁴⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 33.

⁴¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 33.

⁴² Sevim, Merçil, a.g.e., s. 620.

18. YÜZYIL OSMANLI KAYITLARINDA RUMELİ YAHUDİLERİ

İhsan TURHAN*

Hacettepe Üniversitesi

Giriş: Bu çalışma, 18. yüzyılda Osmanlı'nın Rumeli topraklarında yaşayan Yahudilerin Osmanlı belgelerine ne şekilde yansıdığı hakkındadır. Çalışma kapsamında Devlet Arşivleri bünyesinde bulunan Osmanlı arşivi kaynakları incelenerek 18. yüzyıl Rumeli eyaleti sınırları içinde yaşayan Yahudilerin Osmanlı hâkimiyetindeki diğer gruplarla olan toplumsal ilişkileri ve Osmanlı toplum mekanizması içindeki yeri tartışılacaktır. Araştırma konusunun seçilmesinde dünya tarihinde 18. yüzyılın değişim ve dönüşümlere sahne olması ve Osmanlı devletinin bu değişimlerden ne derece etkilendiği ya da ayak uydurabildiğini keşfetmek, Avrupa ile Osmanlı sınırında olan Balkanların bu değişimler neticesinde nasıl bir konumda bulunduğu, Yahudilerin bu değişimlerden nasıl etkilendiği ve yaşadıkları bölgeyle etkileşimleri soruları etkili olmuştur.

18. yüzyıl Osmanlı Yahudileri hakkında yapılacak araştırmalarda temel kaynak grupları cizye, mühimme, ahkâm defterleri ve şer'iyeye sicilleridir. Bunun yanında arşiv katalogları bünyesinde yer alan tasniflerin her birinde Yahudilere dair belgelere rastlamak mümkündür. Çalışma konusunun kapsamı gereği bütün kaynakların değerlendirilmesinin mümkün olamayacağı aşikârdır. Bu nedenle Rumeli eyaletine ait bütün belgeler verilmek yerine örnekler sunulmakla yetinilmiştir. Mühimme ve ahkâm defterlerinden, tahrir defterleri ve cizye defterlerinden yola çıkılarak tespit edilen Yahudi bölgelerinin bulunduğu sancaklara gönderilen kararlar incelenerek Yahudilerle alakalı olanlar belirlenmiş ve bu hükümlerden hareketle divana yansıtılan konular araştırma kapsamında değerlendirilmiştir. Yine sosyal hayata dair önemli veriler barındıran şer'iyeye sicilleri önemli bir yer tutmaktadır. Nüfusunun %68'ini Yahudilerin oluşturduğu Selanik şehrine ait şer'iyeye sicilleri Yahudilerin sosyal hayatına dair bilgiler içermektedir. Belge tasniflerinde ve defterlerde yer alan Yahudilerle ilgili hükümler çerçevesinde 18. yüzyılda Rumeli eyaletinde yaşayan Yahudiler toplumsal açıdan değerlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Yahudiler: Yahudilerin Osmanlılarla ilk teması 1326'da Bursa'nın fethi vesilesiyle olmuştur. Bursa'nın fethine kadar olan süreçte Osmanlı'ya ait olan bölgelerde Hristiyanlar bulunsada Yahudilerin yaşadığına dair

herhangi bir kayıt bulunmaktadır. Bu sebepten ötürü Bursa'nın fethi, Yahudilerin Osmanlı hâkimiyetine girdiği ilk tarih olarak kabul edilmektedir. Bu tarihten itibaren özellikle Batıya doğru gerçekleştirilen fetihler sonrasında Osmanlı hâkimiyetine giren Yahudi nüfusun sayısı gittikçe artmıştır.

Dokumacılık, Selanik'e Yahudiler göç etmeden önce de bilinen bir meslekti. Ancak sürgün Yahudileri yani Sefaradlar Avrupa'da kullanılan teknik bilgi ve araçları yanlarında getirerek burada üretilen kumaşın kalite bakımından daha iyi bir konuma gelmesini sağlamışlardır. Buna bağlı olarak üretim hacmi de artmıştır. Selanik dokumacılığında bu gelişme Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmiş ve bu kumaşlar yeniçerilerin kıyafetlerinde kullanılan Venedik kumaşlarının yerini almıştır.¹ Selanik çuhasına devlet tarafından belli bir standart getirilmesi, dokumacılıkla uğraşan Yahudi cemaatlerini ortaklaşa çalışmaya itmiş, bu da cemaat yapılanmasında bir model teşkil edebilecek bir konumun doğmasına olanak sağlamıştır.² 16. yüzyılda Selanikli Yahudiler tarafından devlet için üretilen çuha 61 bin 280 metreden 178 bin 733 metreye ulaşmıştır.³ Yeniçerilerin kışlık giysileri Selanik'teki Çuka Kârhânesi'nde dokunmakta, ancak boyacılar farklı yerlerde bulunduğundan zaman zaman sıkıntılar yaşanmaktaydı. Bu nedenle 1762 yılında Çuka Kârhânesi'nde bir boyahane inşa edilmesine karar verilmiş, bu boyahaneye 4 tane Yahudi boyacı ustanın, kalfa ve çıraqlarıyla birlikte nakledilmesi emredilmiştir.⁴

6 Nisan 1755 tarihli bir belgede, Yeniçeriler için çuha kumaşı üreten Yahudiler kumaş üretiminin aksamaması ve dokumacı Yahudilerin zorluk çekmemeleri için Şer'i vergi olan cizyeyi ödemeleri koşuluyla tekâlif-i örfiye ve şakka orak geçen örfi vergilerden muaf tutulmuşlardır.⁵ Zaman zaman bazı sıkıntılar dolayısıyla Yahudiler üzerlerine edası lazım gelen şer'i vergilerini de ödeyememişler, devlet bu durumda onlara kolaylık sağlayarak vergi borçlarını erteleme yoluna gitmiştir.⁶ Bazı dönemlerde dokumacı Yahudiler yeniçeriler için dokunan kumaşları zamanında teslim edememişler, doğal olarak devlet bunun sebebinin araştırılmasını istemiştir. Araştırma neticesinde ihtiyaç duyulan hammadde olan yapağının Efrenc yani yabancı tüccara satılması dolayısıyla zamanında

* Hacettepe Üniversitesi, SBE, Doktora Öğrencisi, ihsanturhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0635-0568>. Bu makale, Aksaray Üniversitesi'nde 22 Ekim 2020'de online düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Özgür Kolçak, *Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Yünlü Dokumacılığı (1500-1650)*, İstanbul Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, ss. 37-38.

² Kolçak, *Osmanlılarda Bir Küçük*, ss. 54.

³ Musa Kılıç, "Yeniçeri Ocağı ve Yahudiler Arasındaki İlişkiye Dair Bazı Tespitler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 10, S. 2, 2015, ss. 147.

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi / BOA., *Cevdet İktisat*, 43/2125.

⁵ BOA., *Cevdet Maliye*, 245:10193/1.

⁶ BOA., *A.DVNSMHHM*, 102/59.

teslim edilemediği ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Selanik, Tırhala ve Paşa sancaklarından ve Kavala ve Dıraç ve sair iskeleler ile çiftliklerden mübaya (satın alınması) ve teknil ettirilmesi, 3000 kantar yapağı temin edilmedikçe Efreñç tüccara yapağının satılması kesin bir dille yasaklanmıştır.⁷

18. yüzyılda değişen ekonomik koşullar ve yeni keşfedilen ticaret yollarının dinamikliği dolayısıyla ticaret gerilemeye başlamış, özellikle Osmanlı-Venedik arasında Yahudiler tarafından yürütülen ticaret ağının sönmesine sebep olmuştur.⁸ Bununla beraber liman kentlerinde Konsoloslukların açılmaya başlamasıyla ticari alanda faaliyet gösteremeyen tüccar grupları yeni doğan bir meslek olan tercümanlığına yönelirler. Konsolosluk kayıtlarında Yahudilerin tercüman olarak çalıştırıldığından bahsedilmektedir.⁹ 6 Kasım 1764 tarihli bir belgede İsmail¹⁰, Moged ve Behor isimli Yahudilerin Anabultan konsolosunun tercümanı olarak çalıştıklarından bahsedilmektedir.¹¹ Düvel-i ecnebiye defterlerinde de yine buna benzer kayıtlara rastlanmaktadır. İstanbul'daki Nemçe (Avusturya) konsolosluğunda iki Yahudiye poliçe verildiği kaydedilmiştir.¹² Yine Nemçe defterinde Macaristan ve Prusya arasında meydana gelen savaş dolayısıyla Prusya ile

Macaristan arasında çıkan savaştan dolayı Fransa bayrağı altında ticaret yapan Yahudilerin ihraçlarına el konulmuş ve durum Osmanlı devletine bildirilmiştir.¹³

Tütün, Osmanlı Devleti'nde hem yerel hem de uluslararası boyutta ticareti yapılmakta olan bir üründü. Tütün ticaretinde Yahudilerin yeri vardır.¹⁴ Osmanlı Devleti'nin Makedonya bölgesinin merkezi ve bölgenin en büyük liman kenti olan Selanik, tütün ticaretinin en yoğun olarak yürütüldüğü bölgelerden biridir. Hem Selanik ve çevresinde yapılan üretim faaliyetleri hem de tütün ticareti, Selanik ekonomisinin çuhacılıktan sonra önemli gelir kaynaklarından birini oluşturmaktaydı. Liman şehirlerinde ihracatın kolay olması hasebiyle Selanik'te de bir tütün gümrüğü faaliyete geçirilmiştir. Tütün ticaretiyle uğraşan Yahudilerle ilgili belgelerin birçoğu gümrüğe olan borçlarla ilgilidir. Selanik kadısı ve mutasarrıfına gönderilen bir hükümde Behor, Hekioğlu İsak, Samuel ve diğer Behor isimli Yahudilerin Hicri 1763 ve 1764 senelelerinden Selanik Tütün gümrüğüne olan borçlarını hala ödemedikleri, borç miktarlarının fazla olmasından dolayı ilki Mart ayında olmak üzere borçlarının taksit usulüyle ödenmesine karar verilmiş ve bunun takibi için de yine hüküm gönderilen

⁷ BOA., Cevdet Askeriye, 229/9739- 1.

⁸ Benbassa- Rodrigue, Türkiye ve Balkan. ss. 148.

⁹ Maurits H. van den Boogert, Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi: 18. Yüzyılda Kadılar, Konsololar ve Beratlılar, çev. Ali Coşkun Tuncer, İstanbul, 2014, s. 62-68.

¹⁰ İsmail olarak kaydedilen ismin Şmuel ya da Samuel olması gerekir.

¹¹ BOA., Cevdet İktisat, 45/ 2219-1.

¹² BOA., A.DVN.DVE., 50/14.

¹³ BOA., A.DVN.DVE., 50/31.

¹⁴ Fehmi Yılmaz, Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Tahlili (1600-1883), Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Basılmış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s. 155.

kadı görevlendirilmiştir.¹⁵ Gönderilen bu hükmün tarihine bakıldığında 26 Şubat 1779 tarihli olduğu görülmektedir ki bu ödenmesi gereken borcun talebinden önce borçlulara mühlet tanınmış ancak borçlar tahsil edilememiştir. Borçların tahsil edilememesi belgelerde geçen haliyle Osmanlı tebaası olan tüccarın yaşadığı ekonomik sıkıntıların boyutunu da göstermektedir.¹⁶ Arşivde yer alan bir başka belgede bu borcun tahsiline dair detaylar belirtilmektedir. Belgeye göre Hekimoğlu Salmon ve İsak'ın Selanik Tütün Gümrüğüne 1185 senesinden kalan borçları buğday ve arpa olarak yani aynı vergi usulüyle tahsil edilmiştir.¹⁷ Devlet, borç tahsili konusunda mağdur olan Yahudilere de yardımda bulunmuştur. 1765 senesinde Danimarka konsolosu ve bir Yahudi arasında yapılan tütün ticaretinde konsolosta alacağı kalan Yahudi borcunu tahsil edemeyince mesele Osmanlı'ya intikal etmiştir.¹⁸ 1766 tarihli başka bir belgede ise bu borcun hala tahsil edilemediği görülmektedir.¹⁹

Şer'iyye sicilleri Osmanlı hukuki ve toplumsal tarihi üzerine yapılan çalışmalarda vazgeçilmez bir kaynaktır. Sicillerde toplumsal çatışmaların yanında ekonomik ve kültürel hayata dair geniş bilgiler yer almaktadır. Osmanlı hukuki mercilerinin 19. yüzyılda bir araya getirilmesine kadar olan dönemde Müslüman olmayan gruplar sorunlarını genellikle kendi din adamların başvurarak çözmekteydiler. Din adamlarının verdiği karardan tatmin olmayanlar ya da daha tarafsız bir merci olduğuna inanan kişiler ise genellikle kadıya giderdi. Özellikle Yahudiler arasında kadılara müracaatın arttığı bundan dolayı da Hahamların bu duruma engel olmak için herem yani aforoz tehdidiyle cemaat üyelerinin bundan vazgeçirmeye çalışıldığı bilinmektedir. Yahudilerin Askerî olanlar dışında herhangi bir meslekten menedilmedikleri bilinmektedir. 8 numaralı Selanik sicilinde yer alan hükümler de bunu desteklemektedir. 1700 senesine mahsup olmak üzere

Selanik ve Yenişehir ve Galos ve tevâbi' tütün gümrüğü tahsiline me'mûr olan Avram isimli Yahudi, tütün emini olan kişiler tarafından engellenmiş ve durumu kadıya bildirmiş ve İstanbul'dan gelen bir kararla durum düzeltilmeye çalışılmıştır.²⁰ Yahudiler tek başına bu mukataaların iltizamını alabildikleri gibi bir Müslümanla da ortak olabilmekteydiler. Yine aynı sicilin 116. sayfasında yer alan ikinci hüküm Hâfızândan Osman ve Rufail (Rafael) isimli bir Yahudinin ortak olarak ipek dokumacılığıyla ilgili bir mukataa olan mîzân-ı harir iltizamına memur olduklarından bahsedilmektedir.²¹

12 numaralı Ahkâm defterinde yer alan hükümler ise daha çok alacak-verecek meseleleriyle ilgilidir. Defterde yer alan 1131 hükümden 17'si Yahudilerle alakalıdır. Hükümlerde ilk

olarak Yahudilerin yaşadığı bölgeler tespit edilmiştir. Bu hükümlerin 4'ü Rumeli geneline, 4'ü Yenişehir-i Fenar'a, 2'si Selanik'e 2'si Tırhala'ya, Yanya, Narta, Belgrad, Gümilcine ve Sofya'ya 1'er tane yazılmıştır. 17 hükmün 8'inde Yahudiler, 9'unda Müslümanlar şikâyetçidir. 15 hüküm doğrudan alacak-verecek ilişkileriyle ilgilidir. Alacak-verecek konusuyla alakalı olan hükümler burada tek tek ele alınmak yerine genel bir yorum yapılması daha uygun bulunmuştur. Bu hükümlerdeki ortak özellik, alacak sahibi kişilerin defalarca borçları talep etmelerine rağmen türlü bahaneler öne sürülerek ödeme yapılmamasıdır.²² 170 ve 755 numaralı hükümler Yahudi ve Hristiyanlar arasındaki gergin ilişkiye örnek verilebilir. Yanya'da yaşayan Yahudi taifesi defterde yazan cizyelerini ödedikleri halde kocabaşlık iddiasıyla kendilerinden haksız yere fazla vergi talep eden Rum taifesinden kişileri mektupla İstanbul'a şikâyet etmişler ve bu kişilere mâni olunmuştur.²³ Aynı konuyla ilgili başka hükümlerin bulunması Rumların bu uygulamaya devam ettiklerini göstermektedir.

Sonuç: Müslüman topraklarda yaşayan Yahudiler Avrupa'daki dindaşlarına nazaran özgür bir şekilde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu nedenle, Avrupa'da baskı altında yaşayan Yahudi cemaatleri zaman zaman kaçarak veya buldukları yerlerden sürülmek suretiyle Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. 18. yüzyılda özellikle Selanik'te yaşayan Yahudiler büyük oranda dokumacılık ve tütüncülükle uğraşmışlar, bunun yanında liman konsolosluklarında tercümanlık yaparak ticaretle uğraşmaya devam etmişlerdir. Önce Ruslarla daha sonra Avusturya, Venedik ve İran'la girişilen savaşlar hem ekonomik faaliyetlerde hem de hazinede gerilemeye yol açmış, bu savaşların Yahudiler için bir diğer negatif yanı ise Avrupa ve Venedik'teki dindaşlarıyla bağlantılarının durma noktasına gelmesidir. İlişkilerin zayıflaması yalnızca ekonomik olarak değil kültürel açıdan da Yahudilerin yozlaşmasına sebebiyet vermiştir. Bu iletişimsizlik dolayısıyla gerçekleşen gerileme 18. yüzyılın ikinci yarısında düzelmeye başlamış ancak Napolyon savaşlarıyla tekrar kopma noktasına gelmiştir. Bu savaşlar dolayısıyla özellikle Yahudiler tarafından yapılan Venedik ticareti sektöre uğramış ve Yahudiler bu durumdan dolayı zararlı çıkmışlardır. Son tahlilde 18. yüzyılda Yahudilere dair kayıtların büyük oranda ekonomik konularla ilgili olduğu tespit edilmiştir. Belgeler incelendiğinde birçok şikâyetin ekonomik sebeplere dayandığı görülmüştür. Şer'i bir devlet nizamıyla yönetilen Osmanlı karar mercileri, başvuranın dinine bakılmaksızın mağduru yanında olmuştur.

¹⁵ BOA., Cevdet Maliye, 721:29517/ 1.

¹⁶ BOA., Cevdet Maliye, 721/29517-3.

¹⁷ BOA., Cevdet Maliye, 178/7565- 1.

¹⁸ BOA., AE. SMST. III, 52 /3812/1-2.

¹⁹ BOA., Cevdet Hariciye, 16/771-1.

²⁰ Bahadır Bakkaloğlu, H. 1112-1114 [m. 1700 -1702] Tarihi 8 Numaralı Selanik Şer'iyye Sicili (Metin ve değerlendirmesi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, s. 179.

²¹ Bakkaloğlu, H. 1112 -1114 [m. 1700 -1702] tarihi, s. 309.

²² BOA. A. DVNS.AHK. R.d.12, Hüküm No: 159; 334.

²³ BOA. A. DVNS.AHK. R.d.12, Hüküm No: 170; 755.

DİVAN SOFRASINDA SİYASET: OSMANLI DEVLETİ'NE GELEN ELÇİLERİN YEMEĞİ SİYASET ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRMELERİ

Ceren BOZKURT*

Hacettepe Üniversitesi

Türklerin Orta Asya kökenli mutfak kültürü, göçebe kimliklerinin üzerine inşa edilmiş, zaman içinde bu kültür fetihler, göçler ve diğer toplumlarla etkileşimler sayesinde gittikçe zenginleşmiştir. Altı yüzyıldan fazla hüküm sürmüş Osmanlı Devleti'nin kültürel tarihinin konularından biri olan Osmanlı saray mutfağı hem kurumsal yapısı hem de bünyesinden çıkan birinci sınıf yemekleri ile çok düzenli ve renkli bir sisteme sahip olmuştur. İçinde topluma ait pek çok sembolü taşıyan yeme-içme alışkanlıkları ve pratikleri hem toplumsal etkileşimin temini hem de otoriteye sahip olan yöneticinin iktidarını sağlamlaştırması ve gücüne meşruiyet kazandırması için oldukça önemlidir. Orta Asya, Selçuklu, Bizans, Anadolu sentezini bünyesinde barındıran Osmanlı mutfağı; kuralları, protokolleri ve ziyafetleri ile yemek-siyaset ilişkisinin belirli perspektiflerinde önemli roller oynamıştır. Siyasetin yalnızca savaştan ibaret olmadığını bilen devletler için elçi kabulleri, diplomatik üstünlüklerini ortaya koyabildikleri bir alan olmuştur. Osmanlı'nın beylikten devlete dönüşüm sürecinde başlayan diğer ülkelerle etkileşimi ilerleyen zamanlarda gittikçe artmıştır. Dünyanın pek çok devleti, hanlığı ve krallığıyla diplomatik ilişki içinde bulunan Osmanlı Devleti bu ülkelerden hem elçi kabul etmiş hem de bu ülkelere elçi göndermiştir. Gösterilen fevkalade alaka, güç gösterileri ve görkem ile devletler elçiler üzerinden birbirlerini etkilemeye, kimi zaman ise üstünlüklerini bu yolla göstermeye çalışmışlardır. Elçilere sunulan yiyecek ikramı ve ikram edilen yiyeceğin kabulü süreci, beslenmenin ötesinde belirli siyasi, ekonomik ve sosyal sembolleri ifade etmiştir. Osmanlı Devleti de bu politika doğrultusunda elçi kabullerini ihtişamlı törenlerle gerçekleştirmiştir. Bu çalışmanın temel amacı, Osmanlı Devleti'ne gelen elçilerin karşılanması, kabul törenleri ve verilen ziyafetlerden yola çıkılarak yemeğin siyaseti hangi çerçevede etkilediğidir. Avrupa'da olmayan ve Osmanlı'ya has olan, elçilerin tüm giderlerini karşılama usulüne tayinat denilmiştir. Elçilere tayinat uygulaması 1538 yılında başlamıştır. 1538'de Floransa elçisi padişahı ziyaret etmek üzere İstanbul'a gel-

miş, yanında pek çok hediye getirmiştir. Bunun üzerine padişah elçinin birkaç gün daha İstanbul'da kalmasını rica etmiş, kaldığı süre boyunca da yiyecek masrafları doğrudan hazine-den karşılanmıştır. Tayinat uygulamasının asıl sebebi Osmanlı Devleti'ne gelen elçilerin misafir olarak görülmesinden ziyade, onların üzerinde tam hâkimiyet kurma düşüncesidir. Böylece Osmanlı sınırlarına giren elçiler, siyasi açıdan Osmanlı hâkimiyetinde sayılmışlardır.¹ Osmanlı Devleti'ne gelen elçiler Bâb-ı Âli'ye gitmeden önce Kireç iskelesine geçmişler, burada onlara Kireçcibaşı odasında buhur ve gülsuyu ile birlikte kahve ve tatlı sunulmuştur. Bâb-ı Âli'ye geldiklerinden sonra ise elçiler önce sadrazamla temasta bulunmuşlar, bu esnada padişahla görüşecekleri gün belirlenmiştir. Genellikle bu görüşme Ulufe Divanı'nda yeniçerilere verilen üç aylık maaş zamanına denk getirilmiş, devletin yüceliği böylelikle elçilere gösterilmek istenmiştir. Sadrazamla görüşükten ve ulufe dağıtımdan sonra yemek yenmiş, yemek esnasında elçiler bizzat sadrazam sofrasında oturmuşlardır. Elçi kabul gününde ayrı olarak nişancı ve defterdara sofralar kurulmuş, burada ise elçinin yanındaki görevliler yemek yemiştir. Divandaki bu yemek seremonisinde padişah, vezir-i azamın odasının üstünde bulunup divanı dinlemiş, elçinin sofrada bulunmasını nasıl olduğunu, nasıl yemek yediğini ve hitabetini izlemiştir. Bilhassa büyük bir devletin elçisi geldiği zaman bu hususlara ayrıca dikkat edilmiştir.²

Elçilerin Gözünden Divan Yemekleri: Batılı bir elçiyi ilk defa huzuruna kabul eden padişah II. Murat'ın sofrasına ait örneği, 1433'te Burgonya Dükası Philippe le Bon'un başçaşnığı Bertrandon de la Broquière'in seyahatnamesinde görebilmekteyiz:³ "Edirne'de Sultan'ın huzuruna çıkmaya gittiğimiz zaman sarayın önünde birçok kimseler ve atlar vardı. Cümle kapısından içeri girdik. Bu kapı daima açık bulunuyor ve elleri asalı yirmi otuz hizmetli tarafından korunuyordu. İçeriye izinsiz girmek imkânsızdı. Bu kapıcıların yanında bir de başkanları olan kapıcıbaşı vardı. Milano elçisi içeriye girince kapının yanına oturtular. Herkes divanın toplanması için sultanın dairesinden çıkmasını beklemekteydi. Üç vezir

* Hacettepe Üniversitesi, SBE, Tarih Yüksek Lisans Öğrencisi, cerenbozkurt3@gmail.com. Bu çalışma Ceren Bozkurt'un "Osmanlı Saray Mutfak Kültürü ve Yemek-Siyaset İlişkisi" adlı lisans bitirme tezinin ürünüdür. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Ömer Düzbakar, "XV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Elçilik Geleceği ve Elçi İşlerinin Karşılmasında Bursa'nın Yeri," Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 2/6 (2009): 184-185.

² Ebru Baykal, "Osmanlılarda Törenler," (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2008) 39-41.

³ Stefanos Yerasimos, Sultan Sofraları 15. ve 16. Yüzyılda Osmanlı Saray Mutfağı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 20.

Sadrâzam Avrupahı elçilere Divan'da yemek vermekte ... 18. Yüzyılın ikinci yarısı
D'ohsson'dan Bk. <https://tr.pinterest.com/pin/319263061057008214/>

ile Rumeli beylerbeyisi ve öbür beyler geldikten sonra padişah görüldü. Maiyetindeki saray hizmetlileri divanın toplandığı yere bakan dairenin kapısına kadar gittiler. Padişah büyük divanhanenin köşesindeki tahta doğru yürüdü ve oraya oturdu. Paşalar ilerleyip biraz ötesinde durdular. Divana ka-

tilması gerekenler de geldiler ve uzaktaki duvarın dibine oturdular. Yirmi Ulah asilzadesi yüzleri padişaha dönük bir halde divanhanenin önünde yer aldılar. Bunlar rehinelere. Dairenin ortasında içlerinde etli pilav bulunan yüz kadar kap vardı. Milano elçisinin kabulü töreninden sonra yemek yendi.”⁴

⁴ İbrahim Yıldırım, “Edirne Sarayı’nda ve Topkapı Sarayı’nda Minyatürlere Yansıyan Elçi Kabul Sahnelerindeki Osmanlı Devleti’nin Diplomatik Gücü,” Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 1, Cilt. 1, (2012): 79.

II. Murad, elçi, prensler ve asilzadelerle yemek sofrasına oturmuş, büyük sahanlarda herkes dağıtılan pirinç ve koyun etinden yemiştir. Broquiére yemeğin yanında ekme ve içecek olmadığından da bahsetmiştir.⁵ Yabancı elçiler Osmanlı sarayı ziyaretlerinde genellikle divan üyeleriyle yemek yemiştirlerdir, bu elçilerden biri de 1533 Haziran'da İstanbul'a gelen Avusturya Arşidükü Ferdinand'ın elçisi Cornelius de Schep- per'dir: "(Paşaları) kralın biraderleri ve dostları olarak selam- ladıktan sonra, orta yere bir iskemle getirip üzerine küçük bir masa biçiminde, ortası ve kenarları çıkıntılı, büyük gümüş bir sini yerleştirdiler; ekme getirip herkesin önüne adı geçen si- ninin üstüne koydular. Ondan sonra paşaların göğüslerini rengârenk ipek bir kumaşla örttüler, bir tanesiyle de bizi ört- tüler. Ardından önce İbrahim'e, sonra Ayas'a, Sayın Hie- ronymus'a en son da ben Cornelius Scepperus'a yıkanmamız için su döktüler. Almanya'da balıkla birlikte yemek için içine sirke koyduğumuz kaplara benzer küçük yuvarlak çanaklar getirdiler, bunların içinde sirkeli luyar turşusu ya da gül yap- rağı reçeli vardı. Her birimize küçük bir peçete, her iki kişiye bir bıçak ve herkese birer tahta kaşık verdiler: bunun üzerine İbrahim Paşa bize, Türklerin tahtadan başka kaşık kullanma- dıklarını söyledi. Ondan sonra parçalara ayrılmış soğuk tavuk eti ile dolu bir tabak getirdiler ve İbrahim Paşa yememiz için işaret verdi. İştahım fazla olmamasına rağmen sözünü dinle- dim. Bu tabağı kaldırdıktan sonra çeşitli kuşlarla dolu bir ikincisini getirdiler; sonra bütün piliçlerle dolu bir başkasını ve bir tabağı her getirdiklerinde bir öncekini kaldırıyorlardı. Sonra nar suyu ile pişirilmiş limonlu bir pilav getirdiler, sonra şekerli yemekler ve daha birçoklarını. Ondan sonra da gümüş bir tabağın üstüne konmuş, yeşim bir sürahi içinde İbrahim Paşa'ya içecek getirdiler. O içerken, paşalar ve biz yerimizden kalkmadık. Sonra paşalara ve bize içecek getirdiler, gümüş ta- baklar üzerine konmuş gümüş kadehlerde: adına şerbet deni- len tatlı bir su."⁶ Divan üyeleri ile yemek yenildiğini 1533 yı- lında İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'in doğrudan emri ile ilk defa Osmanlı'ya gönderilmek üzere görevlendirilmiş olan Edward Barton'un raporlarında görebilmekteyiz. III. Meh- med döneminde Divan'daki yemeğe katılmış olan Barton, sadrazam tarafından karşılanmış, çoğunlukla haşlama ve ız- gara ağırlıklı yüz çeşitten fazla yemek yediğini belirtmiştir. 1670-1677 yıllarında İngiltere elçiliği görevinde bulunan John Covel'in anılarında ise IV. Mehmed 27 Temmuz 1675'te elçiyi Edirne'de kabul etmiş, Covel'da sofraya düzeni ve yemek- ler hakkında bilgiler vermiştir. Önce temizlenme süreci ile başlayan yemek, ekmeğin dağıtılması ve ardından gelen et servisi ile devam etmiş, servisin biri bitince diğerine geçilme- siyle süregeldiğini anlatmıştır.⁷ Venedik Balyozu olan Ottovi-

ano Bon, 1604-1607 yılları arasında Venedik ile ilişkileri ol- dukça eskiye dayanan Osmanlı'da bulunmuştur. Bon, Divan yemekleri hakkında teferruatlı bilgiler vermiştir:⁸ "...şu bi- çimde sofralar kurulur: Vezir-i Âzam'ın önünde bir sini (bir bira varilinin dibi büyüklüğünde ince, yuvarlak, kalaylanmış bakır bir tabak) getirilir. Vezir-i Âzam, paşalardan biri ile (en çok ikisiyle) birlikte yer; benzeri siniler birlikte yemek yiyen öteki vezirler için (bir diğeri Kazaskerler, bir tanesi Defter- darlar ve aynı şekilde Nişancı) hazırlanır. Elbiselerini temiz tutmak için herkesin dizleri üzerine koyduğu bir peçetesi var- dır. Sözü edilen bakır tabakların yöresine büyük miktarda ek- mek konulmuştur. Derhal et getirilir ve garip bir biçimde ha- zırlanmış büyük porsiyonlar olarak tabaklar içinde önlerinde konulur. Bir porsiyon yenir yenmez hizmetkârlar hemen ye- rine ikinci bir porsiyon getirir ve koyarlar. Yemek listeleri ge- nellikle çeşitli biçimde hazırlanmış koyun eti, hindi, güvercin, kaz, kuzu, tavuk, pirinç ve baklagiller çorbası, sonunda ha- mur tatlısıdır. Çok kısa bir aralıkta yemeklerini bitirirler. Sof- rada kalanları da Divan görevlileri yerler, ancak bunların kendi mutfaklarından getirilen ek yemekleri olur. Paşalara ve öteki önemli kişilere büyük porselen kaplarla içecek getirilir (ki bu şerbettir) ötekiler ise ya içmezler ya da kendilerine yan- daki çeşmeden getirilen suyu içerler..."⁹

Elçilerin Yemeği Siyaset Üzerinden Değerlendirmeleri: 1640- 1714 yıllarında tutulan Leh elçilik heyetinin raporlarında Topkapı Sarayı'nda onurlarına verilen ziyafette Osmanlıların yemekleri bıçaksız, çıplak elle parçalamak sureti ile yenmesi Osmanlı'yı kınayıcı ifadelerin yer almasına yol açmıştır. XVII. yüzyılda giderek azalan Lehistan-Litvanya siyasi otoritesi yü- zünden elçiler Osmanlı'ya, çatal ve bıçak kullanımı üzerinden bir tür üstünlük kurmaya çalışmışlardır:

"Yeniçerilerin her biri, kalabalığın arasından, Kaptı bir çorba, her biri memnundu kaptığından, Doldurmuşlardı kaplarını çıplak ellerle, daha ne? Geri çekildiler rahat bir yer bulmak üzere (...)
Ne bıçak var, ne çatal, ne kaşık ne de tabak,
Göreceksiniz elleriyle yemekte hepsi!
İstersen, buyur sen de, katıl lütfen, bir parça kopar,
Çarçabuk dolduruver ağzımı yağlı ellerinle!"¹⁰

XVI. yüzyılda I. Ferdinand'ın elçilerinden olan ve Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya arasında devam eden hudut so- rununu çözmek için İstanbul'a gönderilen Ogier Ghislain de

⁵ Yerasimos, Sultan Sofraları, 20.

⁶ Yerasimos, Sultan Sofraları, 22.

⁷ Layıka Ney Ece Arıburun, "19. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyaları: Batılılaşma Etkisi ve Biçimsel Açından Yemek Kültüründeki Değişim Süreci," (Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2012) 160.

⁸ Yerasimos, Sultan Sofraları, 24.

⁹ Ümit Meriç, Seyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı İstanbul, (İstanbul: Albaraka Türk Yayınları, 2010) 170.

¹⁰ Arıburun, "19. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyaları: Batılılaşma Etkisi ve Bi- çimsel Açından Yemek Kültüründeki Değişim Süreci," 160-161.

Busbecq'in "Türk Mektupları" adındaki eseri sayesinde Osmanlı birinci ağızdan Avrupalılara anlatılmıştır. Busbecq hem sarayı hem de Türk halkını ve coğrafyasını anlatmıştır.

Bununla beraber Busbecq, Türklerin yabancı elçilere olan tutumunu kuşkucu olarak değerlendirmiş, antlaşma yapmak için ilk olarak en uygun olacak şartları seçtiklerini söylemiştir. Eğer bir sonuca ulaşamazlarsa giderek daha sert bir politika izlemeye başlayacaklarını ve ellerinden geldikleri kadar gözdağı vermeye çalışacaklarını belirtmiştir. Kimi zaman bu gözdağı savaşa tehdit etme boyutuna ulaşmıştır. Bu gözdağlarından biri olan Rüstem Paşa'nın kendisine karpuz göndermesini Busbecq şöyle anlatmıştır: "Bana büyük bir karpuz gönderdi. Bu cinse bizde anguries denir, Almanlar da Wasserplutzer derler. İstanbul'da yetişen karpuzlar pek lezzetlidir ve içinde kırmızı çekirdekler vardır. Anavatani Rodos olduğu için bunlara Rodos karpuzu da deniyor. Sıcak havalarda harareti kessin diye çok yenir. İşte aşırı sıcak bir günde Rüstem bana bir tercümanla bu cins bir karpuz gönderdi. Harareti söndürmekte birebir olan bu mevsimlik karpuzu yiyeceğimi ümit ettiğini, bundan daha büyük olanlarının Buda ve Belgrad'da pek çok bulunduğunu da söylemiş -tabii kastettiği top gülleriydi-..."¹¹ Tavuk eti 1800'lerde Osmanlı'da kırmızı etten pahalıydı. Tavuğun lüks olarak kabul edilip sürekli olarak tüketildiği sarayda ise gelen elçilere ağırlığı tavuk etinin oluşturduğu yemek çeşitlerini ikram etmek çoğu zaman yanlış anlaşılmalara sebep olmuştur. Venedikli elçi ve diplomatlar, tavuğun İtalya'da ucuz olması sebebiyle bu jesti saygısızlık olarak algılamışlardır.¹² XIV. Louis'in emriyle yeni bitkiler keşfetmek için 1700'de Osmanlı Devleti'ne gönderilen bitki bilimci Joseph de Tournefort, Fransız elçileri M. de Châteauneuf ve M. de Ferriol ile saraya girmiştir. Châteauneuf'un büyükelçilik görevini Ferriol'e devrettiğini bildirdiği bu ziyarette, aynı zamanda Ferriol iki imparatorluk arasındaki düzenin bozulmayacağına dair bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmadan sonra içeriye büyükelçiler için Türk kahvesi, birçok çeşit reçel, şerbet ve güzel kokular ikram edilmiştir. Tournefort bu ikramları yapmanın Türkler için büyük nezaket kuralı olduğunun altını çizmiştir. Elçiler 5 Ocak 1700'de Padişahla görüşmeden önce Divan'daki yemeğe davet edilmişlerdir:¹³ "İkinci avlunun girişinde, sağdaki duvarın önüne sıkışmış dört bin yeniçeri, geçilen yolun kenarında, pilav çanaklarını almak için tek sıra halinde duruyorlardı. Ekselansları Divan'a girdi; aynı anda başka bir kapıdan da veziriazam girdi. Karşılıklı selamlaşmadan sonra, büyükelçi kendisi için hazırlanmış yere, veziriazam da sağında üç veziri, solunda iki kazasker ile birlikte bir sedire oturdu. Adalet dağıtıldı, birçok dilekçe sunuldu ve sunanlara yanıtları verildi;

daha sonra, büyükelçiye ve veziriazama aynı anda ellerini yıkamaları için leğen getirildi, ama iki ayrı leğen; Ekselanslarının leğeni gümüşten, veziriazamınki bakırdandı. Vezirlere, kralın gemilerinin kaptanlarına ve aynı odada yemek yiyecek herkese leğenler verildi. Sayın büyükelçi veziriazamla birlikte, gemi kaptanları vezirlerle birlikte, iki kazasker yalnız, Ekselanslarının atadığı altı kişi diğer iki masada imparatorluğun ileri gelen paşalarıyla birlikte yediler. Bu beş masanın her birine otuzdan fazla yemek sunuldu; yemekler birbiri ardı sıra masaya bırakıldı ve yemekleri bırakanlar hemen çekildiler. Her ne kadar Türklerin damak zevki bizimkinden çok farklıysa da, Ekselansları karnını iyice doyurmak için sunulan yemeklerin hemen hemen hepsinin tatmaktan geri kalmadı; masadan kalkarken gene leğen getirildi. Baba Mavrokordato ve kralın başdanışmanı Senyör Fonton öğle yemeği boyunca tercümanlık yaptılar. Sayın büyükelçinin masasının üst yanında, Ekselanslarının birçok kez Padişahı gördüğü kafesli bir pencere vardı..."¹⁴ Hilafetin Osmanlı'ya geçmesi ile birlikte Müslüman devletlerinden gelen elçilere, Avrupa Devletlerinden gelenlere göre daha samimi davranılmıştır. İran elçileri Osmanlı ile anlaşmazlıkların olmadığı dönemlerde hem padişah hem de devlet erkânı tarafından ayrı ayrı ziyafetlere davet edilmişlerdir. İran Şahı Abbas'ın yeğeni Haydar Mirza'nın 1591'deki İstanbul ziyaretinde yemekleri her gün saray mutfağından alınmış, padişah hazinesinden günlük olarak harçlık vermiş ve her türlü ihtiyacı saray tarafından karşılanmıştır.¹⁵

Sonuç olarak, sınırları keskin bir biçimde çizilmiş sofraya düzeni ve sofraya adabı, bireylerin statülerini belirlemiştir. Padişahın tüm ihtişamını sergilediği ve bunu mutlak otoritesinin bir parçası olarak gördüğü şölenler ve ziyafetlerde bu düzen oldukça önem arz etmiştir. Özellikle yabancı bürokratların dâhil olduğu ziyafetlerde sunulan yemek, siyasetin bir parçası haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde elçi kabulleri, padişahın kendi gücünü tüm ihtişamıyla gösterebildiği bir seremoni haline dönüşmüştür. İmparatorluğun gücü arttıkça daha da görkemli hale gelen elçi kabul törenlerinde, gelen elçinin mensup olduğu ülke ile olan ilişki baz alınarak gerekli hazırlıklar yapılmıştır. Elçiler Osmanlı topraklarına girdikleri andan itibaren misafir olarak görülmüşler ve her türlü harcamaları doğrudan hazineден karşılanmıştır. Bu konuksever tutum ile aslında gelen elçinin, Osmanlı siyasi hâkimiyeti altına girdiği ve bunu kabul ettiği gösterilmiştir. Yiyecek ikramı ve ikram edilen yiyeceğin kabulü süreci, beslenmenin ötesinde belirli siyasi, ekonomik ve sosyal sembolleri ifade etmekteydi.

¹¹ Ogier Ghislain de Busbecq, Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560), çev. Derin Türkömer, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011) 151.

¹² Suraiya Faroqhi, Osmanlılar Kültürel Tarih, (Ankara: Akalçelen Kitapevi, 2018) 275.

¹³ Joseph de Tournefort, Tournefort Seyhatnamesi, çev. Ali Berktaş ve Teoman Tunçdoğan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005) 51.

¹⁴ Tournefort, Tournefort Seyhatnamesi, 53.

¹⁵ Düzbakar, XV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Elçilik Geleneği ve Elçi İlaşelerinin Karşılanmasında Bursa'nın Yeri, 188.

BOSNA SAVAŞI'NIN UNUTULAN ÇOCUKLARI

Cemile YAŞAR*

Çankırı Karatekin Üniversitesi

Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti, birçok dil, din, etnik yapı ve kültürel farklılıklardan oluşan bir coğrafya üzerinde kurulmuştur. Ulusların her zaman iç içe yaşadığı ancak hiçbir zaman birbiri ile karışmadığı bölgede, milliyetçilik duygusu yıllarca bastırılmıştır. Dini ya da etnik milliyetçilik sebebiyle yüzyıllar boyunca savaş ve göç yaşamış coğrafya halkının, Yugoslavya'nın ikinci döneminde altın yıllarını yaşadığı açıktır. Her ne kadar Birinci Dünya Savaşı sonrası Sırp- ların ve Hırvatların kendi çıkarları doğrultusunda talepleri ve ayrılıkçı hareketleri olsa da bölgenin bu kadar uzun bir süre ayakta kalabilmesi bir başarı olarak kabul edilmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın etkilerinin çokça hissedildiği devletlerden biri Yugoslavya olmuştur. Almanya ve Bulgaristan'ın işgalinden zaferle ayrılan Yugoslavya, etnik ve dini farklılıklara rağmen faşizme karşı savaşmıştır. Milliyetçilik, Yugoslavya içerisindeki her grup için farklı algılanmış ve farklı amaçlara hizmet etmiştir. Federatif yapıdan mutlu olmayıp kendi devletini kurmak isteyen Sırp- larla birlikte Hırvatlar ve Slovenler de bağımsızlığını istemişlerdir. Daha küçük gruplar içerisinde ise Bosnalı Müslümanlar, Bosna Hersek Devleti'nin içerisinde karışık grupların var olabileceğini dile getirerek farklı bir bağımsızlık talep etmişlerdir. Makedonlar, Makedonya bölgesi içerisinde Sırp ve Arnavutlara karşı verdikleri mücadelenin yanında dışarıda Yunanistan ile bir çatışma yaşamakta ve varlıklarını kanıtlama peşindedirler. Kosova'da yaşayan Arnavutlar, Arnavutluk ile birleşmeyi dilerken Sırp- lara karşı mücadele vermektedirler. Karadağlılar ise Sırp- larla olan ortak istekleri doğrultusunda Sırbistan ile birleşmeyi istemişlerdir (Bora, 1995: 110).

Tito yönetimi, Sovyetler'den farklı hareket ederek "özyönetim" politikası ile kendine özgü bir içyapı benimsemiş ve Yugoslavya'ya altın yıllarını yaşatmıştır (Akova, 2016: 28). Hırvatlar, Sırp- lar ve Slovenler dışındaki azınlık halklara da önemli haklar tanıyan Tito yönetimi, bir yandan çatışma oluşmaması için kontrolü sağlarken bir yandan da içten içe büyüyen bir etnik nefreti oluşturmuştur. Yugoslavya'da ayrılıkçı hareketleri tetikleyen ilk yenilik ise merkeziyetçi idarenden vazgeçilip, cumhuriyetlere daha fazla yetki verilen 1974 Anayasası'dır (İslam Ansiklopedisi, 2013: 576). Tito'nun ölümünden sonra ortaya çıkan boşluk, ekonomik krizler ve siyasi gelişmeler, bölgede etnik ve dini ayrılıkların da belirmesine

zemin hazırlamıştır. Özerk olarak güçlendiklerini hisseden ve hep daha fazlasını talep eden cumhuriyetler, ekonomik açıdan zayıflayan ülkede reform ihtiyacı ile birlikte radikalleşmeye başlamıştır. Sırp- lar, özerk bölgelere tanınan hakları kabullenmemiş ve komünist partiyi daha da çatışmaya sürükleyerek orduyu eline geçirmiştir. Kaos ortamında, 1991 yılında bağımsızlığı ilk dile getiren ve Avrupa'nın da desteğiyle bağımsızlığını kazanan ilk ülke Slovenya olmuştur. Hemen sonrasında Hırvatistan bağımsızlık talebinde bulunmuş ve bu talep Sırp- lar tarafından kabul edilmemesine rağmen yine Avrupa'nın desteğiyle Hırvatistan da bağımsızlık kazanmıştır. Yine aynı yıl içerisinde Makedonya'nın bağımsızlığını ilan etmesi sonrası gözler Bosna Hersek'e çevrilmiştir. Ancak Bosna Hersek'in bağımsızlığı diğer devletler kadar kolay olmamış ve 4 yıl süren bir iç savaş yaşanmıştır. Etnik ve dini kimlikler, 1992-1995 yılları arasında yaşanan bu çatışmanın hem sebebi hem de sonucu olmuştur. Müslüman Boşnaklar, Ortodoks Sırp- lar ve Katolik Hırvatların yaşadığı Bosna Hersek'te kanlı bir süreç başlamıştır.

Sırbistan yönetiminin ve Başkan Miloseviç'in benimsediği "Büyük Sırbistan" hayali, Bosna'da başlayacak çatışmanın en büyük sinyalidir. 1 Mart 1992 tarihinde Bosna Hersek parlamentosu kararıyla referandum yapılmış ve çıkan sonuç bağımsızlık yönünde olmuştur (Kodal, 2018: 426). Daha sonra da Bosna Hersek parlamentosu, bağımsız bir "Bosna Hersek Devleti" kurulduğunu ilan etmiştir (Bağcı, 1994: 258). Buna karşılık Bosna Hersek içerisinde kendi parlamentolarını kurarak Yugoslavya'ya bağlı kaldıklarını duyuran Sırp- lar, büyük bir savaşın temellerini atmıştır. Aliya İzzetbegović'in Bosna Hersek Cumhurbaşkanı seçilmesiyle Boşnaklara olan tepkiler artmış ve büyük katliamlara yol açacak Sırp saldırıları başlamıştır. Sırp saldırılarının başlangıcı, Nazi Almanya'sının Avrupa'da hızla işgal gerçekleştirdiği "Blitzkrieg" (Yıldırım Savaşı) yöntemine benzetilerek, "Sırp Blitzkrieg"i olarak adlandırılmıştır (Bora, 2018: 310). Sırp güçlerinin yoğun baskılarının dönüm noktası BM Barış Gücü korumasında olan, "Güvenli Bölge" olarak bilinen bölgelerin işgal edilmesidir. Bosna'nın dört bir yanından güvenli bölgeye ulaşan ve orada barınan Müslüman Boşnak halk, Sırp işgali ile karşılaşmış ve büyük bir soykırıma uğramışlardır. Srebrenica, Sepa ve Gorajde gibi bölgelerdeki Müslüman halkın yaşadıkları, oradan

* Çankırı Karatekin Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, yasarcmile12@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

kaçabilenlerin bu durumu dünyaya duyurması ile bir nebze değişmiştir. Müslüman Boşnak erkeklerin önce toplama kamplarına götürülüp sonra kayıplara karışması, kadınların bir kısmının toplama kamplarında kitlesel ve sistematik bir şekilde tecavüze uğraması, bir kısmının da çocuklarla beraber göç ettirilmesi, dünyanın dikkatini çekmiştir. Sonrasında Boşnak erkekler öldürülerek toplu mezarlara atılmış, kadınlar etnik temizlik için bir araç olarak kullanılmış ve günümüze kadar ulaşacak bu trajedinin sebep olduğu büyük bir sorunla karşı karşıya kalınmıştır. Tüm bu yaşananlardan sonra Karadağ ve Kosova'nın da içinde bulunduğu Sırp hâkimiyetindeki kalan bölge, 2003 yılına kadar resmi olarak Yugoslavya ismiyle devam etmiştir. 2006 yılında Karadağ'ın ve 2008 yılında Kosova'nın bağımsızlığı ile Yugoslavya tamamen ortadan kalkmıştır. Bununla birlikte, yaşanan acı bugün dahi devam etmektedir.

Soykırım Süreci: 1 Mart 1992 tarihinde Bosna Hersek'in bağımsızlığı için yapılan referanduma %65 katılım sağlanmıştır (Alp, 2017: 155). Referandumun sonucu büyük oranda bağımsızlık yönünde olmuş ve Bosna Hersek Devleti bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak Sırp, referandumu istemedikleri gibi referandum sonucunu da kabul etmemişlerdir. Savaşın taraflarını düşünüldüğünde savaş üç bölümde incelenebilir: İlk dönem, Müslüman ve Hırvat Koalisyonunun 1992-1993 yıllarındaki Sırp güçlerine karşı verdiği mücadeledir. İkinci dönem 1993-1994 yıllarında yaşanan Müslüman ve Hırvat savaşlarıdır. Üçüncü ve savaşa son veren dönem ise, NATO'nun, Müslüman ve Hırvat güçleri ile birlikte Mart-Ekim 1995 tarihindeki Sırlara karşı yaptığı savaştır (Dalar, 2008: 96). Sırp'ların o dönemde Yugoslav ordusunu ellerinde bulundurmaları, onları daha fazla cesaretlendirmiştir. Nisan 1992'de Saraybosna'yı kuşatarak saldırıya geçen Sırp, daha fazla toprak kazanma amacıyla işgale ve Sırplaştırma politikalarına başlamışlardır. Bu nedenle kuşatmanın hemen sonrasında, 27 Mayıs'ta Saraybosna'da bulunan Vase Miskin Sokağı'nda 17 kişinin öldüğü, 108 kişinin yaralandığı patlama meydana gelmiştir. Bu olay sonrasında 44 ay kuşatma altında kalan Saraybosna'da havaya açılan ateşler sebebiyle önce kıtlık ve açlık, sonra ölümler ve işkenceler başlamıştır (Emgili, 2012: 62). Savaşın büyümesi ve uluslararası kamuoyuna yansımaları ile Haziran 1992 tarihinde BM Koruma Gücü Saraybosna'da konuşlandırılmıştır (Emgili, 2012: 63). Aynı dönemde Bosna Hersek içerisinde Sırp kuvvetlerine karşı konuşlanan Hırvat savunması, daha sonra yönünü Boşnaklara çevirmiş ve Hırvatistan'ın da desteğiyle Boşnak sivillere karşı etnik temizlik operasyonuna katılmışlardır. Hırvatlar, 7 ay süresince Lasva Vadisi'ni kuşatmışlardır. Burada ise toplu ölümler ve tecavüzler sebebiyle binlerce insan etnik temizliğe kurban gitmiştir. Sırp'ların ise farklı bölgelerdeki aynı tarz uygulamaları, bazen Hırvat ve Boşnak birlikteliğine karşı yapılmıştır. Mostar Köprüsü'nün Hırvatlar tarafından yok edilmesi ise, bu katliamın en önemli sembollerinden biridir. 1994 yılında Hırvat Boşnak

çatışmasını bitiren Washington Anlaşması ile 10 otonom bölge oluşturulmuştur (Yıldırımhalal, 2018: 426).

Nisan 1993'te Güvenlik Konseyi Kararı ile Bosna semaları uçuşa yasak bölge ilan edilmiş ve NATO kuvvetleri denetime başlamıştır (Akman, 2015: 151). Sırp güçlerini az da olsa durduran bu hamle sonrasında ise Güvenli Bölge ilan edilen Srebrenitsa'ya Bosna'nın dört bir yanından insanlar kaçmaya ve sığınmaya başlamıştır. Kentin Temmuz 1995'te Sırp güçleri tarafından işgal edilmesi ile savaş başka bir boyut kazanmıştır. BM komutasında Hollandalı askerler, tank, top, tüfek ve bombalarla bölgeye giriş yapan Mladić komutasındaki Sırlara ya esir olmuş ya da olanlara seyirci kalmışlardır. 12 - 77 yaş arası erkekler, sorgu için kamyonlara doldurularak götürülmüş ve sonrasında toplu bir şekilde öldürülmüşlerdir. Kadınlar ve çocukların bir kısmı bölgeden sürgün edilmiş, büyük bir kısmı ise tecavüz ve işkence kamplarına taşınmıştır. Sürgüne zorlanan ya da bölgeden kaçmaya çalışanlar, yine hava bombardmanı ile karşılaşmışlar ve çok uzaklaşmadan öldürülmüşlerdir. Kaçmayı başararak yakınlardaki Hollandalı askerlerin kampı bulunan Potoçari'ye varan Boşnaklar, yine Sırp'ların kampı ele geçirmesiyle çaresiz kalmışlardır (Alp, 2017: 169). Kadınlar ve çocukları ayıran, erkekleri ise toplu bir şekilde katleden Sırp kuvvetlerinin yanı sıra BM güçleri de bu vahşete ortak olmuştur. Srebrenitsa Katliamı sonrasında daha fazla tepki çeken bu vahşet, NATO hava kuvvetlerinin Sırlara yönelik alt yapısını imha edecek saldırısı ile sonuçlanmıştır. Ekim 1995 tarihinde gücünü yitiren Sırp güçleri, teslim olmuş ve 14 Aralık 1995 yılında Dayton Barış Anlaşması imzalanmıştır (Dağcı ve Dal, 2016: 115).

Savaşın Unutulan Çocukları: Etnik temizlik, çoğunluk olan bir grubun yaşadıkları toprak üzerinde homojenleşme hedefiyle azınlık olan grup üzerinde farklı soykırım yöntemleri uygulaması ve göçe zorlaması durumudur (Buksur, 2013: 247). Farklı din, kültür ya da etnisiteyi kabullenmeyen bir yapının varlığı, çözümü etnik temizlik yolunda görmektedir. Ki bu savaşta din faktörü belirleyici olmuştur. Bununla birlikte, bu savaşın en acı tarafı ise etnik temizlikte kadınların da en az erkekler kadar yer yer erkeklerden fazla zulme uğramasıdır. Bosna Savaşı'nda Sırp'ların Boşnak ve Hırvat halkını psikolojik olarak küçük düşürme ve utanç duymalarını sağlama adına Dünya, benzeri görülmemiş olaylara şahitlik etmiştir. Yıllarca birbirine eş, dost ve komşu olmuş kimselerin birdenbire düşman ilan edilip, işkencelere maruz kalması oldukça acı bir durumdur. Sırp'ların etnik arındırma uygulamaları bağlamında çeteler tarafından zorla götürülen Müslüman kadınlar içerisinde günde 30-40 erkeğin tecavüzüne uğrayanlar, yaralı Sırp askerlere kan vermek zorunda olanlar, fırınlarda yakılan ve suda boğulan çocukların varlığı söz konusudur (Doni ve Valentini, 1994: 37). Savaş sürecinde halkın sürekli olarak kullandığı restoranlar, fabrikalar, okullar ve oteller tecavüz kamplarına dönüştürülmüştür. Tecavüz kamplarında hamile kalan kadınların sayısı ise belirsizdir. Ancak

toplanan bilgiler neticesinde sadece 1992-93 yıllarında artan kürtaj oranları ve düşük vakaları dikkat çekmektedir. Tecavüze maruz kalan kadınların bir kısmı doğum yapmış ve bebeklerini terk etmiştir. Diğer bir kısmı ise toplum tarafından dışlanma tedirginliğinin yanı sıra tekrar suçlanma korkusu ile durumlarını gizli tutmuştur. O dönemde bu çocukların vatanlarından uzak yerlere evlatlık verilmesinin onlar için daha iyi olacağı konusunda yapılan görüşler bulunmaktadır. Ancak Eski Yugoslavya yasalarına göre böyle bir durumda babaya da sorulması gerektiğinden söz konusu durumun gerçekleşmesi mümkün değildir (Doni ve Valentini, 1994: 38, 54, 55). Tecavüz vahşetiyle karşılaşmış hamile kalan kadınların açlık ve sefaletin yanında yaşadıklarını unutamama korkusuyla yaptıkları kürtajlar normal görülmektedir. Çünkü kadınlar kendi vücutlarının içerisinde değerli bir düşmanın büyüdüğünü hissetmektedir. Aynı zamanda kendilerinden bir parça olduklarını içten içe kabul edip, onları sevip sevmeme konusunda kendi içlerinde çatışma yaşamaktadırlar. Kitlesele ve sistematik tecavüze uğrayan kadınların, savaş kurbanı olarak görülmemesi, onların savaşın en büyük hatırasını bugünlere getirmesine neden olmuştur. Bu hatıralar, hayatlarında her zaman ayrımcılığa uğramış, kimliklerini belirsiz hisseden tecavüz sonrası doğan çocuklardır. Dünyanın her yerinde, savaşlarda en çok zarar gören kadınlar, Bosna'da olduğu gibi savaşın en canlı tutan kanıtlara sahiptirler. Tecavüz sebebiyle doğan çocukların büyüme süreçlerinde kimliklerinde babalarının isminin yazmaması çocukların bu durumu sorgulamaları için yeterli değildir. Resmî kurumlarda ve en önemlisi gittikleri okullarda karşılaştıkları bürokratik engeller ve belge eksikliği, onları bu durum ile yüzleştiren ilk adımlardır. Savaşta işlenen suçların ve o trajedinin en büyük anısı olarak görülen çocuklar, göz ardı edilerek toplumda yok sayılan bir gruba temsil etmektedir. Savaşta Mavi Miğferler olarak adlandırılan BM Barış Gücü askerlerinin, "eşit tutmaya çalıştıkları tarafların" yaptırımlardan bihaber gibi görünüp toplama kamplarından kaçanları kampa tekrar geri götürmüşlükleri dahi vardır. (Doni ve Valentini, 1994: 83) Tüm dünya böyle bir çağda bu vahşete her gün tanıklık etmiş ve ne yazık ki Batı, savaşın bu yönünü pek görmek istememiştir. Ancak savaşın pozitif sonucu olarak görülen Eski Yugoslavya Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi'nin kurulması, uluslararası hukuka katkı sağlamıştır. İnsan hakları lehine gelişen ve örf-adet hukuku oluşturulan bu mahkeme sayesinde, savaş suçluları adil şekilde yargılanmaya çalışılmıştır (Hacıoğlu, 2010: 683).

Şu an Bosna Hersek'te "Savaşın Unutulmuş Çocukları" isimli dernekleri sayesinde toplum içerisinde tanınmak, oldukları gibi kabul edilmek ve farkındalık yaratmak amacıyla desteklenen bir grup bulunmaktadır. Ajna Jusic isminde bir gencin kurduğu bu dernek içerisinde bugün tecavüz sonrası doğan onlarca çocuk bir araya gelmiştir. Savaşın 25 yıl sonra "biz de savaşın bir parçasıyız" diyerek seslerini duyurmak isteyen bu çocuklar, dünyanın her yerinde savaş süresinde tecavüze

uğrayan kadınların ve onların çocuklarının sesi olma yolunda ilerlemektedirler. Bu çocukların sesinin duyulması, Bosna Hersek içerisinde etnik uzlaşımın sağlanmasını kolaylaştıracak bir etken olabilir. Ancak görünmeyen çocuklar daha fazla göz ardı edilirse, etnik bölücülüğün bir sembolü olurlar. Savaşta en çok zarar gören kadınlar, omuzlarında ömür boyu savaşın yükünü hissedecek çocuklara sahiptirler. Unutulmamalıdır ki; savaş sonrasında hiç anılmayan o kadınlar, bugün etnik temizliği savunan insanların yarattığı etnik bariyerleri yıkmak isteyen çocukları yetiştirmişlerdir.

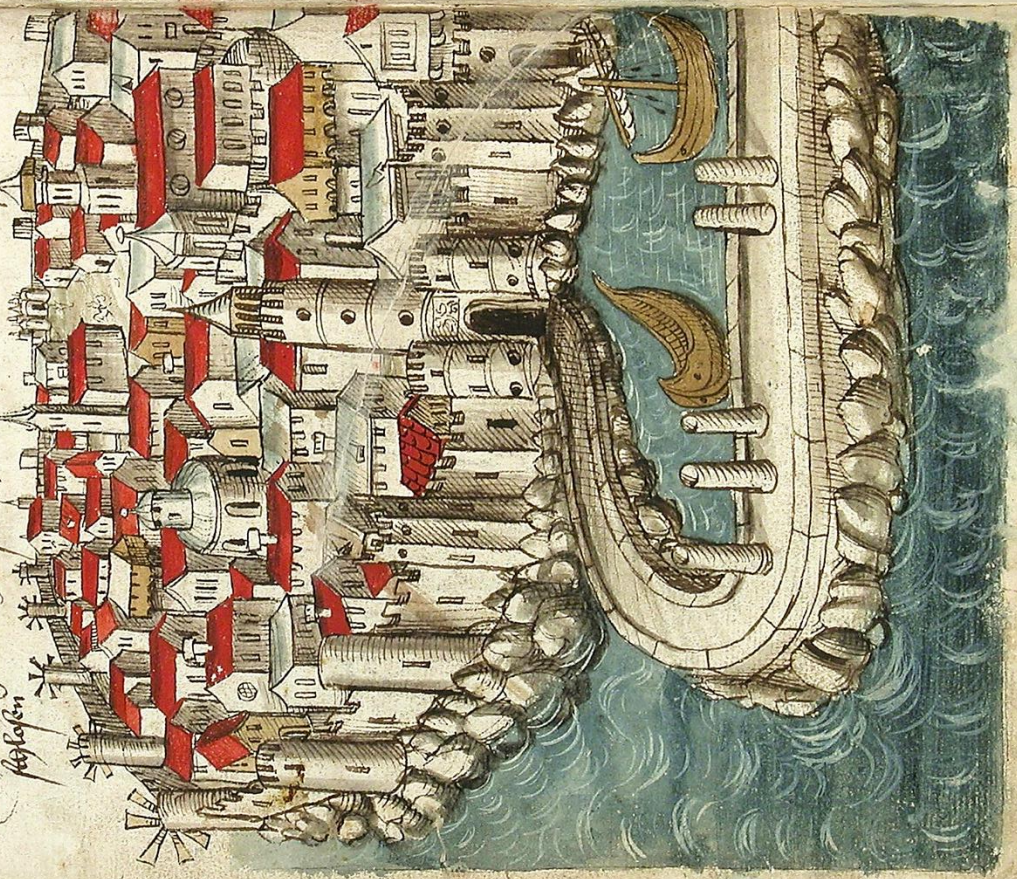
Kaynakça

- Akman Halil. "Yugoslavya'nın Dağılma Sürecinde Türkiye'nin İç Siyasi Durumu ve Dağılmaya Yaklaşımı", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3/16, (2015), ss.139-156.
- Akova, Sibel. "Yugoslav Sineması ve Balkanizm Sonrası Bosna Hersek Sineması'na Bakış: Danis Tanovic Sineması Örneği", Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 3/1, (2016), ss.25-54.
- Bağcı Hüseyin. "Bosna Hersek: Soğuk Savaş Sonrası Anlaşmazlıklara Giriş", Dtcf Dergisi, 16/27, Ankara (1994), ss.258.
- Bora Tanıl. Yugoslavya-Milliyetçiliğin Provokasyonu, 2. bs., İstanbul: Birikim Yayınları, 1995.
- Buksur Abdullah. "Etniklik ve Uluslararası İlişkiler", Akademik Bakış Dergisi, 6/12, (2013), ss.243-263.
- Dağcı Gül Tuğba, Dal Adnan. "Soğuk Savaş Sonrası Bosna Hersek Bağımsızlık Süreci ve Aliya İzzetboviç", Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6/11, ss.115.
- Dalar Mehmet. "Dayton Barış Antlaşması ve Bosna Hersek'in Geleceği", Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1/16, (2008), ss.96.
- Doni Elena, Valentini Chiara. Etnik Tecavüz: Bosnalı Kadınların Dramı, çev: Sevcen Tutan, İstanbul: Real Yayıncılık, 1994, ss.37.
- DW Türkçe, "Bosna'nın Tecavüz Çocukları Haklarını İstiyor", <https://www.youtube.com/watch?v=Y7AZSo73FRG> (erş: 23.05.2020)
- Emgili Fahriye, "Bosna Hersek Trajedisi'nde Türk Birliği (1992-1995)", Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 21, (2012), ss.57-87.
- Hacıoğlu Ümit, "Bosna Hersek: Batı'nın Güvenini Kaybettiği Medeniyet", Dünya Çatışmaları, 1/3. B.s., (2010), ss.671-690.
- Kodal Tahir. "Bosna-Hersek'in Bağımsızlığını kazanması ve Türkiye (1990-1992)", Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi, 34/2, (2018), ss.411-444.
- TDV, İslam Ansiklopedisi, "Yugoslavya", <https://www.islaman-siklopedisi.org.tr/yugoslavya> (erş: 28.05.2020).
- Yıldırımhalal İnan. "Yugoslavya'nın Dağılması Sürecinde Türkiye'nin Uluslararası Örgütleri Krize Yönlendirme Çabaları", Deü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20/3, (2018), ss.417-441.
- Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti Anayasası, http://www.arhivju.gov.rs/active/en/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_fnrj.html (erş: 31.05.2020).

Modon:

300 yıllık bir Osmanlı şehri. 10 Ağustos 1500'de Osmanlı idaresine girdi. Nüfus ve imar faaliyetleriyle şenlendirildi. 1530'da nüfusun %70'i Müslümandı. 1828'de Fransız ordusu tarafından işgal edildi ve akabinde Yunanistan'a bırakıldı.

nach dem ist gar ein die Insel, die in
 haltend al' sigen dar hiden in vnsen landen erfarren in
 sie spreunt vnd sind alle da ham, das mer gar alay
 dorum di' magt vst amer stein, das ist alles das groß
 turkey, als die die tringt di' stung land hat vnd die
 vengdiger die heit hat in land vnd den mit schilt.

Dem zu sint jahans im der spartische lant am heilich sint
 so genant vnd sint anastasi' gelit am meeres vengd
 dem ze mdem vengd der vromariger, der ist als stait, d' me
 dem zwon taal wasser d'vunder in mül, es moett in
 iustem sprachd niemant gemessen, der seet dem mdem lag
 by in teitend gulf ze heilich vnd offen vndem am veb
 schoff d'apt mer der trichtig ger jagans von hussen genant

cydon in moorea

AKSARAY SULTANHANI'NDA DOĞUM RİTÜELLERİ

İsmet KARA*

Aksaray Üniversitesi

Giriş: Sultanhanı, Anadolu'daki eski medeniyetlerden başlayarak, Roma-Bizans dönemindeki ticaret yollarını da içine alması nedeniyle önemli bir merkezdir. Bu tarihi önemini, Selçukluların bu topraklara gelmesiyle birlikte daha da artırmış ve Selçuklular tarafından kervansarayın yapılmasıyla tam anlamıyla bir merkez haline gelmiştir. Daha sonra Osmanlı Devleti döneminde kervansaray da dâhil olmak üzere bölge eski hareketliliğini yitirse de XVII. yüzyıl dolaylarında bölgeye gelen Bekir Ağa isimli kişi bu kervansarayı gelerek etrafında topladığı insanlarla bir yerleşim yeri kurmuş ve bölge eski hareketliliğine kavuşmuştur.¹

Sultanhanı'nda Doğum Ritüeli: Doğan her çocuğu ailesi ve yakın çevresi büyük bir sevinçle karşılamaktadır. Her doğum soyun devam etmesi, kalabalıklaşması ve aynı zamanda kuvvetin artması demektir.² Doğumdan önce hiç şüphesiz birçok hazırlıklar yapılır. Öncelikle, anne ve baba bu olaya kendisini psikolojik olarak hazırlamalıdır. Doğum yapacak olan anne adayı, eski dönemlerde çocuğunun cinsiyetini, bebek dünyaya gelene kadar bilmediği için cinsiyete has hazırlıklardan ziyade genel hazırlıklar yapardı. Günümüzde ise teknolojinin yardımlarından yararlanılarak çocuğun cinsiyeti doğmadan öğrenilebilmektedir. Doğum yapacak anne adayının çocuğa yaptığı hazırlıkların başında ona kendi elleriyle ördüğü elbiseleri giydirmek gelmektedir. Doğum yaklaştıkça kundak takımı düzülür, beşik hazırlanır. Bu hazırlık anne adayından bilindiğinden değil de daha önce başkalarında gördüğü için yapılmaktadır.³ Tıpkı Türkistan bölgesinden Anadolu'ya göçen Türklerin yapmış olduğu gibi. Anadolu'ya gelen Türkler kısırlığı gidermek için yapılan ritüelleri de beraberlerinde getirmişler ve günümüzde de bu inanışları farkında olmayarak devam ettirmektedirler.⁴ Örneğin Sultanhanı bölgesinde, çocuğu olmayan kadınları ve erkekleri Anadolu insanının "cindar" olarak tabir ettiği kişilere götürülerek onları okumasını ve onlara muska yazmasını isterlerdi. Bu kişiler de insanlara birtakım kitaplardan okumalar yapar ve muska yazarak

gönderirdi.⁵ Ayrıca bu bölgedeki çocuğu olmasını isteyen aileler halk tarafından "şükra" adıyla adlandırılan gölettin başındaki mağara türeveli deliğe girerler ve burada dua ederlerdi. Daha sonrada duanın kabul edilip edilmeme durumuna göre bu mağaranın dibinde kurban keserlerdi. Bu kesilen kurban ise kurban sahipleri ve birinci derece akrabaları tarafından tüketilmeden, etraftaki fakir fukaraya dağıtırdı.⁶

Türk kültüründe mağaranın oldukça önemli bir yeri bulunmaktadır. Mağara, Türklerdeki Gök Tanrı inancıyla beraber atalar kültüyle açıklanmaktadır. Eski inanışlarda mağara ana rahmi olarak tasvir edilmektedir. Bunun örneğine bazı Moğol kabilelerinde rastlanmıştır. Onlar mağarayı Umay (ana rahmi) diye adlandırmışlardır. Aynı zamanda bu kabilelerde çocuğu olmayan kadınlar çocuk doğurmak amacıyla mağaraları ziyaret etmekteydiler. Eski düşüncelerde doğurganlık işlevini Yer Ana ve onun rahmi olan mağara yürütürken sonraları bu fonksiyon Umay Ana'ya devredilmiştir.⁷ Gebe kalmak amacıyla mağaraya gidilmesi Ata-Mağara motifi ve Atalar Kültü ile de alakalı olmaktadır. Büyük Hun ve Göktürk Devletlerinde kutsal olarak görülen bir Ata-Mağarası bulunmaktadır. Burada Büyük Hun Devleti yöneticileri Ata Mağarası'na giderek burada ata ruhlarına kurbanlar sunarak saygıda bulunmaktaydılar. Yine bu durum Göktürklerde de aynı olmakla beraber onların köken efsanelerinde dişi kurt çocuğu mağaraya götürmüş ve burada türemişlerdi.⁸

Bebek dünyaya geldikten sonra, alnının ortasına mavi boncuk (Nazar Boncuğu) bağlanır veya sakızla saçına yapıştırılır ve tuz ile vücudu sürtülür.⁹ Daha sonra göbek bağının düşmesi beklenir. Göbek bağı düştükten sonra bu parça (kordon) Esmâül Hüsnâ, Kur'an-ı Kerim sayfaları gibi temiz ve kutsal görülen yerlerde saklanır veya cami avlusu, evin bahçesi ve okulun avlusu gibi ayak basılmayacak temiz yerlere gömülerek saklanır.¹⁰

Çocuğun doğumunun kırkıncı günü geldiğinde ise 40 çıkarılması yapılır.¹¹ Bu ritüel başlamadan önce 40 adet temiz taş

* Aksaray Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, ismetkaraa@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Ali Yüksel Yağcı ve Vahit Hüyük, Geçmişten Günümüze Sultanhanı, Yenigün Ofset Matbaa Tesisleri, Aksaray, 2007, s. 43-112.

² Yılmaz Yeşil, "Türk Dünyası'nda Geçiş Dönemi Ritüelleri Üzerine Tespitler", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum (Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi), C. 3, S. 9, 2014, s. 120.

³ Orhan Acıpayamlı, Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974, s. 39.

⁴ Onur Alp Kayabaşı, "Taşeli Yöresi Tahtacılarının Geçiş Dönemlerinde Mitolojik Unsurlar", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S. 78, 2016, s. 143.

⁵ K.k.: 2; K.k.: 4.

⁶ K.k.: 5; K.k.: 9.

⁷ Fuzuli Bayat, Türk Mitolojik Sistemi, Ötüken Yayınları, C. I, İstanbul, 2012, s. 32-33.

⁸ Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. I, Ankara, 2010, s. 21.

⁹ K.k.: 15; K.k.: 17; K.k.: 18.

¹⁰ K.k.: 24; K.k.: 26.

¹¹ K.k.: 3; K.k.: 27.

toplanır ve su elekten elenerek çocuk yıkanır. Daha sonra diş çıkınca da diş bulguru yapılarak köyün kadınları eve çağırılır ve diş bulguru yendikten sonra eve gelen kadınlar çocuğa para takarak evden ayrılırlar.¹² Burada da görüldüğü üzere topluluklar asırlardır göbek bağı ile ilgili inanışlarını yaşatmış, nesilden nesile aktararak günümüze kadar taşımışlardır. Türk topluluklarının da bu inanışlarını Anadolu'ya kadar taşıdıklarını, her ne kadar dinlerini değiştirip diğer toplulukların kültürleriyle münasebetlerde bulunsalar da kendi kültürlerini yaşattıklarını görebilmekteyiz.

Göbek kordonu hayat ağacı ile de ilişkilendirilmektedir. Hayat ağacı, türemeyi temsil etmekle beraber tıpkı çocuktaki göbek kordonuna benzetilmektedir. Ana rahminde bulunan çocuk için göbek kordonu ne derecede önemliyse, hayat ağacı da dünya için o kadar önemlidir. Ana rahmindeki çocuk kordon aracılığıyla beslenir ve gelişir. Eski Türk inanışına göre hayat ağacı her üç âlemi (yeraltı, yeryüzü, gök) birleştirir. Böylelikle tıpkı bebekteki kordon gibi onun da dünyanın göbek kordonu olduğu inanışını görmekteyiz.¹³ Altay-Sayan topluluklarında göbek kordonu Umay olarak adlandırılmaktadır. Aynı zamanda Umay, bu topluluklarda göbek ile yeni doğan bebekleri koruyan tanrıçanın da adıdır.¹⁴

Çocuğu ve yeni doğum yapan kadını Al basmasından korumak için bebek ve kadının üzerine mavi boncuklar asılır ve albastı kılıcı kadının veya çocuğun yastığının altına konulur. Böylece Al Karasından korunmuş olduğuna inanılır.¹⁵ Albastı, Al karısı inancına Anadolu'nun neredeyse her bölgesinde rastlamaktayız. Albastı, özellikle hamile kadın ve yeni doğan çocukları rahatsız etmekte, zarar vermeye çalışmaktadır.¹⁶ Bu kötü varlıklar yukarıda bahsettiğimiz Umay ile de alakalı olmaktadır. Tarihi gelişim sürecinde Umay, koruyucu özelliklerinin yanında yeni doğan çocuklara ve hamile kadınlara zarar veren kötülük kaynağı haline gelmiştir. Umay zamanla Albastı, Al karısı, Kara Umay gibi isimleri almıştır.¹⁷

Bebeğin beşiğine takılan ve onu koruduğuna inanılan boncuk Umay'ı temsil etmektedir. Aynı zamanda Albastının canını boncuk şekline sokarak saklanması inancıyla yakından ilişkilidir.¹⁸ Beşiğe takılan boncuğun, belirli renklerde olması Türk kültüründe renklere yüklenen anlamlarla alakalı olmaktadır. Mavi renk Türklerde su ve demir gibi kutsal sayılan unsurları belirtmektedir. Aynı zamanda Gök Tanrı ve gökte bulunan ruhlarla ilişkisi olduğu inancını görmekteyiz.¹⁹ Albastı, Al karısı gibi kötü varlıklar demirden korkmaktadır. Bu tür varlıklar

ların zararlarından çocuk ve hamile kadınları demirin koruduğuna inanılmakta ve bunun için demir ile bağdaştırılan mavi renkte boncuk ile beraber Albastı kılıcı denilen demir eşyalar kullanılmaktadır.²⁰ Yeni doğan çocuğun kırklanması yine Albastı ile yakından ilişkisi bulunmaktadır. Al karısının etkileme dönemi bebeğin kırkının çıkarıldığı güne kadardır. Kırklı anne ve bebeğin bulunduğu yere girilmemesinin sebebi ise kırk karışması, nazar, kötülük ve hastalıklardan korunması temeline dayanmaktadır. Kırkların çıkarılmasından önce anne ve bebeğin odasına yeni evli veya yeni doğum yapmış kişiler girdiği zaman bunların kırkları birbirleriyle karışmaktadır. Kırk günün sonunda yapılan kırklama ile anne ve bebeğin tehlikelere en açık olduğu bir dönem bitmektedir. Anne ve çocuk artık topluma karışabileceklerdir.²¹

Yukarıda anlatılan bilgilerden de görüldüğü üzere aslında Anadolu insanların yapmış olduğu birçok geleneğin, âdetin tamamı olmasa da birçoğu Gök Tanrı dini ile ilgilidir. Bu benzeşiklik bilindiği üzere Anadolu Türklerinin Moğol istilası zamanında yoğun bir şekilde bölgeye doğru tazyiklenmesi ve bu tazyikle buraya kaçışan halkın geleneklerini de buraya getirmesi ve eski geleneklerini unutamasından kaynaklanmaktadır. Böylece bizler günümüzde bile Türklerin eski geleneklerini unutmadıklarını ve halen değişik şekillerde de olsa yaşattıklarını görebilmekteyiz.

Sonuç: Türk toplumu asırlar boyunca farklı coğrafyalara göç etmiş, buralarda çeşitli din ve kültürlerle münasebetlerde bulunmuştur. Türkistan bölgesinden dünyanın çeşitli taraflarına dağılmış olan Türkler, zaman zaman farklı dinleri benimsemekle beraber kendi kültür ve eski inanışlarını günümüze kadar genel anlamda yaşatabilmişlerdir. Yapmış olduğumuz bu çalışmada Türklerin Şamanlık dönemi ve Gök Tanrı dininden gelen çeşitli inanışlarını İslamiyet ile yoğurarak Anadolu'da devam ettirdiklerini açık bir şekilde görmekteyiz. Türk toplumu, bugün Sultanhanı ilçesinde olduğu gibi, Anadolu'nun birçok bölgesinde bu tür mitolojik ve Şamanistik unsurları farkında olmayarak yaşatmaktadır. Farkında olmayarak diyoruz, çünkü insanların birçoğu bu tür inanış ve ritüelleri İslamiyet ile temellendirmekte, bazıları ise atalardan böyle gördükleri için yapmakta ve neden yaptıklarını da bilmemektedirler. Anadolu'nun birçok yerleşkesinde görüldüğü gibi çalışmamızın konusu olan Sultanhanı ilçesinde de Şamanik unsurlar hemen göze çarpmaktadır. Bundan dolayı da rahatlıkla söylenebilmektedir ki Sultanhanı bölgesinde,

¹² K.k.: 22; K.k.: 27; K.k.: 28.

¹³ Bayat, a.g.e., s. 19.

¹⁴ Leonid Pavloviç Potapov, *Altay Şamanizmi*, çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 2012, s. 339.

¹⁵ K.k.: 8; K.k.: 11; K.k.: 12.

¹⁶ Esmâ Şimşek, "Türk Kültüründe "Alkarısı" İnancı ve Bu İnanca Bağlı Olarak Anlatılan Efsaneler", *Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 5, S. 12, 2017, s. 100.

¹⁷ Onur Alp Kayabaşı, "Türk Mitolojisinin Kutsal Dişisi: Umay", *International Journal of Eurasia Social Sciences*, C. 7, S. 22, 2016, s. 224.

¹⁸ Kayabaşı, "Türk Mitolojisinin...", s. 224-225.

¹⁹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 231-232.

²⁰ Pertev Naili Boratav, *Türk Mitolojisi*, Çev. Recep Özbay, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 54.

²¹ Özlem Demirel Bozkurt ve diğ., "Günümüzde Lohusalıkta Devam Eden Albastı ve Kırklama Uygulamaları", *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, C. 30, S. 1, 2014, s. 116-118.

Şamanik dönemin gelenekleri birtakım değişikliklerle beraber yaşamaya devam etmektedir.

Kaynakça

- Acıpayamlı Orhan, Türkiye’de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974.
- Bayat Fuzuli, Türk Mitolojik Sistemi, Ötüken Yayınları, C. I, İstanbul, 2012.
- Boratav Pertev Naili, 100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre ve Törenler Oyunlar), Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Boratav Pertev Naili, Türk Mitolojisi, Çev. Recep Özbay, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2012.
- Bozkurt Özlem Demirel, Hadimli Aytül, Sevil Ümran, “Günümüzde Lohusalıkta Devam Eden Albasması ve Kırklama Uygulamaları”, Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi, C. 30, S. 1, 2014, s. 111-126.
- Çoruhlu Yaşar, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Hoppal Mihaly, Avrasya’da Şamanlar, Çev. Bülent Bayram, H. Şevket Çağatay Çapraz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.
- İnan Abdulkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- Kayabaşı Onur Alp, “Taşeli Yöresi Tahtacılarının Geçiş Dönemlerinde Mitolojik Unsurlar”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S. 78, 2016, s. 139-158.
- Kayabaşı Onur Alp, “Türk Mitolojisinin Kutsal Dişisi: Umay”, International Journal of Eurasia Social Sciences, C.7, S. 22, 2016, s. 220-228.
- Ögel Bahaeddin, Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. I, Ankara, 2010.
- Potapov Leonid Pavloviç, Altay Şamanizmi, çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 2012.
- Roux Jean Paul, Eski Türk Mitolojisi, Çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilge Su Yayınları, Ankara, 2011.
- Selçuk Ali, Ağaçeri Türkmenleri Tahtacılar, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Şimşek Esmâ, “Türk Kültüründe “Alkarısı” İnanıcı ve Bu İnanca Bağlı Olarak Anlatılan Efsaneler”, Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi, C. 5, S. 12, 2017, s. 99-115.
- Yağcı Ali Yüksel ve Hüyük Vahit, Geçmişten Günümüze Sultanhanı, Yeniğün Ofset Matbaa Tesisleri, Aksaray, 2007.
- Yeşil Yılmaz, “Türk Dünyası’nda Geçiş Dönemi Ritüelleri Üzerine Tespitler”, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum (Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi), C. 3, S. 9, 2014, s. 117-136.
- Zaripova Çetin Çulpan ve Yılmaz Hayati, “Ayaz İshaki’nin “Güvey” Adlı Hikâyesinde Dügün Gelenekleri”, Motif Akademik Halk Bilim Dergisi, C. 3, S. 6, Ocak 2010, s. 97-107.
- Katılımcı Konuşmacılar**
- K.k.1: H.A., 1935, Aksaray Sultanhanı, İlkokul.
- K.k.2: F.A., 1935, Aksaray Sultanhanı, Tahsili Yok.
- K.k.3: M.A.K., 1935, Aksaray Sultanhanı, Tahsili Yok.
- K.k.4: S.Ö., 1936, Aksaray Sultanhanı, Tahsili Yok.
- K.k.5: N.K., 1937, Aksaray Sultanhanı, Tahsili Yok.
- K.k.6: İ.S., 1938, Aksaray Sultanhanı, Tahsili Yok.
- K.k.7: H.M.Y., 1940, Aksaray Sultanhanı, İlkokul.
- K.k.8: İ.K., 1941, Aksaray Sultanhanı, Büyükler Okulu.
- K.k.9: E.Ş., 1942, Aksaray Sultanhanı, Tahsili Yok.
- K.k.10: B.A., 1942, Aksaray Sultanhanı, Lise.
- K.k.11: F.Ş., 1942, Aksaray Sultanhanı, Büyükler Okulu.
- K.k.12: B.K., 1943, Aksaray Sultanhanı, Büyükler Okulu.
- K.k.13: E.Ş., 1944, Aksaray Sultanhanı, Büyükler Okulu.
- K.k.14: T.Ö., 1944, Aksaray Sultanhanı, Ortaokul.
- K.k.15: A.S., 1946, Aksaray Sultanhanı, İlkokul.
- K.k.16: D.K., 1948, Aksaray Sultanhanı, Ortaokul.
- K.k.17: N.D., 1953, Aksaray Sultanhanı, Büyükler Okulu.

- K.k.18: Ş.A.D., 1954, Aksaray Sultanhanı, İlkokul.
- K.k.19: M.K., 1957, Aksaray Sultanhanı, İlkokul.
- K.k.20: E.K., 1959, Aksaray Sultanhanı, Tahsil Yok.
- K.k.21: H.M.K., 1965, Aksaray Sultanhanı, Lise.
- K.k.22: G.K., 1969, Aksaray Sultanhanı, Büyükler Okulu.
- K.k.23: F.S., 1972, Aksaray Sultanhanı, Lise.
- K.k.24: İ.T., 1972, Aksaray Sultanhanı, İlkokul.
- K.k.25: K.Ö., 1980, Aksaray Sultanhanı, Üniversite.
- K.k.26: T.A., 1986, Aksaray Sultanhanı, Üniversite.
- K.k.27: S.Ö., 1988, Aksaray Sultanhanı, Üniversite.
- K.k.28: E.T.K., 1992, Aksaray Sultanhanı, Üniversite.
- K.k.29: Z.D., 1940, Aksaray Sarathı Kasabası, İlkokul.
- K.k.30: V.T., 1945, Aksaray Sarathı Kasabası, İlkokul.

&

“Bilim Devrimi Üniversite dışında doğdu ve gelişti. Ancak daha sonra, 18. yüzyıldan itibaren, önce Alman üniversitelere, daha sonra diğer Avrupa üniversitelerine girmeye başladı. Ama ilmi benimsemek başka, gelişmesine katkıda bulunabilmek ise daha farklı fedakârlıklar gerektirir. Üstün zekâli insanlar, bütün zamanlarını ona ayırmalı. Adeta hayatını vakfetmeli, çok çalışmalı ve başka hiçbir şeyle uğraşmamalı. Ayrıca büyük masraf gerektirir; ilim geliştikçe masrafı da artar. Binaenaleyh çok üniversite açmak ilmin yayılmasına yardım eder, ama ilerlemesine pek bir katkısı olmayabilir. Mesela ABD’de 4-5 binden fazla üniversite vardır; ama ilmi araştırmaya katkısı olanları yüzde 5’i bile bulmaz. Bu oran fakir ülkelerde, çok daha düşüktür.”

“İlim yapan adam çekilmez adamdır. İlim adamının evli olması daha iyidir ama eşi 24 saat çalışmaya razı olmalı. Onun da bir işi olmalı, kendi şartlarıyla bir şeyler yapmalı. İyi bir evlilik ilim için çok iyidir ama kötü bir evlilik ilmi yok eder.”

“İlim ise hayatının tamamını kendisine vakfetmeyen insana pek yüzünü açmaz.”

Mehmet GENÇ
İktisat Tarihç

Fotoğraf: Savaş ULUKAYA

Fotoğraf: Metin ÖZTÜRK

300 YILA YAKLAŞAN BİR GELENEK; SICAK DEMİRCİLİĞİN AKSARAY'DAKİ SON TEMSİLCİLERİNDEN MAHMUT USTA

Necmettin AYGÜN* - Oğuz ÜYÜMEZ**

Aksaray Üniversitesi

Demircilik, hammaddesi maden olan sanatlar bünyesinde yer alan ve demir madenini ısıtarak çekici, keski, kaynak veya matkap gibi basit el aletleri yardımıyla işleme ve biçimlendirmeye dayanan geleneksel bir meslek ve zanaattır. Tarihsel süreçte demir madeni özellikle silah yapımında ve ayrıca günlük hayatta çeşitli araç ve gereç yapımında kullanılmıştır. Demircilik, Türklerde oldukça kadim bir zanaattır. Tarihte demir madeni Türklerce büyük saygı görmüş ve mukaddes olarak kabul edilmiş, Türklere ait birçok destan ve edebiyat ürününde karşımıza çıkmıştır. Ergenekon Destanında Ergenekon'dan çıkmak için yol arayan Türkler bir demircinin önerisi ve yardımıyla demir bir dağı eritmişler ve dışarı çıkabilmişlerdir.

Her geleneksel mesleğin olduğu gibi demirciliğin de bir meslek piri bulunmaktadır. Dâvûd Peygamber demircilerce pir olarak kabul edilmektedir. Geleneğe göre, demiri yumruğuyla döven Hz. Dâvûd ayrıca demirci kısı kacını da icat eden kişidir.

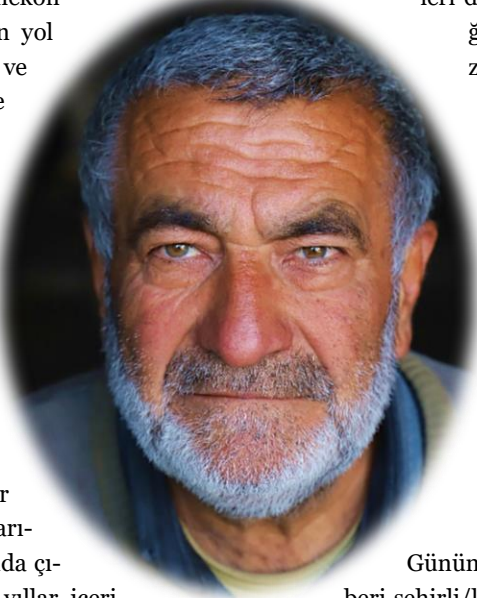
Demircilik usta-çırak ilişkisi içerisinde günümüze kadar aktarılan ve büyük ölçüde sözlü kültüre dayalı olan bir meslektir. Genellikle babadan oğula aktarılan bu mesleğe henüz çocukluk yaşlarında çıkarak olarak başlayan demirci adayları, yıllar içerisinde olgunlaşarak usta olurlar. Eğitim süreci yazılı materyallerden ziyade göze, kulağa ve pratiğe dayalıdır. Usta adayı eğitimi boyunca her türlü bilgiyi önce gözlemleyerek ve sonra bizzat deneyerek ve uygulayarak öğrenir.

Demircilik, yaşam biçimleri bilhassa tarım ve hayvancılık üzerine kurulu toplumlarda dâima önem taşımıştır. Bu bağlamda ropörtaj yaptığımız Demirci Mahmut Ustayı ve mesleğini daha somut bir zemine oturtmak amacıyla yaklaşık 200 yıl eskiye giderek işe başlayalım.

Yıl 1830...

Zamanın Osmanlı padişahı II. Mahmud bir nüfus sayımı yaptırmak ister. Zira 1826'da Yeniçeri ordusu kaldırıldığı ve Asa-

kir-i Mansure-i Muhammediye adında yeni bir ordu kurulduğu için askere ihtiyaç vardır ve bu bağlamda askerlik çağında olanlar ile vergi mükelleflerinin tespiti için erkek nüfusun sayılması gerekmektedir, derken 1830'da nüfus sayımı emrediliyor ve 1830/1831'de Anadolu ve Balkanlar genelindeki Osmanlı ahali sayılmaya başlanıyor. Sayılan yerleşimlerden biri de Aksaray Kazası'dır. Nüfus sayılırken, nüfusun yaşı ve fiziki görünüşleri yanında bilhassa hane reisi konumunda olanların hangi meslekle işteğal ettikleri de kayda alınıyor. Bu kayıtlar incelendiğinde nüfus kaydı Aksaray şehir merkezinde yer alan hane reislerinin %64,35'in tarım ve hayvancılık ile uğraşmakta oldukları, bunları yaklaşık %22'lik oran ile esnaf ve zanaatkarların takip ettiği görülmektedir. Esnaf ve zanaatkarları ilmiye mensupları, bunları da idareciler, tüccar ve askerler takip etmekteydi. Şehirdeki esnaf ve zanaatkarlık işleri ise baskın bir şekilde; %90'lara varan oranda Müslüman Aksaraylıların elindeydi. Konumuz olan Mahmut Ustanın ataları da bunlar arasındaydı. Şöyle ki;

Günümüzdeki aile bireyleri, ailenin eskiden beri şehirli/kasabalı olduğu ve bu minvalde eskiden beri Çerdiğin Mahallesinde ikamet ettiklerinin yanında sülâlede en çok kullanılan adların Hasan ve Mustafa olduğu, atadan dededen demirci oldukları bilgisine sahiptirler. Bu bilgilerden yola çıkarak 1830'daki nüfus sayımı kayıtlarına dönüyoruz ve Çardiğin Mahallesinde 9 numaralı hanede kayıtlı Demirci Musa oğlu Demirci Mustafa ile karşılaşyoruz. (Aygün 2016, Cilt II, s: 36). Demirci Mustafa'nın 16 Nisan 1832'de, yani sayımdan yaklaşık iki yıl sonra (72 yaşında) vefat ettiği de sonradan nüfus defterinin üzerine eklenmiştir, nüfus kâtiplerince. Burada dikkat çeken hususlardan biri, 1830 sayımında sağ olmayan baba konumundaki Musa'nın

* Prof. Dr., Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

** Aksaray Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi.

da “demirci” sıfatıyla kaydedilmesidir. Musa’nın kaç doğumlu olduğunu bilemiyoruz. Ancak oğul Demirci Mustafa’nın 1830’da 70 yaşında olduğu kayıtlı olduğuna göre, 20 yaş üzerine koyarak ilerlersek en az 90 yıl geriye gitmek gerekeceğinden (1830-90=1740) en geç (en erkeni hesaplamıyoruz) 1740’larda doğmuş olabileceği söylenebilir. Oğul Demirci Mustafa 1830 sayımında 70 yaşında kaydedildiğine göre onun 1760 doğumlu olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Daha bitmedi...

Nüfus defterimiz ailenin günümüzdeki şifahi (sözlü) ve yazılı (kitabi) bilgilerini doğrulayacak daha başka bilgileri de muhtevirdir. Bu bağlamda 1830’da 70 yaşında olan Demirci Mustafa’nın aile/hane reisliğinde kayda alınan çocuklarının/torunlarının adları da dikkat çekmektedir. Burada tek oğul kayıtlıdır ve adı da Hasan’dır.

Hasan, 1834’te yapılan nüfus yoklamasına göre “Hacı Hasan” imlâsıyla kayda alınmış olup 45 yaşındadır ve aynı tarihte 13 yaşında da bir oğlu vardır onun da adı Mustafa’dır. Yani aile Hasan ve Mustafa adları üzerinden yaşamaya devam etmektedir. Günümüzde olduğu gibi...

Ancak bir husus önemlidir. 1830’da 70 yaşındaki Demirci Mustafa’nın hanesinde kayda giren bahsi geçen 45 yaşındaki Hacı Hasan, “üvey oğlu” olarak kayda girmiştir. Yani Demirci Mustafa’nın öz erkek oğlu yoktur. Aileyi erkek olarak “üvey

oğul Hacı Hasan” temsil etmektedir. Kız çocuklarının olup olmadığını bilemiyoruz, zira 1830 sayımında sadece erkeklerin nüfus sayımı yapılmıştır. Kısacası sülâle üvey oğul Hacı Hasan (mesleği verilmemiş) ile onun oğlu 13 yaşındaki Mustafa’dan yürüyüp gelmiştir. Bu arada bahsi geçen Hacı Hasan 1834’te 45 yaşında olduğuna göre o 1789 senesinde doğmuştur. Hacı Hasan’ın üzerinde bir de “oğulluk” olarak 20 yaşındaki Ali oğlu Hüseyin kayıtlıdır. 1834 nüfus yoklamasında Hacı Hasan’ın “Demirayakoğlu” ata adı ile kayda alınması, sülâlenin demircilik mesleğiyle olan kurbiyetini ortaya koyan başka bir göstergedir. Nüfus kayıtlarının insanı bazen şaşırtan, bazen de cezbeden yönlerini bir tarafa bırakarak yaklaşık 200 yıl sonrasına, günümüze geçiş yapalım;

Yeni Sanayi Mahallesi’ne doğru ilerliyoruz. Valilik ek binası ile Emniyet Müdürlüğü binasının arka taraflarında 90. Bulvarda, Üyümez Demir Doğrama nâmıyla tesmiye Mahmut Ustanın dükkânını görüyoruz. Selam veriyoruz... Güler yüzle karşılanıyoruz. Alnındaki çizgiler Mahmut Ustanın feleğın tüm çemberlerinden geçerek günümüze ulaştığını gösterir cinsten. Sohbeta koyuluyoruz. Çay çorba derken Mahmut Usta anlatıyor biz dinliyor ve not alıyoruz. Bu notlar aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Günümüzde Aksaray’da geleneksel teknik ve yöntemlerle demircilik mesleğiyle uğraşan zanaatkarların sayısı son derece

azalmıştır. Mesleğin gerilemesinin en büyük nedeni pazarın daralması ile çırak bulma konusundaki sıkıntılar ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte bazı meslek kollarının yavaş yavaş hayatımızdan çekilmesidir.

10 yaşında demircilik mesleğine başlayan 61 yaşındaki Mahmut Üyümez sıcak demircilik mesleğine olan ilginin günden güne düşerek yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını ifade etmektedir.

01.01.1959 doğumluyum. Annemin adı Gülizar babamın adı Mustafa'dır. Demircilik mesleği bizde ata mesleğidir. Hasan dedem de demircilik yapmış. Eskiden hayat şartları zordu. İlkokul eğitimine devam ederken diğer yandan okul çıkışları dükkâna gidiyordum. O dükkânımızın yeri şu anki Küçük Kergi Mahallesindeydi. Zamanla şehrin içinde kalınca oralar yıkıldı. 1979 yılında Avusturya'ya Elmas ablamın yanına gittim. 1 sene kadar orada otellerde çalıştıktan sonra vatani görevimi yerine getirmek için Aksaray'a geri döndüm. Askerlik bittikten sonra 1982 yılında kardeşimle ortak dükkân açtık. Sonra ayrıldık ve 1989 yılında şu anki çalıştığım dükkânı açtım. 11 yıl boyunca kesintisiz çalıştım. 2000 yılında çıkan kriz bizim mesleği de etkiledi ve 3 ay boyunca dükkânı kapatıp tekrar yurtdışına Avusturya'ya kardeşimin yanına gitmek zorunda kaldım. Ama meslekten kopamayıp gurbet hasreti de eklenince tekrar Aksaray'a dönüp mesleğe devam ettim. Ben mesleğe babamın yanında çırak olarak başladım. Ailem de destek verdi.

Aksaray'da çocukluğumda at arabaları yoğun olarak kullanılmaktaydı. Zamanla bu at arabalarının tekerleri bozulur bizler de tamir ederdik. Bunun yanında neredeyse her evin önünde bahçe bulunmaktaydı. Bahçelerde

kullanılan kazma, kürek, balta gibi ürünleri yapardık. Şimdi eskiye oranla demircilik mesleği kolay hale geldi. Çocukluğumuzda demiri körukü ocaklarda ısıtırdık. Şimdi elektrikli ocaklar çıktı işimiz biraz daha kolaylaştı. Yine önceden takım ve alet bu kadar bol değildi. Daha zor şartlar altında daha sağlam ürünler ortaya koyduk. Şu anda dükkânımda bulunan malzemelerin çoğu en az 50-60 senelik. Bunlar bile başlı başına tarih. Şimdiki gençler meslek öğrenmeyi ikinci plana atmış, ne kadar çok para kazanabilirim diye düşünüyor. Çocukluğu-

muzda bu mesleği çevre köylerden öğrenmek için gelenler olurdu, öyle büyük paralar da kazanmazlardı. Sadece yemekleri verilir, bunun yanında mesleğin incelikleri öğretilirdi. Çoğu zaman araç sıkıntısı olduğu için genellikle bizde kaldıkları ve bu nedenle annemin onlara yemek hazırladığı da olmuştur. İş yeri arkadaşlığından öte kardeş gibi olmuştuk zamanla.

Teknolojinin gelişmesinin de mesleği etkilediğine dem vuran Mahmut Usta, "Demircilik mesleğinde alın teri var. Ama demircilik mesleğinin geleceğinden endişe ediyorum, meslek kaybolabilir. Çırak yetişmiyor, diğer el zanaatlarında olduğu gibi bu meslekte de çırak yetişmiyor. Zanaat meslek gruplarında çocuk erken yaşta mesleğe atılmalı ki işi öğrensün. Dolayısıyla bu meslekte çırağın, ustanın yanında yetişmesi lazım... Balta, saç, saçayakları, et dövme aleti, örs, çekiç, çapa, nacak gibi ürünler yaptığını belirten Mahmut Usta, "Bu ürünlere hâlâ talep var çünkü insanlar artık daha doğal yaşamak istiyorlar. Diyerek sözlerini sonlandırdı.

Mustafa veled-i Timurci Musa (fevt)	Aksakallı	Timurci	Ö.T: 15 Zilkade 1247 16 Nisan 1832	70
Üvey oğlu Hacı Hasan (Demirayakoğlu)	Uzun boylu karabıyıklı			45'
Oğlu Mustafa				13
(Hacı Hasan'ın) oğulluğu Hüseyin bin Ali				20

UYGURCA OĞUZ KAĞAN DESTANI'NİN MİTOLOJİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Muhammet Kasım AYDIN*

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Giriş Yerine Mitolojiye Dair Bazı Mülahazalar: İbn-i Hal-dun'un, "Tarih bilimlerin anası; onun da esası, 'Esatir/Mitoloji'dir.'"2 Sözü, tarihsel bir anlatıda mitolojik unsurların nedenli mühim olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda mitoloji, sadece insanın aklının alamayacağı ve sadece insanın tahayyül yeteneğini zorlayacağı bir alan değildir. Mitoloji, gerçekleri üstü kapalı bir şekilde verir. Özellikle ilkel toplumların zihniyetlerinin, evreni ve yaratılışı algılayış biçimlerinin anlaşılması için mitoloji önemli bir kaynak görevi görür. "Aristoteles, mitolojinin insanın hakikat karşısındaki şaşkınlık ve hayret duygusundan doğduğunu kaydeder."3 Yani mitoloji her ne kadar doğaüstü olaylar ve karakterler ile bezenmiş olursa olsun içerisinde hakikatten izler barındırmaktadır.

Mitolojik unsurlarla dolu bir olayın veya doğaüstü yeteneklere sahip tarihi bir karakterin ilk olarak hangi mekânda ve zaman da ortaya çıktığını saptamamız veya kanıtlamamız güçtür. Buna ek olarak, mitoloji ile bağı kopmuş toplumların geçmişte var olduklarını kanıtlamaları da aynı oranda güçtür. Nasıl ki bir yerin aidiyeti ölçülürken oranın mezarlıkları aidiyet nişanelerinden biri olarak görülüyorsa aynı şekilde mitolojiler de toplumların mezar taşları olarak görülebilir. Mitolojileri zaman içerisinde insanların ekleyip çıkardıklarıyla üst üste yığılmış ritüel ve davranışlar olarak da açıklayabiliriz. Aynı zamanda bu ritüel ve davranışların farklı algılayış ve anlatış biçimleri olarak da görebiliriz. Mitolojilerin değişmesine ve dönüşmesine etki eden birçok faktör vardır: Din, coğrafya, içinde bulunulan dönem, beslenme ve barınma pratikleri, farklı kültürlerin etkileri ve önemli sonuçlarla neticelenen savaşlar bunlardan bazılarıdır. Din faktörü ise, belki de bunlar arasında en önemlisidir. Çünkü din insanları sadece inanç açısından etkilememektedir, aynı zamanda sosyal-kültürel hayata da doğrudan bir etkisi vardır.

Destanlar için Mitoloji neden önemlidir? Öncelikle bir destan da barındırılan mitolojik olaylar ve unsurlar o destan bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Mitolojik unsurlardan arındırılmış olarak okunan destanlar, belki ana fikir açısından anlaşılabilir ancak bu destanlarda ana fikri destekleyecek ya da tam tersine onu tekdiz edecek anlatımlardan mahrum kalmış olunur. Örneğin, bu yazının konusu olan

destanda yerin ve göğün kızları ile evlenen Oğuz Kağan, mitolojik unsurlardan tamamen arındırıldığı zaman kendisine yüklenen tanrısallık ve ona gönderilen Tanrı yardımının (kuntunun) anlaşılması kolay olmayabilir. Oysa Uygur harfleri ile yazılmış Oğuz Kağan destanı mitolojik kavramlarla süslenmiştir. Bu destandaki gök ve metafizik âlem, Türkler için bir meşruiyet kaynağı, yardım beklentisi, yol gösterici ve iduk (kutsal) olarak atfedilirken dünyanın fethi teması, Oğuz Kağan'ın eşyalara isim vermesi ile farklı bir boyut kazanmıştır. Ormandaki canlı cansız her şey ile ilgili bir zihin dünyası oluşturulabilirken aynı zamanda gökyüzü ile ilgili de sayısız mitolojik hikâyeler ve anlatılar geliştirilebilir. Bütün bunların yanı sıra incelemeye tabi tuttuğumuz destandaki mitolojik unsurlar sadece bu destana münhasır değildir. Benzer olaylara ve kavramlara yüklenen benzer anlamları farklı dönemlerde yaşamış topluluklarda görebilmekteyiz.

Oğuz Kağan Destanı Özelinde Mitoloji: Bu makale için Oğuz Kağan Destanı'nın varyantlarından biri olan ve daha eski bir döneme tarihlendiğinden ötürü çeşitli dinlerin ve görüşlerin istilasına daha az maruz kalmış olan Oğuz Kağan Destanı'nın Uygurca varyantını tercih ettik. Destanın bu varyantı mitolojik açıdan hayli zengindir. Destan, çeşitli konularla ilgili birçok mitolojik unsur (Gömgök, ışık, geyik, kutup yıldızı, güneş, çadır, gök yelesi kurt, altın yay, üç gümüş ok, ak koyun, altın tavuk vs.) barındırmaktadır. Bu unsurları bu yazıda tek tek açıklamamız kabil değildir. Ancak genel bir bakış açısıyla mitolojideki yerini incelemeye çalışacağız. Konu bütünlüğünün sağlanması ve konunun daha iyi anlaşılması için Uygurca Oğuz Kağan Destanı'ndan özet şeklinde bahsedilmesi gerekmektedir. İncelediğimiz destan ilk olarak Oğuz Kağan'ın doğuşu ile başlamaktadır. Bu kısımda doğaüstü olaylar anlatılmakta ve Oğuz Kağan'ın tasviri yapılmaktadır. Daha sonra Oğuz'un baş kesme ve ad alma olayları anlatılmaktadır. Bunun ardından Oğuz Kağan, göğün ve yerin kızı ile evlenmekte ve bundan sonra ise destanın ana teması olan dünyanın fethi başlamaktadır. Destanın sonlarına doğru ise Oğuz Kağan, 6 oğluna "Hanlık" unvanı vermekte ve son olarak Gök Tanrı'ya borcunu ödediğini söylemektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta şudur: Oğuz Kağan, özellikle kendisinden sonra

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Lisans-Mezun, a-shi-na@outlook.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

2 Necati Gültepe, Oğuzname, Resse Kitap, İstanbul 2016, s. 11.

3 Fuzuli Bayat, Mitolojiye Giriş, Ötüken, İstanbul 2019, s. 35.

gelen Türkler için bir hükümdar modelidir. Oğuz Kağan'ın ardılları, kendilerini halklarına ve kendisi gibi olan komşu devletlere meşru bir hükümdar olarak gösterebilmek için soylarını Oğuz Kağan'a dayandırma çabasına girişmişlerdir. Oğuz Kağan Destanı'ndaki mitolojik öğelere baktığımız da birçoğunun hükmetme erki ve hükümdarlık ile ilgili olduğunu görmekteyiz. Oğuz Kağan kendisini ilahi veya kutsal bir yere dayandırmaya çalışır ve nasıl gökyüzünde tek bir güneş veya Tanrı var ise yeryüzünde de tek bir hükümdar olması gerektiğini ileri sürer. Destanda geçen, "Gökteki güneş ise yurdun bayrağı olsun." ve "İlimizin çadırı yukarıdaki gök olsun."⁴ Beyitlerinden dünyayı tek bayrak ve tek hükümdar altında birleştirmeyi amaç edinen bir hükümdar modeli anlaşılmaktadır.

Oğuz Kağan Destanı'nı diğer Türk destanları ile de karşılaştırabiliriz. Örneğin, "Karanlık bastı birden, bir ışık düştü gökten! Öyle bir ışık indi, parlak aydan güneşten!"⁵ beytindeki gökten ışık düşme olayı, Uygurların Türeyiş Destanı'nda da karşımıza çıkmaktadır. Bu destanda geçen olay şöyledir: Kara-korum çaylarından sayılan iki nehir vardı. Bunların birine Toğla diğeri de Selenge adı verilirdi. Bu nehirler akarak Kamlanca adlı bir yerde birleşirlerdi. Bu iki ırmağın arasında kışın bile yaprakları dökülmeyen servi gibi iki tane ağaç vardı. Bu iki ağaç da, iki dağın arasında yetişerek büyümüşü.

Bir gün bu iki ağacın arasına, gökten bir ışık indi. Bunun üzerine iki yandaki dağlar yavaş yavaş büyümeye başladılar. Bu durumu gören Uygurlar ise, hayretler içinde kaldılar. İçlerindeki saygıyla birlikte oraya doğru yaklaştılar. Tam yaklaştıkları sırada kulaklarına çok tatlı ve güzel müzik nağmeleri gelmeye başladı. Her gece buraya ışık inmeye ve ışığın etrafında da 30 şimşek çakmaya başladı. Diğer bir gün aynı yerde ayrı ayrı kurulmuş tabanı da baştan aşağı gümüşle döşenmiş beş çadır gördüler. Bunların her birinde birer çocuk oturuyor, her çocuğun karşısında da onları doyurmaya yetecek kadar süt dolu emzikler asılı duruyordu. O bölgede yaşayan bütün kavimler, bu çocuklara hükümdar oğullarıymış gibi saygı gösterdiler. Onların her birine birer ad koydular. En büyüğünün adı Sonkur Tegin, ikincisinin adı Kotur Tegin, üçüncüsünün adı Tükel Tegin, dördüncüsünün adı Or Tegin ve beşincisinin adı da Bökü Tegin oldu. Bu çocuklar arasında Bökü Tegin gerek güzelliği gerekse boyu posu, sabrı, iradesi, ileriye görüşü bakımından diğerlerinden önde idi. Ayrıca bütün milletlerin dillerini ve yazılarını da biliyordu. Herkes, onun Han olarak seçilmesi üzerinde birleştiler ve büyük şenlikler yaparak onu Hanlık tahtına oturtular. O, memleketi adaletle döşedi ve zulüm sahifelerini de kapadı. Onun etrafındaki adamları, maiyeti, askerleri, atları ve kulları gittikçe çoğalmaya başladı.⁶

⁴ Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi I, TTK, Ankara 2014, s. 135.

⁵ Ögel, a.g.e., s. 133.

⁶ Saim Sakaoğlu ve Ali Duyamaz, İslamiyet Öncesi Türk Destanları, Ötüken, İstanbul 2016, s. 211-212.

Yukarıda bahsi geçen Türeyiş destanında birçok mitolojik kavram vardır. Örneğin, çocukların sayısı, yaprakları dökülmeyen servi ağacı, en küçük çocuğun hükümdarlığa layık görülmesi, vs. Ancak bizim konumuz ile alakalı olan gökten ışık düşme motifidir. Türeyiş Destanı ile Oğuz Kağan Destanı arasındaki benzerlik bize, aşağı yukarı aynı coğrafyada yaşayan benzer zihin dünyasına sahip olan insanları göstermektedir. Aynı zamanda bu iki olay hükümdarı, Gök'e yani Tanrı'ya atfeder. Bu atıf ise bir meşruiyet alametidir. Esasen Oğuz Kağan Destanı'na baktığımızda Oğuz'un Gömgök, gök mavisi yüz rengi ile doğması, erken yaşta dile gelip konuşması, halkı için vahşi bir gergedanı öldürmesi, göğün ve yerin kızı ile evlenmesi, yapılan toyda Türkler'in büyük Kağanı olması, (zaten kendisine verilmiş olan) dünyanın fethi için akınlar düzenlemesi, ad vererek çeşitli Türk boyları yaratması (Kıpçak, Saklap, Karluk), gök tüylü ve gök yeleli bir Bozkurt'un kendisine liderlik etmesi ve kendisiyle konuşması, oğulları arasında dünyayı taksim etmesi gibi olaylar tamamıyla Oğuz Kağan'ın şahsında birleşen hükümdar tipini ve hükmetme erkini göstermektedir.

Yukarıda mitolojilerin hakikati gizlediğinden bahsedilmişti. Oğuz Kağan Destanı da bundan farklı değildir. Destanda gömgök bir maviden veya gökten inen bir gök yeleli kurttan yani kısaca "gök" tabirinden bahsediliyorsa aslında Tanrı'dan bahsediliyor demektir. Buradaki Tanrı ise dini vecibeleri telkin etmekten ziyade bütün yeryüzünü hükümdara, hükümdarın eliyle de dolaylı olarak kendisine (yani Tanrı'ya) bağlı olmasını istemektedir. Bu düşünceyi destanın sonunda Oğuz Kağan kendi ağzıyla şöyle desteklemektedir: "Ben ödedim çok şükür! Borcumu Gök Tanrıya".⁷ Bu beyitte Oğuz Kağan Tanrı tarafından gönderildiğini ve her ne yapmış ise Tanrı istediği için ve Tanrı adına yaptığını söylemektedir. Oğuz Kağan Destanı'ndaki mitolojik unsurları esasen birçok Türk destanında görmekteyiz. Bu unsurlara yüklenen anlamlar zamana ve zemine göre farklılıklar arz etseler de ortak diyebileceğimiz birçok noktası vardır. Örneğin, "Kargıyla gergedanın, başına vurdu Oğuz! Öldürüp gergedanı, kurtardı yurdu Oğuz! Keserek kılıcıyla, hemen başımı aldı, Döndü gitti evine iline haber saldı!"⁸ Beyitlerinden anlaşılacağı üzere Oğuz Kağan'ın ad alma olayı bir baş kesme ve kan dökme ritüeli ile bağlantılıdır. Bu olaya benzer bir örnek ise Dede Korkut Destanı'nda Dirse Han oğlu Boğaç Han'ın ad alma anlatısında geçmektedir. Destanın sonunda Dede Korkut şöyle demektedir: "Bayındır Han'ın ak meydanında bu oğlan cenk etmiştir. Bir boğa öldürmüş senin oğlun, adı Boğaç olsun. Adımı ben verdim, yasını Allah versin."⁹ Bu benzerliklerden şöyle bir sonuç çıkar-

ılabilir: Hangi destanın daha önce vuku bulduğundan bağımsız olarak, destanlardaki ana fikir ve verilmek istenen mesaj, şahıslar ve mekânlar değişmek suretiyle aynı kalmaktadır. Oğuz Kağan Destanı'nı mitolojik unsurlar açısından incelemeye tabi tutarken, destanın yazıldığı coğrafyada bulunan (yerleşik veya yarı yerleşik) halklara, o halkların dini görüşlerine, yaşayış tarzlarına ve etki alanlarına da bakmamız gerekmektedir. Her ne kadar farklı kültürlerin diyalogu dönem itibarıyla güç olsa da birbirlerini olumlu veya olumsuz şekilde etkilediklerini düşünebiliriz. Destanın hemen girişinde Oğuz Kağan'ın doğum sahnesi anlatılırken şöyle bir beyit geçmektedir: "Ayдын oldu gözleri, renklendi, ışık doldu, Ay Kağan'ın o gündü, bir erkek oğlu oldu."¹⁰ Bu beyitte geçen Ay Kağan tabiri, Uygurların Mani dininin etkisi altında kaldığını göstermektedir. Çünkü eski Türk Dini inanisinde gök ve güneş birinci derecede öneme sahip idi.¹¹ Uygurlar ise 763 tarihinden itibaren Mani dinini benimsemişlerdi. Bu yeni dinin getirilmesinin birisi de gök unsurlarındaki hiyerarşinin değişmesi olmuştur.

Sonuç: Destanlar güvenilirlik açısından tarihçilerin başvurduğu ilk kaynak değildir. Destanlar, milletlerin her birinin kendisini diğer milletlerin önüne geçirmek amacına hizmet edebilir. Bu amaç doğrultusunda kasıtlı olsun veya olmasın gerçekler saptırılabilir, değiştirilebilir veya hiç bahis konusu olmayabilir. Bu yüzden destanlardan bir sonuç çıkartılırken dönemin kaynakları, olayları ve bahsedilen dönemde yaşayan şahısları ile karşılaştırdıktan sonra bir hükme varılmalıdır. Destanlarda geçen mitolojik unsurlar ise destanlar ile birlikte incelenmelidir. Bir destanın kaleme alındığı dönem de önemlidir. Örneğin, sözlü gelenekte destan şeklinde mevcut olmuş olan Reşideddin Oğuznamesinde geçen Oğuz Kağan Destanı, İslam öncesi dönemde Uygurca yazılan Oğuz Kağan Destanı'ndan farklıdır. Oğuzname'de geçen destan anlatısında İslami öğeler ön planda iken mitolojik unsurlardan ve eski Türk dini inanışından kalan izler siliktir. Her ne kadar güvenilirlik açısından sorgulansa da destanlar ve bu destanlardaki mitolojik kavramlar, bazen ana kaynağa yardımcı olurken bazen de kaynakların yetersiz olduğu durumlar da tarihçilerin imdadına yetişmektedir.

⁷ Ögel, a.g.e., s. 145.

⁸ Ögel, a.g.e., s. 133.

⁹ Dede Korkut Hikâyeleri, çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 13.

¹⁰ Ögel, a.g.e., s. 131.

¹¹ Ögel, a.g.e., s. 147.

ZULMÜN ADI: YAHUDİ YERLEŞİM SINIRI (PALE OF SETTLEMENT)

Tuğba KÖSE*

Bursa Uludağ Üniversitesi

XIX. yy'da ekonomi, modernleşme, sosyalizm, siyasi temsil, insan ve vatandaşlık hakları artarken, Çarlık Rusya'da ise Yahudilerin her alanda kısıtlanması Yahudi tarihini değiştiren etkenlerden biri olmuştur. Rus topraklarında yaşayan Yahudilerin XIX. yy'da sosyal statü olarak yaşam şartları ve vatandaşlık hakları önemli bir inceleme konusudur. Yahudilerin yaşamalarına müsaade edilen 25 eyaleti kapsayan sınırlı yaşam alanlarına Yerleşim Sınırı (Pale of Settlement)¹ denilmektedir. İsteddiği mesleği yapamayan, üniversiteye gidemeyen, ikinci sınıf vatandaş muamelesi gören ama vergi alınması ve askerlik görevini icra etme konusunda taviz veremeyen Çarlık Rusya, yerleşim sınırları ile Yahudileri kontrol altında tutarak ülkenin iç kısımlarına girilmesini engellemiştir. Bu kısıtlamalar bütün gayr-ı Rus unsurlar üzerinde olsa da ağırlıklı olarak Yahudileri etkilemiştir. Yahudilerin nefret edilme ve dışlanmalarının nedeni tarihsel olarak derine dayanmaktadır. Bu sebepler başlıca şunlardır: Yahudilerin Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinde suçlu olduğu; Dini ayinlerinde insan kanı ve çocuk öldürdükleri iddiası (kan iftirası); Sihir ve büyüyle ilgilendikleri iddiası; Kapalı kültürlerine ısrarla devam etmeleri ve değişime kapalı olmaları; Giyim-kuşamdaki farklılıkları, siyah cübbeleri, şapkaları ve uzun sakalları; Ticaret, tarım, eğlence ve taverna gibi sektörlerde Yahudilerin baskın olması ve zenginliklerin göze çarpması; Kendi topluluk grupları içinde bağımsız yaşamaları ve topluma uyum sağlamamaları; Askerlik görevinden kaçınmaları; Rus hükümeti tarafından yaşanan huzursuzluk ve muhalif eylemlerde kitlelerin Yahudilere karşı yönlendirilmesi; Devlet ve destekçileri olmadığından iftiraya ve baskıya maruz kalmaları.² Toplum içindeki bu sosyolojik bölünmelere ek olarak XVIII. yy. sonlarında Polonya'da kral ve aristokratlar arasındaki iç savaşta (1772-1795) ülke bölünerek Rusya, Avusturya ve Prusya arasında paylaşılmıştır. Rusya Polonya'nın parçalan-

masıyla Ukrayna, Litvanya, Letonya ve Beyaz Rusya'yı (Belarus) topraklarına katarak önemli bir Yahudi nüfusuna kapılarını açmak zorunda kalmıştır.³ Yahudi yaşamının önemli kırılma noktası Polonya Krallığı (Lehistan) içinde yaşayan yaklaşık 1 milyon Yahudi'nin Rus sınırlarına dâhil olmasıyla başlamıştır. Polonya topraklarının alınmasıyla birlikte Yahudilerin Rusya'nın iç bölgelerinde yaşamalarına, ticaret yapmalarına izin verilmemiştir. Diğer yandan eski yerleşim yerlerinde kalabalık şekilde yaşamalarını da izin vermeyerek, Güney Rusya'nın ıssız kısımlarına yerleştirilen Yahudilerin ticaret hâkimiyeti kırılmış, kalabalık Yahudi nüfusları dağıtılmış ve Rusya'nın içlerine girmeleri önlenmiştir. Çarlık Rusya Yahudileri köle, esnaf, tüccar olarak sosyal ve yaşamsal hakları ile yaşayabileceği yerleşim alanları sınırlandırmıştır.⁴ Rus İmparatoriçesi II. Katerina (1762-1796) tarafından 23 Aralık 1791'de resmi olarak yerleşim sınırları kurulmuştur. Polonya'nın ilk parçalanmasında eski yerleşim yerlerine ek olarak 1791'de Herson, Dnepropetrovsk (Yekaterinoslav) ve Taurida (Kırım), 1793'de Minsk, Volhynia, Podolia, Çernigov ve Poltava'nın eyaletleri, 1795'de ise Vilna ve Grodno Yerleşim Sınırı olarak belirlenmiştir.⁵ Rusya sınırları içerisinde Yahudiler her eyalette nüfusu azınlık konumundadır. Nüfusun %82'si Yerleşim Sınırı kasabalarında ve Minsk, Grodno, Mogilev, Varşova, Odessa, Lodz, Vilna, Kişinev, Bialystok, Berdiçev, Yekaterinoslav, Vitebsk ve Kiev'de yoğunlaşmıştır. Eski Polonya'da Yahudiler için Yerleşim Sınırı adı verilen yerleşmeler yoktu, sadece Varşova dâhil birkaç kasabada Yahudilerin ikamet etmeleri yasaktı.⁶ Yerleşim Sınırı olarak Yahudiler için güneyden Karadeniz, kuzeyden Baltık Denizine kadar alanı kapsayan sınırlı bölgede ikamet etmek zorunda bırakılmıştır. Toplumdaki Yahudi düşmanlığı ve senatonun baskısı sonucu II. Katerina Yahudilerden iki kat fazla vergi alınmasına, meslek kariyerleri kısıtlanarak zanaat ve ziraatla uğraşmaları yönünde karar çıkartmıştır.⁷ Yahudilerin yaşam alanı

* Bursa Uludağ Üniversitesi, SBE, Doktora Öğrencisi, kosetugba61@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Polonya'nın bir kısmı, Belarus (Beyaz Rusya), Besarabya (Moldova) ve Litvanya'yı kapsayan 25 vilayetten oluşuyordu. Bu vilayetler: Moldova'nın Besarabya, Litvanya'nın Vilnius, Kovno, Belarus'un Vitebsk, Grodno, Minsk, Mogilyov, Ukrayna'nın Volinya, Yekaterinoslav, Kiev, Podolya, Poltova, Taurida, Herson, Çernigov, şehirleri ile Polonya'nın Varşova, Kalisz, Petrokov, Keltsy, Lomza, Radom, Lublin, Sedlets, Plock, Suwalki yerleşimlerini kapsamaktadır. Bu yerleşimlerde dünyanın en büyük Yahudi nüfusu yer almaktadır. Nathaniel Deutsch, *The Jewish Dark Continent*, Harvard University Press, Cambridge 2011, s. 1.

² Tuğba Köse, "Çarlık Rejimi Gölgesinde Rus Yahudileri: 1881-1882 Pogromları", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, No. 5, Yaz 2019, s.41-42.

³ Yitzhak Arad, *The Holocaust in the Soviet Union*, University of Nebraska Press, ABD 2009, s. 3.

⁴ Yehuda Slutsky, "Pale of Settlement", *Encyclopaedia Judaica*, Volume 15, edit: Fred Skolnik, Second Edition, In Association With Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 1945, s. 577.

⁵ Slutsky, a.g. m., s.577.

⁶ Simon Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland*, Vol. I, Trans: I. Friedlaender, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1916, s. 268.

⁷ Benjamin Pinkus, *The Jews of The Soviet Union*, Cambridge University Press, New York 1989, s. 13.

ve meslek seçiminin kısıtlanmasıyla aralarında yoğun rekabete neden olarak fakirleşerek toplumdan sindirilmeye çalışılmıştır.⁸ Ayrıca Osmanlı İmparatorluğundan alınan Karadeniz kıyıları, Güney Ukrayna ve Kırım ile 1812 yılında Bükreş Anlaşması ile alınan Besarabya (günümüzde Moldova) bölgesini de Yerleşim Sınırına dâhil edilerek Yahudiler yerleştirilmiştir.⁹

Çar I. Pavel (1796-1801) döneminde ise 1800'de 3 yıllık borcu olan Yahudilerin borçları karşılığında devlet madenlerinde zorla çalıştırılma kararı alınmıştır.¹⁰ Yerleşim Sınırındaki kısıtlamalar devam etmiş, buna mukabil Yahudilerin göç izni zorlaştırılırken sadece Yahudi tüccarların Belarus'tan Ukrayna'ya göçüne müsaade edilmiştir.¹¹ Çar I. Alexander (1801-1825) döneminde Aralık 1802'de oluşturduğu komisyon, iki yıl araştırma neticesinde Aralık 1804'de "Yahudi Kanunu" (Jewish Statute) adıyla yayınlandı.¹² Bu kanunlar çerçevesinde Yahudilere sosyal ve yaşamsal hakları verilmek yerine, Ruslaştırma politikası çerçevesinde geleneksel yapılarını değiştirmek, olası bir iç çatışmayı önlemek ve Yahudilerin aralarındaki kültürel bağı kopardık için farklı iş alanlarına yönlendirilmiştir. Diğer yandan Çarlık rejimince Yahudi çocuklarının toplumsal uyum ve reform adı altında devlet okulları ve üniversitelerine zorla gönderilmesi kararı alınmıştır.¹³

Çar I. Nicholay (1825-1855) döneminde Yahudileri asimile etmek için çıkarılan kanunların içinde "Cantonist Kanunlar" (Cantonist Laws)¹⁴ zorunlu askeri hizmet kanunu da vardır. 26 Ağustos 1827'de çıkarılan kanunda 18-35 yaş arası Yahudi erkeklerinin de orduda 25 yıl askeri hizmet zorunluğu getirilmiştir. Ancak Yahudilerin askeri zorluklara alışık olmadıkları gerekçesi ile askeri hizmet 18 yaşından 12'ye düşürülmüştür. Cantonist Kanunları çerçevesinde askere alınan 70 bin Yahudi gencin yaklaşık 50 bini 18 yaşından küçüktür.¹⁵ 25 yıl zorunlu askeri hizmet yapan genç Yahudi erkekleri evlerine

PALE OF SETTLEMENT

The Pale of Settlement at the end of the 19th century.

geri döndüğünde din, dil ile kültüründen uzaklaşmış ve asimile olacağına inanılmıştır.¹⁶ Rus Ortodoks Kilisesi'nin kontrolünde askeri hizmetlerinde fiziksel ve duygusal baskı ile Yahudi gençlerin asimile olarak Hristiyan inancına dönmeleri amaçlanmıştır. Evlerine dönen Yahudiler yaşam alanlarından ayrılmış, Hristiyan çevrelere katılmış ve asimile olmuşlar. Bu zorunlu asimilasyon politikası toplumda büyük bir hareketlilik meydana getirmemiş, aksine kişisel olmuştur. Yahudilere zulüm eden Cantonist sisteminin başarısızlığı sonucu 26 Ağustos 1856'da kaldırılmıştır. 1874 yılında ise yapılan askeri reformlara Yahudiler de dâhil edilerek bütün Rus gençleri için zorunlu askerlik 4 yıl olarak belirlenmiştir.¹⁷

II. Alexander (1855-1881) döneminde Yahudilerin sosyal haklarında bir miktar iyileşme yapılmıştır. Lâkin bu iyileştirme Rusların Yahudilere bakış açısının değişmesinden ya da daha demokrat devlet yönetimi benimsemesinden kaynaklı değildir. Sadece hoşgörülü II. Alexander'ın tahta çıkmış olmasındandır.¹⁸ II. Alexander reform yapmayı düşünürken vatandaşlar arası eşitlik, anayasal reform ya da siyasi temsil

⁸ Léo Abram Errera, *The Russian Jews: Extermination Or Emancipation?*, Strand, Londra 1894, s. 7.

⁹ Arad, a.g.e., s. 3.

¹⁰ Pinkus, a.g.e., s. 14.

¹¹ Dubnow, a.g.e., vol. I, s. 322.

¹² Dubnow, a.g.e., vol. I, s. 342-345.

¹³ Arad, a.g.e., s. 9.

¹⁴ Cantonist küçük acemilerin askerlik kurumuna denir. XVIII. Yüzyıl Prusya'da uygulanan işe alım bölgesinde kullanılan bir kelimedir. Rusya'da ise 1805'ten itibaren "Cantonist" terimi askerden doğan bütün çocuklar için

kullanılmış ve bu çocuklar zorunlu askerlikten sorumlu tutulmuştur. Yahudilerde ise bütün şartları sağlayan kişiler zorunlu olarak bu kanuna tabi tutulmuştur. Dubnow, a.g.e., vol. II, s. 19.

¹⁵ Arad, a.g.e., s. 4-5.

¹⁶ Yohanan Petrovsky-Shtern, *Jews in the Russian Army, 1827-1917: Drafted into Modernity*, Cambridge University Press, Cambridge and New York 2009, s. 269-270.

¹⁷ Arad, a.g.e., s. 5.

¹⁸ Errera, a.g.e., s. 10.

hakkından bahsetmiyordu. Yine de II. Alexander'ın oluşturduğu hoşgörü ortamı Yahudileri umutlandırmıştır.¹⁹ Zengin, doktor, hemşire, ebe, üniversite mezunu, çeşitli zanaatkâr ve esnafa Rusya'da ikamet hakkı verildi. Verilen bu haklar Yerleşim Sınırının kaldırılması umutlarını doğurmuştur.²⁰ Yahudiler pek de haksız sayılmazdı, 1856'da II. Alexander Yahudiler için çıkarılmış olan kanunların Rus sakinleri ile kaynaştırma politikası için uyumlu hale getirilmesini istemiştir.²¹ Burada da statü vurgusu yapılarak Ruslaştırılması mümkün olan Yahudiler üzerinde durulmuştur. 1861 yılında Rusya'da köleliği yasaklayan II. Alexander, Yahudiler için kurtarıcı olarak görülse de Rus toplumu Yahudileri asla benimsememiştir. Lakin 1881'de II. Alexander'ın devrimciler tarafından suikastla öldürülmesi ve bu olayda Yahudilerin parmağı olduğu dedikodusu Yahudiler için Yerleşim Sınırından daha kötü günlerin habercisi olmuştur.²²

Tahta geçen III. Alexander (1881-1894) babasının öldürülmesinde Yahudileri suçlamış, aynı zamanda Yahudilerin dini ayinlerinde Hristiyan çocuk kanı kullandığı haberlerinden etkilenerek ülkesinde bulunan 5 milyon Yahudiye ön yargı ile yaklaşmıştır.²³ 1882'de "Mayıs Kanunları" (May Laws) ile II. Alexander ile başlayan reform çalışmaları umudu sonlanmıştır. Yahudilere mülk ve arazi satışı-kiralanması, şehirlerin ve kasabaların dışına yerleşmeleri, pazar günleri ve Hristiyan bayramlarında ticaret yapmaları yasaklanmıştır.²⁴ Şehir ya da kasaba sınırları tam belirlenmediği için asayiş düzeni olmadığından bölge halkının Yahudileri barındırmamasından kaynaklı Yahudi göçleri olmuş ve kasabalarda Yahudiler işsizlik ve fakirlikten kırılmıştır.²⁵ Hükümetin pogromları²⁶ (zulüm, yıkım) kıskırtmasına karşılık III. Alexander pogromlarının utanç verici olduğunu en kısa zamanda sonlanması gerektiğini söylemişse de yaşananlar hükümetin pogromlara sessiz kaldığını göstermiştir.²⁷ Hükümetin yayınladığı bildiriye pogromlara katılanların cezalandırılacağı halka ilan edilse de pogrom dedikoduları yayılarak artmıştır. Hükümet bir yandan pogromları bastırmakla övünürken diğer yandan Mayıs Kanunları'nı yürürlüğe koyarak milyonlarca Yahudi'nin hayatını yok eden sistemi yaratmıştır.²⁸ Mayıs Kanunları çerçevesinde Yahudilerin mevcut kasabalar dışında yaşamaları yasaklanmıştır. Yasaklamalar sınır tanımayınca 1891-1892 yıllarında binlerce Yahudi Moskova'dan sürüldü.²⁹

Çar II. Nikolay (1894-1917) döneminde ise Yahudileri dışlamacı zihniyet devam ederken, 11 Ağustos 1904'te üniversite

mezunu Yahudilerin mülk edinme ve istedikleri yerde yaşamalarını, ölümünden sonra ikamet izninin ailesine verilmesi kararı alınmıştır.³⁰ 1910 yılına gelindiğinde Rus yasama organı Duma meclisinde Yahudi üyelerden N. Friedman ve L. Nisselovich yerleşim sınırlarının kaldırılması için yasa teklifinde bulunmuş lakin aşırı sağcıların Rusya'dan Yahudileri kovalım harekâtı karşısında yasa önerisi Duma meclisinde tartışılmamıştır. 1904 Rus-Japon savaşında Yahudilerin savaşta gösterdiği başarıların da katkısıyla 1903-1914 yılları arasında kanunlar yumuşatılarak yerleşim sınırları dışında yaşama izni olan Yahudilere kırsal alanda ikamet izni de verildi. I. Dünya savaşında binlerce Yahudi canını kurtarmak için St. Petersburg ve Moskova hariç Rusya'nın içlerine doğru mülteci akını başlatmıştır. Yoğun Yahudi kitle harekâtı karşısında çaresiz kalan Rus hükümeti Yahudilerin Rusya'nın içlerinde yaşamalarını izin vermiştir. Yahudilerin Rusya içlerine akın akın yayılmasından sonra Yerleşim Sınırının bir önemi kalmadığını anlayan devrimci hükümet 1917'de resmi olarak yerleşim sınırlarını kaldırmıştır.³¹

Sonuç olarak, Rus İmparatoriçesi II. Katerina tarafından 23 Aralık 1791'de resmi olarak kurulan Yerleşim Sınırı ancak 1917 yılında kaldırılmıştır. 126 yıllık süreçte 1881-1884, 1903-1906 ve 1907-1921 yıllarında meydana gelen geniş çaplı pogromlar neticesinde Rusya'dan Amerika, Avrupa ve Filistin'e yoğun göç meydana gelmiştir. Bu göçler 1882-1903, 1882-1903, 1904-1914 yıllarında meydana gelirken, kademeli olarak İsrail Devletinin kurulmasına büyük katkı sağlamıştır. Avrupa ve ABD'ye Yerleşim Sınırı'ndan sürekli bir Yahudi göçü akışı olmasına rağmen Yerleşim Sınırı'ndaki Yahudilerin doğal büyümesi devam etmiştir. Yahudiler sadece yaşam alanı değil, meslekler alanlarında da kısıtlandılar. Yahudilerin çok azı tarımla uğraşmakla birlikte ticaret, terziilik ve kunduracılık gibi el sanatlarında da yoğunlaştılar. Yahudiler arasındaki bağı koparmak için zorla yaşadıkları köylerden çıkarılmışlardır. Köylerden çıkarılan Yahudi kitleleri iki üç yıl boyunca yeni çalışma alanlarına ve yerleşim yerlerine ulaşmayı başaramamıştır. Yahudiler kitlesele olarak açlıktan ölme tehlikesi ile karşı karşıya kalınca sınır dışı etme girişimleri bir süre ertelenmiştir.³² Yapılan uygulamalar sosyal hakların genişletilmesi olarak gösterilmek istense de asıl amaç Yahudileri asimile ederek Rus toplumu içinde eritmektir. Yüzyıllardır kapalı toplum olarak geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Yahudileri bu şekilde asimile etmenin imkânsız olduğu ilerleyen yıllarda anlaşılmıştır.

¹⁹ Dubnow, a.g.e., vol. II, s. 154-155.

²⁰ Slutsky, a.g. m., s.576-578.

²¹ Dubnow, a.g.e., vol. II, s. 158.

²² Dubnow, a.g.e., vol. II, s. 243.

²³ Dubnow, a.g.e., vol. II, s. 244.

²⁴ Dubnow, a.g.e., vol. II, s. 312; Errera, a.g.e., s. 14.

²⁵ Errera, a.g.e., s. 14.

²⁶ Pogromlar ülkedeki baskın nüfusun diğer kesimlere karşı giriştiği yıkım, mülk yağmalama, cinayet ve tecavüz gibi saldırılara karşılık gelen bir Rus terimidir. Pogrom kelimesi uluslararası bir terim olarak Rusya'daki Yahudilere karşı insanlık dışı uygulamaların birçok dildeki genel adıdır. Yehuda

Slutsky, "Pogroms", Encyclopaedia Judaica, Volume 16, edit: Fred Skolnik, Second Edition, In Association With Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 1945, s. 279.

²⁷ John Doyle Klier, 1881-1882 Rusları, Yahudileri ve Pogromları, Cambridge University Press, Cambridge 2011, s. 91.

²⁸ Klier, a.g.e., s. 97.

²⁹ Slutsky, a.g. m., s.579.

³⁰ Dubnow, a.g.e., vol. III, s. 98.

³¹ Slutsky, a.g. m., s.579.

³² Dubnow, a.g.e., vol. II, s. 19-20.

ESKİÇAĞ'DA DOĞU ANADOLU MADENCİLİĞİ

Gülbeyaz HERGÜL*

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

İnsanlar var olduğu günden bu yana barınma, beslenme, savunma ve giyinme gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için sürekli bir arayış içerisinde olmuştur.¹ Taş, ağaç, boynuz ve kemik gibi maddelerden aletler yaparak avlanmayı ve beslenmeyi kolaylaştırmışlardır.² Zaman içinde bu ürünlerin gerek imalatları esnasında karşılaşılan zorluklar gerekse çabuk kırılıp parçalanmaları yüzünden insanlar, daha dayanıklı, yapımı kolay ve uzun ömürlü ürünler için yeni malzeme arayışına girmişlerdir.³

Anadolu topraklarının madenciliğin ortaya çıktığı ve beşiği olduğu topraklardan biri olduğu şimdiki kadar ele geçen eski buluntularla bilim dünyasında kabul edilmiştir.⁴ Anadolu halkı metal yataklarını keşfetmiş ve aletler, semboller, süs eşyaları, silahlar ve gemiler gibi ihtiyaç duydukları nesnelere üretmişlerdir.⁵ Anadolu'da henüz yerleşik düzene geçmeden önce, Üst Paleolitik (M.Ö. 40.000-1000) insanların metali çıplak gözle ayırt etmeye başladığına dair kanıtlar bulunmuştur. Yaklaşık 20.000 yıl önce Paleolitik insanın yer yüzünde göze çarpan parlak renkli mineral ve cevherleri toplamaya başladığı anlaşılmıştır. Ancak bu dönemde toplanılan nesnelere metal olduğu anlaşılmamıştır.⁶

Anadolu'da madencilik denemeleri Akeramik Dönemde başlamıştır. Neolitik Dönemden sonra ise kullanılan hammadde çeşidinde artış olmuştur.⁷ Doğu Anadolu Bölgesi'nin en belirgin özelliği yüksek ve doğu-batı doğrultusunda uzanan yay biçimli sıradağlarla kaplı oluşudur. Doğu Anadolu bölgesini kuzeyde Karadeniz'den ayıran Doğu Karadeniz Dağları, aynı zamanda sık bir orman örtüsüyle kaplıdır. Batıda Kızılırmak'tan başlayan bu sıradağlar, Gürcistan içlerine doğru yükselerek devam etmiştir. Güneyde ise Mezopotamya ile Doğu Anadolu arasında yükselerek devam eden Güneydoğu Torosları, güneydoğuda Zağnos Dağları ile birleşerek Basra Kör-

fezi'ne kadar uzanmıştır. Doğu Anadolu'nun en büyük engeli Büyük Ağrı Dağı ile Küçük Ağrı Dağı'dır. Bu sıradağların hemen güneyinde Bingöl sıradağlarıyla başlayan ve doğuya doğru Nemrut, Süphan, Tendürek ve Aladağ gibi volkanik dağlar ile Büyük ve Küçük Ağrı Dağları'na kadar uzanan geniş bir volkanik arazi yer almıştır.⁸ Doğu Anadolu Bölgesi'nde yoğun olarak işletilen gümüş, kurşun, bakır ve demir yatakları üç ana bölgede toplanmıştır:⁹

Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli Bölgesi: Orta Fırat Bölgesi'ni oluşturan Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli yöresi oldukça zengin altın, gümüş, gümüşlü kurşun, kurşun, bakır ve demir madeni yataklarına sahiptir. Bu bölgedeki ünlü maden yatakların Ergani-Maden bakır madenleri ve Keban'daki gümüş, gümüşlü kurşun ve kurşun yatakları günümüze kadar işletilmiştir.¹⁰ Bölge sahip olduğu maden yataklarından dolayı sadece Urartu Krallığı için değil, güneyde hammadde yatakları açısından oldukça fakir olan Asur Krallığı için de büyük önem taşımıştır. Urartu Krallarından Menua (M.Ö. 810-786) bölgede askeri seferler düzenleyerek ticaret yollarını denetim altında tutan, maden yataklarından yapılan üretimi organize eden ve Urartu Krallığı'nın egemenliğini pekiştiren askeri ve ekonomik amaçlı birçok kale kurdu muştur.¹¹

Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Artvin-Kağızman Bölgesi: Doğu Anadolu Bölgesi'nin gümüş, kurşun, bakır ve demir madeni yönünden ikinci zengin bölümünü oluşturmaktadır.¹² Buradaki zengin madenler yalnızca Eskiçağ'da değil, Ortaçağ ve Osmanlı Devleti döneminde de işletilmiştir. Urartu maden endüstrisi için çok önemli olan ve Diauehi olarak bilinen bu bölgeye kral Menua askeri seferler düzenlemiştir. Çivi yazılı Urartu kaynaklarında ilk kez kral Menua'nın Diauehi Krallığı'nın yöneticisi Utupurş'den miktarı açıklan-

* Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, gulbeyazhergulog@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Oktay Başak, "Taş Çağı'ndan Tunç Çağı'na Anadolu'da Maden Sanatının Gelişimi ve Kullanımı", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S. 21, 2008, s. 18.

² Ünsal Yalçın, "Anadolu Madenciliği", III. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı, Ankara 2013, s. 17.

³ Başak, "Taş Çağı'ndan Tunç Çağı'na Anadolu'da Maden Sanatının Gelişimi ve Kullanımı", s. 18.

⁴ Önder Bilgi-Hadi Özbal-Ünsal Yalçın, "Bakır-Tunç Döküm Sanatı", Önder Bilgi (Ed.), Anadolu Dökümün Beşiği, Döktaş Yayınları, İstanbul 2004, s. 3.

⁵ İlker Koç, "Metu Science and Technology Collection: Details From Archaeological Exhibitions" UNIMUSEUM, c. 1, S. 1, 2018, s. 20.

⁶ Halil Tekin, Eski Anadolu Madenciliği Eski Anadolu Madenciliği-Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar, Ankara 2015, s. 16.

⁷ Erkan Fidan, İç Batı Anadolu Orta Tunç Çağı Öncesi Metal Eserleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Prehistorya ve Ön Asya Arkeoloji Bilim Dalı, İstanbul 2005, s. 7.

⁸ Oktay Belli-Erkan Konyar, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 1

⁹ Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 1998-2008), s. 44.

¹⁰ Oktay Belli, "Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartular", Türkiye Arkeoloji ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999), İstanbul 1968, s. 372.

¹¹ Belli, "Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartular", s. 373.

¹² Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 1998-2008), s. 47.

mamış altın ve gümüşü haraç olarak aldığından bahsedilmiştir.¹³ Türkiye'nin ikinci büyük bakır yatağı olan Artvin Murgul'da yapılan araştırmalarda eski dönemlere ait cüruf yığınları, maden galerileri ve maden çıkarma araç gereçleri ele geçirilmiştir.¹⁴

Diyarbakır-Siirt-Van-Hakkâri Bölgesi: Van Gölü'nün güneyini oluşturan Diyarbakır-Siirt-Van-Hakkâri Bölümündeki altın, gümüş, gümüşlü kurşun, bakır ve demir madenleri, diğer iki bölgedeki maden yataklarına kıyasla daha düşük tenorlu ve rezerv yönünden daha azdır. Çayönü höyüğünde yapılan kazılarda doğal bakır ve malahit parçacıkları bulunmuştur. Bulunan bakır boncukların yanı sıra buluntuların büyük bir kısmı işlenmemiş doğal bakır ve az işlenmiş veya bitirilmemiş parçacıklardan oluşmuştur.¹⁵ İlk Tunç Çağı döneminde Norşuntepe, Tepecik, Korucutepe ve Aslantepe gibi büyük merkezlerin yanı sıra tüm Doğu Anadolu'da irili ufaklı pekçok yerleşme ortaya çıkmıştır. Malatya yakınlarındaki Gelinçiktepe, Şemsiyetepe, İmamoğlu, Köşkerbaba, Pirot ve İmikuşağı; Elazığ-Altınova'da Han İbrahim Şah ve Değirmentepe, kazılan İlk Tunç Çağı III merkezleridir.¹⁶ Eski Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'nde madencilik büyük bir gelişme göstermiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayanların maden işleme teknikleri gelişmiştir. Bölgede yapılan kazılarda Eski Tunç Çağı tabakalarında madenciliğin artık bir ticarete dönüştüğü görülmüştür. Norşuntepe'de metal işleme atölyesi olarak yorumlanan fırınların bulunduğu odada Karaz tipi balta parçaları potalar ve cüruf yığınları görülmüştür. Karaz kazılarında bulunan maden eserlerin arasında hançerler, bıçaklar, mızrak uçları, iğneler bulunmuştur. Yine Arslantepe kazılarında Eski Tunç Çağı tabakalarında bakır iğneler, kes-kiler, zincir halkaları, tunçtan yapılmış kılıçlar ve mızrak uçları ele geçirilmiştir.¹⁷

Maden Yatakları, Obsidyen Yatakları: Obsidyen volkan püskürtmeleri sırasındaki lav soğumaları sonucu oluşan ancak belirli volkanik arazilerde bulunabilen doğal bir cam türüdür. Rengi şeffaf ya da opak parlak siyahtan griye ve yeşile değişen bu cam türü Doğu Anadolu'da Bingöl, Nemrut, Süphan, Ağrı Dağları, Kars ve Erzurum yöresinde bolca bulunmuştur.¹⁸

Obsidyen genellikle siyah veya gri renkli camsı bir taştır. Bu volkanik cam, en sert, en ince taneli kayalardır ve bu nedenle yontma taş aletler yapmak için ideal bir malzemedir.¹⁹ Obsidyen yatakları genellikle yüksek rakımlarda bulunmuştur.²⁰ Çayönü yerleşmesinin ilk evresi olan yuvarlak evlerde obsidyen dilgicik ve alet olarak bulunmuştur. Obsidyen kullanımı Hallan Çemi'de de devam etmiştir.²¹ Hasan Dağı, Melendiz, Bingöl Dağları, Nemrut, Süphan ve Tekdürek Yanardağları, zengin obsidyen yataklarına sahiptir.²² Tilkitepe Höyüğü, Kalkolitik Çağ'da Mezopotamya'ya obsidyenden yapılmış alet ve silahları ihraç eden önemli bir ticaret merkezi olmuştur.²³ Büyükdere Obsidyen Yatakları ve Atölyesi: Erzurum iline bağlı Hasankale ilçesinin kuzeybatısında yükselen Kargapazarı Dağları'ndan güney yönünde Hasankale Ovası'na doğru akan Büyük Dere'nin açmış olduğu geniş vadide, irili ufaklı obsidyen yumruları görülmüştür. Meydan Tepesi Obsidyen Yatakları ve Atölyesi: Meydan Tepesi, Van Gölü'nün kuzey kıyısındaki Erciş ilçesinin 36 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Obsidyen yataklarına en yakın yerleşim merkezi, yaklaşık 1 km. güneyde bulunan Meydan köyüdür.²⁴

Bakır Yatakları: Anadolu bakır yatakları açısından çok zengindir. Bu yataklar Doğu Anadolu'da Elazığ-Malatya çevresinde yoğunlaşmıştır.²⁵ Doğu Anadolu'da Keban ve Karakaya Barajları göl alanlarında ODTÜ Keban Projesi ve TEKAM (Tarihi Eserleri Kurtarma ve Değerlendirme Araştırma Merkezi) çerçevesi içerisinde, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Anabilim Dalı'na Tepecik, Tülintepe (Altınova-Elazığ) ve Değirmentepe'de (Malatya) yapılan kurtarma kazılarında prehistorik devirlere ait çeşitli kültür tabakalarında ele geçen metal buluntuların sayısı fazla değildir. Buna karşılık her üç kazı yerinde Kalkolitik Devir'den itibaren oldukça fazla bakır cürufu ve bazı filiz parçalarına rastlanmıştır.²⁶

Ergani Maden: Arkeolojik literatürde Ergani maden yatağı, Anadolu'nun tarih öncesi bakırının ana kaynağı olarak kabul edilir. Ergani Maden şu anda Türkiye'nin en büyük bakır üreticilerinden biridir.²⁷ Mamlis: Bu bakır kurşun yatağı, Munzur Dağları'nda uzaktan 1800 m yükseklikte yer almaktadır. Tunceli ilindeki Mamlis köyünün 1-2 km güneyinde Maden

¹³ Bilgi-Özbal-Yalçın, "Bakır-Tunç Döküm Sanatı", s. 38.

¹⁴ Erkan Fidan, "Tarih Öncesi Dönemlerde Anadolu'da Kullanılmış Olan Maden Yatakları", Türkiye Tarihi Madenler Konferansı, 3-4 Aralık 2015, Trabzon, s. 50.

¹⁵ Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 1998-2008), s. 47.

¹⁶ Veli Sevin, Eski Anadolu ve Trakya (Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar), Atlash Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, İstanbul 2003, s. 119.

¹⁷ Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 1998-2008), s. 45.

¹⁸ Sevin, Eski Anadolu ve Trakya (Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar), s. 50.

¹⁹ Martha Sharp Joukowsky, Early Turkey (Anatolian Archaeology from Prehistory through the Lydian Period), 1996, s. 21.

²⁰ Nur Balkan-Ath, Marie-Claire Cauvin, "Anadolu Obsidyeni: Bir Dönemin Tanığı", 1200 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı (Neolitik Dönem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 71.

²¹ Balkan-Ath, Claire Cauvin, "Anadolu Obsidyeni: Bir Dönemin Tanığı", 1200 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı (Neolitik Dönem), s. 72-73.

²² Oktay, Belli, "Doğu Anadolu'da Saptanan Obsidyen Yatakları ve Atölyeleri", Türkiye Arkeoloji ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999), İstanbul 1968, s. 301

²³ Van Müzesi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 12.

²⁴ Belli, "Doğu Anadolu'da Saptanan Obsidyen Yatakları ve Atölyeleri", s. 301.

²⁵ Erkan Fidan, "Madenciliğin Beşiği Anadolu: Tarih Öncesi Dönemlere Ait Bakır Yatakları", Belleten, c. LXXXI, S. 292, Aralık 2017, s. 667-670.

²⁶ Ufuk Esin, Doğu Anadolu'ya Ait Bazı Prehistorik Cüruf ve Filiz Analizleri", Anadolu Araştırmaları, c. X, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986, s. 143-144.

²⁷ Günther A. Wagner-Önder Öztunali, "Prehistoric Copper Sources in Turkey", Anatolian Metal I, Der Anschnitt Zeitschrift Für Kunst Und Kultur Im Berbau, Edit. Ünsal Yalçın, Ek. 13, Bochum, 2000, s. 55.

Deresi vadisinde yer almaktadır. Jeolojik olarak tortu, porfiritik granodiyorit içine emprenye edilmiş kalkopirit, bornit, galena ve fahlerz içeren bir porfir bakır cevheri tipini temsil eder.²⁸

Arsenik Yatakları: Doğrudan işletilen arsenik madeni yoktur. Çünkü arsenik tek başına bulunan bir maden değildir. Arsenik ve bileşenleri zehirli olup buluntu alanları kısıtlıdır. Önceleri, arsenik karışımı bakır cevheri eritilirken, insanlar bu madenin sade bakırdan daha sert ve kullanışlı olduğunun farkına varmışlardır. Bu yüzden arsenikle bakırın ayrı ayrı eritilmesi işlemine yöneldiler ve daha sonra da bu iki madenin alaşımını yayarak bir tür arsenikli tunç elde edilme yoluna gidilmiştir.²⁹

Kalay Yatakları: M.Ö. III. binyılın ikinci yarısından itibaren tunç yapımı için bilinçli olarak kullanıldığı bilinen kalayın Anadolu'daki kaynakları yetersizdir. M.Ö. III. binin sonunda kaynakların tüketildiği ve buna bağlı olarak M.Ö. II. binle birlikte kalayın dışarıdan getirildiği düşünülmektedir.³⁰

Gümüş Yatakları: Mücevhercilikte kullanılan kıymetli bir maddedir. Genellikle doğada Galena cevheri denilen kurşun ve gümüş karışımı halindedir.³¹ Bazı kaynaklara göre Anadolu'da ilk gümüş buluntular Elazığ Korucutepe'de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır.³² Ayrıca Aslantepede'deki metalurjik faaliyetlerin en önemli göstergelerinden olan gümüş kakmacılığı ve kupelasyon yöntemi ile burada gerçekleştirilen gümüş üretiminin artıkları olan kurşun oksitler ele geçirilmiştir.³³

Kurşun Yatakları: Kurşunun kaynağı çoğunlukla galen adı verilen kükürt-kurşun karışımı ve az miktarda gümüş içeren filizlerdir.³⁴ İlk kez Konya Çatalhöyük'te kullanılan kurşun boncukları, cevherinden ergitilen ilk metalin kurşun olduğunun ve bu ergitmenin yaklaşık 10000 yıl önce gerçekleşmiş olduğunun açık bir belirtisidir.³⁵ Fatmalı-Kalecik Höyüğü: Fatmalı Kalecik, Elazığ'ın yaklaşık 30 km kuzeyinde, Keban Baraj Gölü'nün kurtarma alanlarında, Yukarı Fırat'ta bulunan küçük bir kalkolitik mezradır.³⁶ Bölgede yaklaşık 50 gram cüruf ve 200 gram mürdesenk toplanmıştır. Yukarı Fırat bölgesindeki diğer bölgelerden betonsal cürufaların makroskopik özelliklerine dayanarak, Kalecik cüruflarının sadece birkaç kırıntısı bakır eritme işleminden kaynaklanmaktadır. Diğer buluntular kurşun-gümüş metalürjisi ürünleridir.³⁷

Doğu Anadolu bölgesinde sürdürülen yüzey araştırmaları sırasında, uygarlıkların gelişip yükselmesinde önemli bir etkisi olan çeşitli maden yataklarının yanı sıra, tuz, kil, değerli ve yarı değerli taş yatakları da saptanmıştır.³⁸ Meteor taşlarından elde edilen demir M.Ö. III. ve II. binlerden itibaren kullanılmıştır, ama gerçek demir işleyişi ancak II. binin sonunda başlamıştır.³⁹ M.Ö. II. binyılın sonlarından itibaren demir, halkın kullandığı metal olarak günlük hayata girmeye başlamıştır.⁴⁰

Sonuç: İnsanlar önceleri kırılğan ve doğada kolay bulunan malzemeleri artık bir kenara bırakarak uzun süre kullanabilecekleri daha sağlam malzemelere yönelmişlerdir. Obsidyen madenin işlenmesiyle başlayan süreç zamanla demir gibi daha dayanıklı ve işlenmesi zor olan madene kadar devam etmiştir. Madenlerin işlenmesi için ateşin daha yoğun kullanılması çanak çömlek yapımını da etkilemiştir. Başlangıçta doğada bulunan metal soğuk bir şekilde dövülerek şekillendirilmiştir. Ancak dövülen metalin çatlayıp kırılması sonucu metal ısıtılarak dövülmüş daha sonra bu teknik geliştirilerek metal eritilip kalıplara dökülerek şekil verilmiştir. Bu durum metalurjinin en önemli gelişmelerinden biri olmuştur. İnsanlar madenleri tarım, endüstri ve savaş aletlerinde kullanarak doğaya egemen olmaya başlamışlardır.

&

Bir kitaba, esere vb. şerh ve hâşiye yapanlar asıl müellifin (kitabın yazarının) fikrini anlayacak kadar ashâb-ı iktidâr-dan olmalı (eserin içeriğine, konuya hâkim olmalı). Kitapların kenar veya alt taraflarına ilave bilgi verenler veya kendi düşüncelerini yazanlara eskiden şârih ve mahşî; bu işe de şerh ve hâşiye yapmak denirdi. Necib Asım, "Kitap" isimli eserinde imza yerine kullanılan "parmak basma" usulünün Çinlilerden Moğollara, onlardan da Osmanlı'ya geçtiğini ifade etmektedir.

²⁸ Wagner- Öztunalı, "Prehistoric Copper Sources in Turkey", *Anatolian Metal I*, s. 56-58.

²⁹ Hatice Gül Küçükbezi, M.Ö. 2. Binyılın İlk Çeyreğinde (Assur Ticaret Kolonileri Çağında) Orta Anadolu'nun Sosyoekonomik Yapısı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya 2010, s. 197.

³⁰ Fidan, İç Batı Anadolu Orta Tunç Çağı Öncesi Metal Eserleri, s. 13.

³¹ F. R. Işık Bingöl, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Antik Takılar, Ocak 1999, s. 19.

³² Sırrı Tiryaki, "Kalkolitik Çağda Doğu Anadolu Bölgesi Madenciliklerinin Başlangıç Evreleri", Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, y. 7, c. 7, S. 13, 2017, s. 181.

³³ Tiryaki, "Kalkolitik Çağda Doğu Anadolu Bölgesi Madenciliklerinin Başlangıç Evreleri", s. 183.

³⁴ Fidan, İç Batı Anadolu Orta Tunç Çağı Öncesi Metal Eserleri, s. 19.

³⁵ Şenol Yılmaz-S. Can Kurnaz, "Metalurjik Süreçler ve Arkeometalürji", SAÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, c. 5, S. 1, Mart 2001, s. 46.

³⁶ K. Hess-A. Hauptmann-H. T. Wright-R. Whallon, "Evidence Of Fourth Millennium BC Silver Production At Fatmalı-Kalecik, East Anatolia", *Metalurgica Antiqua (In Hour of Hans-Gert Bachmann and Robert Maddin)*, Edit. Thilo Rehren ve diğerleri, Der Anschnitt Zeitschrift Für Kunst Und Kultur Im Berbau, Ek. 13, Bochum 1998, s. 57.

³⁷ Hess-Hauptmann-Wright-Whallon, "Evidence Of Fourth Millennium BC Silver Production At Fatmalı-Kalecik, East Anatolia", s. 59.

³⁸ Belli, "Doğu Anadolu'da Saptanan Obsidyen Yatakları ve Atölyeleri", s. 301.

³⁹ Gökhan Çatal, Antik Anadolu Madencilikliği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, 2009 Konya, s. 18.

⁴⁰ Yalçın, "Anadolu Madencilikliği", s. 107.

KAPADOKYA BÖLGESİ OBSİDYENLERİNE KISA BİR BAKIŞ

Seval AKÇELİK*

Atatürk Üniversitesi

Obsidyen Kavramı ve Kullanımı: Ergimiş halde ve genellikle asidik özellikte bol su içeren magmanın hızlıca soğumasıyla oluşan volkanik kökenli kayalara obsidyen, obsidiyen ya da opsidiyen denir. Obsidyen camı parlaklıkta, amorf özellikte, atomik yapısı bütünüyle düzensiz olan ve riyolit bileşimli bir kayadır.¹ Obsidyenler genellikle siyah renkte olmalarına rağmen demir ve magnezyumun değişik oksidasyon evreleri geçirmeleri obsidyenlerin farklı renklere sahip olmalarına neden olmuştur. Geçirdikleri evreler obsidyenlerin yeşil, gri (kül rengi), kahverengi, kırmızı, mavi ve altın sarısı gibi renklere dönüşmesini sağlamıştır. Kalın damarlarda gözlenen kahverengi obsidyenler, genellikle alacalı ve siyah lekeli dirler. Bu tip obsidyenler Mahogany/Akaju (maun/kızıl kahverengi) olarak adlandırılır. Yanardöner görünümü (sarı-mavi-yeşil-kırmızı) obsidyenler gökkuşağı/tavus kuşu obsidyenleri, koyu yeşil ve siyah zemin üzerine kar yağmış görünümündeki obsidyenler de kar tanesi obsidyenleri olarak tanımlanır.²

Obsidyenin camı kırılma özelliği, sürtülerek şekillendirilebilme yönü ve estetik görünümüyle alet yapımında çokça tercih edilmesinin yanı sıra ilaç yapımında da kullanıldığı bilinmektedir.³ Görsel çekiciliği nedeniyle çok eski dönemlerden beri çeşitli aletlerin (kazıyıcı, delici, ok ve mızrak ucu vb.) yapımında tercih edilmiştir. ⁴ Silah ve alet yapımı dışında süs eşyalarında (vazo, takı, ayna vb.) ve dekoratif malzemelerde (heykel ve figürlerin göz yuvalarında) kullanılmıştır.⁵ Paleolitik Dönem'de kullanımı başlayan obsidyenin Epi-Paleolitik Dönem'de kullanımı daha da yaygınlaşmıştır. Çanak Çömlek-siz Neolitik Dönem ile ticarete adından çokça söz ettiren obsidyen, Kalkolitik ve Tunç Dönemleri'nde aynı sıklıkta olmasa da metal kullanımının yaygınlaşmasından dolayı kullanım alanı daralmıştır. Ancak ayna ve vazo gibi prestij eşya özelliği taşıyan objelerdeki işlevi ön plana çıkmıştır. ⁶

Obsidyenin Yayılım Alanı: Genç oluşumlu sahalarda yer alan obsidyen, yapısında asit barındıran volkanik bir ürün olduğu

için dünya üzerindeki dağılımı çok yaygın değildir.⁷ En önemli obsidiyen yatakları: Hawaii, Japonya, İzlanda, Macaristan, İtalya, Yunanistan, Türkiye, Ermenistan, Etiyopya, Meksika, Ekvator ve Arizona'dır.⁸ Batı Akdeniz ve Ege Denizi'nde obsidyen kaynakları adalarda yer alırken Karpatlar, Kafkaslar, Etiyopya, Orta ve Doğu Anadolu'da dağlık bölgelerde gözlenmektedir.⁹ Anadolu, Üst Miosenden başlayarak Pliosen ve tüm Kuvaterner boyunca yoğun bir şekilde volkanizmaya maruz kalmıştır. Özellikle volkanların etkin olması Anadolu'nun Yakın Doğu'nun en zengin obsidyen yataklarına sahip olmasını sağlamıştır. Bu yataklar genel olarak Orta Anadolu Bölgesi'nde Kapadokya ve çevresi, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Bitlis-Zagros Dağları kuşağı, Kafkaslar ve Batı Anadolu'nun Ege Denizi sınırlarıdır.¹⁰

Kapadokya Bölgesi Obsidyenleri: Anadolu'nun yoğun volkanizmaya sahne olan merkezlerinden biri de Orta Anadolu ve çevresidir. Alt Eosen'den başlayarak etkili olan Arap-Afrika ve Anadolu plakaları arasındaki kıta çarpışmaları sonucu kabuk kalınlaşmasıyla meydana gelen volkanik gelişmeler Kapadokya obsidyenlerinin oluşumunu sağlamıştır. ¹¹Aksaray, Niğde, Kayseri ve Nevşehir'deki yanardağların¹² oluşumu sırasında meydana gelen lav püskürmeleriyle obsidyen kaynakları oluşmuştur.¹³ Bu kaynaklar ve bunlara bağlı atölyeler: Nevşehir'de Karnıyarık Kepez, Kulaklı Kepez, Niğde'de Hota-mış Dağı-Kocatepe, Boğazköy, Bozdağ, Göllü Dağ, Kömürcü-Kaletepe, Kömürcü-Mağara, Göllüdağ-Kayırılı, Sırça Deresi, Çiftlik, Acıgöl, Kaleiçi, Güney Dağı, Korudağ, Kayseri'de Erciyes-Kartın Dağı, Aksaray'da Bekârlar-Nenezi Dağ, Hasan Dağı-Karakapu'dur.¹⁴

Orta Anadolu'nun obsidyen yönünden zengin olması tarihöncesi dönemlerinin ayrıntılı olarak araştırılmasına neden olmuştur.¹⁵ Orta Anadolu'daki arkeolojik araştırmalar 1960'lı yıllarda I. Todd tarafından başlamış, J.R. Cann, C. Renfrew ve G. Wright tarafından devam ettirilmiştir. 1980'lerde I.A. Todd, P. Benedict, 1995 yılında M.C. Cauvin ve N. Balkan-Athlı

* Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Ana-bilim Dalı Doktora Öğrencisi, svslsn@hotmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Gedik,1985:23; Yeğingil,1987:193; Ercan, Yeğingil, Bigazzi vd., 1990:19; Balkan-Athlı ve Cauvin, 2007: 71; Düring ve Gratuze,2013:173; Güngördü,2014:104; Sagona ve Zimansky, 2018: 65; Akın,2019:65.

² Küçük ve Gezer,2017:873; Akın, 2019: 66; Çolak ve Aygün, 2011: 16-17.

³ Balkan-Athlı, 2005: 2; Doğan,2006:132; Doğan, 2008:151; Balcı- Altınbilek-Algül,2017: 16.

⁴ Ercan, Yeğingil, Bigazzi, 1990: 21; Belli, 2000:301; Vargo,2003:8; Carter, 2006: 39; Tsampiri,2018: 28.

⁵ Esin,1987: 79; Kolankaya- Bostancı, 2008:147; Doğanay ve Altaş, 2013:254.

⁶ Balkan-Athlı,2005:2; Altınbilek-Algül ve Balcı, 2010: 12.

⁷ Balkan-Athlı, 2008a:127.

⁸ Balkan-Athlı, 2008b, 191.

⁹ Karımalı, 2005:182; Tsampiri,2018: 31.

¹⁰ Renfrew, Dixon ve Cann, 1966: 35; Balkan-Athlı, Binder, Cauvin vd, 1998:1; Algül,2008: 31; Sagona ve Zimansky, 2018: 68.

¹¹ Balkan-Athlı,2000: 32; Güngördü, 2014:105.

¹² Göllü Dağ (2157 m), Hasan Dağı (3268 m), Melendiz Dağı (2963 m) ve Erciyes Dağı (3917 m).

¹³ Karabıyıkoğlu, Kuzucuoğlu, Pastre vd.,1997:20.

¹⁴ Cauvin ve Balkan-Athlı, 1996: 252; Balkan-Athlı, 2013:9.

¹⁵ Balcı-Çakan,2017: 13.

tarafından çalışmalar tekrar başlamıştır. Doğu Göllüdağ (Kayırlı/Kömürcü), Batı Göllüdağ (Bozköy) ve Nenezi Dağ civarında tespit edilen atölyelerde çalışmalar yapılmıştır. N. Balkan Ath ve D. Binder tarafından 1997-2001 yılları arasında araştırmalar devam etmiştir. 2007 yılında Kapadokya Obsidyen Araştırma Projesi (KOAP) dâhilinde N. Balkan ve ekibi geniş çaplı araştırmalar yapmış ve 2014 yılında da Niğde ili ve çevresinde çalışmalarını sürdürmüştür. Bu araştırmalarla tarihöncesi insanların bölgedeki hareket alanları belirlenmiş ve obsidyen kaynaklarıyla işlikler arasındaki bağlantılar kurulmaya çalışılmıştır. Projenin ilk iki yılında Kırkpınar, Taşlıca, Yeşilburç ve Hançerli gibi merkezler araştırılmıştır.¹⁶ Son yıllarda obsidyenlerin hangi yerleşim yerlerinde olup olmadığına dair araştırmalar artmıştır. Bu durum beraberinde obsidyen yapım ve kullanım özelliklerinin neler olduğu yönündeki çalışmaları hızlandırmıştır. Obsidyen yataklarındaki taramaların sistematik olmaması, laboratuvar analizlerinde farklı yöntemlerin tercih edilmesi ve örneklemelerin istatistiksel yönünün kısıtlı tutulması gibi faktörler araştırma sonuçlarının yetersiz kalmasına neden olmuştur. Meydana gelen bu olumsuzlukların önüne geçip sağlıklı veriler elde etmek için ilk araştırmaların pilot bölgesi Kapadokya ve çevresi olmasına karar verilmiştir.

Obsidyenin Orta Anadolu'da Alt Paleolitik Dönem'den (800.000'li yıllar) itibaren rağbet edilen bir hammadde olduğu düşünülmektedir.¹⁷ Kapadokya Bölgesi'nde yapılan kazılarda Aşıklı Höyük ve Tepecik-Çiftlik yerleşmelerinde obsidyenlerin oluşturduğu yontmataş buluntularının %100'ü, Çatalhöyük'teki buluntuların %96'sı, Suberde'deki buluntuların %90'ını obsidyenin oluşturduğu tespit edilmiştir. Ayrıca obsidyen kaynaklarına uzak olmasına rağmen Canhasan III'deki yontmataş buluntularının %97'si obsidyendir. Bölgenin obsidyen ihtiyacı ağırlıklı olarak Göllüdağ ve Nenezi Dağları'ndan az da olsa Batı Acıgöl'den karşılanmıştır.¹⁸ Neolitik Dönem'de birçok merkezde kullanılan Kapadokya obsidyenlerinin Anadolu sınırları dışında da çokça tercih edildiği görülmüştür. Obsidyenlerin Suriye, Doğu Akdeniz ve Kıbrıs gibi bölgelerde saptanması bölgeler arası ticari ilişkilerin olduğunu gözler önüne sermektedir.¹⁹

Nenezi Dağ, Aksaray ilinin doğusunda yer alan bir volkan konisidir. Dağın batı yamacında obsidyen akıntısı bulunmaktadır. Bu dağdaki obsidyenler genelde siyah olmasına rağmen yeşil-gri mat özelliği gösterenler de mevcuttur. Obsidyenler her ne kadar farklı renk özellikleri gösterebilirler de yapılan analizler sonucunda türdeş kompozisyona sahip oldukları tespit edilmiştir. Dağın alt platosundaki işlikte alet yapımında farklı

teknikler kullanıldığından yoğun yongalama atıkları mevcuttur. Yapılan kimyasal analizler sonucunda Nenezi Dağ obsidyenlerinin Kilikya Bölgesi (Mersin- Tarsus), Kıbrıs (Shillourokambo), Suriye (Halula), Ürdün (Munhata), İsrail (Beisamoun) ve Lübnan (Byblos)'a kadar dağıldığı tespit edilmiştir.²⁰

Göllüdağ, Melendiz Masifinin kuzeyinde yer alan Kuvaterner Döneme tarihlendirilen bir stratovolkan'dır. Göllüdağ, Miyosen'den Geç Pleistosen'e kadar aktif olurken birçok obsidyen akıntısının da meydana gelmesine neden olmuştur.²¹ Bölgede yüzlek veren obsidyenler, Paleolitik ve Neolitik Dönemlerde işlenmiştir.

Kayırlı, Göllüdağ Volkanik kompleksinde yer almaktadır. İçerisinde monojenetik volkanizmanın ürünü olan Nar Gölü Mararı ve sistematik olarak gelişmiş çok sayıda skorya konisi bulunmaktadır.²² Geniş obsidyen akıntısı gözlenen Kayırlı ve civarında işlikler ile atölyeler bulunmaktadır. Buradaki obsidyenler çok saydam, yontma açısından kaliteli, parlak siyah ve kahverengidir.²³ Yapılan kimyasal analizler neticesinde Aşıklı Höyük ve Musular gibi merkezlerin ana obsidyen kaynağının Kayırlı olduğu tespit edilmiştir. Bu merkezler dışında Çatalhöyük'ün de obsidyen ihtiyacının bir kısmı buradan temin edilmiştir.²⁴

Kömürcü/Kaletepe, Göllüdağ yöresinde Kömürcü köy sınırlarında riyolit bir koni üzerinde yer almaktadır. Bu koni, güneydoğuya doğru sert bir eğim gösteren 50-60 m genişliğinde obsidyen bir damar barındırmaktadır. Damar, dere tarafından erozyona uğramış kısımdadır. Kaletepe atölyesi de bu damar üzerinde yer almaktadır.²⁵

Göllüdağ'ın kuzeyinde yer alan Kaletepe işliği, 1600 m rakımda bulunup 4 hektarlık bir arazide ignembitlerle kaplı riyolit bir tepenin olduğu platoda yer almaktadır. Platoyu kesen dere kenarlarında obsidyen bloklar gözlenebilmektedir. Kaletepe'deki ilk kazılar 1997-2000 yılları arasında yapılmış olup Yakın Doğu'daki ilk işlik kazısı yönünden de önemlidir.²⁶ Merkezde bulunan işlik M.Ö. 8300 yılına tarihlendirilmiş ve profesyonelleşmiş yontucuların olduğu mevsimlik işlik olduğu tespit edilmiştir. L. Slimak, 2000 yılında Kaletepe'de yaptığı yüzey araştırmalarına 2006 yılına kadar devam ettirmiştir. Kaletepe'de, Paleolitik Dönem tabakalanması Alt ve Orta Paleolitik'e tarihlendirilmektedir. Toplamda 19 tabakaya sahip olup üç ana evreye ayrılmıştır. Farklı iskânlar Acheul, Üst Acheul, Clactonien ve Alt Mousterien'e aittir.²⁷ Bu merkeze ithal obsidyenler Kayırlı ve Nenezi Dağ'dan gelmektedir. Nenezi Dağ obsidyenlerinin özellikle

¹⁶ Balcı,2013:277-278; Güngördü, 2014:104; Balcı,2015:177; Balcı ve Çakan, 2017: 14-15; Erturaç, Okur ve Ersoy,2017: 29.

¹⁷ Balkan-Athl,2000: 32; Balkan-Athl ve Binder, 2007: 217; Balkan-Athl,2013:9.

¹⁸ Balcı,2017:179.

¹⁹ Güngördü, 2014:103.

²⁰ Balkan-Athl,2000: 34.

²¹ Slimak ve Dinçer,2007: 33; Balcı,2013:277; Erturaç, Okur ve Ersoy,2017: 17.

²² Erturaç, Okur ve Ersoy,2017: 25.

²³ Balkan-Athl,2000: 34.

²⁴ Balkan-Athl,2000: 34.

²⁵ Balkan-Athl, Binder, Cauvin vd, 1998:3; Balkan-Athl,2000: 35; Balcı,2013:279.

²⁶ Balkan-Athl,2000: 35.

²⁷ Balkan-Athl,2013:9-12.

Kaletepe yontucuları tarafından iki yönlü yongalama için tercih edildiği düşünülmektedir.²⁸

Kaletepe, dünyanın en eski Paleolitik Dönem merkezlerinden biri olma özelliğinin yanı sıra yaklaşık bir milyon yıllık dolgu içermektedir. Acheul kültürünün tanımlayıcısı olarak bilinen el baltalarına sahip olan merkez, taş alet yapımında obsidyen kullanımı %30 civarında iken andezit, bazalt ve riyolit gibi volkanik kayaların da yüksek oranda kullanıldığı tespit edilmiştir.²⁹ Kaletepe, Orta Anadolu'ya göre farklı karakterde kültür izlerini barındırmaktadır. Kaletepe'de Naviform Çekirdek olarak adlandırılan gemi biçimli obsidyen aletler yapılmıştır. Bu dilgilerin üretimindeki amaç trapez kesitli, üstü üçgen kesitli düzgün ve sivri uçlu dilgiler elde etmektir. Genellikle dilgiler 12- 15 cm boyutlarında 15 mm enindedir. ³⁰ Bu dilgilerin Anadolu'da tespit edilen ilk örneği Kömürcü/Kaletepe'de gözlenmiştir.³¹Naviform çekirdek yapılı aletten Orta Anadolu'da başka örneği bulunmazken, bu aletlere Yakın Doğu'da Lübnan'da Tell Aux Scies ve Slenfe'de ve Suriye'de D'ja'de saptanmıştır.³²

Acıgöl volkanik kompleksi, kaldera oluşumlu tüflerden, bazaltik kökenli lav akıntılardan, obsidyenlerden, cüruf konilerinden ve riyolit domlardan oluşmaktadır. Kısmen morfolojik özellikleri korumakta olup kaldera duvarları ve burada meydana gelen halka çatlaklarından çıkan Boğazköy obsidyenine ait yüzlekler görülebilmektedir. Yer yer sferulitler içeren obsidyenler siyah ve kırmızı renktedir.³³Acıgöl grubu obsidyen özellikleri Kapadokya, Galatya, Doğu Anadolu ve Kafkaslar'a kadar uzanan bölgelerdeki obsidyenlerle oluşum özellikleri yönünden benzerlik göstermektedir. Kompleksteki iyi nitelikli obsidyenler dışında genellikle işlenmeye pek elverişli değildir. Acıgöl obsidyenleri Aşıklı Höyük ve Suriye/El-Kown'da saptanmıştır.³⁴

Aşıklı Höyük, Aksaray ili'nin 25 km güneydoğusunda, Gülağaç ilçesi, Kızılkaya Köyü'nün yaklaşık 1.5 km güneyinde yer almaktadır. Güneydoğusunda Göllüdağ, Melendiz Dağları ve Hasan Dağı gibi volkanik kökenli dağlar bulunmaktadır. Aşıklı Höyük'ün bu coğrafyada bulunması yontmataş endüstrisinde yoğun olarak obsidyen kullanımını kaçınılmaz kılmıştır.³⁵ Höyükteki ilk kazı çalışmaları 1963 yılında E. Gordon tarafından yapılmıştır. Sonraki yıllarda da kazı çalışmaları devam etmiştir. Aşıklı Höyük'teki obsidyenlerle ilgili ilk tipolojik çalışmaları N. Balkan- Atlı yapmıştır. Merkezde 44.000

parça obsidyen ele geçmiş ve buluntu grubunda chaine opératoire ³⁶'nin tüm aşamaları gözlenmiştir. Yapılan analizlere göre merkeze getirilen obsidyenlerin çoğunlukla Göllüdağ'daki Kayırlı yataklarından, kısmen Nenezi Dağ'dan çok az sayıda da Acıgöl'den getirilmiş olduğu tespit edilmiştir. ³⁷Obsidyenlerin tabletler ve büyük bloklar halinde getirilip yongalama işlemlerinin de burada yapıldığı bilinmektedir. Çekirdekler çoğunlukla bipolar özelliği göstermektedir. Dilgi endüstrisi etkin olduğu için dilgi ve dilgi çekirdeklerinin oranı yonga ve yonga çekirdeklerine oranla fazladır. Çoğunlukta kazıyıcı düzelti parçaları olsa da az sayıda mikrolit, delici ve kalemler bulunmuştur.³⁸Ayrıca çok az sayıda ok ucu tespit edilmiştir.³⁹ Aşıklı Höyük'te saptanan obsidyenlerdeki teknolojik farklılıklar ustalık isteyen üretimden tecrübesiz üretime doğru farklı seviyelerdeki deneyimler yönünden bizlere bilgi vermektedir.

Tepecik-Çiftlik Höyük, Niğde ili sınırlarında çevreye kapalı bir ovanın güneydoğu kenarında, zengin obsidyen kaynaklarına yakın bir konumda yer alır.⁴⁰Höyükte yapılan araştırmalar sonucunda çok sayıda obsidyen az sayıda da çakmaktaşı ve kuvars gibi hammaddeler bulunmuştur. Obsidyen kaynaklarına yakın olması yerleşim yerine kolayca getirilmesine olanak sağlamıştır. Yerleşim yerine obsidyenlerin blok ya da büyük yongalar halinde getirilerek ihtiyaç doğrultusunda işlem gördüğü bilinmektedir.⁴¹

Canhasan (Alaçatı), Karaman ilinin 12 km kuzeydoğusunda Canhasan Köyü'nün 1,5 km kuzeyinde yer alır. İlk kazı çalışmaları 1969 ve 1970 yılında D. French tarafından başlamıştır. Merkezin yontmataş endüstrisinin temelini obsidyen oluşturmaktadır. Merkezde toplanan 70.000'e yakın aletin 3.500'i obsidyenden yapılmıştır. Aletlerin bazıları kazıyıcı, mikrolit, düzeltici uçlardır.⁴²

Çatalhöyük, Konya ili'nin 52 km güneydoğusunda, Çumra ilçesi'nin 11 km kuzeyinde yer alır. 1958 yılında J. Mellaart tarafından yüzey araştırmaları başlamış, 1961 'de de kazı çalışmaları yapılmıştır. Çatalhöyük, tüm iskân tarihi boyunca yöre halkının yontmataş aletlerinin yapıldığı ana merkezlerden biri olmuştur. Birçok hammaddenin kullanıldığı merkezde obsidyen ile de çeşitli aletler yapılmıştır. Çatalhöyük, obsidyen kaynaklarına yaklaşık 190 km uzağında olmasına rağmen Kapadokya kaynaklarından getirilen hammaddeler işlenerek alet yapımında kullanılmıştır.⁴³

²⁸ Balkan-Atlı ve Binder, 2007:217; Balkan-Atlı,2013:9.

²⁹ Dinçer,2007: 68-69.

³⁰ Balkan-Atlı,2013: 10; Balcı, 2013:280; Güngördü,2014:106.

³¹ Balkan-Atlı,2000: 36.

³² Pernicka, Keller ve Cauvin, 1997:113-117; Balkan-Atlı, Binder, Cauvin vd, 1998:2; Dinçer,2007: 68-69; Balkan-Atlı ve Cauvin, 2007: 74.

³³ Atıcı ve Türkecan,2017:8.

³⁴ Chataigner, Poidevin ve Arnaud,1998: 519.

³⁵ Balkan-Atlı,1993:213; Esin,1994: 29; Binder ve Balkan-Atlı,2001: 14; Balcı, 2010:295; Yıldırım-Balcı,2011: 20.

³⁶ Bir hammaddenin ilk olarak tedarik edilmesiyle başlayıp kullanılabilir bir objenin yapılp ortaya çıkarılmasına kadar geçen üretim süresini kapsayan süreçtir (Bar-Yosef, 1998: 41-44; Inizan, Ballinger, Roche vd., 1999: 59).

³⁷ Balkan-Atlı, 1993:213,214; Balkan-Atlı ve Cauvin, 2007: 74; Balcı, 2010: 296; Yıldırım-Balcı, 2011: 20,21; Güngördü, 2014: 105; Kayacan,2014:138.

³⁸ Balkan-Atlı, 1993:213-217; Esin 1994: 31; Esin, Bıçakçı, Özbaşaran vd., 1991: 145-149.

³⁹ Balkan-Atlı ve Cauvin, 2007: 74.

⁴⁰ Bıçakçı, Altınbilek, Balcı vd, 2007: 89.

⁴¹ Balcı,2016:149,150.

⁴² Ataman,1987:339.

⁴³ Carter, 2006: 39; Carter ve Milić,2013:496; Renfrew ve Bahn,2017:46.

J. Mellaart Çatalhöyük'e obsidyenlerin Hasan Dağı'ndan geldiğini ileri sürmüştür. Ancak ilerleyen dönemlerdeki araştırmalar, Hasan Dağı'nda bulunan obsidyenlerin Çatalhöyük'e getirilmesinin oldukça güç olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda Hasan Dağı'ndan çıkan obsidyenlerin kalitesiz olduğu yapılan çalışmalarda ortaya koyulduğu için Çatalhöyük'te kullanılmadığı düşünülmektedir. Yakın zamandaki çalışmalara göre Çatalhöyük'e obsidyenlerin Nenezi Dağ ve Göllüdağ'dan geldiği Fransa, İngiltere ve Amerika'da yapılan laboratuvar çalışmalarında sonucunda ispatlanmıştır.⁴⁴ Çeşitli formlardaki obsidyenler Çatalhöyük için büyük bir öneme sahiptir. Obsidyenler yongalanıp alet, takı, ok veya mızrak ucu yapımında kullanmak için boncuk haline getirilmişlerdir. Dilgi endüstrisi tek vurma düzlemli olup baskı tekniği kullanılarak çıkarılmıştır. Buluntular arasında çok sayıda düzeltili ve kullanım izli dilgi, delici, kazıyıcı, kalem, bıçak, hançer, ok ve mızrak uçları yer alır.⁴⁵ Burada kullanılan baskı tekniği hem obsidyen hem de çakmaktaşıyla kullanılarak batıya yayılıp Balkanlar'a kadar ulaşmıştır.⁴⁶ Ayrıca M. Özbaşaran'ın yaptığı çalışmalar sonrasında Acıgöl, Bingöl ve Nemrut Dağı'ndan da obsidyen alımı yapıldığı tespit edilmiştir.⁴⁷

Tarihöncesi çağlarda birçok medeniyet obsidyeni, ayna yapımında kullanmıştır. Bu aynaların örneklerinden biri de (M.Ö. 6000) Çatalhöyük'tedir. Çatalhöyük'teki az sayıdaki yuvarlak ve elle tutulabilir boyuttaki obsidyenden yapılmış aynalar değerli görüldüğü için kadın mezarlarına konmuştur.⁴⁸ Ayrıca Çatalhöyük'te 132 numaralı binada sıvalı, boyalı ve göz yuvasına obsidyen yerleştirilmiş bir antrozoomorfik baş saptanmıştır. Çatalhöyük'teki antrozoomorfik baş ile Şanlıurfa'daki Neolitik Dönem'e ait obsidyen gözlü heykel başın paralellik göstermesi nadir görülen bir durumdur.⁴⁹

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda önemli bir ticaret merkezi olan Kültepe'de Resmi Depo Binasında çok sayıda obsidyen bloklar ve çeşitli alanlarda kullanılan prestij objeler tespit edilmiştir.⁵⁰ Kültepe Resmi Depo binasında bulunan obsidyenlerin toplam ağırlığı 1 ton 106 kg 421 gr'dır. Farklı özellikteki obsidyenlere yönelik çıplak gözle yapılan renk ayırımına göre iki tip obsidyen vardır. İlk grupta Kapadokya Bölgesi'ndeki Kayırlı ve Göllüdağ'a ait iyi kaliteli saydam gri renkli obsidyenler bulunmaktadır. İkinci grupta kaynağı tam olarak tespit edilemeyen kötü kaliteli, bol perlitli mat/opak gri renkli obsidyenler yer almaktadır. Resmi depo binasında yer alan obsidyenlerden sadece bir tane çekirdek olması ve yapım aşamasındaki artıklarının bulunmaması binada yongalama işleminin yapılmadığının göstergesi olarak düşünüle-

bilir. Yongaların yakınında bulunan işliklerde yongalandıktan sonra yerleşmeye taşınıp daha sonra kullanılmak üzere depolanmış olabileceği ileri sürülmüştür.⁵¹

Köşk Höyük, Niğde iline 17 km uzaklıkta, Bahçeli Beldesi yakınında bulunmaktadır. Höyük'te, 1964-66 yıllarında I.A. Todd yüzey araştırması yapmıştır. Köşk Höyük'ün yontmataş endüstrisi obsidyenden meydana gelmektedir. Merkezde çokça gözlenen aletler; delici, mızrak ucu, hançer, bıçak ve silahlardır.⁵²

Sonuç olarak, obsidyen Prehistorik dönemlerde yongalamaya uygun fiziksel özelliği, ilgi çekiciliği ve sınırlı alanlarda bulunması nedeniyle kaynağının bulunmadığı bölgelerde dahi insanların tercih ettiği hammaddelerden biri olmuştur. Anadolu'da bu hammaddeyi içinde barındıran önemli coğrafyaların başında gelmektedir. Anadolu'daki önemli obsidyen merkezleri Orta Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgesidir. Orta Anadolu'da tespit edilen obsidyenler Kapadokya obsidyenleri çatısı altında düşünüldüğünde hammadde, atölye ve işliklerin sayısı azımsanmayacak seviyededir. Kapadokya kökenli obsidyenler Anadolu sınırları içinde ve dışında birçok merkezde tespit edilmiştir. Bu da bölgeler arası obsidyen ticaretinin varlığını bizlere göstermektedir. Yapılan çalışmalar arttıkça Kapadokya Bölgesi'ndeki obsidyenlerle ilgi yeni veriler ortaya çıkacaktır.

&

Bir yerde herkes birbirine benziyorsa
Orada kimse yok demektir

M. Foucault

⁴⁴ Carter, 2006: 41; Carter ve Shackley, 2007: 443; Carter ve Milić, 2013: 496.

⁴⁵ Conolly 1996: 176-185.

⁴⁶ Balkan-Atlı ve Cauvin, 2007: 75.

⁴⁷ Carter ve Milić, 2013: 496.

⁴⁸ Özdoğan, 2002: 96; Carter, 2006: 39; Mutluay, 2010: 130, 149; Sümer, 2017: 1368.

⁴⁹ Haddow, 2015: 8.

⁵⁰ Carter ve Kilikoglou, 2007: 116; Balcı- Altınbilek-Algül, 2017: 16.

⁵¹ Altınbilek-Algül ve Balcı, 2010: 12.

⁵² Silistreli, 1986: 133; Öztan, 2002: 59.

ANA KAYNAKLAR IŞIĞINDA AKHAEMENİD İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞ DÖNEMİ

Halil İbrahim AKAR*

Selçuk Üniversitesi

Giriş: Persler, yakın akraba oldukları Medler ile birlikte, M.Ö. 2. Binyılın sonlarına doğru Yakınoğu bölgesine geldiler ve Urmiye Gölü civarına yerleştiler. M.Ö. 1. Binyıla gelindiğinde ise, bu bölgede tutunamadığı varsayılan Persler, Elam Devleti'nin kontrolündeki İran bölgesine girdiler ve Anşan kenti civarına yerleştiler. Perslerin yeni yurtları Parsumaş veya Persis/Persia olarak isimlendirildi. O sırada İran coğrafyasına hâkim olan Elamlılar ise M.Ö. 646 yılında Asur kralı Asurbanipal tarafından yenilgiye uğratıldılar ve bölgede bir iktidar boşluğu meydana geldi. Persler arasında soylu bir sınıf oluşmuştu ve bu soylu sınıf içinde, başlıca lider olarak ortaya çıkan Teispes, bölgedeki politik boşluğu doldurdu. Teispes ve ardılları "Anşan ve Susa kralı"¹ unvanını "Anşan kralı" unvanına uyarladılar. Böylelikle Elam Krallığı'nın varisleri rolüne büründüler (Brosius, 2006: 6; Briant, 2002: 17; Mieroop, 2018: 189.) Asurbanipal'in metinlerinde "Parsumaşlı Kuraş" isminden bahsedilir. Bu Kuraş'ın, Teispes'in ardılı olan I. Kyros olma ihtimali yüksektir. II. Kyros'un kronolojisi güvenli bir şekilde kurulduğundan (M.Ö. 559-530), ilk Pers krallarının kronolojisini tahmin etmek mümkün olmaktadır: Teispes (yaklaşık 635-610), I. Kyros (yaklaşık 610-585), I. Kambyzes (yaklaşık 585-559). Akhaemenid İmparatorluğu kurulduğu sırada Yakınoğu'da güç dengeleri, Lydia Krallığı, Yeni Babil Devleti, Mısır'da hüküm süren 26. Hanedanlık (Sais Hanedanlığı) ve Med Krallığı arasında paylaşılmaktaydı. Kyros ile birlikte ortaya çıkan Pers İmparatorluğu, bütün bu dengeleri değiştirecekti.

II. Kyros (M.Ö. 559-530): Persialı/Anşanlı Kyros, Kyros silindirinden öğrendiğimiz kadarıyla, kral Teispes'ten başlayarak üç kuşak boyunca küçük Pers Krallığı'na egemen olmuş yerel kralların soyundan gelmektedir. Sonraki Yunan yazarlara göre (Herodotos ve Ktesias) Persler, Medlere bağımlıydı ancak bunu destekleyen hiçbir belge bulunmamaktadır. Kyros'un iktidarı ele aldıktan sonra Med, Lydia ve Babil devletlerini ele geçirmesi, tesadüfi ve talih eseri olmaktan uzaktı. O, bu fetih hareketlerini gerçekleştirmek için Anşan kralı olarak bazı Pers aileler ve İranlı aileler veya gruplarla ittifak kurmuş olmalıdır (Waters, 2004: 93). Perslerin ilk rakibi komşuları ve akrabaları olan Medler'di. Kyros'un Med Krallığı'nı fethetmesine dair antik kaynakların verdikleri bilgiler görelidir. Herodotos'a göre Astyages'in yakın adamı ve akrabası olan

Harpagos, kralın zulmüne uğradıktan sonra Med ileri gelenlerini örgütleyip Kyros'u krala karşı isyan etmeye ikna etmişti. Kyros, Pers halkının başına geçerek Astyages'i mağlup etmişti (Herodotos I. 120-130). Ktesias da aynı şekilde, Astyages'e karşı isyan eden Kyros'un savaşta galip geldiğini ve sonrasında onun kızı olan Amyntis ile evlendiğini bildirir (Ktesias VII-XI. F8d. 11-46, F9. 1). Ksenophon ise, Kyros'un dayısı olan Med kralı Kyaxares'in, varisi olmadığı için kızını Kyros'la evlendirerek krallığını ona çeyiz olarak verdiğini yazar (Ksenophon, Kyroupaideia. VIII.7). Antik yazarlar, Kyros'un Medlere karşı vermiş olduğu savaşı, Med boyunduruğundan kurtulma, yani Perslerin bağımsızlık savaşı olarak anlatırlar. Ancak Babil metinleri, özgürlük mücadelesinden ziyade, bu durumu iki taraf arasındaki iktidar kavgasından kaynaklandığı izlenimini vermektedir. Babil kaynakları ve antik kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre iki taraf arasında M.Ö. 553-550 yılları arasında birden fazla savaş gerçekleşmiştir. Pasargadai civarındaki son savaşta Astyages yenilmiş ve başkenti Ekbatana'ya sığınmış, kısa süre sonra da esir edilmiş ve hazineleriyle birlikte Kyros tarafından Anşan'a götürülmüştür (Sarıkaya, 2011: 197). Klasik yazarlar haricinde Büyük Kyros'un ilk dönemleri hakkında en önemli kaynaklarımız Babil kayıtlarıdır. Onlardan birisi Yeni Babil Kralı Nabonidos (M.Ö. 556/55-539) döneminden, Harran'daki Sin Tapınağı'ndan gelen kayıtlardır: [Gerçekti], üçüncü yılına [M.Ö. 553] geldiği zaman Marduk, Anşa kralı Kyros'u ona karşı sürdü, kendi genç hizmetçisini (ardu); Kyros, küçük ordusuyla Umman-Manda'nın (Med kralının) büyük ordusunu dağıttı ve Med kralı, Astyages'i ele geçirdi ve kendi ülkesinde onu esir etti (Sarıkaya, 2012: 44). (Astyages ordusunu) topladı ve [...] fethetmek için Anzan kralı Kyros'a karşı yürüyüşe geçti. Ordu Astyages'e (İştumegu) isyan etti ve kendisi esir alındı. Kyros'a [onu teslim ettiler?]. Kyros kraliyet şehri Ekbatana'ya (Agamtanu) yürüdü. Ekbatana (dan) ganimet aldığı gümüşü, altını, malları, hazineleri [...] Anzan'a götürdü (Kuhrt, 2017: 367).

Kyros'un Med zaferinin sonuçlarını tahmin edebiliriz: Kaynakların, malzemelerin ve insan gücünün büyük ölçüde arttığı ortadadır. Medlerin mağlup edilmesinden sonra Kyros, dikkatini Media'nın kuzeyine verdi. Bu dönemin kronolojisi karanlık ancak Kyros'un Elam'ı da işgal edip Susa'ya sahip ol-

* Selçuk Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi. halil.iakar@gmail.com

¹ Bu unvanı Elam kralları kullanıyorlardı.

ması mümkün gözüküyor. Ktesias, bu aralık Kyros'un Baktaria'da bir kampanya yürüttüğünü ileri sürmektedir. Ona göre, Kyros'un Amyntis ile evlendiğini öğrenen Baktrialılar, Astyages'in mirasından dolayı ona tâbi olmuşlardır. Herodotos'ta ise Baktrian savaşı küçük çaplı bir çatışma olarak geçmektedir (Llewellyn-Jones 2017, 66). Pers kralı Kyros, Med Devleti'nin ele geçirilmesinden sonra, Med krallarının ardılı olarak krallığını batıya doğru genişletti (Wiesehöfer, 2003: 51; Toteva, 2007: 43-44). Bu sırada Anadolu'nun, Halys sınır olmak üzere batı tarafının çoğunluğunu Lydia kralı Kroisos yönetiyordu. Med Devleti'nin çöküşü ve Perslerin hızlı gelişimi, onun endişelenmesine yol açmış olmalıdır. Kroisos, Kyros'un daha fazla güçlenmesine fırsat vermemek amacıyla, Kappadokia Bölgesi'ne hareket etti (Huart, 1927: 38). Halys'in doğusunda yapılan ilk savaş sonuçsuz kaldı ve üç aylık bir ateşkes yapıldı. Üç ay sonra Pteria'da (Boğazköy?) yapılan ikinci savaş ise İranlıların zaferiyle sonuçlandı (M.Ö. 546?). Kroisos, kışın yaklaşması üzerine başkenti Sardeis'e geri döndü (Günaltay, 1951: 6-7; Briant, 2002: 35; Huart, 1927: 38-39). Herodotos'un bildirdiğine göre Kroisos, kışı müttefiklerinden yardım alarak ve pozisyonunu güçlendirerek geçirmek istedi. Ancak Kyros, Kroisos'u büyük bir hızla takip ederek Lydia'ya geldi. Sardeis şehri dışında yapılan savaşı kazanan Persler, sonrasında ise 14 günlük bir kuşatma sonucu şehri ele geçirdiler ve Lydia Krallığı ile birlikte Anadolu da fethedilmiş oldu (M.Ö. 547/546) (Herodotos I. 77-92). Antik yazarların yanında, Nabonidos kroniğinde kısa bir bölüm Kyros'un Tigris'i geçip Anadolu'ya girdiğini ve Kroisos'u mağlup edip Sardeis'i ele geçirdiğini belgelemektedir: Nisanu (Nisan) ayında Parsu kralı Kyros ordusunu topladı ve Arbela'nın (Erbil) aşağısından Tigris'i geçti (?). İyyar ayında (Mayıs) Lu (dia?)'ya [ilerledi]. Kralı yendi, ganimeti aldı, orada garnizonu kurdu. Daha sonra kral ve garnizon orada kaldı (Sarıkaya, 2012: 51-52).

Kyros'un, Lydia'nın fethinden sonra ne yaptığı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Daha sonra muhtemelen doğuya yönelip buradaki kabileler üzerine gitti. M.Ö. 545-539 arası Hazar ve Hindistan arasındaki bölgelerle ilgilendiği tahmin edilmektedir (Huart, 1927: 41). Herodotos o dönem hakkında bize şu bilgileri vermektedir: "Harpagos Ön Asya'yı yakıp yıktı; Yukarı Asya ile Kyros uğraşıyordu ve bir tekini bile atlamadan bütün uluslara boyun eğdiriyordu." (Herodotos I. 177). Büyük Kyros, Anadolu'yu fethettiği sırada Babil tahtında Nabonidos bulunuyordu. Nabonidos'un halk ve din adamlarıyla arası açılmıştı. Bu durumun Kyros tarafından sömürülmüş olması muhtemeldir (Jursa, 2018: 252-253). Babil'in fethi hakkında en önemli kaynağımız "Kyros Silindirini" olarak bilinen kayıttır. Olaylar şöyle aktarılmıştır: O (Marduk) ona (Kyros) Babil'e gitmesini ve Babil'e giden yolu almasını buyurdu. Bir dost ve refakatçi gibi ona eşlik etti. Irmak suları misali sayılmayacak kadar çok muazzam orduları yanlarında silahlarıyla yürüdüler. Çatışma ve kavga olmadan Babil kentine girmesini sağladı. Babil'i zulümden kurtardı. Ona saygı göstermemiş

kral Nabonidos kendisine teslim edildi. Babil'in bütün sakinleri, Sümer ve Akkad ülkesinin tamamı, beylerle valiler önünde diz çöktüler, ayaklarına kapanıp krallığını neşeyle karşıladılar; yüzleri parlıyordu... Ben, evrenin kralı, kudretli kral, Babil kralı, Sümer ve Akkad'ın kralı, dört bir yanın kralı, Anzan kralı... Babil kenti ve bütün kült merkezlerini refaha kavuşturdum. [Tanrıların] iradesine karşı [...] onlara yakışmayan boyunduruğu Babil sakinlerinin [...] Onların bezginlikten kurtulmalarına olanak tanıdım, bağımlılıklarını hafiflettim. Yüce kral efendi Marduk yaptığım [iyi] işlere sevindi (Kuhrt, 2017: 293-295). Kyros silindirinin yanında benzer hikâyeler anlatan Herodotos ve Ksenophon'a göre Pers ordusu, Babil'i kuşatmış, bayram şenlikleri sırasında Babillilerin sarhoş oldukları gün, surların dibinden akan nehrin yatağını değiştirerek içeriye ani bir baskınla girip şehri ele geçirmişlerdi (Herodotos I.190-192; Ksenophon, Kyroupaideia. VII). Kyros silindirinde bahsedildiği gibi, Babil'in kolay bir şekilde Perslerin eline geçmesi mümkün görünmemektedir. Babil kroniklerinin bir kısmı bu yargıyı doğrular niteliktedir: Tışri ayında (Eylül-Ekim 539) Kyros Akkad (Babil) ordusuna karşı Dicle üstünde (kıyısında?) Opis'te savaştığı zaman Akkad halkı çekilmişti. Talan yapılmış (ve) insanları katledilmişti (Kuhrt, 2017: 370). Pers kralı, Opis'te direnen halkı katletmiş ve devamında Sippar'a saldırmıştır. Babil kaynağı anlatmaya devam ediyor: On dördüncü günde Sippar, savaş olmadan ele geçirildi. Nabonidos kaçtı. On altıncı günde (12 Ekim 539) Guti valisi Ugrabu ve Kyros'un ordusu savaşmadan Babil'e girdiler. Bu geri çekilişin ardından Nabonidos Babil'de ele geçirildi (Briant, 2002: 41; Brosius, 2006: 11-12).

Babil'in alınmasından önce, Perslerle Babilliler arasındaki doğrudan düşmanlığın, M.Ö. 540'tan önce başladığını varsayabiliriz. Herodotos, Babil'in alınmasından önce şehrin dışında bir savaş yapıldığını ve Babillilerin geri çekildiklerini söylemektedir (Herodotos I. 190). Öte yandan Kyros'un yaptığı katliam ve Nabonidos'un Babil'e geri çekilmesi de burada ciddi bir direniş olduğunu göstermektedir (Briant, 2002: 41-42). Kyros'un son yılları hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. İran'ın doğusunda sorun çıkaran kabileler, buraya bir sefer yapılmasını zorunlu kıldı. Büyük Kyros'un Orta Asya'ya yapmış olduğu ikinci seferi hakkında Herodotos detaylı bilgi vermektedir. Massagetler kraliçesi Tomris ile yapılan savaşta Persler mağlup edilmiş ve Kyros öldürülmüştür (Herodotos I. 201-216). Kyros, bu sefer sırasında Kyropolis isimli bir şehir de kurmuştu (Arrian IV. 2-3). Ktesias'a göre ise Hintlerin desteğini alan Derbiklerle yapılan savaşta fillerin hücumuna uğrayan Kyros, atından düşmüş ve o sırada bir Hint tarafından yaralanmış, iki gün sonra da ölmüştür. Ksenophon'un verdiği bilgilere göre ise Kyros, ailesinin yanında huzur içerisinde ölmüştür (Ksenophon, Kyroupaideia VIII. 7).

II. Kambyses (M.Ö. 530-522): Kyros öldüğü zaman, yerine bıraktığı oğlu II. Kambyses (Persçe Kambujiya) sorunsuz bir şekilde başa geçti. Kambyses, başa çıktığı zaman Mısır üzerine

yürümek için hazırlığa koyuldu. Bunun için büyük bir donanma inşa ettirdi (Günaltay, 1948: 150-152; Kuhrt, 2017: 374). Bu sırada Mısır'ın başında 26. Sülaleden III. Psammenitos bulunuyordu. Herodotos'un anlatımıyla, Mısır'ın merkezi Memphis'in dışarısında yapılan savaşı Mısırlılar kaybettiler ve Memphis'e çekildiler. Kambyses, Mısırlılarla görüşmek için bir heyet gönderdi ancak bu heyettekiler Mısırlılar tarafından öldürüldüler. Bunun üzerine şehir kuşatma altına alındı ve ele geçirildi. Kambyses, Herodotos, Xenophon ve Platon gibi Yunan yazarlar tarafından kötü ve zalim bir hükümdar olarak anlatılmaktadır (Herodotos III. 14- 38; Xenophon VIII.8; Platon III. 694-695a). Psammenitos boğa kanı içirtilerek öldürtülmüş, önceki Firavun Amasis'in cesedi mezarından çıkarılarak türlü eziyetler edilmiş ve Mısır geleceğine aykırı olarak yakılmıştır (Herodotos III. 10-16). Klasik yazarların verdiği kötü imajın aksine, Mısır'dan gelen kayıtlar bunları yalanlar niteliktedir. Yüksek rütbeli bir memur olan Uchahorresnet'in öz yaşam öyküsü niteliğindeki hiyeroglif yazıtında, Kambyses saygılı biri olarak resmedilir: Yukarı ve Aşağı Mısır'ın kralı Sais'e geldi. Majesteleri Neith tapınağının yolunu tuttu. Her kralın yaptığı gibi, yüce tanrının huzurunda yeri öptü. Tanrı'nın anası yüce Neith ve Sais'te bulunan bütün tanrılar için, her mükemmel kralın yaptığı gibi, bütün güzel şeylerden oluşan bir şölen hazırladı. (Kuhrt, 2017: 375-376).

Görüldüğü üzere Kambyses, babasının Babil'de uyguladığı politikanın benzerini Mısır'da uygulamış, Aşağı ve Yukarı Mısır'ın kralı unvanını almış ve Mısır dinine saygı göstererek onu kabul etmiştir. Bu belgenin yanında Hellenistik dönemde yaşamış olan Mısır tarihini kaleme alan rahip Manetho da Persleri, Mısır'daki 27. Hanedanlık olarak vererek, eski firavunların bir devamı olarak anlatılmaktadır (Manetho II. Fr70). Sahte Bardiya (M.Ö. 522): Herodotos ve I. Dareios'un aktardığı kadarıyla, Kambyses Mısır'dayken, devlet ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Her iki kaynak da birbirinden farklı şekilde hikâye etmekle birlikte Kambyses'in öz kardeşi Bardiya'yı² gizlice katlettiğini söylemektedir. Dareios, Behistun Yazıtı'nda bunun Mısır seferinden önce olduğunu söylemektedir. Herodotos ise Mısır seferi sırasında olduğunu belirtir. Ona göre bu cinayeti Kambyses, iki mag ve Prexaspes'ten başkası bilmemekteydi (Herodotos III. 30, 66-67). Ktesias'ın bildirdiğine göre ise Kambyses, Bardiya'yı boğa kanı içirterek öldürmüştü ve bunu kendisi, Sphandadates ve üç kişi haricinde bilen yoktu (Ktesias XII-XIII. F13. 11-15). Aiskhülos Persler isimli oyununda Bardiya'dan Mardos ismiyle, Perslerin dördüncü kralı olarak bahseder (Aiskhülos. 770-775). Platon da yasalar isimli kitabında Kambyses'in krallığını "hadım"a kaptırdığını söylemektedir (Platon III. 695b). Mag Gaumata/Bardiya, kardeş katli olayının örtbas

edilmesini ve II. Kambyses'in Mısır'da bulunmasından kaynaklanan krallık merkezindeki otorite boşluğunu fırsat bilip, ikizi gibi benzediği Bardiya olduğunu iddia etti. Kambyses'in iktidarını tanımayıp kendi krallığını ilan etti: ...Kambyses ile anne ve baba bir olan Bardiya adında bir kardeşi vardı. Daha sonra Kambyses bu Bardiya'nın canına kıydı. Kambyses Bardiya'yı öldürdükten sonra, Bardiya'nın katledildiğini insanlar bilmiyordu. Ardından Kambyses Mısır'a geldi... Kral Dareios: Daha sonra Gaumata adında, Magos/Magia, biri vardı; Pais-hiyauvada'da isyan etti... İnsanlara bu yalanı söylüyordu: "Ben Kambyses'in kardeşi, Kyros'un oğlu Bardiya'yım". Bundan sonra bütün insanlar, Kambyses'e isyan ettiler ve onun tarafına geçtiler... (Sarıkaya, 2014: 42-43).

Dareios'un Behistun Kitabesi'ndeki bu ifadelerinden başka, Herodotos'ta geçenlere göre ise, Kambyses Mısır'dayken Mag ona karşı ayaklanmıştı: "ordu bundan sonra Kambyses'ten değil, Kyros oğlu Smerdis'ten emir alacaktır". İsyân eden Mag, Kambyses'in Susa'da işleri emanet ettiği kişiydi. Haberi alan Kambyses hemen Susa'ya gidip onlara saldırmak istiyordu ancak bu sırada atından düşerek yaralandı. Öleceğini anladığı zaman da Pers ileri gelenlerini çağırarak kardeşini öldürdüğünü itiraf etti ancak onlar ilk başta saltanatın gerçek Smerdis'in elinde olduğuna inandılar. Daha sonra kral, Mag'ın öldürülmesini vasiyet etti ve varis bırakmadan öldü. Mag ise taraftar kazanmak amacıyla üç yıl süreyle kimseden vergi alınmayacağını ve kimsenin askere çağrılmayacağını bildirmişti (Herodotos III. 61-68). Behistun Yazıtı'nda, Gaumata'nın tahttan indirilmesi şöyle anlatılmaktadır: Ben gelene kadar Mag Gaumata hakkında kimse bir şey söylemeye cesaret edemiyordu. Daha sonra Ahura Mazda'nın yardımını istedim; Ahura Mazda bana yardıma geldi: Bagayadi ayından on gün (M.Ö. 29 Eylül 522) geçti, o vakit birkaç adamla birlikte Mag Gaumata'yı ve onun önemli yandaşlarını öldürdüm" (Sarıkaya, 2014: 44-45).

Herodotos da Sahte Bardiya'nın devrilmesini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Smerdis'in gerçekten Kyros'un oğlunu ilk anlayan Otanes'ti ve etrafına İntapharnes, Gobryas, Megabyzos, Aspathines ve Hydanes'i topladı. Daha sonra bunlara Hystaspes oğlu Dareios'un katılmasıyla "yediler" olarak tabir edilen bir grup kurulmuş oldu. Yediler, Sahte Smerdis'i devirdiler ve Dareios kral seçildi. (Herodotos III. 84). Yedilerin diğer altı üyesinin de çeşitli ayrıcalıkları olacaktı (Herodotos III. 118-119). Ktesias da Herodotos'a yakın bir hikâye anlatmaktadır (Ktesias XII-XIII. F13. 15-16).

I. Dareios (M.Ö. 522-486): Dareios başa geçtiği zaman, Persia, Babil, Elam, Ermenistan, Baktria ve Media bölgelerinde isyanlar meydana geldi. Bu isyanları bastırmak için Dareios'un 19 savaş yapması gerekti. İsyanları bastırdıktan sonra, Behistun Yazıtını yaptırdı (Garthwaite, 2019: 30; Waters,

² Herodotos'ta Smerdis, Ktesias'da Tanyoxares.

2004: 97; Brosius, 2006: 18-20; Kuhrt, 2017: 379-380). Dareios'un Kuzevbatı Hindistan'ı Akhaemenid topraklarına kattığını biliyoruz (M.Ö. 512?). Burası hem kralın sonraki yazıtlarında Perslere bağlı yerler arasında sayılır hem de Herodotos Pers tebaası arasında Hintleri de sayar (Herodotos III. 94). Dareios, Pers İmparatorluğu'nun en batısında bulunan sınırlarını da genişletmişti. Ege'de başta Samos olmak üzere bazı adalar zapt edilmiş, Pers gücü Hellespontos'tan Trakya'ya kadar yayılmıştı (Kuhrt, 2017: 382). Mısır'daki valinin bağımsızlık hareketlerine girişmesi ve halka zulmetmesi nedeniyle öldürülmesinden sonra Dareios, Mısır'a gelerek Mısırlıların gönlünü kazandı (Huart, 1927: 59-60; Günaltay, 1948: 196-187). Heliepolis'teki Dareios heykelinde kısa bir metin bulunmaktadır: ...Yukarı ve Aşağı Mısır kralı, iki ülkenin efendisi [Dariu]s, sen çok yaşa! Büyük, yücelerin yücesi, [bütün...] ülkenin başı, [tanrının] babası Hystaspes'in oğlu, Akhaimenid soyundan, Horus tahtında, tanrıların ilki Re misali ilelebet Yukarı ve Aşağı Mısır kralı olarak görünen. (Kuhrt, 2017: 383).

Dareios'un hükümdarlığına kadar, Pers İmparatorluğu belli bir devlet organizasyonunu kurabilmiş değildi. II. Kyros ve II. Kambyses dönemlerinde, vergi sistemi, satraplık gibi oluşumlar tam anlamıyla oturtulmamıştı. Dareios, devleti tam anlamıyla teşkilatlandıran hükümdar oldu. Büyük Kyros'un kurmuş olduğu eyalet sistemini geliştirerek "satraplık" sistemini kurdu. Satraplık sistemini geliştiren Dareios, bölgeler arası ulaşım, iletişim ve vergilerin düzenli olarak merkeze aktarılmasını sağlamak amacıyla imparatorluğun dört bir yanının yol ağlarıyla sarılmasını sağlamıştır. Bunlardan en meşhuru "kral yolu" olarak bilinen yoldur. Pers Kralı, "Dareikos" ismiyle bilinen ilk madeni parayı da bastırarak ticaretin gelişmesinde önemli bir adım atmıştı. Bunun yanında Dareios döneminde iki dev kraliyet inşaat projesi vardı. Bunlardan birisi Susa şehrindeki sarayın yapımı, diğeri ise Persepolis'in inşasına başlanılarak başkent yapılmasıydı. Dareios, M.Ö. 486 yılında, Herodotos'a göre 36 yıl, Ktesias'a göre 31 hükmettikten sonra öldü. Onun bedeni, daha önce Persepolis'in 10 km. kadar uzağında yapılan Nakş-i Rüstem'deki anıt mezara gömüldü.

Sonuç: Kyros, M.Ö. 559 yılında Persleri etrafında birleştirerek büyük bir imparatorluğun temellerini attı. Yirmi yıllık bir sürede Med, Lydia ve Yeni Babil krallıklarını hâkimiyeti altına aldı. Kambyses, babasının fethedemediği tek önemli bölge olan Mısır'ı aldı ve böylece Persler, Eski Dünya olarak bilinen bölgede rakipsiz kaldılar. Kambyses'in ölmesiyle birlikte, Sahte Bardiya ve imparatorluk krizi yaşandı. Dareios bu krizi sonlandırarak yönetimi ele aldı. Dareios, devleti idari ve ekonomik olmak üzere teşkilatlandırdı ve böylelikle tarihteki önemli imparatorluklardan biri ortaya çıkmış oldu. Akhaemenidlerin devlet teşkilatı, Büyük İskender ve onun halefleri tarafından da benimsenerek yüzyıllar boyunca devam etti. Akhaemenid İmparatorluğu'nun tarihi, antikite olarak tabir

edilen klasik batı tarih yazıcılığına dayandırılarak yazılagelmiştir. Devletin kuruluşu, Babil'in fethi, Kambyses'in Mısır'ı fethi ile ölümü ve Bardiya meselesi, Dareios'un yönetimi ele alması gibi konularda, klasik yazım geleneği ile Yakınoğu ve Pers kaynakların çelişmektedir. Dareios'tan sonra, Pers dünyasında, Klasik yazarların deyimiyle yozlaşma ve Perslerin özünde olmayan sefahat ve gösteriş yayılmaya başladı. Bu yüzden kuruluş dönemi olarak geçen bu üç hükümdarın ege-menlik zamanları, aslında Perslerin zirve dönemidir. Bu üç hükümdarın kurmuş olduğu imparatorluk, ne olursa olsun Eski Ön Asya dünyasına 200 yıldan fazla hükmetti. Kyros ve Dareios'un kurmuş olduğu devlet düzeni o kadar sağlam temellere dayanıyordu ki, böyle bir imparatorluğu ancak Büyük İskender gibi müstesna bir komutan fethedebilirdi.

Kaynakça

- Aiskhülos (2015), *Persler* (1. Baskı), (Çev. Y. Gurur Sev), İstanbul, Pinhan Yayıncılık.
- Arrianos (2005), *İskender'in Seferleri* (1. Baskı), (Çev. Meriç Mete), İstanbul, İdea Yayınevi.
- Briant, Pierre (2002), *From Cyrus to Alexander A History of Persian Empire* (1st Edition), (Trans. By P.T. Daniels), Vinona Lake İndiana, Eisenbrauns.
- Brosius, Maria (2006), *The Persians An İntroduction*, New York, Routledge.
- Ctesias (2010), *History of Persia Tales of the Orient* (1st Edition), (Trans. By L. Llewellyn-Jones - H. Robson), London- New York, Routledge.
- Gartwaite, Gene R. (2019), *İran Tarihi* (1. Baskı), (Çev. Fethi Aytuna), İstanbul, İnkılap Kitabevi.
- Günaltay, Şemseddin (1948), *İran Tarihi* (1. Baskı), Ankara, T.T.K. Yayınları.
- Günaltay, Şemseddin (1951), *Yakın Şark İv Perslerden Romalılara Kadar* (1. Baskı), Ankara, T.T.K. Yayınları.
- Herodotos (2019), *Tarih* (15. Baskı), (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Huart, Clement (1927), *Ancient Persia and İranian Civilization*, (Trans. By M.R. Dobie) (1st Edition), London.
- Jursa, Micael (2018), *Assur İmparatorluğunun Çöküşü ve Varisleri: Babilliler, Medler ve Persler*, (Editör: Umberto Eco), Antik Yakınoğu, (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), İstanbul, Alfa Yayınları, 250-257.
- Ksenophon (2007), *Kyros'un Eğitimi (Kyrou paideia)* (1. Baskı), (Çev. Furkan Akderin), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Kuhrt, Amelie (2017), *Eskiçağ'da Yakınoğu M.Ö. 3000-330* (3. Baskı), II, (Çev. Dilek Şendil), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Llewellyn-Jones, Lloyd (2017), *"The Achaemenid Empire"* (1st Edition), (Edited by: Tauraj Darayee), *King of the Seven Climes: a History of Ancient Iran*, Irvine Centre for Persian Studies, 63-103.
- Manetho (1940), *History of Egypt* (1st Edition), (Trans. By W.G. Waddell), London, Harvard University Press.
- Mieroop, Marc V.D. (2018), *Eski Yakınoğu Tarihi M.Ö. 3000-323* (1.cilt), İstanbul, Homer Kitabevi.
- Platon (2019), *Yasalar* (1. Baskı), (Çev. Candan Şentuna- Saffet Babür), Ankara, Pharmakon Yayınevi.
- Sarıkaya, Sevgi (2011), "Babil Kuneiform Tabletleri ile Antik Kaynaklar Işığında Media, Lydia ve Küçük Asya Fatihü Büyük Kyros, Mjh, 2, 195-211.
- Sarıkaya, Sevgi (2012), "Astyages ve Kroisos'un Sonu: Medler, Persler ve Lidyalılar", *Aktüel Arkeoloji*, 25, 38-51.
- Sarıkaya, Sevgi (2014), "Mag Ayaklanması Altında Yatan Neden ve Sonuçları", *Cedrus*, II, 41-53.
- Toteva, Galya D. (2007), *Pers Kentleri ve Sanatı On Binlerin Düşü*, *ArkeoAtlas*, 6, 36-53.
- Waters, Matt (2004), *Cyrus and the Achaemenids*, *Journal of the British Institute of Persian Studies*, XLII (1), 91-102.
- Wiesehöfer, Josef (2003), *Antik Pers Tarihi* (1. Baskı), (Çev. Mehmet Ali İnci), İstanbul, Telos Yayıncılık.

MOĞOL DEVLET TEŞKİLÂTININ OLUŞUMUNDA UYGUR VE KARAHİTAY (KİTAN) ETKİSİ

İsmail Hulusi ŞENYİL*

Aksaray Üniversitesi

Giriş: Bilindiği üzere Türkler ve Moğollar yüzyıllar boyunca birbirlerine yakın coğrafyalarda yaşamışlardır. Hun, Avar, Kök Türk, Uygur, Karahanlı, Selçuklu, Çingizli, Osmanlı gibi sayısız Türk devletini oluşturan Türkler gerek bozkır gerekse onu çevreleyen medeniyetleri kendi hâkimiyetleri altında birleştirecek yüksek idari yeteneklerini bozkır geleneklerinden almaktadırlar. Bunun yanında Hindistan, Çin, İran ve Avrupa tarihini şekillendirmişlerdir. Bütün Avrasya, bozkır atlıları yani Türk halklarının etkisi altına girmişlerdir.¹ Böyle bir milletin devlet geleneği oluşturmağamemiş olması ihtimal dâhilinde değildir. Türk devlet anlayışı nesillerden nesillere aktararak daha da olgunlaşmıştır. Günümüz devlet yönetiminde bile hala eski Türk geleneğini hissetmekteyiz. Türk devlet anlayışına baktığımız zaman Türk toplumlarını birbirinden ayrı ele almak mümkün değildir. Türkler tarih boyunca çeşitli hanelardan adları ile Türk devlet geleneğinin devamlılığını sürdürmüşlerdir.

Türk toplumunun yüksek devlet idare birikimi doğal olarak yönettiği halkları da etkilemiştir. Bu makalemizde Moğol tahakkümü altına giren Türklerin, Moğol devlet teşkilatında aldıkları rol ve etkileri üzerinde duracağız. Çingiz Han'ın kurmuş olduğu Moğol İmparatorluğunda çok mühim bir Uygur etkisi olmuştur. Uygurlar himaye altına alındıktan sonra, devletin bürokrasi sınıfında baş göstermişlerdir. Başarılarının asıl sebebi kadim Türk milletinin önemli devletlerinden olan Uygur devlet geleneği içinden yetişmiş olmalarıdır. Vali, maliyeci, komutan vs. gibi mevkilerde kendilerini göstermişlerdir. Çingiz Han ilk devletinin başına geçtiği dönemde Moğollar hâlâ kabile hayatı yaşıyor ve devlet gelenekleri gelişmemiş halde bulunmaktaydı. Çingiz Han'ın zeki bir yönetici olmasının en büyük kanıtı günün güncelliğini takip etmek açısından olmuş ve devletin dilini Uygurca seçmiştir. Sadece devlet yönetimi ile kalmayarak kendisinden sonra gelecek nesillerine de Uygurca öğretmiştir. Çingiz Han'ın Moğol İmparatorluğunu tarih açısından ele alırsak dünya tarihinin en geniş sınırlarına sahip bir devlettir. Dünya tarihi boyunca en ge-

niş sınırlara ulaşan imparatorluk Büyük Britanya İmparatorluğu'dur. Ancak toprak bütünlüğüne bakarsak sınırları bitişik en büyük devlet Moğol İmparatorluğudur. Çingiz Han'ın kendisinin oluşturduğu ve Moğolları ağır disiplin altına soktuğu yasalar ile düzeni sağlamaya çalışmıştır. Yasaların kaynağı ise daha önce kurulmuş Türk devlet gelenekleri sonucu oluşan Türk töresinin ta kendisidir.

Moğol Devlet Teşkilatının Oluşumunda Uygur ve Karahitay (Kitan) Etkisi: 1204 yılında Moğollar Nayman ülkesini himayeleri altına almışlardır. Moğol devletinin genişlediği coğrafyada Türk-Moğol halkları kaynaşmaya başlamıştır. Moğol devletinin bürokrat sınıfı Türk asıllı devlet adamlarının oluşturması sonucu devletin yönetici sınıfının dili, Uygurca olmuştur. Moğol idaresi altında Uygur alfabesinin bu kadar kullanım görmesinin nedeni Uygur kültür ve edebiyatının hem daha köklü ve hem de gelişmiş olmasından kaynaklanmaktadır.² Çingiz Han, Moğollar üzerindeki hâkimiyetini tam anlamıyla kurmak isterken Uygurlar gibi müttefiklere ihtiyaç duymuştur.³ Uygurlar ise Moğolların Harezmi ve Çin seferlerine destek vermişlerdir. Bununla beraber Uygurlar, Moğol bürokrasi, kültür ve medeniyeti üzerinde ehemmiyet teşkil etmişlerdir.⁴ Bu tarihten sonra Uygurlar, Moğol devletinin siyasi tarihinde önemli bir yere sahip oldular. Uygurlar ve Moğollar akrabalık bağı ile dostluk kurmaya başlamışlardır. O dönemde Uygur yöneticilerine "Iduqqut" yani devletin hükümdarı unvanı verilmiştir.⁵ Genel olarak Moğol himayesindeki Uygurlara bakacak olursak birçok Uygur hükümdarı ve komutanı batı seferinde Çingiz Han'a refakat etmişlerdir. Uygurlar Turfan bölgesindeki güçleri zayıflayınca Çin'deki Moğol İmparatorluğunun yüksek memuriyetlerini Iduqqut olmaya tercih ediyorlardı.⁶ Bunun en önemli sebebi hiç şüphesiz savaşlarda kazanılan ganimetlerdi. Çin karşısında daha dirençli durabilmek için Moğolların yanında bulunmuşlardır.

Şiki-Kutuku: Çingiz Han Yasaları'nı tunç levhalara yazdırmak suretiyle imparatorluğun geleceğinde ve diğer bölgelerinde kalıcı olarak kullanılmasını istemiştir. Bu yasaları kaydeden

* Aksaray Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, ismailhulusiseniyil@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Abdullah Gündoğdu, Türk Jeopolitiği, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 84.

² Altay Tayfun Özcan, "Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S:34/2013, s. 152.

³ Bahaeddin Ögel, Sino-Turcica Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri, Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 5.

⁴ Özcan, a.g.m., s. 148.

⁵ Ögel, a.g.e., s. 10; Joseph De Guignes, Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumiyesi, çev: Hüseyin Cahit Yalçın, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018, s. 431.

⁶ Ögel, a.g.e., s. 19.

kişilerden birisi de Şiki-kutuku'dur.⁷ Çingiz Han ve Börte küçük yaşlarda Şiki-kutuku'yu evlatlık olarak yanlarına alıp büyütmişlerdir. Şiki-kutuku Türk kökenlidir Uygur bilgi ve kültüründen yetişmesi verilen görevlerde başarılarını beraberinde getirmiştir. 1206 kurultayında Çingiz Han ona yargıç yetkilerini vermiştir.⁸ Moğolların gizli tarihinde ise Çingiz Han tarafından Şiki-kutuku'ya şu emriler verilmiştir: "Bütün ulusun içindeki hırsızları cezalandır, yalanı ortadan kaldır, ölüm cezasına müstehak olanları öldürt, mal cezasına müstehak olanlardan mal cezası al!" diyerek Şiki-kutuku'yu mahkeme reisliğine getirerek ona yargıç yetkilerini vermiştir.⁹ Şiki-kutuku mahkeme kararları ile hükümlerini "Kök Debter" (mavi defterler'e) kaydederek yasaların tatbikine başlamıştır.¹⁰ Çingiz Han devletinde Türklerin bir diğer etkisi de savaşçı bir toplum olmalarından kaynaklı ordu başında görev almalarıdır. Şiki-kutuku'yu Harezmsah Sultani Celaleddin'in üzerine otuz bin asker ile gönderdiğini Tarih-i Cihan Güşa'da Cüveyni zikretmektedir.¹¹ Moğollar ile Celaleddin arasındaki savaş iki taraf için de çok zorlu geçmiştir. Çok asker kaybı veren Şiki-Kutuku savaş esnasında Harezmsahlar'a psikolojik üstünlük kurmak için adamlarına içi keçeden doldurulmuş askerler yapmalarını söylemiştir.¹² Bu hile kısa zamanda Celaleddin Harzemşah'ın cesaret göstermesiyle bozulmuştur. Şiki-Kutuku aldığı yenilgi sonucu az askeri ile Çingiz Han'ın yanına dönmüştür. Çingiz Han'ın yokluğunda Moğollar kısa süreli ilk mağlubiyetlerini Celaleddin'e karşı almıştır.

Ta-Pen: Ta-Pen, Uygur Hükümdarı ile birlikte Çingiz Han'ın tabiiyeti altına girmişlerdir. Devlet işlerindeki tecrübesinden dolayı "Pir-i Devlet" ünvanını kazanmıştır. Çingiz Han bu tecrübeden faydalanmak istemiş Ta-pen'i Çin'de bir bölgeye vali olarak tayin etmiştir. Çingiz Han'ın yanında birçok sefere katılmıştır. Çin üzerine sefere çıktıklarında ordusundaki askerlerin işgal altındaki masum insanları öldürmeleri üzerine onlara "Devletin Esasını halk oluşturur ve suçsuz insanları katletmek düşmanın maneviyatını kuvvetlendirir." Bu sözleri duyan Çingiz Han Ta-Pen'in halkı gözeten davranışı hoşuna gitmiştir. Vali olarak görev yaptığı bölgelerdeki halkı sürekli koruyup kollamıştır. Bu halkı gözeten politikası izlemesi sayesinde başlangıçtaki 700 ailelik tebaası kısa sürede 10.000 civarına ulaşmıştır.¹³ İster istemez Moğol devleti Türk halk geleneğinden etkilenmeye başlamasına mühim bir örnektir. Türkler işgal ettikleri yerlerdeki halklara zulmetmemiş onları

kendi tebaalarından sayarak Gök-Tanrının adaletini götürmeye çalışmışlardır.

Ta-Ta Tonga: Çingiz Han'ın Moğol devletini imparatorluğa taşırken idare işlerini düzenlemesi orduyu kontrol etmesinden daha zordu. Çünkü Çingiz Han da bizzat Moğol iptidai kültür seviyesinde bulunuyordu. Çingiz Han Naymanlar'ı himayesi altına aldıktan sonra Uygur asıllı Ta-ta Tonga'yı kendi hizmetine almış ve oğullarına Uygur yazısını öğretmesini istemiştir.¹⁴ Çingiz Han, Moğol ve Türk devlet idaresine ait eski töreleri düzenleyen hukuki esasları toplayarak tunç levhalara yazdırmıştır.¹⁵ Moğol devlet teşkilatının çekirdeğini Ta-ta Tonga bu tunç levhalarla atmış ve Moğolların ilk öğreticisi olmuştur.¹⁶ Ta-ta Tonga Nayman hükümdarının mühürdar, hazinedar ve mali işleri idareye memur en emin veziri görevindeydi. Naymanlar Moğol tabiiyeti altına girince Ta-ta Tonga hükümdarından kalan mühür ile kaçmaya çalışmış ancak kısa sürede askerler tarafından yakalanmıştır. Çingiz Han Ta-ta Tonga'ya mührün ne olduğunu soruyor o da "Hazineden çıkan ve giren para ve malların kontrolü, memurların tayini ve önemli işlerin emniyetini sağlamak için kullanılır." diyerek cevap vermiştir. Bu cevap üzerine Çingiz Han yanından ayrılmamasını emretmiş ve imparatorlukta işlerin mühürle sürdürülmesine başlanmıştır.¹⁷ Bu mühür o günden sonra Moğollar tarafından kutsal sayıldı. Yazabilmenin ne kadar yararlı olduğunu anlayan Çingiz Han kendisinin yerine yönetimin çekirdeğini oluşturması için vatandaşlardan birçoğunu işe almasını istedi. Ta-ta Tonga'ya yeni imparatorlukta askerî değil yönetici eksikliğini gidermesi için görev verilmişti. Onun bu hizmetler karşılığında Uygurlar Moğol devleti içinde yeni olanak ve ayrıcalıklar elde etmiştir.¹⁸ Jean Paul Roux, Ta-ta Tonga'yı Çingiz Han tufanından sonra medeniyet için bir kurtuluş ışığı olarak görüyordu.¹⁹ Uygurlardan gelen sanat, din ve ticari gelenekler Ta-ta Tonga gibi danışmanların başarıları ile beraber devlet nezdinde daha çok kabul görmüş ve yaygınlaşmıştır.

Mahmud Yalavaç ve Mesud Yalavaç: Çingiz Han'ın Batı seferinde oğlu Cuci Ürgenç şehrini zapt ettiği zaman Yalavaç, Mahmud ve Mesud adlı iki oğlu ile gelerek tabii olduklarını ve seferlere katıldıklarına Çin kaynaklarında rastlamaktayız.²⁰ Ancak burada dikkat edilmesi gereken ikinci bir görüş olarak, Tarih-i Cihan Güşa ve Moğolların Gizli tarihi'nde Mahmud Yalavaç ve Mesud'un baba-oğul oldukları yazmaktadır.²¹

⁷ Sadettin Gömeç, "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", Turkish Studies, S:2 (2006), s. 12.

⁸ Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu Atilla, Cengiz Han, Timur, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 252; V.V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz: Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 404.

⁹ Anonim, Moğolların Gizli Tarihi, çev: Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 136; B. Y. Vladimirtsov, Cengizhan, çev: Hasan Ali Ediz, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1950, s. 60.

¹⁰ Grousset, a.g.e., s. 252.

¹¹ Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihan Güşa, çev: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 345.

¹² V. V. Barthold, a.g.e., s. 451.

¹³ Ögel, a.g.e., s. 147-149.

¹⁴ Grousset, a.g.e., s. 252.

¹⁵ Sadri Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1947, s. 167-168.

¹⁶ Vladimirtsov, a.g.e., s. 60.

¹⁷ Ögel, a.g.e., s. 154.

¹⁸ Jean Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, çev: Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kocabacı Yayınları, İstanbul 2001 s. 157.

¹⁹ Roux, a.g.e., s. 128-129.

²⁰ Ögel, a.g.e., s. 202.

²¹ Cüveyni, a.g.e., s. 130; Moğolların Gizli Tarihi, s. 185.

Mahmud Yalavaç, Harezmlî Müslüman bir Uygur'dur. Mahmud Yalavaç öncelikle Moğol himayesinde idari vazifeye başlaması ilk olarak Moğolların Gizli tarihi eserinde karşımıza çıkmaktadır. Mahmud ve Mesud Yalavaç ile sohbet eden Çingiz Han Harezmlî bölgesindeki şehirlerin yönetim ve idari tarzı hakkında bilgi almıştır. Bu bilgileri öğrendikten sonra Çingiz Han Yalavaç'ın oğlu Mesud'u Buhara, Ürgenç, Kaşgar, Hoten gibi şehirlere kendi valilerinin yanına memur etmiş ve Mahmud Yalavaç'ı yanında tutmuştur.²² Rene Grousset'e göre ise, Mahmud ve Mesud Yalavaç'ın valiliklerini bir sayarak Moğolların Maverâünnehir halkı nezdinde ilk vali olduğunu yazar. Bu fikri destekler nitelikteki bir diğer kaynak Tarih-i Cihan Güşa'dır. Cüveynî, Mahmud Yalavaç'tan Maverâünnehir'in yönetimi ve imarını 'Büyük Vezir Yalavaç' ve oğlu Mesud'a bıraktığından bahseder.²³ Mahmud Yalavaç, Otrar faciasından önce Harezmlî'ye elçi olarak Çingiz Han tarafından gönderilmiştir.²⁴ Ögeday Han döneminde Buhara'da Tarabî isyanı patlak vermiştir. Bu isyanın bastırılmasından sonra Mahmud Yalavaç Buhara'da birkaç kişinin suçuyla toplu bir katliamı ve şehrin yağmalanmasına engel olmuştur. Ögeday Han'a elçi göndererek bu cezayı affetmesi için çabalamış ve Buhara halkını kurtarmıştır.²⁵ Ögeday Han döneminde ise

Mahmud Yalavaç ile Ye-li Çu'tsai birlikte işleri yönetiyordu.²⁶ Halktan alınan vergiler Yalavaç'ın düzenlediği "Şahıslar" düzenine göre toplanıyordu. Moğol çağında, Orta Asya ve Çin ticaretine hâkim olan unsur Müslümanlardı. Bu tecrübeye sahip olan Mahmud Yalavaç devletin maliyesinde çok önemli rolü olan vergi meselesini tanzim etmiştir.²⁷ Yalavaç'ın esas ihtisası vergilerin toplanması idi. Paraların mühürlenmesi gibi Çin'de vergi işlerinden sorumlu en yüksek mevki sahibiydi.²⁸ Ögeday Han döneminde Mahmud Yalavaç ile Ye-liü Çu'tsai arasında eskiden beri süren rekabet vardır. Bu rekabeti Ye-liü Çu'tsai kazanmış olacak ki Mahmud Yalavaç'ı devlet merkezi ve Çin'den uzaklaştırmıştır. Mahmud Yalavaç Maverâünnehir valisi tayin edilmiş, Ye-liü Çu'tsai ise Ögeday Han'ın yanında merkezde kalmıştır.²⁹ Güyük Han zamanında Uzak-Doğu'da fethedilen Çin topraklarında mali yönetici vazifesini kötüye kullanan Abdurrahman'ın yerine Mahmud Yalavaç getirilmiştir.³⁰ Mahmud ve Mesud Yalavaç ve ardılları uzun yıllar Çingiz Han'a ve torunlarına hizmet etmişlerdir.

Ye-liü Çu'tsai: Ye-liü Çu'tsai, Kin Hanedanı altında yaşamış ve Çinleşmiş bir Karahitay (Kitan)lıdır. Pekin'in alınışından sonra Çingiz Han'a esir olarak takdim olunmuştur. Ye-liü Çu'tsai gerek kültürü gerek görüşleri bakımından tamamıyla

²² Moğolların Gizli Tarihi, s. 185.

²³ Cüveynî, a.g.e., s. 130-137.

²⁴ Barthold, a.g.e., s. 410.

²⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 142-143.

²⁶ Ögel, a.g.e., s. 208.

²⁷ Ögel, a.g.e., s. 209.

²⁸ Ögel, a.g.e., s. 216.

²⁹ Ganizhamal Kushenova, "Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-Lu Ch'u Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları", Bilig, S:42, Yaz/2007 s. 232.

³⁰ Grousset, a.g.e., s. 307.

Çinleşmiştir. Çingiz Han'a Çin medeniyeti hakkında mühim bilgiler vermiştir.³¹ Çingiz Han'ın batı ülkelerine yaptığı sefere katılmış ve bu seferi "Batı Seyahatinin Raporu" adlı eserine kaydetmiştir.³² Aynı zamanda şöhreti yüksek bir astrologdur, bu cihetle Moğollara ve bizzat Çingiz Han'a bilgisiyle yabancı oldukları Çin kültürünü anlamalarında büyük yardımcı olmuştur.³³ Çin'deki katliamları önlemiş ve Moğollar tarafından yakılıp yıkılan şehirlerdeki değerli kitapları kurtarmıştır. Moğollara karşı bir diğer faydası ise salgın hastalıklara çare olması için tıbbi ilaç araştırması yapmıştır. Bunun yanında asıl Moğol devletinde önemli mevki ve işlere Ögeday Han zamanında ulaşmıştır. Ögeday Han Ye-liü Çu'tsai itimat etmiş ve onu Mahmud Yalavaç ile beraber vergi idaresi için tayin etmiştir.³⁴ Moğolların askeri imparatorluğunun içine Çin usulü idari bir imparatorluk daha ilave etmek için gayret sarf etmiştir.³⁵ Bu amacına devletin askeri sınıfına karşı bürokrasiyi güçlendirme yoluna gitmiştir. Ancak devletteki memur kadrolarına Çinlileri yerleştirdiği için siyasi ikilcilik oluşturmuştur. Buna yol açan en önemli sebep Ye-liü Çu'tsai'ya Ögeday Han tarafından fazla imtiyaz verilmesidir.³⁶ Bu davranışla beraber devlet yeni dürtüler kazanmış ve Türk-Moğol bozkır kültürü çevresinde gelişen imparatorluk ilk defa kendisinden farklı bir Çin kültürü ile etkileşime girmiştir.³⁷ Çin için fazlasıyla faydalı olan bu durum ilerleyen yıllarda Kubilay Han döneminde Moğollar için daha kötü sonuçlar doğurduğunu görmekteyiz.

Çinkay: Çinkay'ın Moğollar arasındaki vazifesi ne zaman başladığı ile ilgili kesin bir bilgi yoktur. Plano Carpini'nin seyahatnamesinde karşımıza vezir olarak çıkmaktadır. Bazı kaynaklara göre Kerait asıllıdır ancak Cami'üt Tevarih'te Uygur asıllı olduğu yazmaktadır.³⁸ Moğol bürokrasisinin en tepesine kadar yükselmiştir. Ögeday Han döneminde vezirlik makamına yükselmiştir. Plano Carpini ile karşılaşan Çinkay'ın davranışlarını inceleyen Carpini Moğol devlet teşkilatının ne kadar ciddi ve kabiliyetli olduğunu görmüş ve sebebinin Uygur devlet adamlarının büyük payı olduğunu söylemiştir.³⁹ Latince kaynaklara baktığımızda Moğol bürokrasisinin Uygur hâkimiyeti altında olduğu izlenimine şahit olmaktayız.

Ali-Qaya: Çingiz Han'ın önemli komutanlarından sonra Uygur yazılı kültürü ile yetişmiş askerlik ilmi bakımından en tecrübeli ismi Ali-Qaya'dır.⁴⁰ Bahaeddin Ögel'e göre Müslüman olmasından kaynaklı batıdaki harp usulleri hakkında muhtevası ile oldukça donanım sahibidir. Kubilay Han döneminde Çin'de ki Siang-yang ve Fan-çeng şehirlerinde büyük direniş

ile karşılaşan Ali-Qaya, İlhanlılardan topçular⁴¹ getirtmesi sonucu bu direnişleri kısa sürede kırmıştır.⁴² Song İmparatorluğu döneminde Çin'i hâkimiyet altına alırken bu askeri teknoloji büyük fayda sağlamıştır. Bu askeri reform ile Ali-Qaya kendisine başarının yolarını açmıştır. Asırlar boyunca Türklerle beraber yaşayan, sayıca ve kültür seviyesi bakımından düşük olan Moğollar ister istemez Türklerden etkilenmişlerdir. Hem toplum yapısıyla hem de devlet teşkilatı açısından Türkleri taklit etmişlerdir. Çünkü kendilerinden önce örnek alabilecekleri iki toplum vardır; bunlardan birisi Çinliler diğeri Türklerdir. Buldukları coğrafya ve yaratılış özellikleri bakımından Çin ile uyuşmayan Moğollar kadim bozkırlı Türkler ile yakın etkileşim halinde olmuşlardır.⁴³ Buna en iyi örnek Türk-Moğol devletinden sonra kurulan Kubilay Han'ın döneminde görmekteyiz. Devletin zayıflamasından sonra Çinliler karşısında asimile olunması sonucu bir daha büyük bir hanlık kurulamaması Moğollar için en acı tecrübeleri olmuştur.

Sonuç: Büyük bir Türk nüfusu üzerine kurulan Moğol devleti Türklere kendisini kabul ettirmek için Uygur Türk danışmanları ve orduda Türk komutanlarının orduya öncülük etmelerinden faydalanmıştır. Burada Çingiz Han'ın askeri dehasını göz ardı edemeyiz. Çingiz Han yalnızca usta bir komutan olmayıp aynı zamanda insan tanıma tecrübesi (insan sarraflığı) sayesinde, kendi adamlarının ve kendisine düşman olan komutanları hizmetine alarak, kabiliyetlerine göre iş vermek suretiyle büyük bir ustalıkla faydalanmasını da bilmiştir.⁴⁴ Çingiz Han kendi müşavirlerini askeri güç ile kontrol altında tutmuş ve onlardan faylanmasını bilmiştir. Moğol devletinde Uygur etkisi devletin temel yapısını oluşturan bürokrasi alanında ehemmiyeti oldukça büyüktür. Çingiz Han bir medeniyet ve kültür içinde büyümemiş fakat devletin devamını sağlamak için Uygur yazı dilini ardıllarına öğretmesi için müşavirlerinde emirler vermiştir. Bu danışmanlar kendisinden sonra gelecek veliahtlara hocalık yapmışlar ve tahta çıkmalarında dahi rol oynamışlardır.⁴⁵ Bu danışmanlar askeri alanda yapılan reformlardan örnek verirse orduya topçu sınıfı getirilmesi ile devleti geliştirmeyi amaçlamışlardır. Bu çabaları kendi halklarının önünü açmıştır. Bu şahsiyetlerden bazıları mahkeme reisliği, valilikler ve elçi görevlerinde bulunarak hizmet etmişlerdir. Bunun yanında birçok şehirde tahribat yapılmasını engelleyerek Orta Asya'daki Moğol yıkımını bir nebze azaltmışlardır.

³¹ Grousset, a.g.e., s. 285.

³² Kushenova, a.g.m., s. 231.

³³ Vladimirtsov, a.g.e., s. 82.

³⁴ Ögel, a.g.e., s. 208.

³⁵ Grousset, a.g.e., s. 291.

³⁶ Kushenova, a.g.m., s. 232.

³⁷ Roux, a.g.e., s. 170.

³⁸ Bkz; Johann de Plano Carpini, Moğolistan Seyahatnamesi, çev: Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon 2000.

³⁹ Özcan, a.g.m., s. 158-159.

⁴⁰ Ögel, a.g.e., s. 131.

⁴¹ Ögel, a.g.e., s. 132-133.

⁴² Grousset, a.g.e., s. 323.

⁴³ Saadettin Gömeç, "Türklerin ve Moğolların Tarihi İki Boyu", Çingiz Kağan ve Oğullarının İcratlarının Türk Dünyasındaki Akisleri, Uluslararası Sempozyum Bildirileri, İstanbul 7-8 Aralık 2006, s. 6.

⁴⁴ Vladimirtsov, a.g.e., s. 81.

⁴⁵ Ögel, a.g.e., s. 92.

X. YÜZYIL DEVLET ADAMLARINDAN KADI TARSUSÎ VE “SİYERU’S-SUGUR” İSİMLİ ESERİ

Semih BALABAN*

Ankara Üniversitesi

Giriş: Ortaçağ tarihi kavramını kronolojik olarak ele aldığımızda bu kavramın, yaklaşık 20 yüzyıllık bir zaman dilimini ifade ettiğini görüyoruz. Bu zaman diliminde insanlık özellikle Asya ve Avrupa’da önemli bir gelişme ve ilerleme göstermiştir. Makedonyalı İskender’in İlkçağ sonlarında yaptığı seferler, Avrupalılar ile Asyalılar arasında kaynaşmaya sebep olurken, Büyük Moğol İmparatoru Cengiz Han’ın XI. yy’da gerçekleştirdiği akınlar ise bozkır kültürünün diğer kültür ve medeniyetler tarafından tanınmasına sebep olmuştur. Ortaçağ bu açıdan değerlendirildiğinde, karanlık çağ olmaktan uzak bir görünüme kavuşur. Ancak bu çağın tarihini yazarken ne yazık ki tarihçinin elinde günümüz teknolojik koşullarına rağmen, birincil kaynak sayısı oldukça azdır. Bu sebeple ortaçağ tarihi çalışılırken filoloji ve paleografya bilimlerinin etkisi ve ilgisinin oldukça fazla olduğu göze çarpmaktadır. Tüm zamanlarda olduğu gibi ortaçağda da jeostratejik açıdan önemli bir merkez olan Anadolu’da, VIII. yy’dan itibaren Müslüman Arapların etkili olduğunu görüyoruz. Bizans’ın azalan otoritesine karşı, Müslüman Arapların dinamizmi Anadolu’nun güney kısımlarında “cihat ve gaza” adı verilen manevi ruhun etkisiyle kendini göstermektedir. Bu da Bizans’ın daha önce thema ve kleisura adını verdiği idari örgütlenmeye benzer bir örgütlenmeyi doğurdu; Sugur ve Avasım... Bu konuda Bizans tarihçisi Honigmann şu şekilde bir kayıt düşmektedir: “800 yılı civarında Araplar hudut bölgesindeki şehirleri kuvvetle tahkim etmeye başladılar. O vakte kadar gönüllü olan müdafaa sistemi planlı olarak organize edildi ve Roma İmparatorları zamanındaki imparator eyaletleri veya Bizans hudut themalarına tekabül eden hudut eyaletleri, Avasım yanında; hususi suretle tahkim edilmiş bir hudut bölgesi, sugur yaratıl-

mıştır.”¹ Sugur bölgesi, Diyar-ı Bekir, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rebia topraklarından oluşan el-Cezire bölgesinin batısında yer alır. İki bölgeyi birbirinden Fırat Nehri² ayırır.

Müslümanların, sugurun önemli bir şehri olan Tarsus’a ilk gelişleri konusundaki bilgileri, ilk olarak Belazuri’nin eserinde görmekteyiz. Ancak Tarsus’un tam anlamıyla fethedildiği tarih, İbnu’l-Esir’in eserinde zikrettiği gibi 711-712 tarihleri olmuştur. Bu tarihten önce bölgenin sürekli çatışma halinde bulunması kesin bir galibiyet kazanılmadığına işaret etmektedir. Bölge, yapılan seferler ve savaşlar neticesinde iyice ıssız hale gelmiş, yakılıp yıkılmıştı. Belazuri, ıssızlaşan bu bölgelerde insanlara zarar veren yırtıcı aslanların peyda olduklarını, buna önlem olarak Halife Velid bin Abdulmelik’in bölgeye mandalar yolladığını da anlatır.³ Velid bin Abdulmelik zamanında fethedilen Tarsus, bu tarihten Abbasi halifesi Mehdi zamanına kadar tam anlamıyla bir “davahi” bölgesi haline gelmiştir.⁴ Müslümanlar bu tarihlerden sonra uzun bir dönem boyunca gerek coğrafyanın elverişsizliği gerekse iç karışıklıkların artması sebebiyle Tarsus’un ötesine geçmek için bir çaba göstermemişlerdir. Tarihler X. yüzyılı gösterdiğinde Tarsus bölgedeki Arap emirliklerinin yönetimlerinde kalmış, Abbasilerin kâh Büveyhoğulları etkisiyle kâh iç karışıklıklar etkisiyle zayıflamasına rağmen Bizans ordularının karşısında büyük bir direniş göstermişti.

Kadı Tarsusi ve Siyeru’s-Sugur Eseri: İşte müellifimiz Kadı Tarsusî, eserini bu şartlar altında kaleme almış ve bir sugur şehri olan Tarsus’un bu devredeki askerî, sosyal, kültürel ve tarihî dinamiklerini başarılı bir şekilde gözler önüne sermişti. Kitap ile ilgili çalışmalar yapan Suriyeli tarihçi Dr. Şakir Mustafa,⁵ Siyeru’s-Sugur adlı kitaptan bahseden tek kaynağın İbnu’l-Adim’e ait Bugyetu’t-Taleb⁶ olduğunu zikretmektedir.

* Ankara Üniversitesi, SBE, Ortaçağ Tarihi ABD, Doktora Öğrencisi, semihbalaban19933@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi’nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu’nda sunulmuştur.

¹ Honigmann, 1970: 39.

² İbn-i Hurdazbih’in eserinde Fırat Nehri şöyle tarif edilmektedir: “Fırat nehri: Kalkala yöresinin bir nehri olan Fırat nehri Rum topraklarından geçmektedir. Pek çok akarsu bu nehre katılmaktadır. Örneğin, Şimşat bölgesinin bir nehri olan Arsinas buna katılmaktadır. Fırat nehri, önce Kemah’a gelir; Malatiyye’den iki mil ilerler. Buradan Cebelata’ya ve Sumeysat’a ulaşır. Buradan itibaren gemileri ve gemilerle dolaşanlar taşımaya başlar ve Irak bölgesinin ekilebilir arazilerine (Sevad) ulaşır. Bu nehirde bazı küçük nehirler Bağdat’ın ekilebilir arazilerinde kollara ayrılmakta ve Dicle’ye dökülmektedir. Fırat’tan ayrılan bazı kolları ise Kılfe’ye yönelir ve bu bölgenin ekilebilir arazilerini baştanbaşa geçer. Fırat nehri Medain’in alt kesimlerinde Dicle’ye dökülür.”(İbn Hurdazbih. (2008). Yollar ve Ülkeler Kitabı. (Çev. Murat Ağan). İstanbul: Kitabevi, 149.)

³ Belazuri. (2002). Fütuhu’l-Buldan. (İkinci Baskı). (Çev. Mustafa Fayda). Ankara: TTK Basımevi.

⁴ Yılmaz, S. (2010). Tarsus’un Müslümanlar Tarafından Fethi. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD), 10(1), 99.

⁵ Dr. Şakir Mustafa 1921-1997 yılları arasında Suriye’deki çeşitli üniversitelerde akademisyen olarak çalışmış bir tarihçidir. “Suriye Tarihi”, “Brezilya Edebiyatı”, “Arap Kültürü”, “Abbasi Tarihi” ve “Eyyubi ve Fatımi Devletleri Tarihi” gibi birçok tarih ve edebiyat kitabına sahiptir. Siyeru’s-Sugur ile ilgili çalışmasını 1996 yılında Şam’da kaleme almıştır.

⁶ Müellifi İbnu’l-Adim olan Bugyetu’t-Taleb fi Tarihi Haleb eserinin beş binden fazla sayfası günümüze kadar ulaşmıştır. Dr. Şakir Mustafa bu kitabın 10 ciltlik bölümüne İstanbul’da bulunan Ayasofya Kütüphanesi (nu:3036), Sultanahmet Kütüphanesi (nu:2925) ve Feyzullah Efendi (Millet) Kütüphanesi (nu:1404)’nden ulaşmıştır.

Ancak kitap ve yazarı hakkında detaylı olmasa da İbn Asakir'in Tarihu Dımaşk eserinde de bilgi bulmaktayız.⁷ Dr. Şakir Mustafa, Siyeru's-Sugur adlı eserin birçok parçasının koparılmış olduğunu fark etmiş ve parçaları bir araya getirerek otuz parça olduğunu görmüştür. Kitabın ve sahibinin haksızlığa uğramalarını önlemek ve bu önemli kitabı tekrar gün yüzüne çıkarmak amacıyla bir restorasyon sürecine tâbi tutmuştur.⁸ İbnu'l-Adım'in eserini inceleyen İngiliz tarihçi C. E. Bosworth ise, Kadı Tarsusî'nin X. yy Arap Tarihi'nin önemli bir dönemine şahit olduğunu gözlemlemiş ve eser hakkında edindiği bilgileri bir makede⁹ toplamıştır. Siyeru's-Sugur dağınık parçalar bir araya getirilmek suretiyle tanzim edilmiş bir eser olduğundan elimizdeki bilgiler dağınıktır ve toplanmaya muhtaçtır. Eserin müellifi Kadı Tarsusî'nin tam adı Ebu Amr Osman bin Abdullah bin İbrahim bin Muhammed el-Kerecî el-Aclî et-Tarsusî'dir. Kadı Tarsusî'nin doğum ve vefatı hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak eserinin tercümesinde (...332 yılında Ebu'l-Hasan Allān bin İsa bin Muşkan el-Kaşanî'nin bana söylediğine göre...) cümlesine rast gelmekteyiz. Buradan da hicri 332 yılında araştırma yapan ve buluş çağına eren birisi olduğunu düşündüğümüz Kadı Tarsusî'nin yaşının 15 ile 20 arasında olduğunu söyleyebiliriz. İbn Asakir'in "Tarihu Dımaşk" eserini incelediğimizde ölüm tarihinin hicri 402 olarak kaydedildiğini görüyoruz. Bu durumda Kadı Tarsusî, 920-1012 yılları arasında yaşamış ve 90 yaşlarında vefat etmiştir.¹⁰ Kendisinin Ebu Amr et-Tarsusî ismi ile ünlü olduğu görülüyor. Aynı zamanda el-Aclî ve el-Kerecî lakaplarını taşıyordu. El-Kerecî lakabı, kendisinin günümüzde İran sınırlarında bulunan Kerec şehrinde doğmuş olmasından kaynaklanmaktadır. İbnu'l-Adım'in, Tarsusî'ye el-Aclî lakabını vermesinin sebebi de Aclîoğulları sülalesine mensup olmasındandır. Bu sülale Kûfe Araplarından olup Halife Mehdi zamanında İsfahan ile Hemedan arasında Kerec şehrini inşa etmişti. Sülalenin içerisinde birçok âlim bulunmaktaydı.¹¹

Kadı Tarsusî'nin tahsil hayatına Tarsus'ta başladığı ve daha sonra ilim tahsil etmek amacıyla başta Bağdat olmak üzere Sugur bölgesinin tamamını dolaştığı anlaşılmaktadır. İhşidî devrinin sonlarında Tarsus'ta çeşitli kitaplar telif eden Tarsusî, aynı zamanda kadı olarak görev yapmıştı. Daha sonra 965 yılında Tarsus'un Bizans egemenliği altına girmesiyle birçok ulema ve ümera gibi yerinden edilmişti. Hamdaniler

ve ilerleyen dönemde Fatımiler için kadı olarak görev yapmıştı. İbnu'l-Adım'e göre Fatımiler için Maarratu'n-Numan (İdlib) kadısı olarak çalışmış, bu yüzden "Maarri'nin Kadısı" lakabıyla tanınmıştı.¹²

Kadı Tarsusî muhtemelen Tarsus'tan sürgün edilmesinden 25-30 yıl sonra Mısır'a geldi. Mısır'da bu dönemde Fatimî halifesi Aziz-Billah (975-996) bulunuyordu. Aziz Billah dönemi vezirlerinden İbnu Hinzâbe¹³ kendisinden Sugur tarihini ve dönemin şartlarını anlatan bir kitap yazmasını istedi. İbnu Hinzâbe, Kadı Tarsusî'nin bu konuda çok bilgili olduğunu biliyordu.¹⁴ Kadı Tarsusî bu istek üzerine çalışmalara başladı. Siyeru's-Sugur böylece kaleme alınmış oldu. Kitabın kaleme alındığı esnada, Fatimî Devleti Bizans ile savaşmak için Kuzey Şam'a yönelmişti. Fatımilerin Şam valisi Mengütekin, Fatimî halifesi Aziz Billah'ın emriyle 992 yılında Hamdaniler'in idaresinde olan Halep'i kuşattı. Hamdaniler'in Antakya Rumları'ndan yardım istemeleri üzerine Halep önlerine gelen büyük bir Bizans kuvveti Mengütekin tarafından bozguna uğratarak çok sayıda esir alındı. Mengütekin bu savaş sonucunda başta koyun, inek, manda ve sığır olmak üzere çok sayıda ganimet elde etti. Ayrıca yaklaşık on bine yakın esaret altındaki Müslümanı da serbest bıraktı. Bölgede cereyan eden Bizans-Fatimî çatışması 993 ve 994 yılları boyunca da devam etmiştir. Bu çatışmalarda Fatımiler'in üstünlüğü açık bir şekilde kendisini göstermiştir. Bu durum karşısında Bizans İmparatoru Basil, (960-963; 963-969; 969-1025) büyük bir ordu ile Suriye bölgesine gelmek zorunda kaldı. 994 yılında taraflar

⁷ İbnu Asâkir. (1995). Tarihu Dımaşk. (Birinci Baskı). (Der. Amr bin Garrame el-Umrevî). Şam: Daru'l-Fıkr, 418-420.

⁸ Mustafa, Ş. (1998). Bekaya Kitabı Siyeri's-Sugur. (Birinci Baskı). Şam: Daru Talas Li'd-Diraseti ve't-Tercümeti ve'n-Neşri, 11.

⁹ Bosworth, C.E. (1993). Abû' Amr' Uthman al-Tarsusî's Siyar al-Thughûr and the last years of Arab rule in Tarsus (fourth/tenth century). Graeco-Arabica, 5, 183-95.

¹⁰ İbnu Asâkir, 1995: c.38, 420.

¹¹ İbnu'l-Adım. (1988). Bugyetu't-Taleb fi Tarihi Haleb. (Birinci Baskı). (C.5). (Der. Süheyl Zekkar). Şam: Daru'l-Fıkr, 205.

¹² İbnu'l-Adım, 1988: 4538; Bosworth, 1993:183-184; İbnu Asâkir, 1995: c.38, 418.

¹³ Asıl adı Ebu Fazl Caferî el-Fazl İbnu Furat olan İbn Hinzabe, İhşidîler dönemi sonunda ve Fatımiler devrinin başlangıcında vezirlik gibi birçok idari ve ilmi görev üstlenmiştir. Fatımilere biât ettikten sonra 971 yılında Kahire'ye yerleşen İbnu Hinzabe, vezirlikten alınarak bir süre mali işler sorumluluğuna getirildi. 973 yılında Fatimî halifesi Muizz tarafından tüm resmi görevlerinden azledildikten sonra, Aziz Billah tarafından Divanur-Resâil reisliğine getirilen İbnu Hinzabe burada ilmi ve kültürel birtakım çalışmalar yaptı. 993 tarihinden itibaren ise kendisini tamamen ilme verdi. Kendisinin 1002 yılında öldüğü tahmin edilmektedir. (İbnu Hallikan, 1970: 421-429.

¹⁴ İbnu Hallikan. (1970). Vefayatu'l-Ayan. (C.3). Beyrut: Daru Sadr, 421-429.

arasında cereyan eden mücadelelerde üstünlük sağladıysa da kesin bir sonuç elde edemedi. Taraflar arasında bölgede sulh ve istikrarın sağlanması amacıyla müzakereler yapıldı.¹⁵

Yukarıdaki bilgiler muvacehesinde Fatımî vezirinin, Kadı Tarsusî'den bölge tarihi hakkında bilgi içeren bir kitap yazmasını istemesi, Fatımîlerin bu bölgede gerçekleştirecekleri askerî harekâtlara zemin teşkil edecek bilgilere sahip olma düşüncesiyle talep edildiği fikrini güçlendirmektedir. Yâkut el-Hânevî, Kadı Tarsusî'ye ait birçok el yazması kitap gördüğünü ve onun iyi bir şair ve edebiyatçı olduğunu söylemiştir. Kendisine ait Merasimu'l-Kusûr adında saray adet ve merasimlerini anlatan bir kitaptan daha bahsetmektedir. Ancak bu kitap günümüze kadar ulaşmamıştır.¹⁶ Tarsusî yaşadığı dönemle çağdaş olan bazı şairlerin şiirlerine de Siyeru's-Sugur içerisinde yer vermiştir. Bu şairler arasında es-Saffarî, en-Nâşî, el-Vaşanî ve el-Yeşkerî gibi kalemiye ve seyfiye sınıftan birçok isim mevcuttur. İbnu'l-Adîm Tarsusî'nin erdemli, kararlı ve güvenilir bir insan olduğunu söylemiştir.¹⁷ İbnu'l-Asâkir onun gerçeği söyleme cesaretine sahip olduğunu şu hikâyeyle anlatır: "Şeyh Ebu Zeyd Muhammed bin Ahmed el-Fakih el-Mervazî'nin meclisinde 'Sahih-i Buhari' isimli hadis kitabını okurken; şeyh, okuması için el-Calûd isimli talebesinin önüne kitabı itmek istedi. El-Calûd'un çok hata yapan birisi olduğunu bilen Kadı Tarsusî üç mısra yazıp, şeyhin önüne bıraktı. Şeyhin önündeki mısralarda şöyle yazılıydı:

'Şeyh size vardır bir sözüm, / Câlud bize kitap okumasın.

Çünkü o zamanı ve hadisleri uydurur, / Hızlı ve çabucak okur.

Tavsiyeme uyarsan müteşekkir olurum, / Bize karşı âdil olmalısın.'¹⁸

Kadı Tarsusî 1012 yılında Halep'in kuzeyindeki Kefr Tab'da vefat etmiş olup, ardında Ebu'l-Feth Ahmed ve Ebu'l-Hasan Ali adında muhaddis olan iki erkek evlat bırakmıştır.¹⁹ Siyeru's-Sugur adlı kitabın Dr. Şakir Mustafa tarafından yapılan derlemesini incelediğimizde beş bölümden oluştuğunu ve aşağıdaki konuları içerdiğini söyleyebiliriz:

İlk bölümde Bizans İmparatorluğu tarafından Tarsus ve diğer Sugur bölgelerinin alınışı; ikinci bölümde Tarsus'un fazileti; üçüncü bölümde; Tarsus'un tanıtımı, surlarının tanıtımının yapılması, şehrin arkeolojik eserleri, savaşlardaki rolü, en tanınmış mücahitleri, sokakları, mescitleri, imamları, vaizleri ve zahitleri hakkında veriler ve Tarsus'un idaresi, teşkilat yapısı hakkında bilgiler; dördüncü bölümde diğer Sugur bölgeleri (Adana, Antakya, Massisa) ve ünlü kalelerinin tanıtımı ve fazileti; beşinci bölümde ise Tarsus'un tanınmış ulema ve ümerasına ait şiirler ele alınmıştır.

Kitapta adı geçen Sugur bölgesi, Suguru's-Şam adı verilen Güney ve Güneydoğu Anadolu toprakları ile Suriye'deki Dırmaşk'a kadar olan bölgedir. Ancak Kadı Tarsusî bu kitapta Tarsus'a özel bir önem göstermiştir. Tarsus'un günlük yaşamına kadar her ayrıntıyı yazan müellif, mesela Antakya'dan hiç bahsetmemiştir. Hâlbuki Antakya bölgesinin kaleleri, çatışmaları ve stratejik konumu daha az önemli değildir, hatta elimizdeki bilgilere dayanarak daha önemlidir demek bile mümkündür. Kitabı bizim için bu kadar önemli kılan çok sayıda unsur mevcuttur. Öncelikle kitap, savaş halindeki bir İslam toplumunun ilk doğru ve canlı tanığıdır. X. yy'da yaşamış, kılıçlarıyla şehadeti kucaklayan çeşitli unsurların cesaretle ve derin bir inançla bir araya geldiği cihat topluluğunu tasvir etmektedir. Mücahitler şehadet aşkı ve iman şuuru ile o kadar doluydular ki bazen delilik halleri bile gösteriyorlardı. O dönemde İslam medeniyeti doruk noktasında idi. Buna rağmen Bizans'a karşı genişleme ve fetih politikası duraklamaya girmişti. Ancak özellikle Sugur bölgesindeki halkın gösterişli Makedon Hanedanı imparatorlarının baskılarına ve tarruzlarına karşı kendilerini savunmaya, uluslararası ticareti ve kültürel faaliyetleri korumaya ihtiyacı vardı. Daha önce Tarsus, Bizans'a karşı gerçekleştirilen cihat faaliyetlerinin merkezi idi. X. ve XI. yüzyıllarda ise Tarsus, İslam toplumu için tam bir savunma hattı haline gelmiş idi. Aynı zamanda bu şehir, İslam toplumunun bilincini yansıtmakla kalmayıp, farklı halkların ve değişik kesimlerden insanların bu savunma için nasıl bir araya geldiğini ve canla başla mücadele ettiklerini gözler önüne sermektedir. Kitap, Tarsus'un Bizans'a karşı savunmasının en yoğun olduğu dönemi anlatmakla birlikte, aynı zamanda şehrin elden çıkmasını ve Bağdat ve Kahire'nin merkezinde bulunan Müslüman hükümdarlar tarafından yürütülen başarısız mücadeleyi de anlatmaktadır.

Kadı Tarsusî'nin kitabında Tarsus'un sosyal ve kültürel açıdan önemi hakkında yaptığı açıklamaları da şöyle özetleyebiliriz: Tarsus'ta savaş hali ve savunma alanı olma faktörü gibi nedenlerden dolayı bir çeşit askerî eğitim organizasyonu ortaya çıkmıştır. Bu organizasyon Roma'daki sparta sistemine²⁰ ya da İslam'daki fütüvvet sistemine²¹ benzerlik göstermektedir. Bu organizasyona göre; genç erkekler savaş aletleri kullanmak, silahla ilgili deneyim kazandırılmak üzere eğitiliyor ve bu gençler rüşte ulaştıktan sonra askerî birliklere dağıtılıyordu. Sanayi kesimi ve tüccarlar bile Tarsus'ta savaş halindeydi. Bu unsurlar ya savaşçılara katılırlardı ya da atların bakımında ve kuvvet birliklerinin hazırlanmasında yardımcı olurlardı. Kitapta, Tarsus'ta cihat fikrinin züht, din ve iman fikriyle örtüştüğü görülür. Dolayısıyla kitabın satırlarında, yenilmek Allah'ın gazabı ile eş değer tutulmuş, savaşçıların da

¹⁵ Seyyid, E. F. (1995). Fâtımîler. TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde. (Cilt.12). ss. 237-240. Ankara: TDV Yayınları.

¹⁶ Mustafa, 1998: 15-16.

¹⁷ Mustafa, 1998: 16.

¹⁸ İbnu Asâkir, 1995: c.38, 419-420.

¹⁹ Mustafa, 1998: 16.

²⁰ Dikyol, D. (2016). Antik Yunan'dan Bir Eğitim Modeli: Sparta. Mediterranean Journal of Humanities, 6(2), 189-207.

²¹ Taeschner, F. (1953). İslam Ortaçağ'ında Futuvva (Fütüvvet Teşkilatı). İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 15(1-4), 1-30.

Allah'ın gazabından korktukları için yüce ahlakta birbirleriyle yarıştıkları üzerinde durulmuştur. Kadı Tarsusî bazı yararlı istatistikler sunmaktadır. Buna göre; Tarsus kuruluşunda yaklaşık on metre aralıklarla inşa edilmiş 4 bin savunma hatından (cepheden) oluşmaktaydı. Buna göre yaklaşık 8 kilometre karelik bir alanı kapsamaktaydı. İçerisinde bin sokak ve 34 bin hane mevcuttu. Halkın üçte biri bekâr, üçte biri evlilerden oluşmaktaydı. Şehrin nüfusu yaklaşık 150 bin idi. Bu sayı o dönem için az bir sayı değildir. Dikkat çeken başka bir husus da Tarsus'ta 100 bin kişilik bir savunma gücü olduğunu ortaya koymaktadır.²² Kadı Tarsusî, devlet ricalinin ve halk tarafından itibar gören kanaat önderlerinin halkı cihada teşvik etmelerindeki önem ve etkileri hakkında da bilgiler vermiştir. Belki de burada en çarpıcı olanı, bazı komutan ve liderlerin annelerinin cihat ve cihada teşvik konusunda oynadıkları roller idi. Bunlar arasında Kabiha Ümmü'l-Mu'tez ve Ümmü'l-Muktedir önemli yer tutmaktadır. Aynı zamanda kıtapta savaşçıların ve keşif birliklerinin rolleri hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Kadı Tarsusî, halkın bâtil inançları ve psikolojik travmaları hususuna da değinmiştir. Savaşlar esnasında bazı askerlerde nevrotik ruh halleri ortaya çıkmaktaydı. Örneğin, bu durumu Massisa halkına bağlayan Kadı Tarsusî, Ceyhan Suyundan oruçlu iken su içmenin deliliğe sebep olduğunu yazmıştır. Birçok dönemde olduğu gibi halkın içerisindeki ruh hastalarına deli nazarıyla bakılmış, hatta birçok kültürde rastlanıldığı üzere bu tür rahatsızlığı olanlara bazı kutsiyetler atfedilmiştir. İbnu'l-Adim şöyle bir anekdot anlatmaktadır: “Deli Rezzam adında Tarsus'ta yaşayan bir deli vardı. Rezzam, şaşkın ve zarar veren bir deli idi. Ne zamanki ordu düşman toprağına sefere çıkarsa, o da kılıcı ve kalkanı alıp sefere çıkardı. Düşmanla karşılaşınca deli değilmiş gibi düzinelerce düşman öldürürdü. Sonrasında İslam toprağına döndüğünde tekrardan eski Deli Rezzam haline geri dönerdi.”²³ Kadı Tarsusî, savaş hamleleri, komutanların görevleri, askerlerin geçim kaynakları, kanunlar, cihat gönüllüleri, para kaynakları, kale muhafızları ve yaşam standartları hakkında çok önemli idari ve ekonomik konuları açığa çıkarmaktadır. Neredeyse bu döneme ait hiçbir kaynakta böyle bilgileri bulamıyoruz. Son olarak Tarsusî, Sugur bölgesindeki mevcut sanayinin de varlığını ortaya koymaktadır. Böylece Sugur bölgelerinde kâğıt, ham ve işlenmiş ipek gibi sanayi faaliyetleri bulunmaktaydı. Ancak delikanlılar, uşaklar ve kâhyalardan savaşabilecek durumda olanlar, at ve silah üzerine çalışmalar yaparlardı. Savaş sırasında mücahit olan bu delikanlılar, barış zamanlarında (özellikle kışın) bu sanayi faaliyetlerine yönelbiliyorlardı. Bu durumda Kadı Tarsusî'nin eserini tamamen birinci ağızdan yazmış olması ve hiçbir kaynağa başvurmaması muhtemeldir. Ancak onun bir metodoloji takip etmesi ya da çağdaşı olan tarihçilerin eserlerini kullanmaması Siyeru's-Sugur'un öneminden bir şey kaybettirmeyecek olup,

aksine eserin birinci elden yazılmış kaynak olması sebebiyle döneme ışık tutan önemli bir kaynak olduğunu düşünmektedir.

Mehmet Âkif denilince bir îmân ve ideal adamı canlanıyor gözümüzün önünde. Büyük kırılmaların, yıkılış ve yeniden kuruluşların yaşandığı bir sürecin adamı o. Milletine bir “İstiklâl Marşı” hediye etti. Bir ‘yeniden varoluş insanı’ olarak hayatını inandığı değerlere adadı. Toplumsal ve bireysel çileyi iç içe yaşadı.

Bu kitap, yeni bir bakış açısıyla, onun hayatını bu bütünlük içinde sunma dikkatiyle yazıldı. İdeal adamlığı kadar gündelik hayatı içindeki insan Âkif'i de bulacaksınız satırları arasında. Çocuk ve genç Âkif'i Fatih Camii'nin hasırları üzerinde koşarken, Yenibahçe'de güreşirken, karlı kışlı bir havada Halkalı'dan Fatih'e yürürken, horde bir beygirin üzerinde Edirne köylerini dolaşırken, Han odalarında neyle Üsküdarlı Neyzen Salim Bey'in hicaz peşrevini üflemeye çalışırken gördüğünüz gibi yetişkin Âkif'in, cami kürsülerinde okuduğu şiirleriyle, içe işleyen hitabetiyle bir topluluğun üzerinden ölü toprağına silkelemesine de şahit olacaksınız.

Bir kere daha sevecek ve bağlanacaksınız.

Âlim Kahraman'ın kaleme aldığı

Mehmet Âkif: Tutuşmuş Bir Yürek, Adanmış Bir Hayat

Fotoğraflar Eşliğinde Mehmet Âkif'in Biyografisi

M. Kirenci

²² Mustafa, 1998: 20.

²³ Mustafa, 1998: 20.

TEREKE

Erhan GENÇ*

Vatani görevimin yarısını tamamlamıştım. İstanbul'da doğup büyümüş, yirmi yaşına kadar İstanbul sınırlarından dışarıya adım bile atmamış birisi olarak askerliğe yeni yeni alıştığım söylenebilirdi.

Üç ay önce gelmişim bu şehre. Zorlu acemi birliği döneminin ardından vazifemin geri kalan kısmı için yoluna düştüğüm bu şehir, ne yazık ki televizyonda adını terör kelimesiyle birlikte duymaya alıştığımız şehirlerden birisiydi. Dağlarda şafak sayacağıma düşünürken bir hafta sonra geri hizmette görevlendirilmek bende biraz hayal kırıklığı yaratsa da alay kargosunun yeni elemanıydım artık. Komutanlarımız ve arkadaşlarımız ne göndereceklerse bize getiriyorlar, biz de güzelce paketleyip adreslerine postalıyorduk. Kısa sürede sevmiştim bu görevi.

Kendimi askerlik yapıyor gibi değil de sivil bir işte çalışıyor gibi hissediyor, askerliğin ardından hoşuma giden bu işi yapabileceğimi düşünüyordum. Dönüşte bütün kargo şirketlerine iş başvurusunda bulunabilirdim.

Zor bir dönemden geçiyorduk. Ardı ardına operasyonlar düzenleniyordu. Sevdiğim bu görevin bir yanı beni çok üzüyordu; sıcak temasta şehit olan arkadaşların terekesini ailelerine göndermek... Bu zorlu görev, alay kargosunun en yeni elemanı olan bana düşmüştü. Gömlekleri, pantolonları itina ile katlıyor, tıraş malzemeleriyle ayna, çakı gibi eşyaları özel bir kutuya koyuyor, ayakkabıları ise boyayıp temizliyordum. Görevim sadece paketlemektir ama neyi varsa olduğu gibi doldurup göndermeye gönlüm el vermiyordu. Tertipli, düzenli ve temiz hatırlansın istiyordum. Daha dünkü çarşı izninde giyilmiş bir tişörtü kutuya yerleştirirken gözlerim doluyor, sahibi için duran zamanın aksine inatla çalışmaya devam eden saati koyarken gözyaşlarımı tutmakta zorlanıyor, kullanıldıktan sonra atılmamış telefon kartlarını düzenlerken hıçkırıklara boğuluyordum. Sanki her eşya bana hikâyesini anlatmak için sırasını bekliyordu.

Tereke sayesinde hepsi hakkında fikir yürütebiliyordum. Bazı askerlerin yalnızca iki kat çamaşır ile birer gömlek ve pantolonu vardı, bazılarının ise çeşit çeşit elbiseleri. Birinin cüzdanı ağzına kadar doluyorsa birçoğunun ki ya boştu ya da içinde cüzi denebilecek kadar para vardı. Maddi durumlarını tahmin edebiliyordum bu göstergelerle. Kimisinden geriye kalan ayna, jöle, yüz kremi gibi bakım ürünlerinden hareketle dış görünüşüne dikkat eden birisi olduğuna hükmediyordum.

Dün şehit olmuş bir arkadaşımın bugün gelen eşyaları, ağırlığı ile beni şaşırtmıştı. Eşyaların arasından çıkan kot pantolonla mavi tişörtü, hikâyesi hakkında hiç hayal kurmadan kutuya yerleştirdim. Değerli olduğunu ilk bakışta

belli eden tespihi onların üstüne koyarken anlattıklarına kulak tıkadım. Dün yeteri

kadar ağlamıştım, bugün ağlamaya hiç niyetim yoktu. Eşyaları alınca

altındaki siyah poşet ortaya çıktı.

Poşeti elime aldığımda içinin kitapla dolu olduğunu fark ettim.

Askere gelirken bunları da yanında getirdiğine göre okumayı seviyor olmalıydı. Kitapları kutuya koydum ve şehidin paketini bantlayıp adresini üzerine

yapıştırdım.

Öğlen molasından sonra alay komutanı herkesi toplayıp dağdaki operasyonların iyice yoğunlaştığını açıkladı.

Sıcak çatışmaya takviye olmak üzere aramızdan gönüllü olup olmadığını sordu. Benimle beraber iki arkadaş daha parmak kaldırdı. Tereddütsüz. Komutan "Size benden yarım saat süre, vedalaşacaklarınızla vedalaşın ve hazırlanıp gelin." deyince diğer iki arkadaş hemen telefon sırasına koştular; ben, dolabımda ne var ne yoksa siyah çöp poşetine doldurup görev yerim olan kargo bölümüne geldim.

Kimsecikler yoktu. Daha önce başkalarında yaptığım gibi özenle yerleştirdim eşyalarımı. Silahla ve arkadaşlarla verilmiş birkaç poz fotoğrafımı, atletlerin arasına bir yere sıkıştırdım. Her karesine hevesle çarpı attığım, üzerinde "gel tezkere" yazan kartı koymadım ama hatıra saklamaları için zincirli künyemi eklemeyi ihmal etmedim. Kutuyu sağlamca paketleyip üzerine ev adresimi yazarken elim titremedi değil,

* Bu yazı, Geçerken (Dergisi), Sayı 2, Kasım 2020, s. 8-9'da yayımlanmıştır. Yazının dergimizde yeniden yayımlanmasına müsaade eden Geçerken Dergisi İdare Heyetine teşekkür ederiz.

hatta birkaç damla gözyaşı bile düştü galiba. Yarım saatin dolmasına üç dakika kala kutuyu araç sevk bölümüne bıraktım. Ama son bir kez daha aileme bakıyor gibi kutuya bakmadan edemedim. Kutuya bakarken annemin bayılışını, babamın sabırla dudak ısırışını ve kardeşlerimin ağlamaktan kızmış gözlerini görüyorum sandım. Sonra doğruca komutanın yanına koştum. Üç gönüllüyü karşısında gören komutanımız sordu:

-Hazır mısın asker?

-Hazırız komutanım!!!

&

Siperden sipere tekmil verildi,
Mülâzim Hakkı Bey öne eğildi,
Karşiki tabyada düşman dağıldı;
Destan sevdâsına süngümü taktım,
Conk Bayırı'ndan sel gibi aktım.

Bayburt'tan gelmişem Akkoyunlu'yam,
Bengiboz pazulu koç boyunluyam,
Üç aylık evliyem, beş kayınlıyam;
Vuruldum, kabrimi derine oyun,
Balamın adını Mustafa koyun.

Hemserim Daşdan da yanıma düştü,
Mübarek toprağı sardı öpüştü,
Üçler, yediler, kırklarla görüştü;
Gümüş hamaylini geri yollayın,
Anası yalnızdır, köyde kollayın.

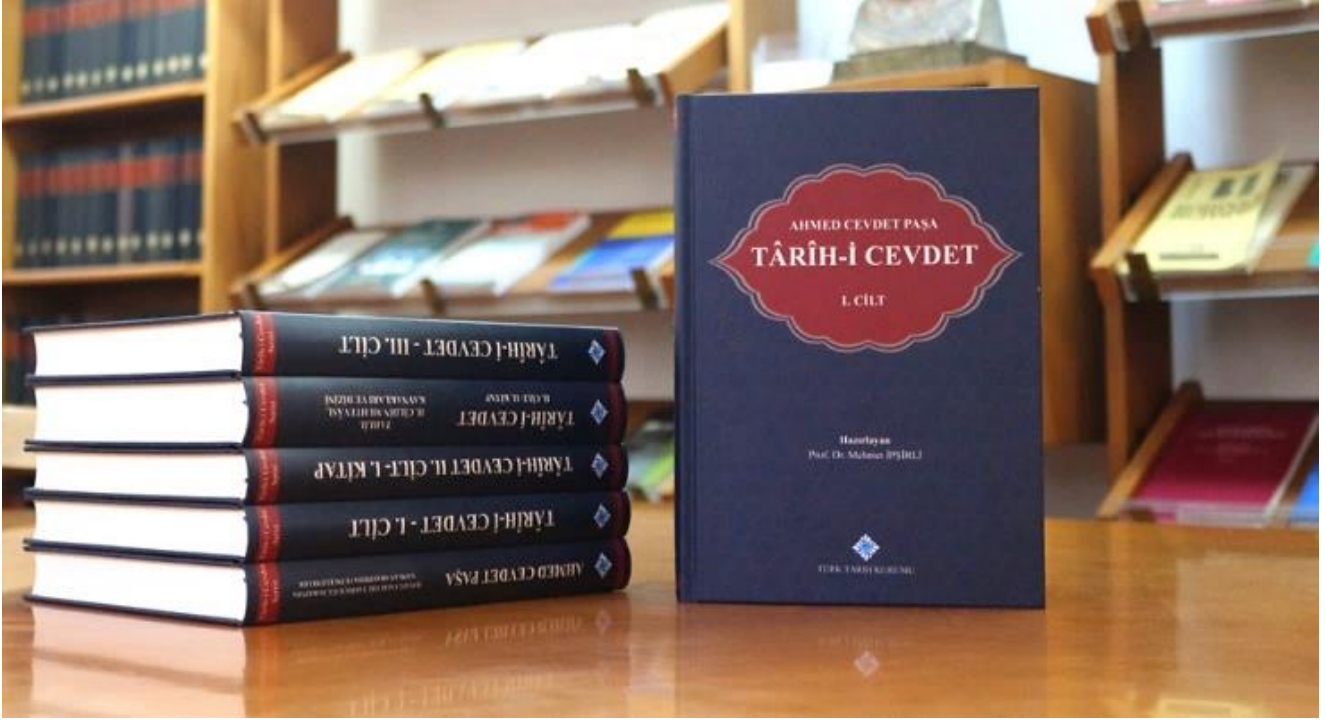
Bayburt Kal'ası'ndan üç şahin uçtu,
Çanakkal'ası'nda toprağa düştü,
Felek bize şehit libâsı biçti;
Anama söyleyin kara bağlasın,
Balamı büyütsün yiğit eyesin.

Düşmanlar bu bahar, çekilir gider,
Eceabat'taki ocaklar tüter,
Kabrimin üstünde çiçekler biter;
Elif'e yollayın rengine baksın,
Kınaya katsın da eline yaksın.

Fırat rahlesine bîkes (yalnız) oturdu,
Kalemimi Akdeniz'e batırdı.
Kitaba kaydetti yazdı bitirdi;
Canımı verecek bir vatanım var,
Çanakkale boyda çok destanım var.

Fırat KIZILTUĞ

Ahmed Cevdet Paşa
(Lofça 1823-İstanbul 1895)

Güvenirliliği, çalışkanlığı ve başarıları ile devletin, kadılıktan valiliğe, bakanlıktan üniversite hocalığına kadar pek çok göreve lâyık gördüğü; İlimi sınıftan Mülkiye sınıfına veya aksi istikamette geçişler ile pek çok göreve lâyık gördüğü devrin gerçek aydınlarından biridir. Öte yandan Türkçe'nin ilim dili olamayacağını iddia edenlere bir cevap olmak üzere "Takvîmü'l-edvâr" adını verdiği risâlesini bastırarak herkese Türk diliyle de güzel eserler yazılabileceğini göstermiştir. Hukukçuluğu ve devlet adamlığı kadar tarihçilik yönü de kuvvetlidir.

"Olaylar Bir Günde Ortaya Çıkmaz"

Cevdet Paşa, ortaya çıkan bütün olayları, çok eskiden beri ardı ardına ve birbirlerine bağlı olarak gelişen bir takım başlangıç ve adımların doğal sonucuna bağlamaktadır. Ona göre gerçek sebepler gösterilmeden sadece olayların hikâyesi ile hakikat anlaşılabilir. Olaylar bir günde ortaya çıkmaz. Onları geçen asırlardan hazırlayan sebepleri bulup, aydınlatmak gerekir. Bu bakımdan olayların temeline inilmeli, esas sebepler aranılıp bulunmalıdır. Bunun yanında rivayetlerin doğruluğu araştırılmalı, meydana gelen değişiklik ve gelişmelerin hangi sebeplerden dolayı olduğu ve başlangıçlarının nasıl ortaya çıktığı bilinmelidir. Tarih ilminin görevi budur.

"Devletlerin Nizamlarını Korumaları, Tarih İlmi ile Mümkündür"

Geçmişte olan usullerin, yaşanan çağa uygulanmasında büyük faydalar vardır. Paşa, bir devletin yaşayabilmesi için bu ilmin ne kadar vazgeçilmez olduğunu özellikle belirtmektedir. Devlet adamları, ortaya çıkan değişiklikleri görmek, devletin mevcut ihtiyaçlarını ve zamanın şartlarını inceleyip muhakeme ederek idareyi ona uydurmak zorundadırlar. Bu gayeye ulaşmanın yollarından biri, belki en kestirmesi, mensubu oldukları devletin hem eski kanunlarını ve geçmişteki durumlarını, hem de meydana gelen değişiklikleri bilmekten geçer.

"Devlet Adamları Tarih Bilmek Zorundadırlar"

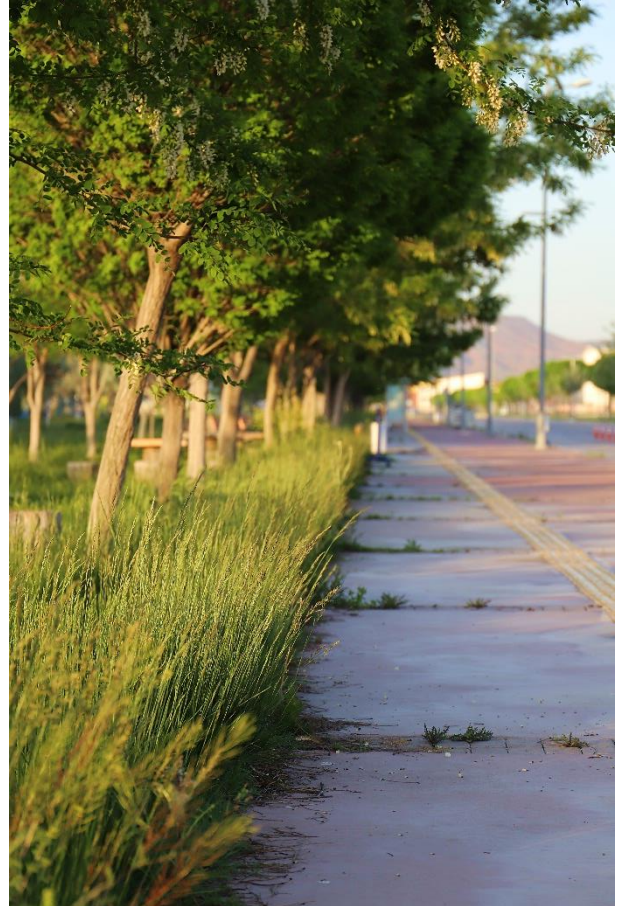
Çünkü siyasi başarılar tecrübeye bağlıdır. Fakat her şeyi tecrübeye bir insanın ömrü ve asrın tecrübesi yetmez. Bu nedenle bilinçli devlet adamları, her şeyi kendileri tecrübeye kalkışmayıp başkalarından ibret ve öğüt alırlar. Devlet adamları ve toplumun seçkinleri, tarih ilminden sadece kişisel gelecekleri için değil, aynı zamanda devlet işlerinde faydalanacakları çok şey öğrenirler.

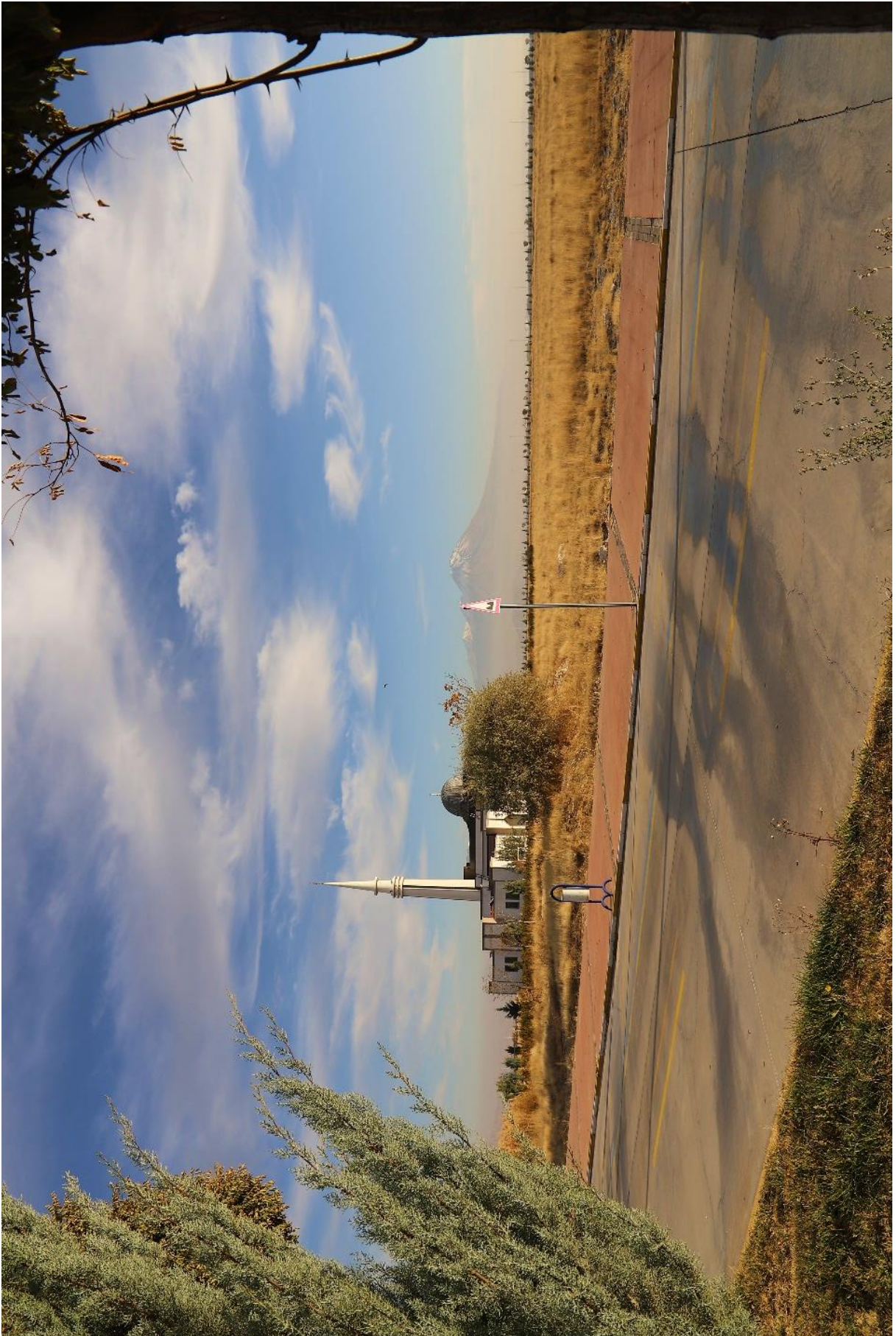
ASÜ-Kampus (Bahar-Güz: 2020, n.aygün arşivi)

BULGAR GENERAL MARKOF'UN CUMHURİYET'İN ONUNCU YILI KUTLAMALARINDA YENİ TÜRKİYE İLE İLGİLİ İZLENİMLERİ

Okan CESUR*

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

General Markof Tarafından Verilen Konferans: Cumhuriyetin onuncu yıldönümü daha önceki yıllardan farklı olarak, büyük bir coşku ve heyecanla kutlanmıştır.¹ Onuncu yıl kutlamaları çerçevesinde yabancı ülke temsilcileri de törenlere katılmaları için Türkiye'ye davet edilmiş ve Ankara'daki mera-simlere Sovyet Rusya Heyeti'nden Mareşal Varoşilof başkanlığında Mareşal Budiye, Yunanistan adına Hava Kuvvetleri Komutanı General Adamides, Almanya adına Moskova Büyükelçisi Her Nadalny, Bulgaristan adına Maarif Nazırı Boyacıyef ve General Markof, Romanya adına Ayan Meclisi üyeleri Ahmet Taşçı ve Mustafa Beylerle, Silistre Müftüsü Hafız Rıfat Efendi katılmışlar, çeşitli etkinliklerde yer almışlar ve konferanslar vermişlerdir.²

1933 yılında Bulgaristan Devleti'ni temsilen Türkiye'ye gelen General Markof tarafından verilen bu konferansta, Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu yıl dönümü kutlamaları neticesinde Filibe Askeri Kulübü'nde "Yeni Türkiye ve Ankara'daki Son İntibaatım" adıyla verilmiştir: "Sabık süvari müfettişlerinden General Markof tarafından Filibe'de askeri kulübünde verilen konferans Cumhuriyetimizin onuncu yıl dönümü münasebetiyle yapılan merasime Bulgar hükümeti namına iştirak etmek üzere maarif nazırı Boyacıyef'le beraber Ankara'ya giden mütekait General Markof tarafından bu ayın 22 inci günü akşam Filibe askeri kulübünde Yeni Türkiye ve Ankara'daki Son İntibaatım ismi altında konferans verilmiştir. Konferansta birçok zabitan, ihtiyat zabitleri, münevver kadın ve erkekten mürekkep kalabalık bir halk hazır bulunmuştur."³

Konferansın Muhtevası: General Markof, Bulgaristan'ın komşuları olan Türkiye, Romanya ve Yugoslavya'nın vaziyetlerinden bahisle: "Bu gün komşularımız bulunan Türkiye, Romanya ve Yugoslavya'nın iktisadî, siyasi vaziyetlerinden hemen hemen iyi bir malumatımız yoktur"⁴ şeklindeki ifadeleriyle söze başlayarak, konferansın da bugünkü Türkiye'nin geldiği durumdan ve Ankara'daki izlenimleri hakkında bilgi vermek istediğini: "Ben bu konferansımda bu günkü yeni Türkiye'nin vaziyetinden ve Ankara'daki son intibaatımdan

bahsederek bu komşumuz hakkında halkımızı yakından tenvir etmek istiyorum"⁵ ifadeleriyle konferansına başlamıştır.

General Markof, bu konferansta Türklerin menşeinden, Osmanlı İmparatorluğundan, saltanat devri padişahlarından, Türklerin zaferlerinden, Macar ve Bulgarlar ile I. Dünya Savaşı neticesinde Osmanlı'nın elinden çıkmış olan Suriye, Hicaz, Yemen gibi topraklardan hareketle Mustafa Kemal'in azim ve kararlılığından, Cumhuriyet Türkiye'sinden söz ederek konferansın içeriği hakkındaki malumatı beyan etmiştir: "Köprülü zade Fuat Beyin tarihinden iktibas suret ile Türklerin menşeinden, garba inişlerinden, Macar ve Bulgarlardan, Türk fütuhatından, Osmanlı İmparatorluğundan bahsederek nihayet eski saltanat devri padişahlarının cehaleti ve idaresizliği yüzünden imparatorluğun inkıza sürüklendiğinden, Balkan harbinden sonra meydana gelen umumî muharebe neticesinde Suriye, Hicaz, Yemen gibi büyük parçalarında imparatorluktan ayrılması üzerine Türk milletinin ve Türkiye'nin büyük hâskârı Mustafa Kemal'in metin ve azimkâr teşebbüsü ve ona yardım eden bir avuç fedakâr arkadaşının himmeti sayesinde bu günkü Cumhuriyet Türkiye'sinin meydana geldiğini söylemiştir."⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın Vasfı: Atatürk, gerçekçi ve ileri görüşlülüğü ile Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu felaketi gören, bu felaketin durumunu tespit ve değerlendirmesi sonucunda kurtuluş için karar alan bir kişidir.⁷ Türk milletine karşı verilmiş olan esaret ve ölüm kararına karşı gelmiş, bir milletin kurtarıcısı ve yeni bir devletin kurucusu olarak tarihi görevi yerine getirmiştir. 1919'daki buhranlı durumdan 1922'nin zaferini ortaya çıkaran Türk milletinin azim ve kararlılığını temsil eden Atatürk'ün üstün kişiliği, yeteneği, azim ve kararlılığı çok önemli rol oynamıştır.⁸ General Markof da Mustafa Kemal Atatürk'ün vasfından bahsederken onun azim ve kararlılığından, milletine olan güveninden, Türk milletinin bulunduğu bunalımlı günlerden nasıl bugün ki Cumhuriyet Türkiye'sine gelindiğinden ve O'nun üstün kişiliği ile azimkâr bir kumandan olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: "Tarihte emsaline pek az tesadüf olunur bu vatanperver ve azimkâr

* Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, okanncsr@hotmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Cahide Sınmaz-Sönmez, "Cumhuriyetin Onuncu Yıldönümü Kutlamaları ve 26 Ekim 1933 Tarihli Genel Af Yasası", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S 33-34, 2004, s. 90.

² Sınmaz-Sönmez, a.g.m., s. 92.

³ CDAB (Cumhuriyet Dönemi), 030.10.211.488.17. (1).

⁴ CDAB (Cumhuriyet Dönemi), 030.10.211.488.17. (1).

⁵ CDAB (Cumhuriyet Dönemi), 030.10.211.488.17. (1).

⁶ CDAB (Cumhuriyet Dönemi), 030.10.211.488.17. (1).

⁷ Hamza Eroğlu, "Mustafa Kemal Paşanın Milli Mücadele'nin Lideri Olması", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S. 63, 2005, s. 841.

⁸ İbrahim Sarı, Büyük Deha Atatürk, Net Medya Yayıncılık, Antalya, 2016, s. 8.

kumandan büyük harbin ilanı üzerine derhal harp meydanına koşarak muhtelif cephelerde büyük yararlıklar gösterdikten sonra Çanakkale’de İngilizlere pek büyük bir darbe indirmiştir. Harp malum olan şekilde neticelendikten sonra mütareke devirlerinde ve Türkiye hemen hemen İtilâf Devletleri tarafından işgal edilmiş bir halde bulunduğu esnada “ordusuz general” vaziyetinde İstanbul’a avdet etmiş ve memleketin düşman ayakları altında çığnendiğini gören bu kahraman vatanını kurtarmak için çareler aramağa başlamıştır. Nihayet vatanını kurtarmış ve bu günkü Cumhuriyet Türkiye’sini meydana getirmiştir.”⁹

Fikir Ayrılıklarının Yapılacak İşlerde Engel Olmasının Önüne Geçilmesi: Fikir ayrılıkları, Cumhuriyet ilan edildikten sonra Milli Mücadele kadrosu arasındaki ayrışmayı somut olarak ortaya çıkarmıştır.¹⁰ Daha sonraki yıllarda da yaşanan fikir ayrılıkları yapılacak ıslahat ve icraatlara engel olarak birçok sorunlar yaşanmıştır. Bu fikir ayrılıklarında birden çok neden ve etkenden bahsedilebilir, dönemin ekonomik şartları, devrimi gerçekleştiren ve itici gücü olan toplumsal sınıf veya tabakanın var olmamasıdır. Fakat engeller sadece maddi değildir. Atatürk’ün yanındaki bazı yakın arkadaşları da inkılapların bir kısmına şüpheyle bakmaktadır veya tamamen karşıdırlar.¹¹ General Markof da Cumhuriyetin bu günkü idaresinden bahsederek, yapılacak işlerde ve ıslahatlarda fikir ayrılıklarının engel olunmasının önüne geçilmesi için milletin fırkalara ayrılmaması gerektiğini şu sözleriyle ifade etmektedir: “Bazıları tarafından Türkiye Cumhuriyeti’nin diktatörlükle idare olunduğu iddia edilmektedir. Fakat bu katiyen doğru değildir. Türkiye bugün yeni yeni ıslahat ve memleketin inkişafa iktisadiyatının inkişafı ile uğraşmaktadır. Böyle mühim bir zamanda milleti fırkalara ayırarak tuttıkları işlere mani olacak engeller meydana getirmekten içtinap olunmaktadır.”¹² Müfettiş General Markof ayrıca Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü’nün zeki yüksek tahsilli, azimkâr ve vatanperver kişiler olduğundan bahsederek: “Türkiye reisi Cumhuru Mustafa Kemal ve reisi hükümet İsmet Paşa zeki ve yüksek tahsil görmüş zatlardır. Kemal Paşa yaptığı değişikliklerde her şeyi temeline kadar yıkmış ve bu temelden yeni ıslahata başlamıştır. Bu azimkâr ve vatanperver zatın bilumum ıslahatını Türk milleti büyük bir memnuniyetle karşılamaktadır. Yunanlıları İnönü ve Dumlupınar’da pek büyük hezimetlere uğratan İsmet Paşa büyük bir kumandan olmakla beraber pek akıllı ve siyasi bir zattır. Dudağından eksik olmayan tebessümle konuştuklarını teahir etmemesi kabil değildir. Bu günkü Türkiye ricali İngiliz ve Ruslar gibi iki büyük millet arasında tavassutluk işini görecek siyasi kabiliyettedir”¹³ ifadeleriyle Mustafa Kemal ve İsmet Paşaların Türk milleti

adına göstermiş oldukları büyük ve önemli icraatlardan söz etmiştir.

Gerçekleştirilen Muhtelif Reformlar: Yeni kurulan Türk devleti Lozan Antlaşması ile silahlı mücadele aşamasını tamamlamıştır. Bu aşamadan sonra yıkılan, bozulmuş eski düzenin yerine yenisi kurulmaya başlanmış, sosyal hayatın gereklerine uygun olarak topluma ve devlete çeşitli reformlarla şekil ve düzen verilmeye çalışılmıştır.¹⁴ Yeni Türk devletinde gerçekleştirilen reformlar; siyasi alanda, hukuk alanında, eğitim ve kültür alanında, sosyal alanda, ekonomi ve sağlık gibi birçok alanda yapılmıştır.¹⁵ General Markof da Türkiye Cumhuriyeti’nin yaptığı muhtelif reformlarından bahsederek özellikle eğitim alanında yapılmış olan yeniliklere değinerek saltanat devri ile cumhuriyet devri arasındaki büyük farklılıklara değinmesi şöyle ifade edilmiştir: “Mümaileyh Cumhuriyet idaresinin yaptığı ıslahattan birkaç misal göstermiştir. Bunlardan biri olarak Türkiye’deki maarifi ileri sürmüştür. Saltanat devri ile Cumhuriyet idaresi devri arasında bir mukayese yaparak, galatasaray, mülkiye ve tıbbiye mekteplerinin tarihi tesislerinden ve o zaman ki mevcut mekteplerden ve okunan derslerden bahsederek Cumhuriyet idaresi zamanındaki ilmî müesseselerde yapılan ıslahat ve açılan yeni mekteplere naklîkelâm ederek o zamanki maarif ile şimdiki maarif arasındaki pek büyük farkı göstermiş ve mevcut mektepler ile muallimler hakkında bir takım yüksek rakamlar saymıştır.”¹⁶ Yapılan reformlarla ilgili olarak General Markof demir yollarının saltanat devrinde yabancı devletlerin tekelinde olduğunu ve yarardan çok zarar verdiğini Cumhuriyet idaresiyle birlikte bunların millileştirildiğine ve kısa süre içerisinde yurdun dört bir yanının demir ağlarla birbirine bağlandığını ifade etmiştir: “Saltanat devrindeki şimendiferlerden (demiryolu) bahsederek bu şimendiferlerin o zamanlar bir takım ecnebi milletler elinde faydadan ziyade zarar getirdiklerini ve Cumhuriyet idaresi ise bunları millileştirdikten sonra sekiz sene zarfında iki bin küsur kilometrelik şimendifer yaptığı ve bu inşaata devam edilmekte olup Türkiye’nin her bir kasabasının demir ağlarla birbirine bağlanmakta olduğunu söylemiştir.”¹⁷

Yine bunlarla birlikte General Markof, Cumhuriyet idaresinin spora verdiği önemden bahisle: “Yeni Cumhuriyet idaresi spora da pek büyük ehemmiyet vermektedir. Her nevi spora ait birçok teşkilatlar bulunmaktadır. Her vilâyette teşekkül etmiş bulunan spor cemiyetlerinin idare merkezi Ankara’da-

⁹ CDAB (Cumhuriyet Dönemi), 030.10.211.488.17. (2).

¹⁰ Necdet Aysal, (Ed. Temuçin Faik Ertan), Başlangıçtan Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2014, s. 165.

¹¹ Cengiz Akseki, “Atatürk Devrimlerinde Yöntem I: Ortam ve Lider”, Belgi Dergisi, Sayı 3, 2012, s. 267.

¹² CDAB (Cumhuriyet Dönemi), 030.10.211.488.17. (3).

¹³ CDAB (Cumhuriyet Dönemi), 030.10.211.488.17. (3).

¹⁴ Aysal, a.g.e., s. 185.

¹⁵ Refik Turan vd., Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Beta Yayınları, İstanbul, 2013, s. 176.

¹⁶ CDAB (Cumhuriyet Dönemi), 030.10.211.488.17. (3-4).

¹⁷ CDAB (Cumhuriyet Dönemi), 030.10.211.488.17. (4).

dır. Hükümet bu teşkilatlara her sene elli bin lira vermektedir”¹⁸ ifadeleriyle Cumhuriyet Türkiye’sinin spora katkısından ve teşvikinden söz etmiştir.

Yeni Türk Devletinde Kadına Verilen Değer: Mustafa Kemal Atatürk, Milli Mücadelenin başarıya ulaşmasında Türk kadınlarının ciddi katkılarının bulunduğunu bazı ortamlarda dile getiriyor ve kadınlara hak ettikleri değerin verilmesi gerektiğini göstermeye çalışıyor, sosyal etkinliklere erkekler ile birlikte kadınların da katılması gerektiğini vurguluyordu.¹⁹ Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde kadın toplumsal hayatın eşit bir paydaşı olarak görülmekte, Türk kadınının toplumsal hayatta hak ettiği yeri alması için sosyal, kültürel, hukuk ve eğitim alanlarda bir takım inkılaplar yapılmıştır.²⁰

General Markof Türkiye’de kadına verilen hukukta büyük değişimler olduğunu gözlemlemiş, kazandıkları hakları ve Türk kadınının sosyal alandaki büyük değişimini şöyle ifade etmiştir: “Bu gün Türkiye’de kadın tamamen serbesttir. Bir Avrupa kadını gibi giyinir, salonlarda bulunur, devairi resmîyede vazife ifa eder hâsılı Türk kadınının eski vaziyetinden bu gün hiç biri kalmamıştır. Piyer Loti’nin bahsettiği Türk kadını artık mevcut değildir.”²¹

Vatanperver ve Gayretkâr İnsanlarla Ortaya Konulanların Örnek Alınması: Mustafa Kemal ve arkadaşlarının temel özellikleri vatanperver ve gayretli insanlar oluşlarıdır. Yurdun her tarafı işgal altında kalmış, ordusu dağıtılmış hatta İstanbul’daki hükümet işgalci kuvvetlerle iş birliği içine girmiştir. Mustafa Kemal ve arkadaşları bu zor durumda Milli Mücadelayı başlatmışlar ve Türk milletine olan inançlarıyla başarıya ulaşmışlardır. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları artık miladını tamamlamış olan Osmanlı’nın sorun çıkaran mirasının karşısında durmuş, milletine en uygun ve en hak ettiği hedeflerle yeni Türk devletini kurarak, Türk milletinin karakterine uygun olduğunu düşündüğü cumhuriyet idaresiyle egemenliğin millete ait olmasını sağlamıştır. General Markof da bu vatanperver, azimli ve gayretli insanların ortaya koyduğu önemli icraatların örnek alınması gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir: “Vatan ve milletine hizmet edecek böyle vatanperver ve gayretli insanlar olunca yapılamayacak bir şey olmadığı tahakkuk etmektedir. Acaba bizim ricali hürmetimiz bunları görmez ve bunlardan ibret almazlar mı?”²²

Ankara’daki Son İntibas ve Cumhuriyet’in Onuncu Yılı Kutlamalarına Dair Değerlendirmesi: General Markof Ankara’daki son intibaasına dair söz söylerken, Ankara’nın eski bir şehir olduğunu ve başkent olmadan önce 35 bin nüfuslu bir şehirken başkent olduktan sonra nüfusunun 80 bine dayandığından bahsederek, Ankara’daki Cumhuriyet idaresinin imar çalışmalarını ve Ankara’yı şu sözlerle ifade etmiştir:

“Cumhuriyet idaresi Ankara’nın imarına pek büyük hizmet ve gayret sarf etmiştir. Avrupakârı muntazam ve geniş yollar, açılmış, Avrupa ve Türk mimarisi ile karışık hususî ve zarif binalar vücuda getirilmiş çok muhteşem ve muazzam mektepler inşa edilmiştir. Son sistem yapılan bir hastaneyi ziyaretimde hayrette kaldım. Bu hastanenin dünyada mevcut en iyi hastanelerden biri olduğunu bana söylediler.”²³

General Markof son olarak sözlerini Cumhuriyetin onuncu yılı kutlamaları dolayısıyla yapılan resmîgeçit törenine getirerek hayranlığını dile getirmiştir: “Cumhuriyetin onuncu yıl dönümü münasebetiyle yapılan resmîgeçide her sınıf kıtaatı askeriye, izciler, mektepliler, halk ve 190 kadar tayyare iştirak etti. Bunlar arasında Rusların hediye ettiği üç tayyare de bulunuyordu. Askerin resmîgeçidi pek parlak bir surette alkışlandı. Ben şimdiye kadar böyle muntazam ve disiplinli asker görmedim.”²⁴

Kaynakça

- Akseki, Cengiz, “Atatürk Devrimlerinde Yöntem I: Ortam ve Lider”, *Belgi Dergisi*, Sayı 3, 2012.
- Aysal, Necdet, (Ed. Temuçin Faik Ertan), *Başlangıçtan Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2014.
- CDAB (Cumhuriyet Dönemi), 030.10.221.488.17.
- Erdem, Rıza, Ali, “Atatürk’ün Kadına ve Kadın Eğitimine Verdiği Önem”, *Belgi Dergisi*, Sayı 9, 2015.
- Eroğlu, Hamza, “Mustafa Kemal Paşanın Milli Mücadale’nin Lideri Olması”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* S. 63, 2005.
- Sarı, İbrahim, *Büyük Deha Atatürk*, Net Medya Yayıncılık, Antalya, 2016.
- Sönmez, Sımmaz, Cahide, “Cumhuriyetin Onuncu Yıldönümü Kutlamaları ve 26 Ekim 1933 Tarihli Genel Af Yasası”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 33-34, 2004.
- Turan, Refik, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul, 2013.
- Uzun, İsmail, “Kadın Haklarının Kazanılmasında Bir Cumhuriyet Kadını: Afet İnan (1908-1985)”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 1, 2017.

¹⁸ CDAB (Cumhuriyet Dönemi), 030.10.211.488.17. (4).

¹⁹ İsmail Uzun, “Kadın Haklarının Kazanılmasında Bir Cumhuriyet Kadını: Afet İnan (1908-1985)”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 1, 2017, s. 74.

²⁰ Ali Rıza Erdem, “Atatürk’ün Kadına ve Kadın Eğitimine Verdiği Önem”, *Belgi Dergisi*, Sayı 9, 2015, s. 1275.

²¹ CDAB (Cumhuriyet Dönemi), 030.10.211.488.17. (4).

²² CDAB (Cumhuriyet Dönemi), 030.10.211.488.17. (5).

²³ CDAB (Cumhuriyet Dönemi), 030.10.211.488.17. (4-5).

²⁴ CDAB (Cumhuriyet Dönemi), 030.10.211.488.17. (5).

KIBRIS TÜRKÜ'NÜN ULUSAL DİRENİŞİNDE SİMGE BİR İSİM: M. NECATİ ÖZKAN'IN FAALİYETLERİ

Oğuz APAYDIN*

Çankırı Karatekin Üniversitesi

Kıbrıs, Sicilya ve Sardunya adalarından sonra Akdeniz'in en büyük üçüncü adasıdır (Artunç, 1989: 32). Adaya en yakın kara parçası, 70 km ile Türkiye Cumhuriyeti'dir. Ayrıca, Mısır, Suriye, Lübnan, İsrail, Yunanistan devletleri de yakın kara parçaları arasındadır (Koday, 1995: 17). Asya Afrika ve Avrupa kıtalarının arasında bulunan Kıbrıs, doğal gaz ve petrol hatları ve Süveyş kanalı gibi geçiş güzergâhlarına yakınlığıyla önemli bir jeopolitik konuma sahiptir. Bu durum adanın önemini eski çağlara kadar taşımaktadır. M.Ö. 1450 yılından günümüze kadar; Mısır Uygarlığı, Hititliler, Fenikeliler, Asur devleti, Pers imparatorluğu, Roma imparatorluğu, Doğu Roma imparatorluğu, Venedik devleti, Osmanlı imparatorluğu, Birleşik Krallık, Kıbrıs Cumhuriyeti gibi ülkelerin hâkimiyeti altına girmiştir (Tutaman, 2017: 97).

Kıbrıs'ın Türk hâkimiyeti altına geçmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun adayı fethetmesiyle başlamıştır. Kıbrıs adasının Venedik hâkimiyeti altında olması Osmanlı İmparatorluğu için tehlike arz etmekteydi. Kıbrıs konum olarak adeta Osmanlı topraklarında bir yabancı üs görevi görüyordu. Ayrıca Osmanlı ticaret gemilerine Venedikli korsanlar, saldırı düzenliyordu (Alasya, 1964: 45). Bunun gibi sebepler doğrultusunda Osmanlı imparatorluğu adayı 1571 yılından itibaren egemenliği altına almıştır. Osmanlı imparatorluğu, Kıbrıs'ı egemenliği altına almasıyla beraber, artık adadaki sistem aynı olmayacaktı. Venedik devleti dönemi özellikle dinsel baskılar sonucu, ada nüfusu azalmıştı. Osmanlı hem ada nüfusunu tekrardan çoğaltıp, bölgede kalkınma başlatmak hem de adaya Türk nüfusu iskân ettirmek için, 21 Eylül 1571 tarihli sürgün hükmü ile 5721 hanenin Kıbrıs'a göçünü sağladı. Adada Osmanlı hâkimiyeti 307 yıl sürdü. Bu süreçte adada istikrar ve dini özgürlükler göze çarpıyordu. Adada azımsanmayacak nüfusa sahip olan Rum halkına siyasal temsil hakkı tanınmış ve Ortodokslara karşı uygulanan asimilasyon politikaları son bulmaya başlamıştı (Uğur, 2011: 7). Osmanlı'nın 19. yüzyılda güç kaybetmesiyle Kıbrıs'ta belli başlı çatlak sesler çıkmaya başlamıştı. 1821'de Osmanlı Devleti'ne karşı Yunan isyanı patlak vermiş ve Kıbrıs'ta yaşayan Rum halkı bu isyandan etkilenmiştir. İsyanın sonucu 1832'de bağımsız Yunanistan'ın kurulması ile sonuçlanmıştır. Bu durum sonucunda Osmanlı güç kaybetmeye devam etmiş ve Kıbrıs'ta Rumların milliyetçilik motivasyonları oluşmaya başlamıştır (Savrun, 2017: 8).

1877-1878 yılları arasında "Osmanlı-Rus" savaşı ile Osmanlı imparatorluğu ağır bir yenilgiye uğramıştır. Bunun sonucu, iki devlet arasında Osmanlı devleti açısından yaptırımları çok ağır olan Ayestafanos antlaşması imzalanmıştır (Alicik vd., 2004:42). Bu durumdan rahatsız olan Britanya, hem Rusların, Akdeniz'e inme noktasında güçlenmemesi hem de bölgedeki politikalarda söz sahibi olabilmek için, Kıbrıs'ın Britanya'ya kiralanması karşılığı, Osmanlı Devleti'ne yardım edecekti. Antlaşma gereği Rus tehdidi geçince Kıbrıs, Osmanlı'ya teslim edilecekti. Ancak ilerleyen süreçte patlak veren, Dünya Savaşı ile Osmanlı, İngilizlerin karşı bloğunda yer alınca 1914 yılında Britanya adayı ilhak ettiğini duyurdu (Alicik vd., 2004:66). Osmanlı devletinin dağılma sürecine girdiği bu yılların ardından, 29 Ekim 1923 bir devrin sonunun geldiğini gösteren gün olmuştu. Osmanlı devleti yerine artık Türkiye Cumhuriyeti vardı. Kıbrıs ise Lozan Antlaşması ile resmi olarak İngiltere'ye bırakılmıştı. Bu süreç adadaki Rumlar için Enosis'e bir adım daha yaklaşmak anlamına gelse de Türkler için tam anlamıyla bir belirsizlikti. Kiralanma sürecinde adanın asıl sahibinin Osmanlı devleti olduğunu düşünen Kıbrıs Türkleri, bu sürecin geçici olduğunu düşünüyordu. Ancak yeni süreçte Türkler ya Türkiye'ye göç edecek ya da Kıbrıs'taki yeni durumu kabullenecekti (Alicik vd., 2004:69). 10 Mart 1925 tarihi ile beraber, Kıbrıs artık İngiliz Taç kolonisi ilan edilmişti. Kıbrıs'ı yöneten makam, Yüksek Komiserlikten, Valilik makamına dönüştürdü (Savrun, 2017: 15). Kavanin meclisinde de Rumlar ve İngilizler lehine güncellemeye gidildi. Mecliste, Rum yönetici sayısı 12, koloni hükümetinin belirlediği üye sayısı 9 ve Türk yönetici sayısı 3 olarak belirlendi. Daha önceki süreçte, Rum yönetici sayısı 9, koloni hükümetinin belirlediği üye sayısı 6 ve Türk yöneticilerinin sayısı, sonraki süreçle aynı olarak 3 olarak belirlenmişti (Alparslan, 2019: 32). Kıbrıs Türk'ü, hâkimi olduğunu düşündüğü adada, artık azınlık konumuna düşürülmeye çalışıldığını net olarak hissetmişti. Kıbrıs Türklerinin, anavatanla bağının kopmamasını sağlayacak gelişme, 1925'te Türkiye Cumhuriyeti tarafından Larnaka'da açılan Türk konsolosluydu. Başkonsolos Asaf Bey son derece milliyetçi bir insandı. Konsoloslüğün asıl açılma amacı " Hakk-ı Hayr" için, adada yaşayan Türklere yardımcı olmak olsa da, Atatürk inkılaplarının

* Çankırı Karatekin Üniversitesi, SBE, Uluslararası İlişkiler A.B.D., Yüksek Lisans Öğrencisi, apaydnoguz@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde

Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

yayılması, milli ve dini günlerin kutlanması, üniversite eğitimi almak isteyen gençlerin Türkiye’de eğitim alabilmelerinin sağlanması gibi görevler de üstlenmiştir (Öz, 2016: 1266). Bu dönem, konsoloslüğün faaliyetlerine Necati Özkan’ın bizzat yardımları olmuş ve başkonsolos Asaf Bey ile de yakın ilişkilerde bulunmuştur. Necati Özkan, Kıbrıs Türk tarihi açısından önemli bir figürdür. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu ilk yıllarda, Kıbrıs adasındaki Türklerin sesini anavatana duyurmaya büyük mesai harcamıştır. Ayrıca Atatürk ilke ve inkılaplarını, iyi anlamış ve Kıbrıs Türk halkına anlatmaya çalışmıştır. Bu noktada, Kıbrıs Türkü’nün ulusal direnişinde simge bir isim haline gelmiştir. Necati Özkan’ın faaliyetlerinin detaylı incelenmesi gerekir.

Necati Özkan, 12 Mayıs 1899 yılında, Ahmet Mısırlızade Bey’in sekiz çocuğundan biri olarak, Lefkoşa’da dünyaya gelmiştir. Ailesi, Mısırlızade lakabını dedesi Halil Ağanın 1869 yılında, Süveyş kanalı yapımı için Mısır’da işçi olarak bulunmasından dolayı almıştır (Birinci, 1997: 31). Ahmet Mısırlızade, sonradan oğlu Necati Özkan’ında ilgileneceği gibi, ticaret ve siyaset ile uğraşmıştır. Ahmet Mısırlızade 1924 yılında Kavanin Meclisi seçimlerinde, Evkaf Muharrasına karşı adaylığını koymuş ancak seçimi kaybetmiştir. Attığı bu adım Necati Özkan ve kendini halkçı olarak tanımlayan düşünce arkadaşlarına bir yol açacaktır. Çünkü o döneme kadar kimse, İngiliz Sömürge Yönetiminin desteklediği, Evkaf Muharrası adayına karşı adaylığını koymaya cesaret etmemiştir (Birinci, 1997: 32). Lise öğrenimi, Lefkoşa Türk lisesinde tamamlayan Necati Özkan, İstanbul Üniversitesinde hukuk okuma hayallerini, 1. Dünya Savaşının patlak vermesi yüzünden gerçekleştirilememiştir. Ancak diploması olmasa bile özel olarak Türk dili ve Hukuk dersleri almıştır. Lise mezuniyetinden hemen sonra, 3 yıl lise öğretmenliği görevini üstlenmiştir. Bu süreçte aldığı maaşını, durumu olmayan öğrencilere bağışladığı bilinir (Atun, 2015). Daha sonra ilk ticaret atılımı olarak, bakkaliye açtı. Gerek öğretmenlik dönemi gerek bakkaliyecilik yaptığı dönem Kıbrıs Türkleri tarafından çok sevilen ve saygı duyulan bir isimdi. Lise yıllarından bu yana memleket meselelerinden de uzak kalmıyordu. 1920’li yıllarda "Milli Cephe" adı altında gizli bir yapılanma kurarak siyasi faaliyetini bu örgüt üzerinden icra ediyordu (Birinci, 2008: 44). 1926 yılında ise önüne Lefkoşa Belediye Meclisi seçimleri fırsatı çıktı. Siyasette atılım yapabilmesi için önemli bir girişim olabilirdi. Hazırladığı liste ile seçime girdi. Kendi ve iki arkadaşı ile birlikte seçimleri kazanmayı başarmışlardı. 1926 ve 1930 yılları arası sürdürdüğü meclis üyesi görevinde; Türk kesimine fakirhane açılması, Lefkoşa Belediye pazarının Türk kesimine çekilmesi, şehrin su sorununun meclise taşınması gibi eylemlerinin yanı sıra Milli Cephe faaliyetlerine de devam etti. Türk köylerini gezip İngiliz Yönetimi’nin planları ve Rum öğretmenler tarafından öğrencilerde oluşturulan Yunan yayılcılığı bilinci ile ilgili Türk halkını bilgilendirdi (Birinci, 1997: 19). Tarihler Ekim 1930’u gösterdiğinde, Necati Özkan’ı çok

daha büyük siyasi girişim bekliyordu. Kavanin Meclisi seçimlerinde, Lefkoşa-Girne kazasında, İngilizlerin seçtiği Evkafçılara, karşı halkçı cephenin adayydı (Bozkurt, 2008: 115). Türk toplumu tarafından çok büyük bir destek vardı. Kıbrıs Türk toplumunun sesi haline geldiğini şu dizelerden anlayabiliriz;

“Geç öne doğru yol göster Necati, Bağrımız yanıktır su ver Necati”(Necati Özkan Vakfı).

Türk lisesinde okuyan öğrenciler tarafından yazılan bu sözler, Kıbrıs Türk halkı tarafından slogan haline gelmişti. 13 Ekim günü yapılan seçimler sonucu, Necati Özkan, Kavanin Meclisi’ne "Yasama Meclisi" Lefkoşa-Girne kazası milletvekili olarak, girmeyi başardı. 1 Mayıs 1931 tarihinde, Kıbrıs halkına çağrı yaparak, Kıbrıs Türk Milli Kongresini topladı (Necati Özkan Vakfı, 2014). Bu Kıbrıs Türk’ünün, İngilizlere karşı temsili anlamında çok önemliydi. Ancak bu demokratik süreç, 1931 Rum ayaklanmasıyla beraber son buldu. Ayaklanmadan sonra İngiliz yönetimi Kavanin meclisini kapattı. Böylece Rum isyanıyla birlikte, İngilizler tarafından Türk halkının temsil hakkı da kısıtlanmış oldu. Bu yıldan sonra Necati Özkan, Milli Cephe çalışmalarını gizli yürütmeye başladı. Bununla birlikte, bazı zamanlar Türkiye’ye gidiyor, Kıbrıs Türkü’nün sesini anavatanda da duyurmaya çalışıyordu. 1935 yılında Atatürk’ün Hatay meselesi ile ilgili yaptığı bir konuşma sırasında, kalabalık arasından bağırarak sesini duyurmaya çalışan Necati Özkan, Atatürk’ün dikkatini çekmeyi başarmıştı (Necati Özkan Vakfı, 2014). Atatürk kendisine, Kıbrıs’ı da kurtarması için haykıran bu genci, Çankaya köşküne çağırmıştır. Atatürk’le görüşme imkânı bulan ilk ve tek Kıbrıslı lider olmuştur. Özkan soyadı ise, kendine bizzat Atatürk tarafından verilmiştir (Birinci, 1997: 14, 57, 58).Resmi olarak siyaset yapmadığı o yıllarda iktisadi girişimlerini büyütüştür. Bu kapsamda 1938 yılında sigara fabrikası kurmuştur. Fabrikanın amblemini, CHP logosunu temsilen, altı ok yapmıştır. Fabrika adına kitaplar, defterler, broşürler bastırılmış ve bunları Türk okullarında dağıtmıştır. Bu faaliyetlerin amaçlarından biri de Atatürk’ün partisinin adanın sorunlarından haberdar olduğunu ve adada Atatürkçü düşüncenin var olduğunu halka göstermektir. Yaptığı bu iktisadi atılım, Kıbrıs Türkleri açısından istihdam kapısı olmuştur. Ticari atımları Sigara fabrikası ile sınırlı değildir. Altı ok unvanıyla, inşaat malzemeleri ve hırdavat dükkânı, çeşitli inşaat fabrikaları, sinema, turizm ve seyahat acenteleri, otel ve tarımsal ürünler üreten fabrikalar kurmuştur. Kıbrıs Türk’ünün o dönemlerde iktisadi olarak kalkınmasını sağlayan isimlerin arasında gelmektedir (Atun, 2015).

Türkiye nezdinde, Kıbrıs Türklerinin temsilcisi olarak görülmüş olacak ki, 1938 yılında Mağusa’yı ziyaret eden Hamidiye zırhlısını karşılama görevi ona düştü (Atun, 2015). Zaten Kavanin Meclisi lağv edildiğinden beri, siyasi faaliyetlerine de

gizli bir şekilde devam ediyordu. 1943 yılında yapılan belediye seçimleriyle, dondurulmuş siyasi faaliyetler yeniden bir canlanma içine girmişti. Seçimler sonucu, Necati Özkan belediye meclisi üyeliğini kazandı. Bu seçimlerde Necati Özkan ve Dr. Küçük farklı gruplarda karşı karşıya gelmişti. Ancak iki grupta milli faaliyetlerde bulunmak uğruna çaba gösteriyordu ve Nisan 1943 tarihinde KATAK" Kıbrıs Adası Türk Azınlığı Kurumu", altında bir araya geldiler. KATAK, tüzüğü ve programı olan bir siyasal örgütlenmeydi. Asıl amaç; İngiliz sömürgecilğine ve Enosis'e karşı faaliyetlerde bulunmak ve Kıbrıs Türklerinin ekonomik, sosyal, kültürel anlamda kalkınmasını sağlamaktı (İsmail, 1998: 32). Ancak KATAK çatısında altında oluşturulan birlik çok uzun sürmedi. Dr. Küçük, kurumun ismi ve Necati Özkan ile ilgili birkaç anlaşmazlıkları dile getirerek, istifa etmiş ve Kıbrıs Milli Türk Partisini kurma çalışmalarına başlamıştı. Bunun üzerine Necati Özkan bir süre daha KATAK'ta faaliyette bulunduktan sonra ayrılma kararı almış ve İstiklal partisini kurma çalışmalarına başlamıştır.(Birinci, 1997: 265)

Dr. Küçük, Milli Parti'yi 23 Nisan 1944 yılında kurmuştur. Milli Partiyle büyük başarılar yakalamış bu vesileyle, Kıbrıs Türk Kurumları Birliği ve sonrasında Kıbrıs Türk Kurumları Federasyonunun kuruculuğunu yine bu parti üstlenmiştir. Dr. Küçük siyasi faaliyetlerini, Halkın Sesi gazetesi ile desteklemiştir (Alicik vd., 2004:12). Necati Özkan ise, 1949 yılında önce İstiklal Gazetesinin yayımına başlamış ardından İstiklal Partisini kurmuştur. Kendisini CHP'nin Kıbrıs'ta ki temsilcisi olarak görmüş ve partinin amblemini yine altı ok olarak belirlemiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından sonra da CHP ile arası bozulmamış hatta İsmet İnönü ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Dönemin Başbakanı, Şemsettin Günaltay'a yazdığı bir mektupta, İstiklal Gazetesini basarken yaşadığı zorluklardan ve gazetenin basımının Kıbrıs Türk direnişindeki öneminden bahsetmiş, bununla birlikte maddi yardım talep etmiştir. Yine aynı mektupta, takip ettiği siyasi yolu CHP'nin yolu olarak tanımlamıştır (BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 17-98-3, 9 Mart 1950). Dr. Küçük ile KATAK'tan sonra bozulan ilişkileri, bu dönemden sonra had safhaya ulaşmıştır. İstiklal Gazetesi ve Halkın Sesi Gazetesi üzerinden, sürekli karşı karşıya gelmişlerdir. Necati Özkan, bu dönemlerde partisi ve gazetesiyle beraber muhalefet görevi görmüştür. İstiklal Partisi, o dönem kurulan ve bütün oluşumları kapsaması düşünülen, Kıbrıs Türk Kurumları Federasyonuna, tüm kurumları temsil etmemesi nedeniyle üye olmamıştır (Birinci, 1997: 25).

Kıbrıs Türk cemaati içinde birçok kuruma muhalefet ederken, Türkiye'de yaşanan İktidar değişimi de onu çok etkilemiştir. DP'nin başa geçmesiyle, CHP yanlısı siyasetiyle tanınan Özkan'a tavrı alınmaya başlanmıştır. Aynı zamanda Türkiye kanadından desteği bittiği gibi, CHP adına siyasi faali-

yetlerde bulunacağı düşünülerek Türkiye'ye girişi de yasaklanmıştır. Bunun gibi durumlardan çok yorulan Necati Özkan, 13 Ocak 1954 günü gazetesinin son basımını yapmış ve siyasetten de çekilmiştir. Ticari hayatında da fabrikalarının yanması gibi, trajik olaylar başına gelmiştir. Siyasetten ayrıldığı 1954 yılından, vefat ettiği 1970 yılına kadar, Lefkoşa'daki evinde sessiz sakin bir hayat geçirmiştir. Bir dönemler çok ses getirdiği siyaset sahnesinden sessiz sakin ayrılmıştır (Birinci, 1997: 25). Kıbrıs Türk Ulusal direnişinin başlamasında öncü bir rol oynamış ve Kıbrıs Türk'üne sadece siyasal değil, iktisadi olarak çok şey kazandırmıştır. 1950 sonrası oluşan örgütlenmenin temelini atan isimlerden de biri olmuştur.

Kaynakça

- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)
Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 17-98-3
İnternet Kaynakları
ATUN Hakkı, "Necati Özkan Oturumu", LAÜ Tarih Kongresi; <http://necatiozkan.com/series/kongreler/>, (25.06.2020)
Necati Özkan Vakfı, <http://necatiozkan.com/> (Erişim tarihi, 09.10.2020)
Yazılı Basın Kaynakları
ALASYA H. F. (1964) Kıbrıs Tarihi. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
ALPARSLAN G. R. (2019) Atatürk Döneminde Türkiye Ve Kıbrıs Türkler, İstanbul Medeniyet Üniversitesi / Lisansüstü Eğitim Enstitüsü / Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Alicik. H. vd. (2004). Kıbrıs Tarihi 2. Kitap. KKTC: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı.
ARTUNÇ İ.(1989). Kıbrıs'ta Savaş ve Barış, İstanbul: Kastaş Yayınları.
BİRİNCİ E. M.(1997) Necati Özkan "1. Cilt", Lefkoşa: Cem Yayınevi.
BİRİNCİ E. M. (2008) M. Necati Özkan'ın Hayatı, İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler-4, Gazi Mağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınevi.
BOZKURT İsmail "Kıbrıs Türklerinin Siyasal Liderlik Sürecinde Necati Özkan" İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler-4, s. 109-120, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınevi, Gazi Mağusa, 2008, s.115.
Koday. Z.(1995) Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Devleti'nin Coğrafi Özellikleri, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum: Sayı:2.
İSMAIL. S. (1998) 150 Soruda Kıbrıs Sorunu, İstanbul: Kastaş Yayınevi.
Olgun, M. E. (2014). Kıbrıs Çıkamazında Değişimi Kolaylaştırabilecek Dinamikler Ve Uzlaşmayı Engellleyen Unsurlar. Kuzey Kıbrıs Geleceğin Planlanması, 43-53.
ÖZ K. (2016) Kıbrıs Türk Kimliğinin İnşasında Atatürk İlke ve İnkılaplarının Etkisi, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 5: 1262-1291
Savrun. E.(2017). 1571 Türk Yönetiminden, 1878-1925 İngiliz Taç Kolonisi'ne; Kıbrıs Üzerinde Enosis Faaliyetleri ve İngiliz Stratejisi. Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi. 3/1, 1-20.
Uğur, Ö. (2011).Yarım Kalan Kıbrıs. Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Tutaman. F. T. (2017). 1489 - 1570 - Kıbrıs'ta Venedik Hâkimiyeti, Tarihte Kıbrıs, İstanbul: İmak Ofset, 97-115.

BİZANS'TA YAZILI HUKUKUN GELİŞİMİ

Sait Emre ÇİFTÇİ*

Ankara Üniversitesi

Bizans yazılı hukuku Iustinianos'un "Corpus Iuris Civilis" koleksiyonundan itibaren başlar, Osmanlıların İstanbul'u fethedip Bizans İmparatorluğu'na son vermesine kadar devam eder. Bizans yazılı hukuku sivil (laik) hukuk "civil law" ve kilise hukuku "canon law" olmak üzere ikiye ayrılır. Sivil hukuk özel hukuk (kişilerin hukuku, eşya hukuku, veraset hukuku, borçlar hukuku), ceza hukuku ve kamu hukukunu içermektedir. Bizans yazılı hukuku üç dönemde incelenmiştir. Birinci dönem Iustinianos'un ölümünden Makedonyalı I. Basileios'un saltanatına kadar olan zamanı (565-866) kapsar. Bu dönemde Iustinianos'un kanunları hukukun birinci kaynağı olarak kalmıştır. İkinci dönem Makedonyalı Basileios'un tahta çıkışından IX. Konstantin Monomakhos'un İstanbul Hukuk Okulu'nu yeniden kurduğu tarih aralığını (867-1045) kapsar. Bu dönemin temel özelliği yeni kanunlar derlemesi yayımı olan VI. Leo'nun "Bazilikler"idir. Üçüncü dönem Hukuk Okulu'nun restorasyonundan (1045) Bizans İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar (1045-1453) olan dönemi kapsar. Bu dönem Hukuk Okulu'nun yeniden ihdası nedeniyle hukuk ilminin yeniden canlanması olarak düşünülmektedir.¹

Bu üç dönemi çalışmak için tahta çıkan her imparatorun yayınladığı "Noveller", VI. Leo'nun "Bazilikler"i, Iustinianos kanunları (Corpus Iuris Civilis'in parçaları: Codex, Digesta, Institutes, Novellae) ve diğer yasal eserlerden bahsetmek gerekmektedir. Iustinianos kanunları üzerinde Antecessores denilen Yunan hukukçular tarafından yapılan yorumlar ilk dönemdeki süreçte kendisini göstermiştir. Iustinianos hukukta sonlandırmaya çalıştığı önceki karışıklığa ve düzensizliğe geri dönülmesinden korkuyordu. Bu nedenle Iustinianos hukuk danışmanlarını, Corpus Iuris Civilis'inin parçaları olan "Digesta" ve "Codex"ini şerh etmekle görevlendirmiştir. Iustinianos Latince metinlerin Yunanca tercümelerini onlara verdikten sonra metinlere özetler ya da kısaltmalar yaparak "Indices" eklemiştir. Açıklama notlarının kullanımı klasik Roma hukukunda yoğunlaşmayı sağladığı için çok faydalı ol-

muştur. Bu yöntem ile hukukçular 6-7. yüzyıllardaki kanunlarda bazı gelişmeler yapmayı başarabilmişlerdir. Iustinianos'un Corpus Iuris Civilis'inin parçası "Institutes" in Yunanca metin yazarı olması muhtemel Theophilus, Digesta üzerinde dersler vermişti. Codex'i en geniş haliyle yorumlayan Iulianos, Corpus Iuris Civilis'in diğer bir parçası "Novellae"yi "Epitome Iuliani" adıyla özetlemiştir.²

İmparator II. Iustinos ve Maurikos dönemlerinde önde gelen hukuk danışmanı Stefanos Digesta, Codex ve Institutes'i, Coubidas Digesta'yı, Philoxenus ve Symbatius Novellae'yi yorumlamışlardır. Fokas döneminde hukuk ilminde bir düşüşten sonra Heraklius'un saltanatında, ikisi hala Iustinianos'un eserleriyle ilişkilendirilebilecek, bazı yasal eserlere rastlanır. Anonim bir yazar tarafından yazılan "Antinomies" (eserin başlığından yazarın Enantiophanes adında biri olduğu anlaşılıyor) sadece birkaç fragman halinde varlığını sürdürmüştür. "De Actionibus" adlı bilimsel eser hukuk davaları hakkındadır. Iustinianos'tan önceki bir bilimsel eserin revize edilmiş haliyle yeniden basılmıştır. Novellerin bize ulaşan üç derlemesi bulunmaktadır. Bunlardan en erkeni Iustinianos iktidarında, İstanbul hukuk okulu profesörü Julian tarafından oluşturulan 124 Noveller iken ikinci en eski koleksiyon olan 134 Noveller yine bu dönemde ortaya çıkmıştır. 168 Noveller ise Iustinianos, II. Iustinos ve II. Tiberius hâkimiyetlerinde oluşturulmuş, en kapsamlı ve tam Novel koleksiyonudur.³ Roberto Sabatino Lopez'e göre 6. yüzyılın sonu ve 7. yüzyılın başında Bizans'a ait Noveller, Germenlerin ve Müslümanların hukuklarını etkilemiştir. Bu etki, suçluları cezalandırma alanında, batıdaki iki Germen kanunu olan Vizigot kralları Chindaswinth (642-653), Recciswinth (653-672) kanunlarında, 643'te Rotario tarafından yürürlüğe sokulan Lombard kanununda ve Halife Hz. Ömer'in (634-644) kanununda görülmektedir.⁴ Roma hukukunun Romalı olmayan halklar üzerindeki etkisi yeni bir olgu değildir. Geç Roma İmparatorluğu dönemindeki Gregorian, Hermogenianus ve Theodosian Kanunları da, Roma hukukunun en erken derlemesi olan ve

* Ankara Üniversitesi, SBE, Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, saitemreciftci@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Paul Collinet, "Byzantine Legislation from the Death of Justinian (565) to 1453", The Cambridge Medieval History, J. R. Tanner, C. W. Previté-Orton, and Z. N. Brooke (eds.), Volume IV, Cambridge University Press, Cambridge, 1923, s. 705-711; A. Khazdan, "Civil Law" The Oxford Dictionary of Byzantium (A. P. Khazdan ed.), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 1191-1193.

² Paul Collinet, "Byzantine Legislation from the Death of Justinian (565) to 1453", s. 705-711; Bernard H. Stolte, "The Law of New Rome Byzantine Law",

The Cambridge Companion to Roman Law, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s. 358-359; Tribonianus antecessorlardan olmamasına rağmen bu çalışmalara katkıda bulunanlardandır: Bkz. Edoardo Volterra, Giustiniano I e le Scuole di diritto, Gregorianum, Vol. 48, No. 1, 1967, s. 99.

³ Paul Collinet, "Byzantine Legislation from the Death of Justinian (565) to 1453", s. 705-711; George Mousourakis, The Historical and Institutional Context of Roman Law, Routledge, New York, 2003, s. 392-393.

⁴ Maurice Lombard, R. S. Lopez, Byzantium, Byzantine Law in the seventh century and its Reception by the Germans and the Arabs. Annales. Economies, sociétés, civilisations. 3e année, N. 3, 1948, s. 378-380.

Vizigot Kralı II. Theoderich (453-466) tarafından yürürlüğe konulan “Edictum Theodorici” (5. yy), Burgonya kralı Gundobad tarafından yürürlüğe konulan “Lex Romana Burgundionum” ve Vizigot kralı II. Alarik’in hükümdarlığı sırasında 506 yılında yürürlüğe konulan “Lex Romana Visigothorum” gibi hukuki eserleri etkilemiştir.⁵

İkonoklazma hareketini destekleyen imparatorlar Isaurialı III. Leo ve V. Konstantin, “Ecloga” adlı sivil kanunu 740 Mart’ında yayımlayarak hukukçuların dikkatini çekmişlerdi. Ecloga’yı diğer üç kanun (Askeri Kanun, Denizcilik Kanunu ve Kırsal Kanun) tamamlar. Ecloga bir tür kısaltılmış sivil kanundur. Iustinianos’un Institutes, Digesta, Codex ve Novellae’si onu temellendirmiştir. Eserin amacı, öncülleri tarafından yayımlanmış kanunları tanımış olmakla birlikte, pek çok kitapta dağınık hale gelen ve bu yüzden anlamlarını kaybeden kanunları düzenlemektir. Bu manada Ecloga yorucu bir çalışma olmamış, imparatorlar her şeyi düzeltmeye çalışmamışlardır. İhtiyaç duyulan kesinliğin yerleşmesi sağlanmak istenmiştir. Ecloga 18 başlıktan oluşup çeyiz, izdivaç, hediye, veraset, miras, vesayet ve azat etme gibi konuları içerir. Ecloga dışındaki kanunlar Iustinianos kanunlarının geliştirilmiş hali iken Ecloga bu kanunlardan farklı olarak sık sık doğunun sözlü örfi hukukundan türemiş şeyler içermektedir.⁶ Buna rağmen batılı ülkelerin aksine Bizanslılar örfi hukuka çok az metin ayırmıştır. Örf kategorisi çiftçi hukuku, eparchia kitabı ve idari-mali faaliyetleri düzenleyen çeşitli metinlere aittir. Örfi hukuk ilk olarak sözleşmeler veya satın alma işlemlerinde, manastıra ait Typika’da ve vasiyetnamelerde, imparatorlar ya da onların görevlilerinin patrikliğe ait imtiyazlarında yansımaktadır.⁷ Ecloga’ya ait terimler aynı zamanda Bizans İtalya’sında, 8. yüzyılda özgürleşen Napoli’de, Gaeta, Amalfi ve Sorrento Dukalıklarında uygulamaya konmuşlardır.⁸

Bazı Helen eyalet kurumları, Roma’dakinden farklılaşarak Ecloga’da yasal kurumlar haline gelmişlerdir. Böylece diğer örnekler arasında; sözleşme ile ya da sözleşmesiz izdivaç arasındaki ayırım, cariyelik özümsemiş, küçüklere vesayet kısıtlaması, küçüklere özgürleştirmenin imkânsızlığı, patria potestas’ın her ebeveyn tarafından ortaklaşa uygulanması, çocukların izdivacında her ebeveynin rızası gibi kurallar getirilmiştir. Ecloga’da Iustinianos kanunlarında bilinmeyen çeşitli sakat bırakma usulleri içeren ağır cezalar vardır. Bunlar magistratlar tarafından uygulanan geleneklerden türemiş gözüküyor. İkonoklazma’ya karşı politika sonucu tepkiyle zaman içinde Ecloga’nın etkisi azalmıştır. Ecloga aynı zamanda Ma-

kedonyalı Basileios tarafından resmen lağvedilmek ve “Prochiron” adlı yeni kanunla yer değiştirilmek istenmiştir. Fakat Basileios’un bu çabası sonuçsuz kalmıştır. Çünkü Ecloga eyalet gelenekleriyle çok uyumlu bir kanundu. III. Leo ve V. Konstantin’i takip eden dönemde imparatorlar sadece birkaç Novel yayımlamışlardır. Bu Noveller başlıca siyasi, dini ve kanoniksel yasamayla ilgilenmiştir.⁹

Bizans yazılı hukukunun ikinci dönemine Makedonyalı Basileios (867-886) ve Bilge VI. Leo hayat vermiştir. “Vita Basilius” adlı resmi biyografisinde belirtilene göre Basileios’u yeni kanun çıkarmaya iten şey sivil hukuktaki karanlığı ve karmaşayı dağıtmaktı. İkinci amacı “Prochiron” ve “Epanagoge”unda belirttiği üzere Iustinianos yasamasının ıslahını elde etmek, Ecloga’daki ikonoklast zihniyete son vermektir. Basileios ayrıca kırsalda yaşanan, kölelerin izdivacı gibi sorunları ele almak ve yasal süreci örgütleme istiyordu. Bu nedenle Basileios ilk olarak, 870 ve 879’da kendisi ve oğulları Konstantin ve VI. Leo tarafından yürürlüğe sokulan, Prochiron’u yayımlamıştır. Prochiron, Iustinianos’un eserlerinin yorumlarını veya Yunanca çevirileri temel alır. Prochiron 40 başlığa bölünmüştür; 1-10. başlıklar (nişan, izdivaç), 12-20. başlıklar (yükümlülükler), 21-37. başlıklar veraset ve miras, 38-40. başlıklar kamu hukukunu içerir. Prochiron sivil hukukçular, Yunan ve Rus kiliseleri kanonistleri tarafından büyük itibar görmüştür. Basil’in ikinci eseri “Epanagoge” hukuk el kitabı gibidir. 879-886 arasında Basileios, Leo ve Alexander adlarıyla yayımlanmıştır. Epanagoge Prochiron’un ikinci baskısı gibidir ve giriş kısmı dâhil 40 kitaptan oluşur. Anakatharsis adında 60 kitaptan oluşan fakat kapsamı belirlenemeyen bir eser daha vardır.¹⁰ Bu eser Basileios tarafından yürürlüğe konulmasa da oğlu VI. Leo’nun “Bazilikler”inin temelini oluşturur.

İmparator Bilge VI. Leo, Iustinianos’tan sonra en önde gelen ikinci Bizans yasamacısıdır. Leo hem Iustinianos sonrası kanunların en ünlü ve en geniş hali olan “Bazilikler”i hem de sayısız Noveller’i yayımlamış ve yürürlüğe sokmuştur. Bazilikler adını imparatorluk kararları özelliği taşımalarından almıştır. 60 kitaptan oluşan bu kanunun başlangıcında derlemenin amacı daha önce aynı konuyu içeren kanunları tek bir kitapta toplamak olarak açıklanır. Bu nedenle Leo yetenekli hukuk danışmanlarının bulunduğu bir komisyon kurdurmuştur. Kanundaki ilk kitap “Teslis İnancını”, ikinci kitap Iustinianos’un Digesta’sından alınan genel kuralları, 3-5. kitaplar şeri hukuku, 6-9. kitaplar magistratları, yargı yetkisini ve süreci, 10-53. kitaplar sivil kanuna ilişkin konuları, 54-57. kitaplar kamu ve askeri hukuku, 58. kitap serflik sistemini 59.

⁵ George Mousourakis, *The Historical and Institutional Context of Roman Law*, s. 379-381.

⁶ Paul Collinet, “Byzantine Legislation from the Death of Justinian (565) to 1453”, s. 705-711.

⁷ A. Khazdan, “Civil Law” *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 1191-1193.

⁸ Luigi Siciliano Villanueva, *Diritto Bizantino*, Societa Editrice Libreria, Milano, 1906, s. 176.

⁹ Paul Collinet, “Byzantine Legislation from the Death of Justinian (565) to 1453”, s. 705-711.

¹⁰ Paul Collinet, “Byzantine Legislation from the Death of Justinian (565) to 1453”, s. 711-712.

kitap cenaze kanunlarını ve 60. kitap suçları ve bedellerini ele almıştır.¹¹ İçeriğin pek çoğu başta Iustinianos'un Codex'i (Thalelaeus'un yorumu), Digesta'sı (Theodore'un Breviarum'u), Institutes'i (Theofilos'un tefsiri) ve Novellae'si olmak üzere önceki eserlerin Yunanca yorumlarından alınmıştır. Bazilikler'in yalnızca üçte ikisi günümüze kalmış, eksik kısımları "Tipoukeitos" gibi sonraki eserler aracılığıyla elimize ulaşabilmiştir. VI. Leo'nun Novelleri "113 Noveller" olarak bilinir. Tarihleri Bazilikler'den sonraya, VI. Leo'nun ikinci evliliğinden (894) ya da üçüncü evliliğinden (899) önceye dayanır. Leo'nun Novelleri Psellus, Attaliates, Blastares, Balsamon ve Harmenopoulos gibi, Sivil ve Kilise Hukuku üzerine bilimsel eserler yazan kişiler tarafından kullanılmıştır. VI. Leo'nun döneminden IX. Konstantin Monomakhos'a kadar olan tarihte yasama faaliyeti verimsiz geçmiştir. Bu yıllar arasındaki imparatorlardan sadece bazı Noveller bulunmaktadır.¹² Yine de bu dönemde hukukçular yasalar konusunda kişisel eserler yazarak literatürü zenginleştirmişlerdir. Bu eserlerden en bilinen ikisi "Epitome Legum" ve "Synopsis Basilicorum

Maior"dur. Epitome Iustinianos'un kanunlarından, I. Basileios'un Prochiron'undan ve VI. Leo'nun Bazilikler'inden materyaller içerir. Synopsis Basilicorum Maior, Bazilikler'in alfabetik sıralamayla düzenlenmiş kısa özet koleksiyonudur.¹³ IX. Konstantin Monomakhos saltanatında İstanbul Hukuk Okulu'nun (1045) açılmasıyla başlayan dönemde yasama faaliyetleri yeniden canlanmıştır. Konstantin Monomakhos, Mikhael Stratioticus, Isaakos Komnenos, Konstantin Dukas, II. Aleksios Komnenos, VIII. Mikhael Palaiologos ve III. Andronikos gibi imparatorların tek Novelleri elimize ulaşmıştır. Mikhael Dukas, Nikeforos Botaniates, Ioannes Komnenos, Isaakos Angelos, Ioannes Vatatzes ve II. Andronikos Palaiologos'un ise Novelleri birden fazladır.¹⁴ Alman hukukçu Zachariae von Lingenthal, yeni açılan bu İstanbul Hukuk Okulu'nun İtalya'daki Bologna Üniversitesi'nin kurulmasına da (1066) ön ayak olduğunu söylemektedir. Böyle bir temas Güney İtalya'daki diğer İtalyan şehirlerinden de geçmiş olabilir.¹⁵

¹¹ Paul Collinet, "Byzantine Legislation from the Death of Justinian (565) to 1453", s. 713.

¹² Paul Collinet, "Byzantine Legislation from the Death of Justinian (565) to 1453", s. 713-715; George Mousourakis, The Historical and Institutional Context of Roman Law, s. 406.

¹³ George Mousourakis, The Historical and Institutional Context of Roman Law, s. 407.

¹⁴ Paul Collinet, "Byzantine Legislation from the Death of Justinian (565) to 1453", s. 719-720.

¹⁵ Luigi Siciliano Villanueva, Diritto Bizantino, s. 189-190.

10. yüzyılda başlayan kişisel hukuk eserleri 11. yüzyılda da devam etmiştir. En önemli Orta Bizans yargıçlarından Eustathios Rhomaios "Peira" adlı yasal ders kitabını 75 başlıkta yazmıştır. Peira Bizans yasa kültüründe öne çıkan üç özelliği; Roma yasal ve politik çerçevesini, Ortodoks Hristiyanlığının etik-ahlak perspektifini ve bir Helen kültür biçimini ya da dilselimsel yönelimini yansıtır. Mikhael Psellus Iustinianos'un kanunlarından ve Leo'nun Bazilikler'inden "Synopsis Legum" (1070) adıyla kanunlar koleksiyonu yazmış, Mikhael Attaliates "Synopsis Maior" (1073) adlı eseriyle, 10. yüzyıldaki Synopsis Basilicorum Maior gibi, Bazilikleri özetlemiştir.¹⁶ Bizans Hukuku'nun Bizans'a ait diğer coğrafyalarda kullanımını Bizans'ın bu coğrafyalarda egemenliğini yitirmesinden sonra dahi uzun bir süre devam etmiştir. Eskiden Bizans Eksarhlık merkezi olan Ravenna'da 11. yüzyılda mevcut bulunan Hukuk Okulu'nda Iustinianos'un metinleri çalışılıyordu. 11. yüzyılın son çeyreğinde Güney İtalya Normanlar tarafından ele geçirildikten sonra burada Bizans hukuku devam etmiştir.¹⁷ 1204'teki IV. Haçlı Seferi'ne kadar açık olması muhtemel İstanbul Hukuk Okulu'nun başında monophylax ve magistri adlı hocalar imparator tarafından atanırlar ve tayin edilirdiler. 1261'de Palaiologoslar tarafından Bizans'ın yeniden ihya edilmesinden sonra yasama faaliyetleri, İstanbul Okulu'nun tekrar dağılması nedeniyle, duraksamıştır. Bu dönemde en bilinen hukuk eseri Konstantin Harmenopoulos tarafından "Hexabiblos" adlı 6 kitaptan yapılan derlemedir. Hexabiblos kanunları Osmanlıların Balkan fetihleri sırasında Balkanlardaki Roma hukuk geleneğinin korunmasına katkıda bulunmuş ve Yunanistan'da 1946'ya kadar kullanılmıştır.¹⁸

Kilise hukuku kilise yaşamına ilişkin yasal düzenlemelerin toplamıdır. Batıdaki kesin ayrıma karşın Bizans kilise hukuku, sivil (laik) hukuk ile eşit değerdedir. Bizans kilise hukuku üç dönemde incelenir. 1) Konsiller Dönemi (4. yüzyıldan – 9. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar) 2) Patrikler Dönemi (9. yüzyılın ikinci yarısından 11. yüzyıla kadar) 3) Kanonistler Dönemi (12-15. yüzyıllar). 4. yüzyıldan şimdiye kadar gelen en önemli kaynaklar kilise konsilleri tarafından yayımlanan kanonlardır. Bazı konsillerin kanonları 5. yüzyıldan son zamana kadar birleştirilip düzenlenmiş, konu başlıklarına göre ayarlanmış 50 başlıklı Synagoge ve Nomokanones gibi sistemsel koleksiyonlar ile ilave edilmiş ya da yer değiştirmiştir.¹⁹ Apostolik kanonlar da denilen, kilise babaları tarafından yapılan alıntılar bu koleksiyonlara dâhil edilmiştir. Kilise hukukunun temelini oluşturan bu kanunlar ilke olarak değışti-

rilemezdir. Patrik Photius tarafından yönetilen 879-880 İstanbul Konsili son konsildir ve genellikle tanınan kanonları yürürlüğe sokmuştur.²⁰ O zamandaki kanonların yapısına, çoğunlukla "Endemousa Synodos" lar ile patriklerin ara sıra talimatlarınca takviyeler yapılmıştır. Kronolojik olarak düzenlenen kanonlar 12. yüzyılda Alexios Aristenos, Ioannes Zonaras ve Theodore Balsamon tarafından devamlı yorumlarla temin edilmiştir. 11. Yüzyılda başlayıp 12. yüzyılda zirve noktasına çıkan Bizans kilise hukuku çalışmaları 14. yüzyılda yeniden canlanmış, özellikle Blastares'in "Syntagma kata stoiceion"u ve Harmenopoulos'un "Epitome Canonum"u ile birlikte "Erotopokriseis"i gibi çalışmalar üretmiştir.²¹ Apokaukos, Demetrios Khomatenos ve 14. yüzyıl kayıtları olan Konstantinopolis patrikleri endemousa synodos'ları da en dar anlamda kilise hukuku kaynaklarına aittir. Bunlar kilisevi konuları içeren yasal talimatları yayımladıklarından büyük önem taşır. Aslında Bizans kilise hukuku modern anlamda bir hukuk değildir. Ruhbanların hukuk eğitimleri kurumsallaştırılmamıştır. Kanuna başvurma gibi yasal kuralların yaygın geçerliliği yoktur. Günah çıkarma kefareti gibi birkaç alanda kilise hukuku etik ve teolojiden açık biçimde ayrılmamıştır. Bu nedenle en önemli kilise hukuku ve hukukçuları konsiller ve kilise babalarıdır.²²

Kilise hukuku genel olarak şu içeriğe sahiptir; Genel kısımda; teoloji, etik ve çağdaş kanundan farklılığı ihtiva eden kilise hukuku konsepti, farklı itikattan kişilerle ilişkiler, kilise hukuku kaynakları ve yorumları bulunur. Kilise anayasasına; vaftiz olanlar aracılığıyla alınan üyelere ilişkin düzenlemeler, laikler, ruhban ve keşişler hatta kilise yönetim organlarına (konsiller, endemousa synodos, patriklikler, metropolitlikler, piskoposluklar, manastırlar) yönelik talimatlar dâhildir.²³ Kilise yönetimi kısmında; dini izdivaç töreni, dini eğitim ve kilise mülkiyetine ilişkin talimatlar vardır. Kilise ceza kanunu hem genel hem de özel olarak mürtetlik, sapkınlık, ayrılık, simoni, küfür gibi kiliseye ait saldırılar ve aforoz, interdit, anathema gibi kiliseye ait suçlarla ilgilendir. Kiliseye ait yargı süreci kilise mahkemelerinden önce kilise hukukunun bir parçasını teşkil eder.²⁴

¹⁶ Zachary, Chitwood, Byzantine Legal Culture and the Roman Legal Tradition 867-1056, Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2017, s. 2, 8-9; George Mousourakis, The Historical and Institutional Context of Roman Law, s. 407.

¹⁷ George Mousourakis, The Historical and Institutional Context of Roman Law, s. 422-423.

¹⁸ George Mousourakis, The Historical and Institutional Context of Roman Law, s. 408-409.

¹⁹ A. Schminck, "Canon Law", The Oxford Dictionary of Byzantium (A. P. Kazdan ed.), Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 372.

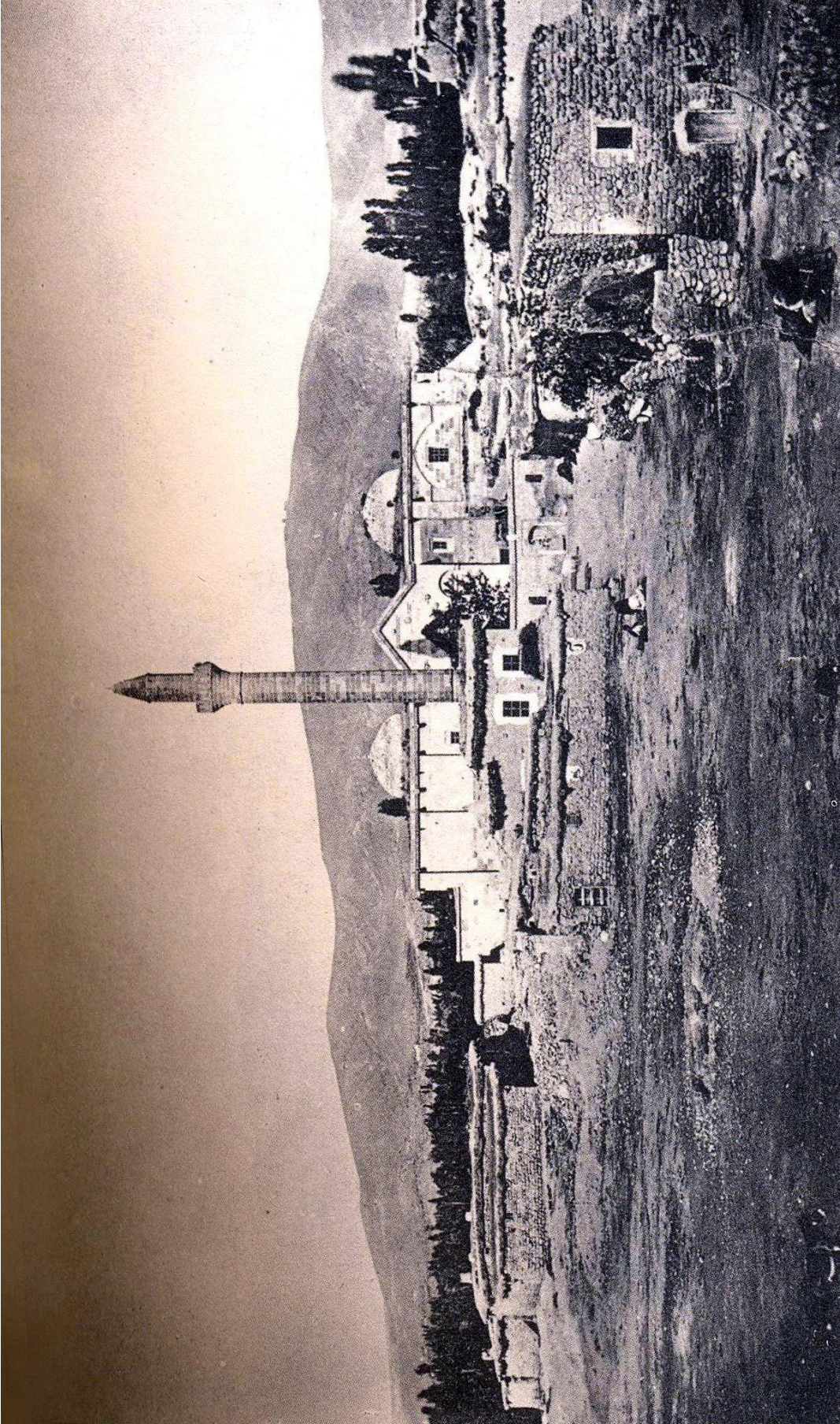
²⁰ A. Schminck, "Canon Law", s. 373.

²¹ A. Schminck, "Canon Law", s. 373.

²² A. Schminck, "Canon Law", s. 373.

²³ A. Schminck, "Canon Law", s. 373.

²⁴ A. Schminck, "Canon Law", s. 373.

Aksaray 1895 (Friedrich Sarre'den)

KADI BURHANEDDİN DEVLETİ İLE KARAMANOĞULLARI BEYLİĞİ MÜCADELESİNDE AKSARAY ŞEHİRİ

Nilüfer TEMTEK*

Iğdır Üniversitesi

Giriş: “İç Anadolu’da Koçhisar gölüne dökülen Beyaz suyun ovaya girdiği yerde ve göle takriben 32 km. mesafede kurulmuş, suyu bol evleri bahçeler içinde küçük bir şehirdir.” şeklinde Barthold¹ tarafından betimlenen Aksaray şehri Melendiz dağlarından inerek Tuz gölünün güneyindeki bataklık alanda kaybolan Melendiz çayının ovaya çıktığı yerde kurulmuştur.² Aksaray ve çevresi tarih boyunca pek çok kavmin ve devletin hâkimiyet mücadelesi sahasında yer almış, Hititler, Asurlular, Persler, Roma ve Bizans dönemlerinde Anadolu’nun önemli şehirleri arasında yer almıştır.

1071 Malazgirt Savaşından sonra Selçuklu komutanları Anadolu’da fetih hareketlerini sürdürmüş Aksaray ili de 1075 tarihinde Selçuklu Devletinin himayesine girmiştir.³ 1080 yıllarında yaşanan gelişmelerle Süleyman Şah Konya ve Aksaray’a hükümdar olur. Anadolu Selçuklularında görülen fetret devirleri bölgede merkezi olarak boşlukların doğmasına neden olmuştur. Bu durum I. Kılıç Arslan döneminde ortadan kaldırılmış ve 1106 da Konya, Aksaray bölgesine hakim olmuştur.⁴ Konya merkez olunca doğuya giden yol üzerinde bulunan Aksaray ise önemli bir iskân merkezi haline gelmiştir. Sultan Mesut Aksaray şehrini askeri üst olarak kullanmıştır. Sultan Mesut’un vefatından sonra bölgeyi oğlu II. Kılıç Arslan idare etmektedir. II. Kılıç Arslan Aksaray’ a önem vermiş hem idari hem de kültürel anlamda birçok çalışma yapmıştır: camiler, bedestenler, kervansaraylar yaptırmıştır.⁵ Yaptığı her başarılı işin ardından ilk önce Aksaray’a gider ve burada şölen havası içerisinde kutlamalar yapar bu nedenle şehir Darü’l- Cihad veya Darü’ z- zafer şeklinde anılmıştır.⁶ II. Kılıç Arslan bu şehri sevdiği için aynı zamanda şehre kötü niyetli insanların girmesini yasaklar bu yüzden iyilerin yurdu, Salihlerin şehri manasında olan” Şehri Süleha” ismi verilmiştir.⁷

II. Kılıç Arslan son zamanlarında ülkeyi on bir oğlu arasında paylaştırır. Aksaray’ı oğlu Kutbüddin Melik Şah’a vermiştir.⁸

Kardeşler arasındaki taht mücadelesi sırasında Rükneddin Süleyman şah Konya tahtını ele geçirdiği sırada kardeşi Gıyaseddin Keyhüsrev buradan uzaklaşmak suretiyle yaklaşık dokuz yıllık macera dolu bir hayat sürmüş kardeşinin vefatının akabinde yerine küçük yaşta III. Kılıç Arslan’ın geçtiğini haber aldığı anda askeriyle Konya üzerine yürümüştür. Konyalılar ilk etapta kendisine karşı çıkmasına rağmen o sırada II. Kılıç Arslan’ın askeri üssü konumundaki Aksaray’da Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev adına hutbe okutacaklarını bildirmeleri üzerine ise Konyalılar bu kez Aksaraylılardan önce davranmak üzere Konya Selçuklu tahtını II. Gıyaseddin’e vereceklerini bildirmiş böylelikle Gıyaseddin Keyhüsrev ikinci kez Selçuklu tahtına oturmuştur. ⁹ I. Aleaddin Keykubat sonrası özellikle Köseadağ yenilgisinin akabinde Moğol baskısının artması, yapılan savaşlarda başarı elde edilmiş olsa da Aksaray’da bulunan halk Moğolların zulmünden kaçamamıştır. Anadolu’da Moğolların baskısı ve zulümlerinin arttığı ve Anadolu Selçuklu devletinin de siyasi ve askeri güçten yoksun olduğu bu dönemlerde Anadolu’nun pek çok yerinde müstakil beylikler oluşmaya başlamıştır ki bunlardan birisi de Karamanoğulları beyliğidir. Nitekim bu beylik bir vakit sonra harekete geçmek suretiyle Moğollara karşı mücadele edecek ve büyük bir başarı örneği sergileyecektir.¹⁰

Karamanoğulları ve Kadı Burhaneddin Devleti Arasında Aksaray Hâkimiyeti Mücadelesi: Kadı Burhaneddin Ahmed’in babası Şemseddin Mehmet Kayseri kadısıdır. İyi bir eğitim gören Kadı Burhaneddin daha sonra babası ile Mısır’a gider orda da eğitim hayatına devam eder. Belli bir süre orda kaldıktan sonra memleketi Kayseri’ye geri döner.¹¹ Bu bölgede hüküm süren Eretna oğullarından Gıyaseddin Mehmet tarafından kadılığa tayin edilir.¹² Gıyaseddin Mehmed Moğollara karşı giriştiği mücadelede başarısız kalmış; o dönem veziri

* Iğdır Üniversitesi SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi; nilo3636@outlook.com.

¹ W. Barthold, “Aksaray”, MEB İslam Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1978, s.274.

² İlhan Şahin, “Aksaray”, TDVİA, C. II, İstanbul 1989, s.291.

³ Doğan Yörük, XVI. Yüzyılda Aksaray sancağı, Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları-19, Aksaray 2019, s. 44.

⁴ Nevzat Topal, “Anadolu Selçukluları Devrinde Aksaray Şehri”, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Niğde 2006, s. 7.

⁵ İbn-i Bibi, El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuti’l-Ala’iye Selçukname I, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2014, s. 13.

⁶ Muhammed Görür, “ Anadolu Selçuklu ve Beylikler Döneminde Aksaray Şehri”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji- Sanat Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991, s. 18.

⁷ Sedat Bilen, “ Türkiye Selçukluları Döneminde Aksaray’ın Siyasi ve Askeri Tarihi”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2016, s.4.

⁸ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti, Turan Neşriyat Yurdu, 2. Baskı İstanbul 1969, s. 14. Taksimat için ayrıca bkz. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 446.

⁹ Sevim-Yücel, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 452.

¹⁰ Aziz B.- Erdeşir- i Esterâbadi, Bezm u Rezm, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s.433.

¹¹ Erdoğan Merçil, Müslüman- Türk Devletleri Tarihi, TTK, 5. Baskı, Ankara 2006, s.299.

¹² Esterâbadi, Bezm u Rezm, s.84.

olan Kadı Burhaneddin'in tüm gayretlerine rağmen idaresinden ve kendisinden memnun olmayan Hacı Şad geldi ve Hacı İbrahim gibi devlet adamları tarafından Sivas'ta öldürülmüş yerine ise oğlu Ali Bey geçmiştir.¹³ Onların bu zor durumunu gören komşuları bunu fırsat bilir ve beyliğe saldırır. Kadıluğu zamanında iyi bir yönetici olan Kadı Burhaneddin Karamanoğulları'ndan Kayseri'yi geri alır. Bu esnada Moğolların da Kayseri üzerine yürümesi sonucu Kadı Burhaneddin bunu da önleyince Ali Bey tarafından vezirlik görevine getirilir. Ali Bey ölünce (1380) yerine yedi yaşındaki oğlu Mehmet geçer. Bu esnada Kılıç Arslan Eratna Beyliği'ne egemen olmak ister bunu gerçekleştirmek için Kadı Burhaneddin'i öldürmeyi planlar. Kadı Burhaneddin erken davranır ve Kılıç Arslan'ı öldürür (1381); böylece kendisi naip olur.¹⁴ Sultan emirlik makamına güvenilir şekilde oturunca din ve devlet işlerine yönelir bunları Hacı Şah Geldi adına yapar ama Hacı Şah Geldi'nin ona ihanetini duyunca Kadı Burhaneddin rakibi Hacı Şah Geldi'yi de bertaraf eder.¹⁵ Kadı Burhaneddin hükümdarlığı zamanında etrafında olan emirliklerle mücadele eder ki bu emirliklerden biride Karamanoğullarıdır. Karamanoğullarının merkezinin Konya olmasından dolayı Aksaray ve çevresine de hâkim olmuşlardır. Aksaray daha önce olduğu gibi Karamanoğulları döneminde de önemli bir kültür ve bilim merkezi olma özelliğini korumuştur.¹⁶

1389'da meydana gelen Kosova savaşına kadar Osmanlılarla iyi ilişkiler kuran Kadı Burhaneddin bu tarihten itibaren Osmanlılarla mücadeleye girişmiştir. 1393'e geldiğinde ise Moğol beyleri Kadı Burhaneddin'i Osmanlı topraklarına saldırmaya teşvik etmişler de bu teklif devlet erkânı tarafından kabul görmemiştir. Nitekim aynı yıl başlayan Timur tehlikesine karşı ise Kadı Burhaneddin; I. Beyazıt ve Memlük Sultanı Berkuk ile ittifak yapmıştır. Merkezi otoriteyi kurmak amacıyla Karamanoğulları, Erzincan ve Amasya emirlikleri gibi Türkmen beylikleri üzerinde nüfuz kurmaya muvaffak olmuşsa da o sırada Osmanlılar da Kadı Burhaneddin'e karşı Memlüklerle anlaşma yapmıştı.¹⁷ Tüm bu süreç boyunca Karamanoğulları, Osmanlılar ve Kadı Burhaneddin arasında gerçekleşen siyasi mücadelelerden oldukça etkilenen şehir Sultan I. Beyazıt zamanında 1399'da Osmanlı topraklarına katılmıştır. 1402 Ankara mağlubiyetini akabinde ise yeniden Karamanoğulları hâkimiyetine giren şehir Sultan II. Mehmet'in 1468'de Karamanoğulları beyliğini ilhak etmesinin akabinde ise kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.¹⁸

Sonuç: Aksaray, coğrafi konumu itibarıyla doğudan batıya, kuzeyden güneye uzanan askerî ve ticarî yolların kavşağında yer alması sebebiyle her dönemde önemli bir yerleşim alanı olmuştur. Tarihsel süreçte bu kadar farklı devletlerin siyasi egemenliğini yaşamış olmasına rağmen Aksaray, konumu ve önemi ile orantılı olarak en parlak dönemini Selçuklu egemenliğinde yaşamıştır. Aksaray şehri Karamanoğulları, Osmanlılar ve Kadı Burhaneddin Devletinin hâkimiyetinde olmuş ve sürekli bu devletlerarasında el değiştirmiştir. Hangi devlet güçlüyse Aksaray'a hâkim olmuştur. II. Mehmet zamanında kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine geçmesinin akabinde şehirde bulunan halkın büyük bir kısmı İstanbul'a nakledilmiş ve bugün Aksaray adını alan semte yerleştirilmiştir. Nitekim Aksaray şehri günümüzde dahi jeostratejik ve jeopolitik konumunu hala devam ettirmektedir.

¹³ Kemal Göde, "Eretnağulları", DİA, C. XI, İstanbul 1995, s. 296.

¹⁴ Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar: Eretna Devleti, Kadı Burhaneddin ve Devleti Mutahharten ve Erzincan Emirliği II, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.5.

¹⁵ Esterâbadi, Bezm u Rezm, s. 235.

¹⁶ Orhan Özdil-Mustafa Fırat Gül-Eralp Yaşar Azap, Aksaray'ın Tek Şer'iyye Sicili, Türkiye Barolar Birliği ve Aksaray Barosu Ortak Yayını, Ankara 2014, s. 17.

¹⁷ Abdülkerim Özeydin, "Kadı Burhaneddin-Kadı Burhaneddin Devleti", DİA, C.24, İstanbul 2001, s. 76.

¹⁸ Mehmet İnbaşı, "XVI. Yüzyıl Başlarında Aksaray Şehri", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 24, 1997, s. 180.

SULTAN BAYBARS DÖNEMİNDE MEMLÜKLER

Ferhat ESER*

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Memlük: Memlük kelimesi “bir şeye sahip olmak” manasındaki Arapça “meleke” fiilinden türemiştir. Sözlük anlamı “sahibinin mülkiyet ve tasarrufundaki şeyler” olan Memlük kelimesi, özellikle “herhangi bir esaret satın alınma veya toplanma yoluyla elde edilen beyaz köleyi” ifade etmek için kullanılmıştır.¹ Memlük kelimesinin anlamının ve ortaya çıkışının anlaşılması Baybars ve Mısır Memlükler devletinin anlaşılması hususunu kolaylaştıracaktır. Nitekim Memlükler zamanla ordularda asker olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu durum Abbasiler ile ortaya çıkmıştır. Zamanla bu Memlüklerin savaşçılık kabiliyetleri anlaşılmalı ve Abbasiler gibi diğer Müslüman devletler de Türk Memlüklerinden bu alanda yararlanmışlardır.² Satın alınan bu köleler zamanla ait oldukları devletlerin başına adeta bela olmuşlardır. Öyle ki bu köleler efendileri azametli birisi olduğu sürece devlete bağlı kalmışlar tam manası ile şecaat ve cesaret örnekleri göstererek faydalı olmuşlardır. Efendileri Azametli olmadığı zamanlarda ise isyanlar ederek idareyi kendi ellerine almışlar hatta devlet dahi kurmuşlardır. Bunlara bariz örnekler ise; Tolunoğulları, İhşidiler ve Mısır Memlük devletidir. Nitekim Sultan Baybars da böyle bir ortamda ortaya çıkmış bir Türk Sultanıdır.³ Kısaca girişte Memlük sistemine değindikten sonra Baybars’a kadar Memlük devletinde neler olmuş bakmakta fayda olacağını düşünmekteyiz. Buna göre Selahaddin Eyyübi vefat ettikten sonra ardılları kendi aralarında mütemadiyen bir çekişme yaşadılar ve bu durumun sonucu olarak Suriye ve Mısır bölgesi siyasetten dağıldı. Bu durum üzere Mısır’ın son Eyyübi Meliklerinden olan Turanşah Türk asıllı ve es-Salih Necmeddin Eyyüb’ün karısı idi. Nitekim 1250 yılında Turanşah’ı Memlükler ile iş birliği yaparak öldürdü ve Mısır’daki ilk kadın sultanlardan olmasının yanında ilk Türk sultanı da oldu. O devirde başlarında kadın yönetici görmeye alışkın olmayan gruplar tarafından kabul edilmedi ve sultanlık makamından ayrılmak durumunda kaldı.⁴ Bunun üzerine İzzeddin Aybek et-Türkmani ile evlenen Şecerüddür onun sultan olmasını sağladı. Başlarda basiretsiz gözükten İzzeddin Aybek rüştünü ispatladı. Bu durumdan rahatsız olan Memlükler onu tahttan

indirmeye çalıştılsa da muvaffak olmadılar ve sultan ile araları bozuldu, bu yüzden Mısır’ı terk etmek durumunda kaldılar. Bu isimler arasında Seyfeddin Kalavun, Rükneddin Baybars, Şemseddin Sunkur, Bedreddin Beyseri, Seyfeddin Sekiz ve Seyfeddin Beramik gibi güçlü şahıslarda bulunmaktaydı.⁵ Hülâsa bütün bu olaylar yaşanırken 1257 yılında İzzeddin Aybek Hama kentinde zehir içirilerek öldürüldü. Şecerüddür eşinin Musul hâkiminin kızıyla evlenecek olmasını kışkırdı ve öldürülmesinde rol oynadı, bunun yanında sürekli olarak siyasete de karışmak istiyordu fakat İzzeddin Aybek buna izin vermeyince olanlar oldu.⁶ Bu hal üzere olayların Şecerüddür tarafından yapıldığı anlaşıldı ve Aybek’in Memlükleri öldürüldü.⁷ Bu ölümler üzerine yeni sultanın kim olacağı merak konusu idi. Memlükler sözlerini dinleyecek vasıfsız bir idareci istiyordu. Bunun üzerine 12 Nisan 1257 yılında henüz on yaşında olan Nureddin Ali bin Aybek’i sultan seçtiler.⁸ Bu dönem oldukça sancılı geçmiştir. Zira İlhanlı Han’ı Hülagü Bağdat civarına geldi. 18 Ocak 1258 yılında yapılan savaş neticesinde de Bağdat Abbasi halifeliği yıktı. Sonuç olarak baktığımız zaman Mısır’a komşu oldu ve bu durum pek iç açıcı değildi, zira dünyayı kasıp kavuran Moğol istilası Suriye’deydi. Bu da demek oluyor ki Mısır tehlike altında.⁹ Öyle ki bu durum henüz on yaşında çocuğun kaldıracağından daha fazlası idi. Gidişatın vahametini anlayan Kutuz isimli bir Memlük, Nureddin Ali’nin böyle güç durumların adamı olmadığını, ancak herkesin kendisine itaat edeceği kudretli bir kişinin sultan olmasıyla Moğollara karşı konulabileceğini söyledi. Orada hazır bulunan herkes “bu iş için senden başkası yoktur” dediler.¹⁰ El-Melik el-Muzaffer lakabı verildi ve Nureddin Ali tahttan indirildi. Kasım 1259 yılında Kutuz sultan ilan edildi.¹¹ Moğol tehlikesinin farkında olan Sultan Kutuz mahalli güçlerle Hülagü’ye karşı koyamayacağını farkındaydı ve daha önce Mısır’ı terk eden Baybars ve arkadaşlarını memleketlerine geri davet ediyordu. Bununla birlikte Suriye ve

* Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, ferhateser104@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi’nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu’nda sunulmuştur.

¹ Fatih Yahya Ayaz, *Memlükler (1250-1517)*, İstanbul 2015, s.19-20.

² Kazım Yaşar Kopruman, “Memlükler” *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.6, İstanbul 1989, s.434.

³ Kazım Yaşar Kopruman, “Mısır Memlükleri (1250-1517)”, *Türkler*, C.5, Ankara 2002, s.100.

⁴ Cengiz Tomar, *Memlük Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1996, s.64-67.

⁵ Tomar, a.g.e., s.76-79.

⁶ Baybars el-Mansuri, *et-Tuhfetü'l-Mulukiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye*, çev, Hüseyin Polat, Ankara 2016., s.28.

⁷ Kopruman, *Türkler*, s.106.

⁸ Kopruman, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.103.

⁹ Baybars el Mansuri, a.g.e., s. 33.

¹⁰ Kopruman, *Türkler*, s.103.

¹¹ Baybars el-Mansuri, a.g.e., s.34.

Mısır'da Hristiyanların da katılacağı büyük bir ordu kurmanın peşindeydi.¹² Kutuz sultan olduğu sırada Suriye Moğol istilası altında kalmıştı. Kutuz'a Hülağü'nün elçisi gelerek "mukavemet edilmeksizin teslim olunmasını" istedi. Aksi takdirde başlarına gelecek kötülükleri sayarak tehdit etti. Kutuz ise emirleri toplayarak onlarla durumu görüştü. Müttefiken savaşa karar verilmesi üzerine Hülağü'nün dört elçisinin de başını vurdurdu. Bu tehlikeli anda Aktay'ın katlinden sonra Suriye'ye kaçan ve hala orada bulunan bir kısım el-Bahriye Memlükü Moğollara karşı mücadelede büyük bir vatanperverlik gösterdi. Elçi göndererek Moğol tehlikesine karşı iş birliği yapmayı teklif ettiler. Kutuz onlara aman vererek Mısır'a davet etti. Böylece bütün Memlükler Moğollara karşı Kutuz'un etrafında birleştiler.¹³ Daha sonra elçi telakkileri devam etse de savaş kararı iki devlet arasında çoktan çıkmıştı. Şimdi sırada savaşın nerede yapılacağı meselesi vardı. Nitekim Filistin de Nablus ve Beysan arasında yer alan Ayn Calud adı verilen yerde olacaktı.¹⁴ Türk-İslam tarihinde ortaya çıkardığı sonuçları bakımından en büyük savaşlardan birisi olan Ayn Calud savaşı Mısır Türk Memlük sultanlığının kesin galibiyet ile sonuçlandı. Bu galibiyette Hülağü Han'ın ordunun başında olmaması önemli bir etkidir. Diğer büyük etken ise Baybars'ın öncü kuvveler çarpışmasında kazanması ve Baydara'yı mağlup etmesidir.¹⁵ En önemli etken ise Türklerin yapmış olduğu savaş hilesidir. Moğol ordusu komutanı Kitboğa bu durumu anlasa da artık çok geç olmuştu. Ordusu çoktan dağılmaya başlamıştı. Bu durum adeta sonun başlangıcı yani Moğolların ilk defa yenilmesidir. Artık insanlar Moğolların da mağlup olacağını biliyorlardı.¹⁶

Savaşın neticelerine gelecek olursak; bu savaşın neticesinde Orta Doğu'nun siyasi ve kültürel manada çehresinin değişmesine yol açmıştır. Moğol istilası nihayet Ayn-Calut savaşı ve bu savaşın hemen sonrasında gelişen hadiseler vesilesiyle duraklama dönemine girmiştir.¹⁷ Moğollar bu savaşta galip geldilerdi, Mısır'a kadar ilerleyecekler, Mısır'a yerleşemeseler bile Irak'a yerleşecekleri gibi Suriye'de yerleşeceklerdi ve Yakın-Doğu'daki bütün İslam ülkeleri Moğol hâkimiyeti altına girecekti. Bu sebeple Ayn-ı Calut zaferi sadece Mısır'ı değil aynı zamanda Suriye'yi de Moğol hâkimiyetinden kurtarmıştır.¹⁸ Büyük zaferin ardından Baybars, Kutuz'un kendisine

söz verdiği Halep'e başkasını tevci'i etmesi üzerine Baybars arkadaşları ile birlikte Kutuz'u öldürdüler. Hükümdarlığı on bir ay süren Kutuz'un yerine, Rükneddin Baybars el-Bundukdari geçti.¹⁹ El-Melik el-Zahir Seyfeddin el-Salihi Rükneddin Baybars el-Bundukdari, Bahri Memlüklerin dördüncü sultanı olup, bir rivayete göre 1223 diğer bir rivayete göre 1228 yılında Kıpçak ülkesinde doğmuştur. Daha sonra bir çapul sırasında esir düşmüştür ve Sivas'ta satılmıştır.²⁰ Sivas'ta köle olarak satılan Baybars'ın sultan oluşunun hikâyesi efsanelerde dahi anlatılacak kadar ilginç bir hadisedir. Nitekim Baybars'ın sultan oluşu kadar dâhilde ve hariçte yaşadığı olaylarda büyük bir ehemmiyet arz etmektedir.

Dâhildeki olaylar: Dımaşk naibi Sencer el-Halebi sultan olmak için isyan etmiştir.²¹ Bu isyan Halebi ile Baybars'ın ordularının savaşmasından sonra bastırılabilmiştir. Savaşı kaybeden Halebi hapsedildi.²² İkinci isyan Şemseddin el-Berli isyanıdır. Azizi ve Nasırı Memlüklerinin tasvip edilmesine karşı olduğu için ayaklanma başlattı. Bir süre sonra Baybars'a karşı koyamayacağını anlayan El-Berli af diledi ve bu suretle affedildi.²³ Üçüncü isyan ise Kerek naibi El-Mugis isyanıdır. El-Mugis Eyyübi hanedanındandır, bu yüzden onu derdest etmek isteyen Baybars bahane aramaktaydı. Nitekim Kerek'te bulunan Baybars'ın hanımına el uzatması ve Şehrizaro üzerine hareket etmesinden dolayı Baybars onu da cezalandırmıştır.²⁴ Dâhilde yaşanan bu gelişmeler Memlük devletini zor durumda bıraksa da Baybars zekâsı ile bu zor durumlardan kurtulmayı bildi. Dâhilde çıkan bu isyanlar Sultan Baybars'ın Moğollar ve Haçlılar ile olan mücadele safhasının yavaş gelişmesine ve daha ürkek davranmasına sebep olmuştur.

Abbasi Hilafetinin Tekrar tesis edilmesi: 1258 yılları sonlarına doğru Hülağü Bağdat şehrini ele geçirmiş ve Abbasi Halifeliğini yıkmıştır.²⁵ Baybars Halifelik makamını 1261 yılında Moğol baskısından kaçıp Mısır'a gelmiş olan Abbasi ailesinden İmam Ebu Abbas bin Ez-Zahir Billah'ı getirmiştir ve Halifeliği yeniden ifa etmiştir. Bir süre sonra Bağdat'a gitmek isteyen Halife Moğol saldırısı sonucunda ölmüştür. Ekim 1263 yılında ölen Halifeye üzülen Aybars Halifeliği tekrar ikame etmek için kolları sıvadı. Bunun için yine Abbasi soyundan gelen er-Raşid Billah halife seçildi ve Kalatu'l-Cebel de Baybars

¹² Süleyman Özbek, "Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışı Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Calud", *Türkler*, C.5, Ankara 2002, s. 127-128.

¹³ Koprman, *Türkler*, s. 103.

¹⁴ Haşim Şahin, *Orta Zamanın Türkleri*, İstanbul 2015, s. 191.

¹⁵ Koprman, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.453.

¹⁶ Şahin, a.g.e., s.191-193.

¹⁷ Muhammed Said Güler, *Moğol İstilsı ve Aynı Calud Savaşı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s.300.

¹⁸ Koprman, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.454.

¹⁹ Baybars el-Mansuri, a.g.e., s. 37-38.

²⁰ Mehmet Fuat Köprülü, "Baybars I." mad, *İA.*, c.2, İstanbul 1970, s.357.

²¹ Özbek, a.g.m., s.34.

²² Baybars el-Mansuri, a.g.e., s.39.

²³ Özbek, s.36-37.

²⁴ Özbek, s.38-39.

²⁵ Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *Türkler*, C.8, Ankara 2002, s.360.

ona biat etti. Bu durumdan sonra Baybars artık İslam dünyasını yeni lideri oldu. Bu hususun hassasiyeti üzerine halifelik makamını da siyaseten kullanmış olan Baybars zekâsını bir kez daha ispatlamıştır.²⁶

Hariçteki Olaylar: Sultan Baybars dâhildeki meseleleri hal yoluna koyduktan sonra devleti için esas müşkülâtların sorunu olan Moğollar ve Haçlılar ile uğraşmak durumunda kalmıştır. Şüphesiz sadece bu iki mesele ile ilgilenmemiştir. Kıbrıs meselesi, Ermeni meselesi, Bizans meselesi, Altın Ordu Hanı ile olan ilişkiler, Karamanlılar ve Anadolu Selçukluları gibi farklı birçok mesele ile de ilgilenmiştir. Biz burada bu meselelerden en önemlisi olan İlhanlı Moğolları, Haçlı meselesi ve kısaca Elbistan savaşı üzerinde duracağız.

İlhanlı Devleti İle İlişkiler: Baybars 1260 yılında Ayn Calud'ta İlhanlılar ile savaşmıştı ve onları tanıma fırsatı bulmuştu. Devam eden süreçte yani sultanlığının ilk yıllarında İlhanlılar ile uğraşma fırsatı bulamamıştı sebebi ise dâhildeki olaylardı. Burada şu husus dikkati çeker "BİRE" kalesi, İlhanlılar ile savaş esnasında bu kale önemli bir yeri teşkil etmektedir. Bu yüzden Moğollar ilk buraya saldırdılar. 1264 yılında yapılan saldırıda Baybars bir hayli zorlansa da Bire'nin yardımına koştu ve Moğolları yendi.²⁷ Bu esnada Hülağü Marega yakınlarında 8 Şubat 1265 yılında öldü. Hülağü'nün yerine büyük oğlu Abaka aynı yıl tahta geçti. Abaka Han olduktan sonra Memlüklerle ilişkiler daha da sertleşmiştir.²⁸ 1265 yılında Abaka, Baybars'tan barış istediye de bu isteğine olumlu cevap alamadı. Barış yapmak istemesinin sebebi ise Abaka'nın kendi soyundan olan Altın Ordu devleti ile sorunlarıdır.²⁹ Abaka Han 1268 yılında tekrar elçiler ile barış istediye de yine olumlu cevap alamadı. Bütün bunlar üzerine sınırlanan Abaka Han savaş kararı almıştır. 1269 yılında Sacur'a saldıran Moğollar yine başarısızlık ile geri dönmüştür. 1271 yılında tekrar saldırıya geçen Abaka'nın ordusu önce Ayıntab'a oradan da Harim'e gelerek buraları yağmaladı. Nitekim yine Moğollar yenilgiye uğradı. Haçlılar da yardıma geldiyse de muvaffakiyet sağlayamadılar.³⁰ Mayıs 1272'de Abaka, Anadolu'daki Moğol valisi Samgar Noyan vasıtasıyla daha önce Baybars'a yaptığı sulh teklifini yineledi. Samgar Noyan ve Pervane Muineddin Süleyman tarafından tertip edilen bu elçi heyetini Baybars Dımaşk da bulunduğu sırada kabul etti. Baybars'ın İslam topraklarından çekilerseniz barış olur isteği üzerine barış olmadı.³¹ 1272 yılında tekrar savaştilar. Moğolların Rahbe'ye geldiği haberini alan Baybars, Dımaşk'tan harekete geçti. Moğol askerleri kaçmadan onlara yetişmek iste-

yen Baybars Fırat Nehrini bizzat yüzerek geçmiştir.³² Bu olaylar yaşanırken Pervane Muineddin Süleyman 1273 yılında Baybars'tan Anadolu'ya gelip kendilerini Moğollardan kurtarmasını istedi. Bundan iki yıl sonra 1275' de Anadolu valisi Toku Noyan yanlarında Selçuklu ve Gürcü askerleri olduğu halde Bire önlerine gelerek kaleyi muhasara altına aldılar. Bu savaş esnasında etrafa 400 kişilik bir keşif birliği gönderdi, bu sırada Pervane Süleyman ve Baybars arasındaki ittifak ortaya çıktı. Nitekim bu esnada Baybars Dımaşk'tan harekete geçti, bunu öğrenen Moğollar süratle geri çekildiler.³³ İlhanlı-Memlük ilişkilerinin en şiddetlisi olan Elbistan kuşatması ise 1277 yılında gerçekleşti. Bu konuya Elbistan savaşı bölümünde değinilecektir.

Haçlılar ile İlişkiler: Haçlı seferleri Türklerin Batıya ilerlemeleri ve 11. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'yu yurt edinmeye başlamaları üzerine Avrupa Hristiyan dünyasının papalığın teşvikiyle kutsal yerleri Müslümanların elinden kurtarmak, Türkleri Ön Asya'dan atıp bu topraklara sahip olmak için başlattığı yakın doğuyu kan gölüne çeviren bir saldırı hareketidir. İşte Memlük devleti kurulduğu andan itibaren bu tehlikeyle uğraşmış Haçlıları yenilgiye uğratarak İslam dünyasının koruyucusu olmuştur.³⁴ Baybars Haçlılar ile mücadele ettiği sıralarda İslam Dünyasında güçlü bir devlet yoktu. İslam devletlerinin en güçlüsü olan Memlükler idi. İş bu sebepten ötürü Haçlılar ile Baybars'ın mücadelesi İslam Tarihi için ayrı bir önem teşkil etmektedir. 1265 yılına kadar Baybars Haçlılara karşı büyük çaplı bir operasyon düzenleyememiştir. Şöyle ki, dâhildeki olaylar buna engel olmuştur. İlk büyük çaplı operasyon 1265 yılının Mart ayında gerçekleşmiştir. 1264 yılı başında Templier, Hospitaller şövalyeleri Askalan ve Beysan üzerine akınlar düzenledi. Bunun sonucunda Baybars Kaysariya üzerine yürüdü. 5 Mart 1265 yılında ise Kaysariya kalesini ele geçirdi. İkinci büyük operasyon Arsuf kalesi üzerine olmuştur. 26 Nisan 1265 Perşembe günü Memlükler ele geçirdi.³⁵ Üçüncü büyük Operasyon Safed kalesi üzerine olmuştur. Templierler Şövalyelerinin elindeki müstahkem Safed kalesi, Dımaşk-Mısır yoluna hâkimdi. Haçlıların Filistin topraklarına akınlarının ana üssüydü. Bu kaleyi fethetmek diğerlerine göre biraz zaman almıştır. Nihayetinde 1266 yılında bu kale de ele geçirilmiştir. Haçlılar ile ilgili olayların en önemlisi Antakya savaşıdır. Baybars, Haçlılar içindeki iç çekişmelerden istifade ederek 1267 yılında Teberiyye ve Akka mintikalarını yağmalayıp ertesi yıl Yafa, eş-Şakif ve Arnun şehirlerini istila etti. Nihayet Haçlılara karşı istila harplerini Antakya'nın fethi ile taçlandırmak istedi. 1268 Nisan başlarında

²⁶ Baybars el-Mansuri, a.g.e., s.40-43.

²⁷ Köprülü, a.g.e., s. 358.

²⁸ Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, çev. M.Reşat Uzman, İstanbul 1999, s.349.

²⁹ Cüneyt Kanat, "Baybars Zamanının da Memlük-İlhanlı Münasebetleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.16, S.1, İzmir 2001, s.39.

³⁰ Kanat, a.g.m., s.40.

³¹ Süleyman Özbek, El-Melikü'z-Zahir Rükneddin Baybars el-Bundukdari Hayatı ve Faaliyetleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1988, s.85-86.

³² Baybars Tarihi, çev. Şerefüddin Yalıtıkaya, C.2, İstanbul Maarif Matbaası Yayınları, İstanbul 1941. s.17-18.

³³ Özbek, Baybars'ın Hayatı, s.87-88.

³⁴ Gülay Çalık, Sultan Baybars ve Haçlılarla Mücadelesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s.69-70.

³⁵ Ramazan Şeşen, Haçlılar Önünde Sultan Baybars, İstanbul 2013, s.66-67.

Antakya yakınlarına varan Baybars orada ordusunu üçe ayırdı: bir kısmı deniz yoluyla Antakya arasındaki irtibatı kesmek için es-Süveydiye'ye, ikincisini küçük Ermenistan'dan herhangi bir yardım gelmesini önlemek için Suriye ile Çukurova bölgesindeki geçitlere gönderip ana kuvvetlerini de kendi komutasına alarak Antakya'ya hücum etti.³⁶ Artık yenilginin kaçınılmaz olduğunu anlayan IV. Bohemond, Baybars'a barış teklifinde bulunmuştur. Yapılan anlaşmayla birlikte Haçlılar üzerine yapılan seferlere bir süre ara verilmiştir. Haçlıların hiç beklemediği bir anda Memlüklerin saldırması onun için yenilgiyi kaçınılmaz hale getirmiştir. Antakya Prenslığı, Haçlıların Urfa'dan sonra Doğuda kurduğu ikinci büyük prensliktir. Buranın ele geçirilmesi Haçlıların Doğuda kurdukları hâkimiyetin büyük bir darbe almasına neden olmuştur. Baybars 1271 yılında Trablus prensliğine hücum etti ve Safita, Hısnu'l-Ekrad ve Hısn-ı Akkar kalelerini ele geçirdi. Temmuz'daki dönüşü esnasında da Akkanın Kuzey doğusundaki Hısnu'l-Karin kalesini istila etti. Bu son kale Töton şövalyelerinin elindeydi. Bu şövalyelerde Baybars'a karşı dayanamamıştır. Memlük-Haçlı meselesine kısaca değindikten sonra daha önce de üzerinde durulan Elbistan savaşını ele alacağız.

Elbistan Savaşı ve Sultan Baybars'ın Kayseri'ye Gelişi: 1273 yılından itibaren Anadolu Selçuklu veziri, Pervane Muineddin Süleyman ve Anadolu'daki Moğol karşıtı beyler Baybars'ın Anadolu'ya gelmesi için elçiler gönderdiler. Nihayetinde 7 Nisan 1277 yılında ülkesinden ayrılan Baybars 13 Nisan 1277'de Elbistan'a ulaştı. Şimdiye kadar Moğollar ile defalarca karşılaşan Memlükler şimdi de Anadolu topraklarında birbirlerine diş geçirmeye çalışacaklardır. Baybars'ın Anadolu'ya girmek üzere olduğunu Sis Ermeni kralı merkeze duyurmuştur. Bunun üzerine Kırşehir'de bulunan Toku ve Tudavun Noyanları ile Pervane Süleyman, Moğol-Selçuklu ve Gürcü kuvvetlerini Kayseri'de toplayıp süratle Elbistan yolunu tutmuşlar ve muharebe meydanına ulaşmışlardır.³⁷ Toku ve Tudavun kumandasındaki Moğol askerlerinin ilk yenilgisi Baybars'ın öncü kuvvetlerine karşı oldu. Bu sırada Baybars, Tudavun ve Pervane ile beraber Rum askerinin Ceyhan Nehri üzerinde olup kendilerine yaklaşmış olduklarının haberini aldı. Padişah askerler ile beraber dağlara çıktılar. Elbistan sahrasında bulunan Tatarları görüyorlar idi. Tatarlar biner biner on bir³⁸ tabura ayrılmışlar ve Rum askerini; Baybars ile iç yüzden müttefik olmalarından korkarak kendilerinden ayırmışlar ve Gürcüleri de ayrı bir tabur yapmışlardı. İki ordu karşılaşınca Tatarlar hep birden sol tarafa hücum et-

tir ve Baybars'ın sancaktarları ile çarpışarak bunları yardırlar ve sağa doğru sürdüler. Nihayetinde Baybars'ın da gayretleriyle Tatarlar yenildi. Tatarlar ölmekten ve esir olmaktan kurtuluş olmadığını görünce atlarından inerek dövüşmeye başladılar. Bunun neticesinde de mağlup düştüler ve kılıçtan geçirdiler. Pervane burada canını zor kurtararak Kayseri'ye girdi.³⁹ Savaştan sonra Kayseri civarında konaklayan Baybars 20 Nisan Çarşamba günü askerlerine güzelce giyinmelerini söyledi.⁴⁰ 22 Nisan Cuma günü Sultan Baybars başının üzerine iki kubbeli Selçuklu çet'ini koyarak Kayseri'ye girdi ve kendisi için özel surette döşenmiş ve süslenmiş olan saltanat sarayına gidip Selçuklu tahtına oturdu. Bütün Kayseri halkı, uleması, Anadolu'da Moğolları istemeyen beyler ve Selçuklu emirleri sultan Baybars'ı hoş karşıladılar. Baybars bu durumdan dolayı mutlu olsa da Pervane Süleyman'ın ortada olmaması üzerine Sultan'ın ondan şüphelenmesi, Anadolu Türkmenlerinin Moğollardan korkması ve memleketi Mısır'dan uzak olması, bu yüzden ikmal sıkıntısı çekeceğini düşünmesi üzerine geri dönmeye karar verdi.⁴¹ Sultan Baybars beş gün kadar Kayseri'de kaldıktan sonra dönüş yolunda bir talihsizlik yaşadı. Antakya yolu ile Şam'a dönen Baybars orada birden bire hastalanarak 14 gün süren dizanteri sonucunda 30 Haziran 1277 yılında hayata gözlerini yumdu. Bu ölümün başka birisine verilmek üzere hazırlanan zehrin yanlışlıkla Baybars'a verilmesiyle olduğu da rivayet edilir.⁴² Sultan Baybars, sağlam bir bünye ve sarsılmaz bir iradesi vardı. Emsalsiz bir cesaret ve keskin bir zekâya sahipti. Bu zekâsı sayesinde haberleşmek ve istihbarat için Berid teşkilatını kurdu. Daha sonra Adliye teşkilatı kurdu sonrasında ise Venedik ve Ceneviz gibi Avrupa devletleri ile ticari faaliyetler kurdu.⁴³ Sonuç olarak, ilk defa Abbasi Halifeliği ile başlayan Memlüklerden asker yapma işlemi zamanla diğer devletlere de sirayet etti. Baybars da Memlük'ten sultan olan Türk bir hükümdardır. Onun hayatı boyunca Haçlılar ile Moğollar ile verdiği mücadeleler Türk-İslam tarihi açısından önemlidir. İlk defa Moğolları yenen ve onların durdurulabileceğini gösteren ve Anadolu'da beklenen adam olan birisidir. Artık Baybars Türkmenlerin beklediği adamdır. Haçlılara karşı yaptığı mücadeleler ile de İslam'ın hamiliğini üstlenen bir karaktere sahiptir. Nitekim 1277 yılında hayata gözlerini yummuştur.

³⁶ Koprman, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, s.138.

³⁷ Kemal Göde, "Mısır Türk Sultanı Baybars'ın Anadolu Seferi ve Kayseri'ye Gelişi", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.5, Erciyes 1994, s.91.

³⁸ Moğol askerlerinin sayısı konusunda farklı rivayetler vardır. Burada İbn Şeddad 11.000 civarında asker olduğunu söylüyor. Güncel kaynaklarda ise Moğol ordusunun Selçuklu-Gürcü ve Ermeniler ile birlikte 30.000 civarında bir kuvvete sahip olduğunu söylüyor. Detaylı bilgi için bk. Güneş, a.g.m., s.348.

³⁹ Baybars Tarihi, s.84-86.

⁴⁰ İbrahim Güneş, "Memlük Sultanı I.Baybars'ın 1277 yılındaki Anadolu Seferi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.20, S.2, Elazığ 2010. s.349-351.

⁴¹ Nejat Kaymaz, Pervane Mu'iniü'd-din Süleyman, Ankara 1970, s.132-165.

⁴² Köprülü, İA, S.360.

⁴³ Köprülü, İA, S.360-362.

OSMANLI DEVLETİ'NDE BORSA

Esra PEKACAR*

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Giriş: İktisadi terimler sözlüğüne bakıldığında borsa; belirli kurallara göre, talep edilen mallar için organize edilmiş piyasadır.¹ Türk Dil Kurumu'na göre borsanın tanımı şudur: "Bazı tüccarların ve özellikle sarraflarla değerli kâğıt ve tahvil alışverişiyle uğraşanların alım satım ve değişim amacıyla devlet denetimi altında iş yaptıkları yer."² Borsa kavramı bazı araştırmacılara göre 13. yüzyılın sonlarına doğru Belçika'nın Bruges kentinde ortaya çıkmıştır. "Van Der Bourse" isimli aileye ait bulunan "Hotel Des Bourses" adındaki handa bir araya gelerek gemiler limana gelmeden önce malları belirli kurallar çerçevesinde aralarında alıp satmaya başlamışlar ve bunu bir meslek haline getirmişlerdir.³ 14. yüzyıldan itibaren özellikle İngiltere, Belçika, Hollanda, İtalya gibi denizciliğin geliştiği ülkelerde finansal faaliyetlerin daha fazla olduğu görülmüştür. Özellikle sanayi alanında yaşanan gelişmeler ile birlikte borsalarda ticari kâğıtların yanında sanayi işletmelerine ait tesisler, makineler, mal stokları, ham madde ve mamul madde alım satımları da kapsayan ve bunları temsil eden kâğıtların borsalarda işlem görmesini sağlamıştır.⁴ Artık araçların da devreye girdiği, kredi belgeleri ile ticari senetlerin alınıp satılmaya başlandığı yeni bir döneme girilmiştir. Borsa, devletlerin gelişimine, ticari faaliyetlerine göre zamanla kurulmaya ve gelişmeye başlamıştır. Avrupa'da ilk borsa 1487 senesinde Anvers'te kurulmuştur. 16. yüzyılda bunun yerini Amsterdam Borsası almıştır. İlk hisse senedi "Dutch East India" şirketine ait olup bu senet Amsterdam Borsası'nda işlem görmüştür. İlerleyen süreçte Avrupa'nın birçok ülkesinde borsalar açılmıştır. 16. yüzyıl içerisinde Paris ve Londra; 17. yüzyılda Berlin, Basel; 18. Yüzyılda Viyana, New York; 19. yüzyılda Brüksel, Roma, Milano, Madrid, İstanbul, Tokyo borsaları açılmıştır.⁵ Görüldüğü gibi Avrupa'da Sanayi Devrimi ile yaşanan gelişmeler zaman içerisinde finans kapitaline dönüşerek sermaye birikiminin doğmasına yol açmıştır. Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren ülkeler arasındaki rekabet sermaye piyasa sisteminin tekellerden arınması sanayide sermayenin veriminin düşmesine sebep oldu ve sonucunda yeni bir tür sermayenin ortaya çıkmasına neden olarak borsaları bugünkü özelliğine kavuşmasına vesile

olmuştur. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılda yaşanan bu olaylar Avrupa'da borsalar arası ilişkileri hızlandırdığı gibi borsalardaki gelişmeyi ve canlılığını korumayı başarmıştır. Sonuç olarak borsalar, devletlerin iç ve dış borç tahvillerinin, diğer bütün kâğıtların işlem gördüğü önemli merkezleri haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'ne baktığımızda ise resmi olarak bir borsanın kurulması XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir.

Dersaadet Tahvilat Borsası: Osmanlı Devleti'nde borsa kurma çalışmaları 1854 Kırım Savaşı itibari ile yoğunlaşmıştır. Avrupa borsalarının gösterdiği hızlı gelişmeler, art arda kurulan anonim şirketlerin çıkarttığı hisse senedi ve tahvillerin, sarflar aracılığı ile devletin merkezi ve önemli yerlerinde dolaşması ve alınıp satılması Osmanlı Devleti'nde borsa kurulmasını hızlandırmıştır. Bunların yanında 1854 Kırım Savaşı'ndan itibaren devletin dışarıya borçlanması sebebi ile çıkarılan tahvillerin Batı borsalarında alınıp satılma sürecine girmesi, diğer bazı yan faktörler ile birlikte, Osmanlı Devleti'nde borsa kurma çalışmalarını meydana getirmiştir. Osmanlı Devleti'nde ekonomik anlamda ve özellikle borsa konusundaki gelişmelerde Galata Bankerleri çok önemli bir rol oynamıştır. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren, finans ihtiyacının önemli kısmını karşılayan Galata Bankerleri vergilerin toplanmasında, madeni para ihracı ve tedavülünde, ortaya çıkan hazine açıklarını kapatmada, borç vermede hükümete destek olmuşlardır.⁶ Galata Bankerlerinin en parlak dönemi ise XIX. yüzyılda olmuştur. 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile yabancıların serbestçe ticaret yapabilmelerine zemin hazırlanmış, yerel gümrüklerin kaldırılarak gümrük resimlerinin %3'e düşürülmesi sonucu ithalatın hızla artmasının ardından, Osmanlı'da dış ticaret dengesi tamamen bozulmuştur. Bu dönemde, dış ticaret dengesizliğinin finanse edilmesi amacıyla iç borçlanma ihtiyacı duyulmuş ve iç borçlanma ihtiyacı ve dış ticaretin kredili alım-satım işlemleri Galata bankerleri tarafından karşılanmış⁷ Galata bankerleri aynı zamanda 1847-1852 arasında çalışan İstanbul Bankası ile devletin dış ticari ilişkilerini beraber yürütmüşlerdir. İstanbul

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, esaydin.95@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ <https://www.iktisatsozluugu.com/nedir-575-BORSA#.XfpGLGQzY2w> Erişim Tarihi (18 Aralık 2019).

² Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=borsa>, Erişim Tarihi (18 Aralık 2019).

³ Mustafa Birol Çapanoğlu, Türkiye ve Dış Ülkelerde Sermaye Piyasası Özelleştirme Uygulamaları ve Menkul Kıymetler Borsaları, İstanbul, 1993, s. 133.

⁴ Haydar Kazgan ve diğerleri, Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi, C. 1, Creative Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 358.

⁵ Muharrem Karşlı, Sermaye Piyasası Borsa Menkul Kıymetler, Alfa Yayınları, Bursa, 2004, s. 160.

⁶ Değer Alper, Adem Anbar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İç Borçlanmada Kullandığı Yöntem ve Araçlar", Maliye Finans Yazıları, Yıl: 24, S: 87, Nisan 2010, s. 44.

⁷ Alper, Anbar, a.g.m., s. 45.

Bankasının faaliyetleri ile Galata bankerleri, 1852 senesinde İstanbul Bankasının tasfiyesi üzerine ellerinde bulunan sermaye ile birlikte aralarında anlaşarak gayri resmi bir biçimde Galata Borsasını kurmuşlardır. Aynı zamanda da bunlar Kırım Savaşı sırasında Osmanlı'nın aldığı ilk borç ile dünyaya açılma fırsatı yakalamıştır. Bu borçlar için ihraç edilen Osmanlı tahvillerinin Avrupa'da Paris, Londra, Frankfurt, Viyana borsalarında satışa çıkarılması Galata piyasası için dışa açılmada büyük bir fırsat oluşturmuştur. Kırım Savaşı vesilesiyle çok sayıda İngiliz ve Fransız subayı ve diplomatının İstanbul'a gelmeleri Galata piyasasında beklenmedik bir canlılık yarattığı gibi, emtia fiyatlarında büyük artışlara sebep olmuş ve tüccarın kazancını artırmıştır.⁸ Osmanlı Devleti'nde hayriye, tramvay ve telgraf şirketlerinin alınıp satılması ile yavaş yavaş resmi olarak bir borsa kurmanın gerekliliğini ortaya koymuştur. Edinilen bilgilere göre de 1864 yılında Kambiyo ve Menkul Kıymetler Borsası Galata'daki Havyar Hanı'nda tesis edilmiştir⁹, teşkilatlanmayı hızlandırmışlardır. Galata'daki ilk borsa olarak kabul edilen bu yer günümüzde Karaköy'de Havyar Hanı İçi Sokak'ta yer alan bir handa açılmıştır. Havyar Han'a daha sonra Komisyon Han veya Konsolid Han ismi de verilmiştir. Fakat örnek olarak gösterilen Batı borsalarında sistemin işleyişi, Galata Borsası'nda olduğu kadar çıkarıcı, güvensiz ve denetimsiz olmuştur. Batı borsaları, ulusal ekonomi politikasının bir unsuru haline gelebilmiş ve sanayileşmeye yardımcı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde ise borsa, ülke ekonomisi ile neredeyse hiç ilgisi olmayan bankerlerin, yabancıların destekçilerin keyfine göre her türlü oyunun oynandığı bir ticaret olarak kullanılmıştır,¹⁰ resmen işlemler kumar şeklini almıştır. Bu sebeple Osmanlı Hükümeti, borsayı resmi bir hale sokmak, denetim altına almak amacı ile 1870'lerin başında harekete geçmiş ve bir nizamname çıkartmıştır. 12 Kasım 1873 tarihinde Osmanlı Hükümeti'nin çıkarttığı "Dersaadet Tahvilat Borsası Nizamnamesi"¹¹ ile resmen Osmanlı Devleti'nde resmi olarak ilk borsa kurulmuştur. Dersaadet Tahvilat Borsası Nizamnamesi bir başlangıç bölümünden sonra 10 ana bölüm halinde 58 maddeden oluşmaktadır. Bu nizamnamede kurumun işlemesi ve gelişmesi için gerekli belli başlı unsurları içermektedir. Ancak uygulamada bu maddeler yerine getirilememiştir. Borsada hava oyunları gibi durumlar devam etmiştir. 1874 tarihinden sonra İstanbul borsasının geçirdiği iki büyük kriz vardır: Bunlardan birincisi, Mahmut Nedim Paşa olayıdır. Durumun özeti, mali açıdan devletin aldığı bir borç erteleme kararıdır. Karar, Mahmut Nedim Paşa hükümeti tarafından alınmıştır. Karar 1875'te alınmış ve devlet bütçesinde 5 milyon liralık açık olduğunu bildirmekte, mali durumun gereği

olarak iç ve dış borçlar faiz bedellerinin bu tarihten itibaren başlayarak beş yıl içinde sadece yarısının ödeneceğine, diğer yarısı için, on yılda ödenmek üzere %5 faizli tahvil vereceğine hükümetçe karar verildiği açıklanmıştır. Haber hızla yayılmış ve tepkilere yol açmıştır. Paris ve Londra borsalarında konsolid fiyatları önemli düşüşler yaşamış, konsolid oyunlarının merkezini teşkil eden İstanbul Borsası'nda da fiyatlar düşmüştür. Hükümetin bu kararı ancak altı ay uygulayabilmiş, daha sonra Osmanlı-Rus savaşı başladığından ödemeler tamamen durmuştur. Ama karar Avrupa'da Osmanlı Borsası'na karşı güvensizliğe sebep olmuştur. İkinci kriz ise 1895 yılında "Altın Şirketi Krizi" olarak yaşanmıştır. Osmanlı Banka müdürü Güney Afrika'ya seyahate çıkmış ve oradan İstanbul'a telgraf çekip zengin altın madeni bulduğunu, bir şirket kurmaları gerektiğini ve hisse senetleri de satışa çıkarmaları gerektiğini bildirmiştir. Döndüğünde ise "Altın Şirketi" kurulduğu duyurulmuş ve hisse senetleri hemen satılmaya başlanmıştır. Ancak kısa zamanda bu şirketin bir hayal ürünü olduğu anlaşılınca hisse senedi sahipleri borsaya gidip ellerindeki kâğıtları yok pahasına satmaya çalışmışlardır. Borsayı sarsan bu dolandırıcılık olayından sonra borsada hisse senedi ve tahvilat fiyatları büyük düşüşe geçmiştir. Yaşanan gelişmelerden dolayı borsa dört ay kapatılmıştır. Bu olaydan sonra borsacılar iki yıl ihtiyatlı davranmışlardır.

B. Esham ve Tahvilat Borsası: 1896 yılında borsanın açılmasından sonra da tahvil, hisse senedi ve eshamların fiyatları üzerinde oyunlar oynanmakta ve işlemlerin değeri düşmekteydi. 1895'te Ticaret Nezareti'ne gönderilen belgede de¹² borsanın gelir ve giderler arasında açık olduğu belirtilmiştir.¹³ Yaşanan bu olumsuz gelişmeler borsanın yeniden düzenlenmesini zorunlu hale getirmiştir. Derhal yeni bir nizamname için çalışmalara başlanmıştır. 1904 yılında hazırlanan Esham ve Tahvilât Borsası Nizamname Lâyihası ile Borsa Resmine Dair Nizamname Lâyihası, ancak 20 Haziran 1906 yılında Sadrazam Kamil Paşa tarafından onaylanmak üzere Padişah Sultan II. Abdülhamid'e sunulmuş, 6 Ağustos 1906 tarihinde de onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Belirtilen bu tarihte borsa yeni adı ile yani Esham ve Tahvilat Borsası ile tekrar açılmıştır. 1906 senesinde açılan bu borsanın da faaliyetleri uzun sürmemiştir. Osmanlı Devleti, Trablusgarp, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı ile çok zor durumda kalmıştır. Yaşanan iç ve dış gelişmeler sonucunda devletin yıkılacak duruma gelmesi de borsanın sonunu getirmiştir. Savaş koşulları nedeni ile borsada işlemler durma noktasına gelmiş ve sonucunda kurum yöneticilerinin teklifi üzerine Maliye Bakanlığı'nca borsa süresiz kapatılmıştır.

⁸ Azmi Fertekligil, Türkiye'de Borsa'nın Tarihçesi, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayınları, İstanbul, 1993, s. 15.

⁹ Haydar Kazgan, Galata Bankerleri, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2006, s. 81.

¹⁰ Dr. Murtaza Köse, "Osmanlıda Borsa ve Galata Bankerlerinin Devletin Mali Yapısındaki Yeri", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S: 18, Erzurum, 2001, s. 249.

¹¹ BOA, İ. MMS, nr.47/2023.

¹² BOA. BEO. 354. 26536. 1.

¹³ BOA. BEO. 354. 26536. 2.

KANUNİ DÖNEMİ BEYLERBEYİ CENÂBÎ AHMED PAŞA

Fatma ATLIHAN*

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

XVI. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin siyasî, malî ve teşkilat yapısı bakımından zirvede olduğu bir dönemdir. Bu dönemde devlet yönetiminde, askerlikte, maliyede, mimarîde, sanatta, edebiyatta isimleri bugün hala zikredilen şahsiyetler yetişmiş, bunlar toplum ve devlet hayatında önemli görevler üstlenmişlerdir. XVI. yüzyılın önemli devlet adamlarından biri de her ne kadar Osmanlı merkezinde önemli görevlerde bulunmasa da Osmanlı taşrasında önemli bir idarî ve askerî birim olan Anadolu beylerbeyliği görevinde bulunan Cenâbî Ahmed Paşa'dır. Ahmed Paşa'nın bu dönemde öne çıkan bir özelliği de, tayin edildiği bu görevde uzun süre kalması, istikrarlı bir yönetim sergilemesi ve üzerine aldığı yöneticilik görevini hakkıyla yerine getirmesidir. Ancak kendisi, yaşadığı dönem dışında pek bilinmeyen bir şahsiyettir. Paşa, sonraki dönemlerde daha çok Ankaralılar tarafından, yaptırdığı cami ile diğer hayratı ve onun vakıf arsası üzerine yapılan Ankara Mevlevîhânesi ile Azimî türbesi nedeniyle tanınmaktadır. Buna Paşa'nın edebî kişiliğini ve bu alanda verdiği eserleri de ilave etmek yerinde olacaktır.

Kanuni Sultan Süleyman tahta geçtiğinde, toplum refahının saltanatı süresince ve ondan yıllar sonra da devam ettiği genel görüşü hâkimdir. Kanuni'ye Muhteşem Süleyman ve onun dönemine de Altın Çağ denilmesinde saltanatı süresindeki kazanımların payı oldukça önemli olmuştur.¹ Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Osmanlı Devleti'nin ideolojik alt yapısı da atılmaya başlanmıştır. Siyasî faaliyetleriyle Osmanlılar, Avrupa'da kendilerinden epey bahsettirmiştir. Avrupa'nın siyasî coğrafyası bu dönemde Osmanlılardan oldukça etkilenmiştir. Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri bünyesinde belirleyici bir rol üstlendiğini, modern Avrupa'nın oluşumunda da etkili bir yeri olduğunu tüm dünyaya yine bu dönemde göstermiştir.² İlk kurulan Rumeli Beylerbeyliği ve ardından kurulan Anadolu Beylerbeyliği, eski ve kökleşmiş

yapıları ile idarî, askerî ve siyasî birim olarak devletin temelini oluşturmaktadır. O dönem, Anadolu Beylerbeyliği merkezinin Ankara'da bulunması da ayrı bir öneme sahiptir. Paşa'nın bu görevini pek yaygın olmayan bir usulle, uzun bir süre, hatta vefatına kadar sürdürmüş olması dikkati çeken ve üzerinde durulması gereken konular arasında yer almaktadır. Cenâbî Ahmed Paşa üzerine yapılan araştırmalarda doğum tarihi hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Aslen nereli olduğu ve doğum yeri konusunda farklı görüşler vardır. Gelibolulu Mustafa Âli, Gürcü asıllı olduğunu,³ Joseph von Hammer ve Seyfi Başkan ise Bosna'da doğduğunu belirtirler.⁴ Ailesi hakkında da yararlanılan kaynaklarda pek söz edilmez.⁵ Paşa, Saray'daki çarşnırbaşı, mîrâhûr-ı evvel ve kilercibaşlık gibi görevlerinden sonra, 947-48/1541'de yaklaşık yirmi yıl süreyle görev yapacağı, merkezi o sıralar Ankara'da olan Anadolu Beylerbeyliğine tayin edilmiştir.⁶ Oldukça önemli ve bir o kadar da stratejik olan bu görevi hem siyasî, hem de askerî olarak büyük önem taşıdığına işaret etmektedir. XVI. yüzyıl pek çok alanda olduğu gibi sanat alanında da zirveye tırmanmıştır. Şiir de edebiyat alanının öne çıkan dalları arasındadır. Bu yüzyılda yetişen ve önemli şairlerimiz olan Bakî ve Fuzulî gibi tanınmış şairlerin yanında Cenâbî Ahmed Paşa'nın ismi ve Divan'ı gölgede kalıp pek fazla kimse tarafından tanınmasa da, şâirâne ve hakimâne söyleyişleriyle dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır.⁷ Ahmed Paşa, sarayda yetişmesinden kaynaklı dönemin devlet büyüklerine daima yakın olmuş, hemen hemen kendinden önceki ve kendi dönemindeki Necatî Bey, Fuzulî, Bakî gibi pek çok önemli şairleri okumuş, bunlardan Nesihî'yi tenkid ve İshak Efendi'yi de medh etmiştir.⁸ Ahmed Paşa, devrin önemli divan şairlerindedir. Divan'ındaki gazelleri bunu destekler niteliktedir.⁹ Paşa ve Divan'ı hakkında söylenenler onu biraz daha yakından tanımamıza yardımcı olmaktadır. Hassas, ince bir ruha sahip oluşu, okuduklarımız sınırlı olsa da az çok tahmin

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, SBE, Tarih Yüksek Lisans Programı, fatmatlihan1980@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Christine Woodhead, "İdeal Sultan, İdeal Devlet", Kanuni ve Çağı Yeniçağda Osmanlı Dünyası, çev. Sermet Yalçın, Ed. Metin Kunt, Christine Woodhead, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 118.

² Feridun Emecen, "Süleyman I", DİA, c. 38, İstanbul 2010, s. 72.

³ Hikmet Turhan Dağhoğlu, "Ankara'da Cenâbî Ahmed Paşa Camii ve Cenâbî Ahmed Paşa", Vakıflar Dergisi, Sayı: II, Ankara 1942; Atilla Özkırmı, "Cenâbî Ahmed Paşa", Türk Edebiyatı Ansiklopedisi, c. I, İstanbul 1984, s. 279.

⁴ Joseph Von Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, çev. Mehmet Ata, Vecdi Bürün, Refik Özdek, c. VI, İstanbul 2008, s. 318; Seyfi Başkan, Ankara Cenâbî Ahmed Paşa Camii, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 5.

⁵ "Cenâbî Paşa", İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu, XII-XIV. Asır, "Cenâbî Paşa, MEB Yaynevi, c. 1, İstanbul 1947, s. 144-145.

⁶ İlk Rumeli Beylerbeyliği kuruldu. Ardından 795/1393'te Yıldırım Bayezid, merkezi Ankara olmak üzere Anadolu Beylerbeyliğini kurdu. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Metin Kunt, Sancaktan Eyaletle 1550-1650 arasında Osmanlı Umerası ve İl İdaresi, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, No: 154, İstanbul 1978, s. 26-29.

⁷ Beyhan Kesik, Cenâbî Paşa Divan, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Tez No: 378886, Elazığ 1996.

⁸ Selim Cihan, Cenâbî Paşa ve Divanı, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Tez No: 53045, İstanbul 1996.

⁹ Kesik, a. g. t., s. 8.

edilebilmektedir. Dönemin önemli şahsiyetleri tarafından desteklenip, tasdik edilmiş düşünüleneri doğrular niteliktedir. Şiir yazarken kullanmış olduğu iki mahlası vardır. Bunlar Cenâbî ve Harfî mahlaslarıdır. Cenâbî Ahmed Paşa'nın Harfî mahlasıyla şiirler yazması çaşnigirlik yaptığı döneme rastlamaktadır. Çaşnigirbaşı, sarayda yemeklerin düzenini, tertibini sağlayan kişi, yani günümüzdeki karşılığı aşçıbaşı olduğundan "harf" kelimesi Arapça'da yemiş, yiyecek toplamak manasına geldiğinden Harfî de yemek ve yiyecek toplayan, bunlarla uğraşan kişiye verilen addır. Bu minvalde Cenâbî Ahmed Paşa, çaşnigirlik mesleğini yaptığı sıralarda yine mesleğine uygun olarak Harfî mahlasını kullanmayı tercih etmiştir. Bu görevi sona erince Anadolu Beylerbeyi olarak atanmasının ardından daha sonra yazdığı şiirlerde, gazelerde Cenâbî mahlasını kullanmayı tercih etmiştir. Cenâb, Cenâbî kelimesi ise himaye, gözetim manaları ile beraber çeşitli terkiplerle birlikte saygı ifadesi olarak kullanılan bir tabirdir.¹⁰

Paşa, eserinde edebî şiir dili olarak yalın bir dil kullanmıştır. Nazımdaki sadeliği, kafiye seçimindeki detaycılığının yanı sıra da yazdıklarının yalnızca belirli bir kesime hitap etmeyecek pek çok kimse tarafından anlaşılır olma arzusu ile Türkçe kelimeleri öne çıkarmıştır. Divanının mühim özelliği olan saf Türkçe, belirgin bir üstünlüğe sahip iken kimi zaman da dil karışık bir hâl alır. Fakat umumiyetle Divan'da Türkçe, belirgin olarak hâkimdir.¹¹ Süsten uzak, sade, anlaşılır ölçüdedir.¹² Türkçe kelimeleri kullanımdaki titizliği ve ustalığı, onları aruza uyarlayışı önemli şair özelliklerinden sadece birkaç tanesine örnek olarak gösterilebilir.¹³ Paşa, Anadolu Beylerbeyliği vazifesinde yaklaşık olarak yirmi yıl kalmış ve bu görevinin başında iken Ramazan 969/Mayıs-Haziran 1562'de vefat etmiştir. Kâmusu'l-A'lâm'da Şemseddin Sami, Cenâbî Ahmed Paşa hakkında şu ifadeleri nakletmiştir: "Şû'râ-yı Osmâniyye'den Kanunî Sultan Süleyman Han'ın zamanında Saray-ı Hümâyun'da terbiye olmuş ve bade emir-i ahur ve daha sonra Anadolu emir-i umeralığa tayin olunmuş ve bu mansıbdaki iken 969/1561-1562 tarihinde irtihal etmiştir.

Sonuç: Osmanlı tarihinde Kanuni dönemi, Osmanlı medeniyeti ve kurumlarının zirvede olduğu bir dönemdir. Devlet kademesinde önemli görevlere getirilen Cenâbî Ahmet Paşa, hayratı, edebî yönleri ve Ankara şehir tarihindeki varlığı ile ele alınmıştır. Ahmed Paşa, sarayda yetişmiş bir Osmanlı pasasıdır. Edepli, terbiyeli, ince bir ruha sahiptir. Paşa'nın yanında kimse yokken dahi güldüğünde dışlarının görünmediği, hayatında bağdaş kurarak oturmadığı bilinir. Saraydaki pek çok görevlerinin ardından devleti temsil etmek üzere Ankara'ya, Anadolu beylerbeyliği görevine atanmıştır. Sultan'a olan sadakati onu öne çıkaran en önemli özelliklerinden biridir. Yaklaşık olarak yirmi yıl, bu vazifede kalmıştır. Ankara şehrinin sıkı ve korunaklı yapısını daha da sağlamlaştırarak o dönem için büyük tehlike oluşturan Celâlî Ayaklanmalarının

üstesinden gelmiştir. Bunun için Ankara Kalesi ve surlarını bir dizi bakım ve onarımdan geçirmiştir. Ahmed Paşa'yı öne çıkaran bir diğer neden de kendisi hayatta iken yapımına başlanan ve vefatının ardından dört sene sonra tamamlanan camisidir. Cami, Ahmed Paşa'nın hayratıdır. Ankara'daki Mimar Sinan ekolü ile yapılmış tek cami olma özelliğine sahiptir. Mimar Sinan veya onun talebeleri tarafından yapılmıştır. Cami hem Ankara kent tarihi hem de mimari açıdan kendinden söz ettirmektedir. Kanuni Sultan Süleyman ve şehzadeleri arasında çıkan taht kavgalarında bulunduğu askerî, siyasi ve stratejik konum itibarıyla etkin bir rol üstlenmiştir. Şehzadeler arasındaki husumetin ve gerilimin artmasına engel olmuştur. Kanuni'ye olan sadakatini, olayların tüm gelişimini anbean yazdığı mektuplar, arızalar ile Kanuni'ye bildirerek yaşanacak münakaşaların daha da büyümesine mani olmuştur. Ahmed Paşa, sanatçı ve naif bir ruha sahiptir. Enderun mektebinde yetişen Ahmed Paşa, daha çok şiirle ilgilenmiştir. Sarayda yazmaya başladığı şiirlerinde Harfî mahlasını kullanırken, Anadolu beylerbeyliği vazifesi için Ankara'ya geldiğinde ise Cenâbî mahlasını kullanmıştır. Bir adet Divanı ve birkaç da kasideleri olana Paşa, yazdığı gazelerde tasavvuf, ilâhî ve beşerî aşk, Kanuni'ye olan sevgisi gibi konulara yer vermiştir. Ahmed Paşa, divanını oldukça sade ve anlaşılır bir Türkçe ile yazmıştır. Divanında çeşitli tamlamalara ve deyimlere de yer vermiş olan Ahmed Paşa, böylelikle yazdıklarının belirli bir kitle tarafından değil halk tarafından da kolaylıkla anlaşılmasını sağlamıştır. Dönemi itibarıyla öne çıkan şairler olan Bakî ve Fuzulî'nin gölgesinde kalmış olsa da, divanı dönemin şiir eleştirmenleri tarafından beğenilmiş ve takdir görmüştür. Cenâbî Ahmed Paşa'nın aynı zamanda Kanuni'nin oğlu Şehzade Mustafa'nın kızı Nergişşah ile evlenerek onun damadı olduğu yönünde görüşler mevcuttur. Hatta aynı kaynaklardan edinilen bilgilerde, Ahmed Paşa'nın bilinmeyen bir yönünü daha dile getirirler ve onun aynı zamanda tarihçi olduğu konusunda da görüşler hâkimdir.

&

Söylenebilecek her şeyin söylendiğine eminim
Ama her şeyin duyulduğuna emin değilim
A. İzzetbegoviç

¹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Cenâb", DİA, c. 7, İstanbul 1993, s. 346.

¹¹ Kesik, a.g.t., s. 5.

¹² Cihan, a.g.t., s. 9.

¹³ Cihan, a.g.t., s. 9.

ŞEHİR GÜVENLİĞİ BAĞLAMINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE GECE BEKÇİLERİ: ASESBASI VE ASESLER

Ali GEZGİNCİ*

Yozgat Bozok Üniversitesi

Osmanlı Devleti'nin teşkilat yapılanmasını oluşturan kurumlar, sadece incelendikleri devrin değil, uzun bir geçmişin izini taşırlar. Teşkilat yapıları, aslında, devletlerin kaderini belirleyen yegâne unsurlardır. Çünkü bu yapıyı oluşturan kurumlar, adeta devletin omurgasını oluştururlar. Güvenliğin temini amacıyla teşekkül eden kurumlar ise devlet omurgasının en önemli şubelerinden birisini meydana getirirler. Çünkü güvenlik, insanoğlunun en temel ihtiyaçlarının başında gelir. Aynı zamanda, güvenliğin temini amacıyla teşekkül eden kurumlar, halk ile sıkı ilişki içerisinde buldukları ve dolayısıyla içtimâî hayata dair birçok noktayı da gözler önüne sermeleri açısından tarih araştırmalarında kıymetli bir yere sahiptirler. İşte bu minvalde, uzun bir geçmişe sahip olan ve Osmanlı Devleti'nde güvenliğin temini maksadını taşıyan kurumlardan birisi de Asesbaşılık kurumudur. Asesbaşılık kurumu, "bekçi" manasına tekabül eden aseslerden ve başlarında Yeniçeri Ocağı'nda bölük kumandanı vasfında olan Asesbaşı'dan müteşekkil idi.¹ Asesbaşı ve aseslerin, Subaşılının emrinde çalıştığını ve özellikle de asayiş ile ilgili vazifeleri bakımından ona karşı sorumlu olduğunu görmekteyiz.² Aynı zamanda asesbaşılar, Subaşılının tayinlerinde olduğu gibi, ilk başlarda kadıların teklifi üzerine –uygun görmesi halinde– bizzat padişah tarafından tayin edilirken; bir müddet sonra sancakbeylerinin uygun gördüğü kimseler arasından tayin edilmesi usulüne dönüştüğü anlaşılmaktadır.³ Asesbaşılının Yeniçeri ocağındaki konumu ve gece bekçisi olarak Subaşı'ya bağlı asayiş görevinden dolayı vazifeleri iki kısma ayrılmaktaydı.⁴ Bu vazifelerini açıklamadan önce belirtilmesi gereken bir husus vardır. Şöyle ki, Osmanlı Devleti, -merkez ve taşradaki- asayiş kuvvetlerini oluşturan teşkilatlanmasını Yeniçeri Ocağı bünyesinde şekillendirmiştir. Şehirlerde kadının

hükmü olmaksızın hareket edemeyen asayiş ile yükümlü olan bu kuvvetler, günümüzdeki zabıta ve polis kavramına tekabül etmekteydiler.⁵

Aseslerin, Osmanlı emniyet ağı içerisindeki konumları ile asayiş görevlerini daha iyi anlayabilmek için, öncelikle teşekkül tarihlerini ve Yeniçeri ocağındaki vazifelerine bakmak elzemdir. Evliya Çelebi, seyahatnamesinin, Esnaf-ı askerî-i asesbaşı kısmında, asesbaşılık kurumunun Osmanlı'nın tesis edildiği dönemde var olmadığını; II. Mehmed tarafından, Yeniçeri ocağı bünyesinde teşkil ettirildiği bilgisini vermektedir.⁶ Buna mukabil olarak, Asesbaşı, Yeniçeri ocağına mensup 28. bölük (ya da orta) çorbacısı yani kumandanı olarak vazife yapmaktaydı. Diğer yandan, mevcut vaziyet, II. Mehmed devrinde Osmanlı devlet teşkilatına yeniden nizam getirilmesinin ardından bazı değişikliklere uğramıştır. Mesela, aseslerin de bünyesinde bulunduğu şehir asayişinin başı konumunda bulunan subaşının, ehemmiyeti yine devam etmekle birlikte, artık birinci derecede sancak sorumlusu vasfında olmayacak; kısacası "...görev alanları daha basitleştirilip..." genişletilecekti.⁷ Muhtemelen, asesbaşılık kurumu da bu değişimin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Mevcut bilgilerden anlaşıldığına göre, asesbaşı ve asesler daha çok asayişle ilgili vazifeleri ile meşgul olduklarından dolayı Yeniçeri ağası ile irtibatı sağlayabilmek adına, ağanın ikamet yeri olan "...Ağakapısı'nda devamlı bir kapı kethüdâsı (emir eri)..." bırakırdı. Şu hususu da belirtmek gerekir ki, ocaktaki vazifeleri arasında belki de en önemlisi, yeniçeri teşkilatı içerisinde vuku bulan idamların infazlarının asesbaşı tarafından gerçekleştirilmesi olmalıdır.⁸ Yine bu hususta, Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân'ın Kısâs-ı Yeniçeriyân bahsinde, şu bilgi yer almaktadır: "Eğer Yeniçeri katle müstahak olsa, orta-

* Yozgat Bozok Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, gezginciali@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Abdülkadir Özcan, "Asesbaşı", DİA, III, Ankara 1991, s. 464.

² Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, XIII/1-2, Ankara 1955, s. 50.

³ Özcan, "Asesbaşı", s. 464; Özer Ergenç, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara 1995, s. 71.

⁴ Pakalın, Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, İstanbul 1971, s. 92; Özcan, "Asesbaşı", s. 464.

⁵ Hasan Yağar, "Osmanlı Polis Teşkilatı ve Yenileşme Süreci", Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (Ed.), Türklük, XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 632.

⁶ Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, s. 92. "Çok eskiden yok idi. Fatih Sultan Mehmed (...) tarihinde kurmuştur. Yeniçeri bölük odalarından bir oda asker ile sefer eşer bir çorbacıdır. Yeniçeri neferleri 500, pirleri yine Hacı Bektaş'tır." Bkz. Evliyâ Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliyâ

Çelebi Seyahatnâmesi, Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (Haz.), I (1-6. Kitaplar), 1. Kitap, İstanbul 2013, s. 306.

⁷ Mücteba İlgürel, "Subaşı", DİA, XXXVII, İstanbul 2009, s. 447; Mücteba İlgürel, "XVII. Yüzyıl Balıkesir Şer'iyye Sicillerine Göre Subaşılık Müessesesi", VIII. Türk Tarih Kongresi, II, Ankara 11-15 Ekim 1976, s. 1276; J.H. Kramers, "Sü-başı", MEB İslam Ansiklopedisi, XI, Eskişehir 2001, s. 79; Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimâî Tarihi, I, İstanbul 1979, s. 56, 280; Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, XIII/1-2, Ankara 1955, s. 50.

⁸ Özcan, "Asesbaşı", s. 464; Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, s. 92; Yağar, "Osmanlı Polis Teşkilatı", s. 632. "...aşâb-ı cinayetten birinin salb ve idâmı halinde kezâlik kendi bölüğüyle mahall-i siyâsete azimetle muhâfaza-i inzibâta dikkat vezâifıyla de muvazzaf bulunu idi." Bkz. Mahmud Şevket Paşa, Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyyesi, I, 1325, s. 60.

çavuşun habsine verüp esâmisini çalarlar. Ba'dehu ases-başıya verüp, Baba Ca'fer Zindanı'na götürürler. Katli fermân olundukda işâ' namazından sonra cellâd boğar. Ve bir kayığa koyup Kurşunlu Mahzen'in önüne vardıkda boğazına bir taş bağlayup denize atarlar. Selefde i'lâm için bir tob atarlardı. El'ân top atılmak memnû'dur."⁹ Yeniçeri ocağındaki sorumlu oldukları vazifelerinin yanı sıra asesbaşı ve aseslerin asli görevleri geceleri çarşı ve pazarın asayişini ve düzenini sağlamaktı.¹⁰ Gündüzleri Subaşı'nın vazife sınırları içerisinde olan asayiş, geceleri asesler tarafından ifa edilmekteydi. Zaten bu durum, kanunnamelerde açıkça belirtilmektedir.¹¹ Aynı zamanda, aseslerin görevlerinin çerçevesi ve görev yerlerinin nereler olduğu açıkça belirlenmişti. Yine bu görev yerlerinde ne kadar asesin vazife yapacağı da kanunnamelerde, her sancak için ayrı ayrı ve ihtiyaca binaen olacak şekilde karara kavuşturulmuştu. Mesela, Konya şehrindeki aseslerin görevlerine ilişkin Kanun-ı 'Asesân-ı Şehr-i Konya 'da bu husus şu şekilde belirlenmiştir: "... At Pazarı Kapusunda bir oturak ve Haffâfiye'de bir oturak ve Bezzâzistân önünde asesbaşı binefsihî bir oturak ve İplik Bazarında bir oturak ve Sarrâclarda bir oturak ve Bit Bazarında bir oturak ve Gazzâzlarda bir oturak..."¹² Bununla birlikte, elde mevcut belgelerde asesler için yataklı ve pâsbân adlarının da kullandıkları görülmektedir.¹³ Burada bir hususu hatırlatmakta fayda vardır. Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti açısından İstanbul merkez, geriye kalan yerler ise taşra olarak görülmekteydi. Zaten resmi evraklarda ve hatta edebi metinlerde dahi bu ayrım açıkça görülmektedir. Merkez-taşra ayrımı kurumların yapılarında da kendisini hissettirmiştir. Bu bağlamda, İstanbul'da –yani merkezde- iki asesbaşının bulunduğunu ve görev sürelerinin taşrada bulunanlara nazaran farklılık gösterdiğini söylemek mümkündür.¹⁴ Ayrımın bu yönünü destekleyecek bir örnekte asayiş vazifelerinde subaşı ve asesbaşının yardımcısı konumunda olan yasakçıların görev süreleridir. Kavanîn-i Yeniçeriyân'da

belirtildiğine göre, "...biri içerüde ve biri taşrada..."¹⁵ olmasına binaen değişiklik göstermektedir. İçerüde tabiri ile asıl kastedilen İstanbul olup; burada görev yapacak yasakçıların görev süresi üç aydır.¹⁶ Taşrada tabiri ise, anlaşılacağı üzere, İstanbul dışındaki yerleri kapsamakta olup; bu yasakçıların görev süreleri ise dokuz aydır.¹⁷ Görev sürelerinin ise bu şekilde kısa süreli olmasının sebebi ahaliyle yakın ilişkiler kurmalarını önlemek maksadıyla olduğu söylenebilir.¹⁸ Asesbaşı ve asesler, geceleri çarşı ve pazarlarda korumakla yükümlü oldukları dükkânların sahiplerinden resm-i 'asesiyye/rüsümü' 'asesiyye adı altında bir ücret elde etmekteydiler.¹⁹ Bu ücretin ne kadar olacağı kanunnamelerde belirlenmiş olup dükkânın niteliğine nazaran miktarları da değişmekteydi.²⁰ Mesela, Serez Sancağı kanunları içerisinde Sûret-i Kanunnâme-i Ser-Ases'de bu ücretler "...çarşuda olub kilidlenen dükkânların sâhibinden ayda asesbaşı birer akçe alır." şeklinde geçmektedir. Genel itibari ile Asesbaşının, dükkânlarından, koruma bedeli olarak bir akçe aldığı anlaşılmaktadır.²¹ Bununla birlikte, daha önce değindiğimiz üzere, dükkânların niteliğine göre bu bedel değişiklik gösterebilirdi. Buna göre yine Serez'de, Boyacı dükkânından ayda iki akçe ve Sabuncu dükkâm sahiplerinin hem ayda bir akçe hem de bu miktar kadar sabun vermesi belirlenmiştir. Bu hususa benzer şekilde, Kanûnnâme-i Livâ-i Erzurum'da geçen bir maddede şu ifade geçmektedir: "Asesiyye şehirde vâki' olan ehl-i mu'âmele dükkânlardan her ayda iki akçe ve ehl-i hiref dükkânlarından birer akçe alına; ziyâde alınmaya."²² Aynı zamanda, aseslerin ifa etmiş oldukları vazifeler dükkân sahiplerinin talep ettiği bir hizmet idi. Aslında önemli bir ihtiyacı karşıladığını gördüğümüz aseslerin, bazen de, dükkân sahipleri tarafından güvenilir ve ehil bir kimseyi asesbaşı olarak tayin ettirmek üzere Sancakbeyi ve Kadı'ya başvurdukları görülmektedir.²³ Asesbaşı, bu vazifeyi, iltizam usulü ile deruhte ederdi. Görevini ise asesbaşılık kurumunu meydana getiren asesler ile birlikte yerine getirirdi. Buldukları şehrin niteliğine göre ise sayıları

⁹ Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhisü'l-Beyân Fî Kavânin-i Âl-i Osmân, Sevim İlgürel (Haz.), Ankara 1998, s. 153; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kapıkulu Ocakları, I, Ankara 1984, ss. 358-359. Yine 16. yüzyılda, Alman seyyah Salomon Schweigger seyahatnamesinde aseslerin – ya da kendi deyimiyle Hassassen- bu vazifesi hakkında şu bilgileri vermektedir: "Türklerde resmen cellatlıkla veya cezayı infaz etmekle görevlendirilmiş kimseler yoktur. Bu işi subaşının yamaları ve esaslar (Hassassen) yapar. Bunlar sayıca oldukça fazladır..." Aynı zamanda Schweigger, devamında, aseslerin suçluya infazı kendi hükmüyle verdiğini söylemektedir. Fakat bunu, Subaşı bahsinde belirttiğimiz üzere, Subaşı ve onun emri altında olanlar Kadı emri olmadan cezayı uygulamayacakları için biraz mübalağalı bir anlatım olarak ele almak daha doğru olacaktır. Bkz. Salomon Schweigger, Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581, Türkis Noyan (Çev.), İstanbul 2014, s. 204.

¹⁰ Ergenç, Ankara ve Konya, s. 71; Özer Ergenç, XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa, Ankara 2014, s. 171; Schweigger, Sultanlar Kentine Yolculuk, s. 204.

¹¹ Asesler, Subaşı'nın emri altında olduklarından dolayı, geceleri müdahale ettikleri olaylardan subaşı için belirlenen miktar kadar cerime alması öngörülmüşken; yine aynı konuda gündüz alınan cerimelerden aseslere pay düşmediği anlaşılmaktadır. Kanunname'de belirtilen bu husustan aseslerin gece bekçisi hükmünde oldukları neticesi ortaya çıkmaktadır: "Ve gece ile dutulan sarhoşlardan ve hırsızlardan ki, 'asesler dutmuş olalar, subaşlar nice miktar cerime alursa 'ases dahi öşür ala. Ammâ gündüz dutulan hırsızlarda ve sahoşlarda ve sâir cerâimde 'asesin medhali yoktur, öşür taleb etmeyeler." Bkz. (Diyarbakir Eyâleti Umumi Kânunnâmesi içerisinde Der Beyân-ı Rüsümü 'Asesiyye) Ahmet Akgündüz, Osmanlı Devleti'nde Belediye Teşkilâtı ve Belediye Kanunları, İstanbul 2005, s. 326.

¹² Akgündüz, Belediye Kanunları, s. 272; Ergenç, Ankara ve Konya, s. 71.

¹³ Şer'iyye Sicilleri'nden anlaşıldığına göre bazen asesler, yataklı adı ile de anılmaktaydı. Bu duruma örnek olarak, "...Fazlı b Yusuf ve Mustafa nâm kimesneleri, nefsi Ankara'da vâki' dükkân sahibleri meclis-i şer'e ihzâr idüb hâlâ çarşılarda yataklı kalmadı, mezkûrlar kadimden asesler ve yataklıdır. Bunların yataklı olmasını murâd ideriz..." verilebilir. Bkz. Ank. Şer. Sic. II/1636'dan naklen Ergenç, Ankara ve Konya, s. 71, 188.

¹⁴ Özcan, "Asesbaşı", s. 464.

¹⁵ Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, IX, İstanbul 1990, s. 186.

¹⁶ "Ve içerüde olan kullukları üçer aya verirler. Kanun budur." Bkz. Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri, IX, s. 186.

¹⁷ Uzunçarşılı, Kapıkulu, s. 196; "Taşrada olan kullukları dokuzar mâha verirler. ...Kanun budur." Bkz. Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri, IX, s. 186.

¹⁸ Emine Dinceç, "16. ve 17. Yüzyıllarda Taşra'da Yasakçılar", Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, 7, Konya 2009, s. 139.

¹⁹ Özcan, "Asesbaşı", s. 464; Ergenç, Ankara ve Konya, s. 71; Ergenç, Bursa, s. 171. Aynı zamanda kanunnamelerde bu gelir türünün geçtiği yerler için bkz. Akgündüz, Belediye Kanunları, s. 326, 334.

²⁰ Muhammed Yazıcı, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Kamu Düzeni ve Subaşılık Kurumu", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, ss. 188-189.

²¹ Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri, II, s. 500.

²² Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri, VIII, s. 341.

²³ Bu konu hakkında örnekler ve daha tafsilatlı bilgi için bkz. Ergenç, Ankara ve Konya, s. 71; Yazıcı, Subaşılık Kurumu", ss. 188-189.

değişiklik göstermekte idi.²⁴ Her ne kadar vazifesi gecedan sabaha kadar geçerli olsa da, zaman içerisinde, Subaşı ile birlikte gündüzleri de çalıştığı ve birlikte hareket ettikleri anlaşılmaktadır.²⁵ Asesbaşılar, toplumun ahlakî yapısında gedik açabilecek suçları mahkemeye iletmisler ve kadının takdiri ile bazı adli vakaların takibatını yürütmüşlerdir.²⁶ Mesela, 3 Muharrem 948 / 29 Nisan 1541 tarihli Ayıntap sicilinde geçen bir davada, Asesbaşı El-Hâc Mehmed mahkemeye gelerek Mehmed oğlu Ali ile Ali kızı Huri'nin, evli olmadıkları halde, bir araya geldiklerini ve hatta zina suçunu işlediklerini iddia etmekte ve olay şöyle devam etmektedir: "...işbu 'Ali'nün evvelden mezbûre Hûri ile mâbeynlerinde alâkaları olub birbirlerine varub gelürler imiş ve mezkûr Hûri'ye zînâ dahi etmiş" deyücek mezkûr 'Ali'den su'âl olundukda an tav'ın ve ihtiyârin ve bilâ ikrâh ve'l-icbar ikrâr ve i'tirâf idüb didi ki; "mezbûre Hûri ile evvelden beri âşinâ idüm. Varır gelür idüm ve hem kendüye zînâ dahi itdüm" didi ve bu mecâlis-i erba'ada ikrâr itdüğü sebebden mukırr-ı mezbûrlar ikrârı ve Hâc Mehmed talebi ile sebt-i sicil olundu."²⁷ Asesbaşılar, aynı zamanda, şüpheli ölüm vakalarında ya da kadıya başvurularak yakınının öldürülmesinden şüphelendiği için olayın keşfinin yapılmasının talep edildiği durumlarda takibati yapmakla vazifelendirilirdi. Mesela, 1096-1097/1685-1686 tarihli bir sicilde, kayıkçı olan Yusuf b. Abdullah'ın kayığında ölü bulunması üzerine zevcesi Sâliha bt. Abdullah mahkemeye başvurmuş ve eşini "...üç gün mat'ûnen sâhib-i firâş olup târih-i kitabdan bir gün mukaddem Balatkapısı hâricinde vâki' kayıkhaneye merbut olan kayığı yoklamağa vardıkda anda bi emrillahi te'âlâ fevt olmuştur..." diyerek "...keşf ve tahrîr ve meyyiti defn..." isteğinde bulunmuştur. Bunun üzerine mahkeme tarafından Subaşı Ömer Ağa ve Asesbaşı Bektaş Ağa vazifelendirilmiş fakat herhangi şüpheli bir duruma rastlanılmamıştır.²⁸ Bunlarla birlikte Asesbaşılardan giyim kuşamlarına da değinmek gerekmektedir. Asesbaşı, başına yeşil çukadan (ya da çuhadan) yapılan ve "çatal kalafat"²⁹ adı verilen bir başlık takardı. Aslında bu başlığı, daha çok, yeniçeri ocağı mensubu olmasına binaen taktığı söylenebilir. Çünkü yeniçeri ocağında

en alttan en üste kadar bütün mansıplar günlük hayatta kalafat takarlardı. Aynı zamanda, kalafatın rengi rütbe ve konumu simgelediğinden dolayı asesbaşının yeşil kalafat takması manidardır. Asesbaşı başına taktığı çatal kalafatın "...arkasına zağra yakalı ve yeşil kaplı divân kürkü ve bacağına al çaksır ve ayağına sarı yemeni..." giymekteydi.

Osmanlı Devleti'nde, kıyafet usûllerinde olduğu gibi, teşrifat ve törenlere de büyük ehemmiyet verilmiştir. Özellikle de saray teşrifatı ve resmi devlet törenleri Osmanlı'nın, tesisi devirlerinden itibaren önemle üzerinde durduğu bir konudur. Osmanlı saray hayatında önemli bir yeri olduğu anlaşılan törenlerde, Subaşılar da, teşrifat/protokol içerisinde yerini almaktaydı.³⁰ İşte bu protokolün nasıl işleyeceği ise kanunnamelerde belirlenmiştir. Bu bağlamda, ilk bağımsız teşrifat mecmuası olan Tevki'i Abdurrahman Paşa Kânûn-Nâmesi subaşılardan protokoldeki yerleri hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre, Sadrazam'ın Cuma sabahları Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin katılımı ile gerçekleştirdiği Kânûn-ı Dîvân-ı Cum'a da tezkireciler, çavuşbaşı, muhızr ağa, kapıcılar kethüdası vb. vazifeliler ile birlikte Subaşı ve Asesbaşı'da protokole dâhil olur ve hazır bulunurdu.³¹ Bununla birlikte, eğer Sadrazam kola çıkmak yani teftişe çıkmak isterlerse, bulunduğu bölgenin asayiş ve düzeninden sorumlu olan Subaşı ve Asesbaşı, ilk olarak önden giderek hem yolu açarlar hem de gerekli güvenliği sağlarlardı.³² Bu minvalde olmak üzere, Subaşı ve Asesbaşı, teşrifat usûllerinin en ince ayrıntısına kadar uygulandığı Kânûn-ı Dîvân-ı Hümayûn'da da hazır bulunurlardı. Özellikle burada güvenliğin sağlanmasından sorumlu oldukları anlaşılmaktadır.³³ Yine bayramlaşma törenlerinde ve özellikle Ramazan bayramının üçüncü gününde Sadrazam'ın Eyyüb Ensârî'nin kabrini ziyaretinde ve ardından çıktığı teftişte de güvenliğin sağlanması Subaşı ve Asesbaşı marifetiyle gerçekleştirilmekteydi.³⁴ Yine Subaşı ve Asesbaşı, padişah tahta yeni çıktığında, bir gelenek olarak gerçekleştirilen kılıç alayında ve cülûs merasimlerinde de bulunurlardı.³⁵ Bunlara ek olarak, itimâtnamesini arz etmek üzere ge-

²⁴ Ergenç, Ankara ve Konya, s. 71; Ergenç, Bursa, s. 171; Yazıcı, "Subaşılık Kurumu", s. 187.

²⁵ Özcan, "Asesbaşı", s. 464.

²⁶ Yazıcı, "Subaşılık Kurumu", s. 187. Asesbaşı ve asesler, toplumun ahlakî yapısını tehdit edebilecek vakaları mahkemeye iletir ve sicillerde bu husus "...ases talebiyle kaydolundu..." şeklinde geçmekteydi. Mesela, İstanbul Şer'iyye Sicilleri'nde asesbaşılardan mahkemeye en çok intikal ettirdikleri konuların başında "...ağzında râyiha-i hamr..." yani şarap kokusu ya da "...ağzında râyiha-i arak..." yani rakı kokusu duyduklarından şüphelendikleri kişiler oluşturmaktaydı. Aynı şekilde, asayiş bozacak olan, darp vakaları da aseslerin mahkemeye intikal ettirdiği konulardan idi. Bununla birlikte Asesbaşı, bazen Subaşı ile birlikte şüpheli ölümlerin takibatını yapar ve konuyu aydınlatmaya çalışırlardı. Bkz. İŞS, hüküm no: tph002-6, tph002-8 (Şarap kokusu, rakı kokusu), tph002-13 (Darp vakası), bab172-714, bab197-276, dpm001-577 (Şüpheli ölümlerin takibatı). İSAM vd., İstanbul Kadı Sicilleri, 2014, <http://www.kadisicilleri.org/> (10.09.2020).

²⁷ Şer'iyye Sicilleri, TDAV İlim Hey'eti (Haz.), II, İstanbul 1989, s. 104.

²⁸ İŞS, Hüküm no: babo46-204, İSAM vd., İstanbul Kadı Sicilleri, 2014, <http://www.kadisicilleri.org/> (10.09.2020).

²⁹ Mahmud Şevket Paşa, Kıyâfet-i Askeriyye, s. 60; Reşat Ekrem Koçu, Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Sümerbank Kültür Yayınları, 1969, ss. 68, 139.

³⁰ İlgürel, "Subaşı", s. 448.

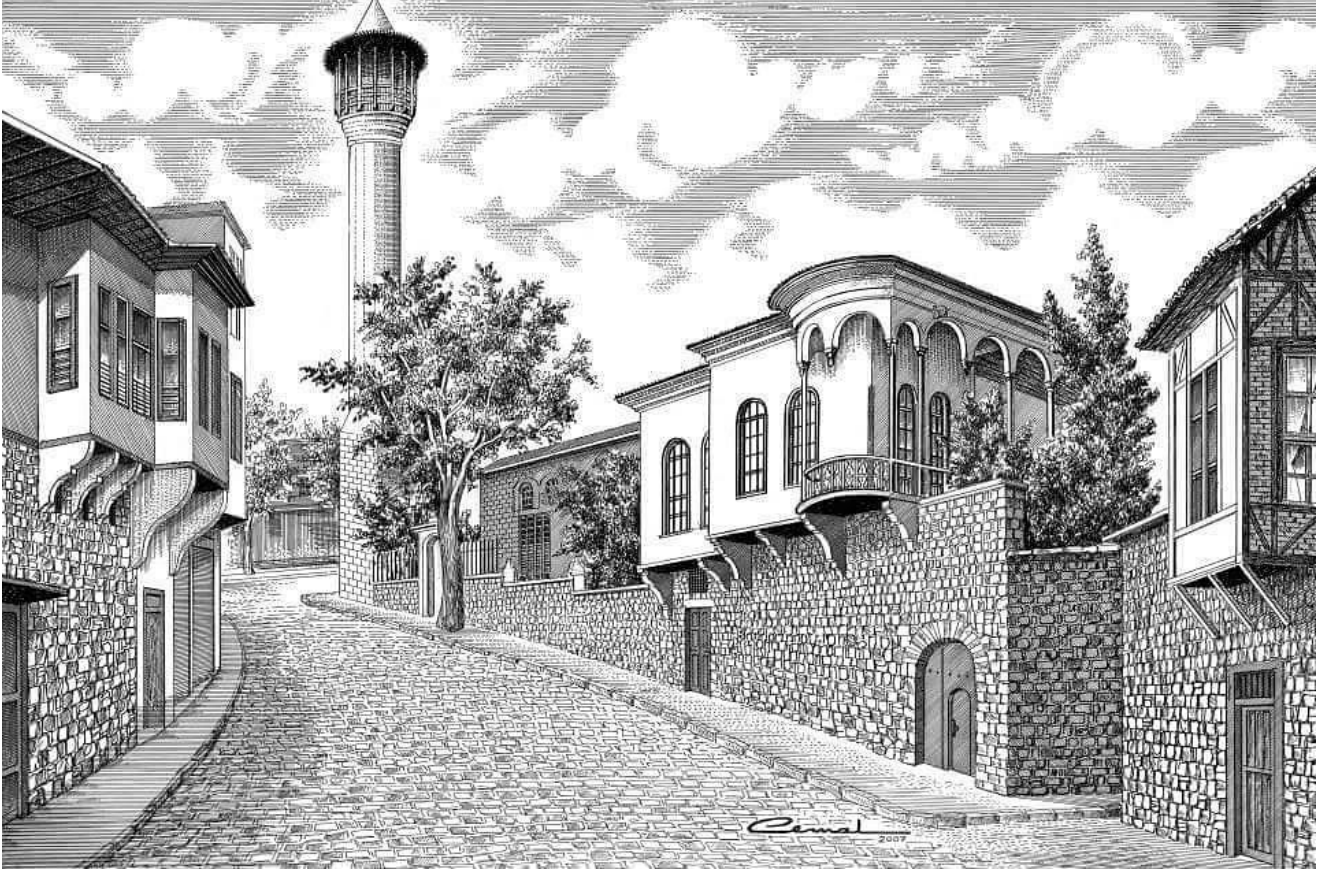
³¹ Mehmet İpşirli, "Sadrazam", DİA, XXXV, İstanbul 2008, s. 417. "...iç hüddâmdan bir nefer vezir-i a'zam hazretlerinin ensesinde durur sağ tarafında küçük tezkireci ve selâm çavuşu ve sâ'ir çavuşlar dizilir subaşı 'asesbaşı çavuşların nihâyetinde durur muhızr yoldaşları merdibanın aşağısında dizilir." Bkz. Tevki'i Abdurrahman Paşa, Osmanlı Devleti'nde Teşrifat ve Törenler, Sadık Müfit Bilge (Haz.), İstanbul 2011, s. 7.

³² "Ve eğer sadr- a'zam hazretleri kânun-ı kadim üzere kol dolaşmak murâd iderlerse selimi ve erkân kürki ve divân rahtı ile süvâr olub bu zikr oluncak tertib üzere buyururlar ibtidâ subaşı perişânî ve 'asesbaşı süpürgesi ile yoldaşların önüne dizüb kendüleri atbaşı beraber eşerler ..." Bkz. Tevki'i Abdurrahman Paşa, Teşrifat ve Törenler, s. 8.

³³ "Muhızr ağa ve bostancılar ota başısı ve kethüdâ-yirleri ve subaşı ve 'asesbaşı cümle ânda hâzır ve fermana muntazır bulunurlar." Bkz. Tevki'i Abdurrahman Paşa, Teşrifat ve Törenler, s. 13.

³⁴ "Vezir-i a'zam hazretleri 'yd-i şerifin üçüncü gününde Hazret-i Ebî Eyyûbî Ensârî ziyaretine varub ol câhibde ikindi namâzını edâdan sonra mu'tâd-ı kadim üzere kol ider selimi ve erkân kürki ve divân rahtı ile biner. Cümlecek ileri subaşı perişânî ve 'asesbaşı süpürgesi ile yoldaşlarının önlerinde dizib ikisi mâ'an eşdirirler." Tevki'i Abdurrahman Paşa, Teşrifat ve Törenler, s. 24.

³⁵ "İbtida asesbaşı, subaşı maiyetleriyle sonra divân-ı hümayûn çavuşları anlarının arkalarından... sadr-ı âzam karadan alayla Eyyub Camisine gidip deniz yoluyla gelecek olan pâdişâhı beklerler, gelince selâmlarları." Bkz. İsmail

len elçilerin kabullerinde de, Subaşı ve Asesbaşı, silah ve tüfekten mücehhez bir şekilde hazır beklerlerdi.³⁶ Subaşı ve Asesbaşı'nın saray ve tören teşrifati içerisinde bu şekilde yer bulması hem üst rütbede bir vazifeli olduğunu gösterirken hem de üstlendiği sorumlulukları bakımından devlet teşkilatı ve içtimai hayatta önemli bir yer işgal ettiğini tahmin etmek zor olmayacaktır. Asesbaşılık kurumu, bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmış ve ilerleyen süreçte kurumların bozulmasına paralel olarak ciddi şekilde etkilenmiştir. Yücel Özkaya, aseslerin XVIII. yüzyılda artık etkinliklerini kaybettiklerini ve yerlerine sarıca ve sekbânların geçtiğini söylemektedir.³⁷ Buna rağmen, zikri geçen yüzyılın başında, eski konumlarını yitirmiş olsalar da hala varlıklarını korudukları görülmektedir. Yine İlber Ortaylı'nın yasakçılar ile asesleri aynı görevliler olarak ele alması,³⁸ aslında birbirinden ayrı olan bu iki teşkilatın, XVIII. yüzyılda –kesin olmamakla birlikte- birleştiği ihtimalini doğurmaktadır. Zirâ aseslerin, elde mevcut belgelerde, -yukarıda bahsedildiği üzere- yataççı ve pâsbân adları ile de zikredilmeleri birden fazla şekilde isme sahip olduklarını göstermektedir.³⁹ Yine, Özkaya'nın Osmanlı taşrasında

“bekçi” olarak vermiş olduğu görevliler asesler olmalıdır. Zaten kelime manası olarak bekçi olan asesler de ahalinin ihtiyaç talebi üzerine kadı aracılığı ile görev yerlerine atanmaktaydılar.⁴⁰

Sonuç olarak, Subaşılardan yardımcıları ve bunun yanında Yenicheri ocağına mensup olan Asesbaşı ve asesler, Osmanlı emniyet ağı içerisinde, önemli bir yere sahiptiler. Gerçekten de, Osmanlı taşrasında şehirlerin gece güvenliğini ve düzenini sağlayan bu görevliler, daha önce de bahsettiğimiz üzere, bir ihtiyacın tezahürü olarak görülmelidirler. Özellikle de şehirlerin güvenliği bağlamında düşünüldüğünde geceleri mahallelerin, dükkânların ve evlerin korunmasında; suçların önlenmesinde ciddi bir boşluğu doldurmuşlardır denilebilir. XVIII. yüzyılın başında hala asayişini temin noktasında Osmanlı taşrasında görev yapan Asesbaşı ve aseslerin toplumsal asayiş etkileri noktasında, kaçınılmaz olarak, hem olumlu hem de olumsuz katkıları olmuştur.

Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, Ankara 1988, ss. 194-195.

³⁶ İlgürel, “Subaşı”, s. 448.

³⁷ “XVIII. yüzyıldan önce görülen asesler (polisler) şimdi yoktur. Sancakbeylerinin emrinde sarıca ve sekbân adını alan kapı halkı bulunur.” Bkz. Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık, Ankara 2014, s. 21.

³⁸ “Subaşının yanında, sancakbeyi tarafından atanan yeterince ases (yasakçı) bulunur.” Bkz. İlber Ortaylı, Hukuk ve İdare Adamı Olarak: Osmanlı Devleti'nde Kadı, İstanbul 2019, s. 50.

³⁹ Şer'iyye Sicilleri'nden anlaşıldığına göre bazen asesler, yataççı adı ile de anılmaktaydı. Bk. Ergenç, Ankara ve Konya, 71, 188.

⁴⁰ “Mahallelerin meclis-i şer'e başvurmaları ve kadının müraselesi ile bekçi tayin olunmaktaydı. Örneğin, 1794'te, Ankara'nın Sini bağlarının bu tarzda başvurusu ve kadının müraselesi ile yapılan tayin bunlara bir örnektir.” Bkz. Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985, 206.

ESKİ TÜRKLERDE ÖLÜM ÜZERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Muhammet Ali TANIK*

Iğdır Üniversitesi

Eski Türkler ölümle başlayan yeni bir hayatın varlığına inanır ve bu inançları doğrultusunda yaşar ve ölürlü. Bu doğal inanıştan kaynaklanan çeşitli ölüm ritüelleri de vardı. Yazımızda eski Türklerde ölüm üzerine genel bir bakış açısıyla araştırmaları kaynaklar eşliğinde sunmak temel amacımızdır. Bu amaçlar doğrultusunda ilk olarak ölüm kavramı üzerine yoğunlaşıp, tamamladıktan sonra ölüm ile defin arasındaki ritüellere ya da törenlere değinip akabinde gömme adetlerini gözlemleyeceğiz.

Ölüm ilk çağlardan beri dünya üzerindeki her topluluk için kaçınılmaz bir son olarak görülür ve bilinirdi. Bu olgu eski Türkler için de geçerlidir. Örneğin; Yakutlar yaşayan her şeyin bir ruhu olduğuna ve öleceğine inanmışlardır.¹ Bunun yanında ölüm doğal yol ile olacağı gibi felaketler, savaşlar ve cezalandırma yoluyla da olan bir durum olarak görülür. Örneğin; bir isyana karışan, cinayet işleyen, evli kadına tecavüz eden ya da koşum takımını çalan kişi ölümle cezalandırılırdı.² Doğal olaylarla ilgili olarak ise gezgin İbn-i Fadlan'ın belirttiği gibi eğer yıldırım içlerinden birinin evine isabet etmiş ise tanrının gazabının o evin yakınlarında olduğuna inanılırdı.³ Buna binaen savaş meydanında ölen kişi için ölümün kader olduğuna ve bunun bir onur olduğu inancı hâkimdi. Altay ve Yakut Türklerinde ruh ve can kavramını “tın, süne (ya da sür) ve kut” kelimeleriyle ifade etmişlerdir. Tın, bütün canlılarda; süne, sadece insanlarda, kut ise, canlı cansız her şeyde bulunur ve bulunduğu şeye kutsallık kazandırır düşüncesi vardır. Burada bahsi geçen “kut” kavramı insanlık için erdem, güç ve uzun bir ömrün vazgeçilmez kaynağıdır.⁴

Eski Türklerde ölüm kişinin saygınlığına (mertebesine) göre çeşitli kavramlarla karşılık bulmuştur. Eğer kişi toplumda saygı duyulan ve önemsenen bir konumdaysa “uçabarmak, kergen bolmak, adrılmak” gibi kavramlarla anılır. Bunun yanında kişi karşı, düşman bir payedeysen yahut avam tabakadaysa “ölti” kavramı kullanılırdı. Geleneksel Türk inancı doğrultusunda Nedim Tuna, Barthold'u örnek göstererek şu yorumu yapmaktadır. Orhun Yazıtları'ndan ancak şu kadarı malum oluyor ki Türk halk itikadınca, insanın ruhu öldükten sonra kuş, yahut böcek suretinde tenasüh edermiş. Vefat

eden hakkında “uçdı” denilmektedir. Malumdur ki Batı Türklerinde İslamiyet'i kabul ettikten sonra da öldü yerine “şunkarboldı” yani “şahin oldu” ibaresi kullanılıyordu.⁵ Litara-türde bu kadar fazla yer eden ölümün Eski Türklerde büyük bir önem arz ettiği görülür. Ölen kişi eğer toplumsal kurallara (töre) karşı gelerek bir ölüm cezasıyla karşılaşmadan ölmüş ise gereken saygı gösterilir ve buna uygun törenlerle defne uzanan yolculuğu başlardı. Bunun yanında da ahiret inancının varlığına işaret edilir ve kaynaklarda Uçmak terimi karşımıza çıkar. “uçmak” terimsel olarak cennet karamına karşılık gelir. Maddi dünyada yapılan ve yaşanılan hayata göre uçmak ve “tamu” ya yolculuk başlardı. Ebedi olan ruh bedeni terk ettikten sonra iyiliğin ve kötülüğün bir karşılığını alacağına inanan eski Türkler iyiliğin mükâfatı uçmaka yani cennete gitmek olduğuna buna karşılık kötü ruhlarında ceza çekmek için yer altına ineceğine inanmışlardı.⁶ Yukarıda bahsi geçen tamu kavramı Soğdca kökenli olup günümüzde cehennem kavramına karşılık gelmektedir.

Ölümü kavramsal ve genel bir çerçeve içerisinde inceledikten sonra bir diğer aşamaya geçebiliriz. Burada yukarıda bahsettiğimiz ölüm ile defin arasındaki ritüelleri konu alacağız. İnsanoglu tarih boyunca sevdiğinden, yakınından tabiat gereği ölüm sebepli bir ayrılığa girdiğinde üzüntüsünü ve bu ayrılığa karşı mücadelesini “yas” yoluyla ifade etmiştir. Bu mücadele biçimi ölünün ardından sevenleri için üzüntüsünü hafifletmek ölen kişinin unutulmasının önüne geçmek ve şartlara alışmak için yapılır. Bahsi geçen yas süreci etnik köken ve toplumsal yapıdan beslendiği için tüm insanlık tarihi boyunca varlığını devam ettirmiş fakat bulunduğu coğrafyaya, toplum kurallarına göre değişiklik göstermiştir. Yasın önemli olguları vardır. Bu olgular belirli kurallar silsilesiyle çevrilidir. Bunlar; yas süresi, görevlerin içeriği, yasak ve emirlerin içeriği, giyim, renk ve yasin sona erdirilmesi törenleridir.⁷ Yas süreleri Eski Türklerde değişiklik gösterebiliyordu. Buna örnek olarak Sarı Uygurlarda üç yıl yas tutulmakta idi. Bu günkü Kazakistan Cumhuriyeti bölgesinde erkeler bir akrabasının ölümünden sonra 40 gün süreyle tıraş olmazlar. Bu da yaslarını farklı bir şekilde ifade etme biçimidir.⁸ Bununla birlikte eski Türkler yas zamanlarında giyim kuşamlarına

* Iğdır Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, muhammed_tanik@hotmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 92.

² Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s. 92.

³ Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s. 92.

⁴ Ruhi Ersoy, “Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller”, *Milli Folklor*, 54, s. 87.

⁵ Ersoy, “Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller”, s. 88.

⁶ Erol Kuyma, “Cehennem ve Tamu Kelimeleri Üzerine Art Zamanlı Bir Değerlendirme” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*, 4/3, 2015, s. 878.

⁷ Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s. 148.

⁸ Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s. 149.

dikkat eder ve yas renkleri taşırlardı. Oğuzlarda yas rengi siyahtı ve bu uygulamanın Anadolu'daki İslamiyet sonrası Türk devletlerinde de devam ettiği görülür.⁹ Bir diğer işaret ise günlük giysilerin ters giyilmesidir (dikişleri dışa gelecek şekilde). Genellikle yoksul olanların bu uygulamayı yaptığı görülmektedir. Bir diğer hususta yukarıda bahsi geçen emir ve yasaklardır. Bunlar genellikle dinin ve toplumsal kuralların çerçevesiyle çizilerek uygulanır. Kadınların saçlarını çözmeleri, erkeklerin tıraş olmamaları, yüzlerini yaralamaları gibi örneklendirilebilir.¹⁰ Yasın sona erdirilmesi süreci ise üzüntüden, kederden ve ölümden uzaklaşma ve arınma dönemidir. Yine bu olaylar etrafında çeşitli ritüeller vardır. Eski Kırgızlar yasin kaldırılması konusunda ilginç geleneklere sahiptir; birinci ölüm yıl dönümünde verilen yemeğin ardından misafirlerin dağılmasından sonra erkeklerden bir tanesi bir yıl önce yas işareti olarak dikilen mızrağı kırmaya çalışır, eşleri ve kızları tüm gücüyle mızrağa sarılırlar ve adam onların elinden mızrağı kurtarmak zorunda kalır. Mızrağı ve ona sarılı flamaları yakmak için ateş yakılır. Son olarak evin, çadırın yeni efendisi mızrağı kıran adama yeni bir kaftan hediye eder.¹¹ Yukarıda bahsi geçen uygulamalar harici yas tutan kişinin kendini yaralama, cenaze çevresinde at koşturulması ve dönmesi, kurban töreni, ölünün yakınlarına hediyeler sunulması gibi farklı inanç ve uygulamaya geçen eylemler de vardır. Yukarıda anlattığımız ritüellere sırasıyla değinerek açıklık getireceğiz.

Kendini Yaralama Âdeti; genellikle yakını, sevdiği ölen kişi uygulama esas itibarıyla acısını dindirmek, ölümden duyulan üzüntüyü açığa çıkarmak dâhilinde bu ritüeli gerçekleştirir.

tirme ihtiyacı duyar fakat burada farklı bir eğilim olduğu gözlemlenmiştir. Bu eylemin diğer bir amacı ölen insanın hoşnutluğunu kazanma ve onun ruhunu teskin etmektir. Böylece kızgın olan ve istemeyerek bu dünyadan ayrılan ruhun yaşayanlara zarar vermesi engellenmiş oluyordu.¹² İskitlerden bahseden Herodotos cenazenin ardından insanlar "bir kulak memesini keserler, başlarını çepeçevre kazırlar, kollarının etlerini çizerler, alınlarını ve burunlarını yırtarlar, sol ellerine ok sapları şeklinde nakletmiştir. Bu adetlerin Hunlarda ve Göktürklerde de bulunduğu da görülür.¹³ Yukarıda bahse konu olan mezar etrafında dönme eylemine değinecek olursak genel kaynaklarda cesedin bulunduğu çadır etrafında yedi kez dönülmesi olgusuyla karşılaşırız. Buradaki dönme sayısı bazı Türk topluluklarında farklılık göstermesiyle birlikte bu sayının bir temsiliyeti olduğunu da bize ifade eder. J.P. Roux'ya göre bu sayı kutsal olarak kabul edilen yedi gezegenle ilişkilendirilmiştir. Yukarıda söz ettiğimiz dönüş sayılarındaki farklılıklara örnek olarak da Kazaklarda sadece üç dönüş yaptıkları gözlemlenmiştir. Ancak bu dönüşlerin ölüm anında mı cenaze töreninde mi olduğu konusundaki bilgi belirsizdir.¹⁴ Yine konuya dahil olan yüze çizik atma iki zamanda meydana geliyordu. İlki ölümün ardından olurdu, diğeri ise cenaze töreni sırasında cenaze çadırının önünde yüzlerini keserek akan kanın gözyaşıyla karışması şeklindeydi.¹⁵ Temelde açıklayıcı olması için ayrı ayrı anlattığımız bu yüz kesmek ve at ile çadırın etrafında yedi kez dönülmesi ritüeli birbiri ile bağlantılı ritüeller olup, iki uygulamanın da birbirine karşılık gelmesi dikkat çeker. Belirttiğimiz gibi her iki durumda da yedi kez yapılan eylemler Roux'un ifadesiyle yedi rakamının kutsaliyetini bir kez daha gösterir. Buna binaen daire çizerek

⁹ Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s. 151.

¹⁰ Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s. 154.

¹¹ Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s. 157.

¹² İbrahim Onay, "İslamiyetten Önce Türklerde, Cenaze ve Defin İşlemlerinde Uygulanan Gelenek ve Bunların Amaçları", *International Journal of Social Science*, 6/3, Mart 2013, s. 482.

¹³ Onay, "İslamiyetten Önce Türklerde, Cenaze ve Defin İşlemlerinde Uygulanan Gelenek ve Bunların Amaçları", s. 482.

¹⁴ Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, s. 165.

¹⁵ J.P. Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, Kabcacı, İstanbul 1999, s. 245.

dönülmesi gezegenlerin zodyak üzerindeki hareketine benzeri ya da hatırlatması nedeniyle kutsaliyet taşımaktadır.¹⁶

Bu uygulamaların devamında kurban eylemleri gerçekleştirilmiştir. Bu eylem ise kurganları incelediğimizde ilk olarak, ölen kişinin kurban olarak verilen atı öteki yaşamında kullanması için kurban etmesi, diğer özellikte ise ölü aşında kullanılması için kurban âdetini gerçekleştirilmesi şeklinde görülür. İskit toplumunda kralın ölümünden bir yıl sonra elli atın boğulup, bağrıların çıkartıldığı içlerinin temizlenerek saman doldurulduğu bilinir. Yine, Hun topluluklarında mezara at kurban etme âdetinin var olduğunu, ayrıca hayvanların kafatasını sırtına geçirip dikme âdetinin mevcut olduğunu, Gök-türklerde içlerinden biri ölünce ölenin çocuklarının ve yahut torunlarının, kadın erkek bütün akrabalarının her biri birer koyun ve atı kesip çadırın önüne koyması ritüellerinin var olduğunu görmekteyiz.¹⁷ Bu ritüeller sürecindeki döngüye, esas başlangıç ve bitişe kadar ağıtlar eşlik ederdi. Eylemlerde ölen kişinin eşi ve kızlarının ağıtlarının bir çeşit ayrıcalığı vardı. Ağlamalar, dövünmeler, sızlamalar ve bağrışmalardan oluşurdu.¹⁸ Bu ağıtlar değişiklik göstermekle birlikte ölüm olayının gerçekleştiği süreden ölünün evde bulunduğu süre dâhilinde yapıldığı görülür ve ölünün kahramanlığı erdemleri anlatılırdı. Kişinin ölümünden hemen sonra atılan ilk adım akrabalara, uzaktan eşe dosta haber vermektir. Bununla birlikte ölen kişinin çadırının yakınına veya etrafına bir bez parçası sarılarak ve mızrak dikerek de eşe dosta haber verme eylemleri gerçekleşirdi.¹⁹

Kazak- Kırgızlarda ölü yakınlarına ve yahut çadırına hediyeler gittiği görülür. Bu eylem de akrabalarının ölünün çadırındakilere, içinde buldukları zorlu durumda yardım ettiklerinin, onların matemine saygı duyduklarının göstergesidir. Arkeolojik buluntular çerçevesinde bir diğer ritüel de saçların kesilerek kurganlara konulmasıdır. Noin Ula'da, Hiang-nu mezarlarında ipek içine sarılmış 17 adet saç örgüsü bulunmuştur [20²⁰]. Orhun yazıtlarından hareketle yine bu saç kesme ritüelinin varlığı görülmektedir. “Bunça budun saçın kulkanın [...b]ıçdı” sözü bu ritüele ışık tutmaktadır[21]. Bir diğer gelen ise sakalın kesilmesidir. Pazırık 2'deki mezarda cesetler üzerinde sahte sakallara rastlanmıştır.²¹

Bir diğer ritüel de kavramsal olarak “tuldumak, tuluyah ve tullamak” olarak karşımıza çıkar, bu da şöyle gerçekleşmektedir. Sahibi ölen atın karısı gibi dul kalması olayıdır. Bu olayı sembolize etmek için ise atların kuyrukları kesilmiştir. Bunu da, pazırık kurganında görmemiz mümkündür. Atların kuyruklarının ve yelelerinin kesilmesi Türklerde çok tanınmış bir matem alameti olarak vurgulanmaktadır.²² Ölümünden gömmeye (defne) uzanan bu aralıkta uygulanan ritüeller genel

olarak ölüye duyulan saygıyı ve korkuyu dile getirmek, üzüntüyü hafifletmek ve bu törenin kutsaliyetini kavramak açısından önemlidir. Bu çalışmada da belli bir perspektiften konuları irdelemeye çalıştık. Bundan sonraki aşama ise defin ve bu sırada yapılan eylemleri ele almakla hâsıl olup sonuca bağlanacaktır.

Bu ritüeller sürecine ölülerin yıkanmasıyla başlayacağız. Konu dâhilinde bakacağımız yıkanma mefhumu Türk toplulukları arasında bulunan coğrafyaya göre yapısal farklılıklar içerir. Bunun en büyük nedeni toplumların su ile temasıyla ilgili örneğin; animist-şamanist ve Lamaist Tuvalılarda yıkama geleneğinin olmayışı dikkat çeker. Yakutlara göre ölünün yıkanması tekinsiz iştir. Bu nedenle Yakutlar arasında ölünün yıkanması ve defnedilmesiyle ilgilenen bir grup (kiibös) vardır. Çadıra sadece ölüyü defnetmek için sokulur, ortak yemeklere dahil edilmezler “kiibösler” ölen kişiden arta kalan ne varsa yok eder ve ölen kişinin yattığı yere hayvan gübresinden yapılmış bir bolvan (idol) dikerler. Bunun yanında ölünün gözlerinin açık olması tehlike anlamına gelir ve bakır paralarla kapatılmaya çalışılır. Tehlike anlamına gelen bu oluş evdeki kişiler için bir ölüm uyarısı olarak görülür. Kırgız-Kazaklarda ölülere çıplak elle dokunulması tehlike arz eder, bu nedenle ellere kese giydirilerek, su bu örtü üzerinden dökülür. Ölünün kefenlenmesi durumu yine farklılıklar teşkil eder, şöyle ki; bazı bölgelerde kıyafetiyle defnedildiği gibi bazı bölgelerde kefenlenme yapılır. Bu ritüel hava şartlarına ve gömüldüğü döneme göre yahut bayramlarda giyilen kıyafetlere ve topluluklara göre farklılığa tabiidir. Burada şu konuya da değinmekte fayda vardır ki o da çadırların işlevidir. Cenaze ritüellerinde, teşhir ve bekleme zamanı için en uygun yer olarak görülür ve ceset burada bekletilir.

Ölümler başlayıp defne kadar varan bu sürece baktığımız zaman yapılan ritüeller ve ayinlerde anlayış farklılıkları olmakla beraber ölümlerin yaşayanlara zarar vermemesi, ölen yakınlarla saygı ve üzüntü göstergesinin sembolik ürünleri olarak karşımıza çıkmıştır. Buna ilave edeceğimiz bir diğer önemli husus da defin tarihleridir, bu tarihler genellikle mevsimlerle sıkı bağlar içerisindedir ve bu etkileşim sonucu tarih belirlenir. Tarihler binaen yapılan ve kurganlarda karşılaşılan diğer bir husus da mumyalama ananesidir. Bu konuda detaylı bir çalışmaya rastlanmamakla birlikte pazırık kurganlarında mumyalanmış cesetlerle karşılaşılmış ve bu bulgular üzerinde döğünlerin (dövme) varlığı dikkat çekmiştir. Bu döğünler süslemeyle birlikte çeşitli sembolik anlamlar da barındırır. Bahaeddin Ögel pazırıkta bulunan cesetlerin yapılan döğünlerle süslendiğini, ayrıca vücutlarının “T” şeklinde açıldığını ifade etmiştir.²³ Cesedin taşınması olayı ve çadırdan çıkarılması durumu da bir tören kapsamındadır. Yine defnedilme ve coğrafi

¹⁶ Roux, Altay Türklerinde Ölüm, s. 246.

¹⁷ Onay, “İslamiyetten Önce Türklerde, Cenaze ve Defin İşlemlerinde Uygulanan Gelenek ve Bunların Amaçları”, s. 485.

¹⁸ Tryjarski, Türkler ve Ölüm, s. 159.

¹⁹ Tryjarski, Türkler ve Ölüm, s. 167.

²⁰ Roux, Altay Türklerinde Ölüm, s. 246.

²¹ Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi, İstanbul 2018, s. 86.

²² Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, TTK, Ankara, 1991, s. 68.

²³ Ögel, Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, s. 68.

şartlara göre değişiklik arz eder. Taşınma esnasında bir grup erkek tarafından gerçekleştirilen eylemlerde kadınlar uzak tutulur. Bu esnada yakılan ağaçlarla müzik eşliğinde yas sürecine dâhil olunur. Bu olgu “yir, jer” gibi kavramlarla anılır.

Bir diğer değineceğimiz nokta da şudur; tarihsel süreçte çeşitli yollar izlenerek defin veya ölüden kurtulma merasimleri gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki “terk etme” olarak görülür. İki türlü şekilde mevcudiyeti vardır. Bu yöntemde ilk olarak cesedin hastalık bulaştıracağı gerekçesiyle olduğu yerde bırakılıp insanların başka yerlere göçmesi söz konusudur. Diğer bir yöntem ise bazı ritüelleri gerçekleştirip şartlardan ötürü kaynaklanan terk etmedir. Toprağın don olması sonucu mezar kazmanın zorluğu gibi durumlarda söz konusudur. Diğer bir defin yöntemi olarak da insanların göğü kutsal sayması ve öldükten sonra tanrıya (tengriye) yakın olması düşüncesiyle uygulanan “havaya gömme” uygulaması dikkat çekmektedir. Bu yöntem ağaca asma uygulaması olarak karşımıza çıkmakla birlikte yöntemi yine coğrafyanın etkilediği savunulur. Bir diğer yöntem ise “ölünün yakılmasıdır.” Bu yöntemde cesedin başı güneye dönük şekilde yakılır. Çeşitli Türk topluluklarında zaman zaman gözlemlenmiştir. Örneğin; Tuva’ da Kırgız dönemine (9-10 y.y.) ait urganların altında, yakarak definle ilgili kül ve yakılan gereçlerin kalıntıları bulunmuştur.²⁴ Bu gömme yöntemleriyle birlikte en yaygın olarak kullanılan yöntem ise “toprağa gömme” metodudur. Bu metotta kulla-

nılan malzemeler yine şekil itibarıyla farklılık gösterirken genel itibarıyla kurbanların, değerli eşyaların da bulunduğu kurganlar dikkat çekmektedir.

Bu bağlamda yukarıda belirttiğimiz gibi insanlığın değişmez ver kaçınılmaz bir son olarak gördüğü ölüm toplumların, halkların kültürlerini gösterme manasında güzel bir ögedir. Kültür ve ritüeller etkileşim halinde birbirlerini geliştirir, şartlara, fiziksel yapıya, toplumsal kurallar bütününe göre çeşitlenip adaptasyona uğrayabilirler. Ölüm ritüelleri ise özellikle Türk toplumunda benliği diri tutan nadir olgulardandır. Zamana göre şekil ve uygulama esasları değişse de İslamiyet’ten sonraki süreçte bile eski ananelerin var olduğu görülmüştür. Eski Türklerin ölüm sürecinde uyguladığı itikad hareketler ve ritüeller belli toplumsal kurallar kaidesiyle örülü ve yine belli bir amaç doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Bu amaçlar bütünü genel olarak ölümden doğan üzüntünün varlığını ve bu üzüntüyü hafifletmek amacıyla yapıldığını, bunun yanında Türk toplumunun bünyesinde var olan ahiret inancının şekillendirmesiyle ölen kişinin ahirette rahat ve huzurlu bir yaşam amaçladığını ve yine ölüm durumunun getirdiği çeşitli korku ve uyarıların giderilmesine yol gösterdiği ve uygulamaların tüm bu amaçlar doğrultusunda inanç dünyaları (maneviyat) için yararlı bir eylem bütünü olduğunu gösterir.

²⁴ Tryjarski, Türkler ve Ölüm, s. 276.

VAKIF KAVRAMININ ORTAYA ÇIKIŞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Nefise GÜRBÜZ*

Selçuk Üniversitesi

Vakıf ve Vakfiye Kavramı: Vakıf; bir malın kişinin mülkiyetinden çıkarılarak bazı kriterler üzerinden insani, hayri, dini sosyal bir amaca dâimî olarak tahsis etmektir. Kelime anlamı ise, “hapsetmek, alkoymak,” şeklinde ifade edilmektedir.¹ Vakfın İslam hukukuna göre tanımı ise şu şekildedir; bir malın satılma, hibe edilme, miras kalma gibi hususlarının durdurulmasıyla, menfaatinin ise hayır yoluna harcanması durumunu ortaya koyar.² Hukuki anlamda ise vakıf: bir malın, ammenin mülkü üstünde olmak kaydıyla bir veya birkaç amaca müebbeten tahsis etmektir. Vakıf ortaya çıktıktan sonra artık o malda vakfın mülkiyeti zail olmaktan ve bundan sonra vakıf malın amacına ve vakfedenin esaslarına göre idare edilmesi gerekmektedir.³ Bu açıdan vakıf duyarlı bireyler tarafından herhangi maddî/ manevî bir karşılık ummadan bizzat kendi hayatlarını ve varlıklarını Allah yolunda ve insanlığın kullanımına vakfetmeleri şeklinde karşılık bulmaktadır. Vakıf geleneğinin kökeninde Allah rızası kaygısı bulunduğu için, “ben demeden” önce “biz diyerek” hayatı ve sahip olunan varlıkların “halkla hizmet Hakk’a hizmet” düsturuyla kamunun yararına sunabilmektir⁴. Başka bir ifadeyle; vakıf, Türk-İslâm kültür sistemi unsurlarından birinin toplum fertlerinden birini harekete geçirmek ve bu kişinin kendine ait mallarından bir kısmını kamu hizmeti görece kuruluşlara dönüştürmesi eylemidir. Vakıf yapan kişiye vâkıf, bizzat kendisinden yararlanılmak üzere vakfedilen bina ve müesseselere hayrat; bu müesseselerin ebedî olarak yaşaması ve topluma hizmet sunabilmesi için vakfedilen gelir kaynaklarına ise akarât denilmektedir.⁵ Vakıf, İslam inancı, kültürü ve medeniyetinin en köklü kurumlarından biridir. Kur’an ve Hadislerde sosyal yardımlaşmaya dikkat çekilmektedir. Bu nedenle İslam bilginleri iyilikte yardımlaşmanın öneminden dolayı vakfın meşruiyetine birçok delil göstermişlerdir. Böylece dünyada, “gök kubbe altında hoş bir seda bırakma” düşüncesi vakıf anlayışıyla gerçekleşmiştir.⁶

Eski Türklerde Vakıf Anlayışı: Vakıf anlayışının çok eski zamanlardan beri var olduğu bilinmektedir. Farklı toplumlarda farklı şekillerde vakıf uygulamaları görülmüştür. Bu sistem bazı toplumlarda uygulama şeklinde kalırken bazı toplumlarda ise kurumsal bir yapıya dönüştüğü görülmektedir.

Anadolu’da vakıf kurumunun ilk örnekleri Hititler’de Kral Hattusilis tarafından bir taş üzerine yazdırılan (M.Ö. 1280-1290 tarihine ait) bir Hitit vakfiyesidir. Vakfiye şu şekildedir: Kral Hattusilis düşmanı Armadataş’ı yenilgiye uğrattırıyor. Armadataş’a ait olan evini alıyor. Bu ev ile müstemilâtını Tanrıça İştara’ya ibadet edilmek üzere vakfediyor. Oğlu Duthalyas’ı bu vakfın idaresi için memur ediyor. Bu ev ile müstemilâtı her türlü vergi ve yükümlülükten muaf kılıyor. Oğlu Duthalyas’a bu vakfı türlü saldırılardan korumasını şart koyuyor. Krallığın kendisine geçmesinden sonra da bu görevi devam ettirmesini ve bütün evlat ve ahfadının aynı görevi yapmaktan geri kalmamasını istiyor. Bu vazifeyi devam ettirmedikleri takdirde Allah’ın gazabına uğrayacaklarını söylüyor.⁷ Budist vakıflarına ait bir takım vesikalarda, Türklerin vakıf kurumlarıyla İslam medeniyetinden çok önce tanışmış olduklarını göstermektedir.⁸ Bugün Vakıflar Genel Müdürlüğünde olduğu bilinen ve Doğu Türkistan’ın Turfan bölgesinde Von Le Cog tarafından yapılan kazılarda, Budist Uygur Türklerine ait bir kitabe bulunmuştur. Bir manastırın temelinde tahtaya yazılı halde bulunan, yardım etmenin sevabı ve yardıma teşvik edilmesinin öneminden bahseden ve buna yönelik telkinlerde bulunan vakfiyenin İ.Ö. 12. ve 13. yy ait olduğu bilinmektedir. Bölgeye İslamiyet’in henüz girmediği bir zamana ait olan bu vakfiyeler, Buda dinindeki Türklere aittir ve Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Bu da demek oluyor ki, Türk kavimlerinde vakıf fikri İslamiyet’ten önce doğmuş fakat olgunlaşmamıştır. Turfan vesikalarından olan bu Vakfiye de kısaca bahsettiği mevzu şöyledir; tıp medresesini ve diğer mesleklere ait mektepleri de barındıran bir Buda manastırına arazi ve bağ tahsis ediliyor. Bunlar satılmıyor ve müteakiben vakfediliyor. Vakfeden

* Selçuk Üniversitesi, SBE, Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, nefisegurbuz42@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi’nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu’nda sunulmuştur.

¹ Erol Cansel (1988). “Vakıf, Kuruluşu, İşleyişi ve Amacı”, Vakıflar Dergisi, XX, s.321.

² Ahmet Furat (2013). “İslam Hukukunda Vakıf Akdinin Bağlayıcılığı”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 0 (27), s.63.

³ Sema Defne (t.y.). Medeniyetin Anası Medeniyetin Anası Olarak; Vakıflar, s.154.

⁴ Abdurrahman Okuyan (2018). Türk-İslam Medeniyetinde Vakıf Müessesesi: Bayburt Örneği, On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.119.

⁵ Bahaeddin Yediyıldız (1991). “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri”, Vakıflar Dergisi, (S.20), s.310.

⁶ Fikret Karaman (2015). “Osmanlı Devletinde Vakıf Sistemi Ve Sosyal Gücü”, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6 (1), s.45.

⁷ Halim Baki Kunter (1938). “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüt”, Vakıflar Dergisi, 1, s.118.

⁸ Fuad Köprülü, “Vakıfların Hukuki Mahiyeti” (2013), (haz. Yahya Kemal Taştan), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s.165.

bir Han'dır. Fakat vesikanın başı yırtık olduğu için kim olduğu bilinmiyor. Manastırı idare eden rahip mütevellî olacak ve haneleri de bu vazifeyi gerçekleştirecekler. Vakfedilen malın geliri manastıra aittir. Bunlar her nevi vergi ve yükümlülükten muaf tutulmuştur. Manastırın rahipleri hanedana, halka ve memleketin saadeti ve selameti için dua edeceklerdi.⁹Tüm bunlar incelendiğinde göçebe veya yerleşik yaşamda yerel şartlara göre değişiklik gösteren farklı düzeylerde eski Türk toplum yaşamında bir takım örfi ve toplumsal kurumların var olması olası bir durumdur. Genellikle iktidar sahiplerinden beklenen yardım faaliyetleri ile açları, yoksulları doyurma, giydirme Türk töresinde mevcut olup, çeşitli sorunların insani çerçevede çözüldüğü görülmektedir. Herhangi bir örfi kurum incelendiğinde bu durum ortaya çıkmaktadır.¹⁰

İslam Döneminde Vakfın Ortaya Çıkışı: Vakıf, kelime olarak Kur'an-ı Kerimde bulunmamaktadır. Vakfa eşanlamlı söz olarak "birr, sadaka ve ihsan" kelimeleri vakıfta karşılığını bulur. İslamiyet'in kabulünden sonra Müslümanları vakıf kurmaya iten sebep Hz. Muhammed'in hadisleri olmuştur.¹¹ Vakıf kurumunun günümüze ulaşan yapısının kökeninde İslam dininin oldukça önemli olduğu da ifade edilebilir. Bunun dayanağı hem Hz. Muhammed'in hem de kendisinden sonra gelen halifelerin gerçekleştirdiği uygulamalarda görülebilir. Bu uygulamalar arasında; Hz. Muhammed'in (sav); Medine'de bulunan bazı arazilerinden ayrı olarak Fedek ve Hayber hisselerinden bir bölümünü de Müslümanların faydasına yönelik sadaka haline getirmiş olması oldukça önemlidir. Ayrıca Hz. Ömer'in (r.a.) Hayber'in fethinden sonra ganimet olarak kendisine verilen bir arazinin satılmaması, miras bırakılmaması ve hibe edilmemesi şartıyla ihtiyaç sahiplerinin, kölelerin, misafirlerin ve Allah yolunda olanların istifadesine sunması da bu duruma örnek olarak verilebilir.¹² İslam tarihinde vakıf kurumunun gelişimi ve mülkiyet etrafındaki tartışmalar Sadaka, Habs ve Vakf olarak üç ayrı kavramla ifade edilmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde sadaka-ı cariye makamında umumi hayır işlerine ayrılan tahsisler genellikle s-d-k kökünden üretilerek "sadaka" olarak adlandırılmıştır.¹³ Vakıf uygulamaları tarih boyunca Müslüman toplumlarda aralıksız olarak hayır işleme düşüncesini geliştirmiş

ve bunun bir sonucu olarak özel ve kurumsal ölçekte büyük vakıflar oluşmuş ve ortaya bir vakıf toplumu çıkmıştır. Öyle ki bu düşünce, Müslümanlar arasında "İnsanların en hayırlısı, insanlara faydalı olan; malın en hayırlısı, Allah yolunda harcanan, Allah yolunda harcananın en hayırlısı da insanların en çok ihtiyaç duydukları şeyleri karşılayandır" şeklinde bir ilkenin yerleşmesini sağlamıştır.¹⁴ İslam fetihlerinin artması sonucunda, İslam toplumu büyük bir servet ve refah içerisine girmiştir. Bir taraftan kişilerin şahsına ait ganimetler diğer taraftan Beytülmal'a, yani devletin hazinesine giren ganimetler, vergilerden elde edilmiş gelirlerin taksimi büyük şahsi servetler ortaya çıkarmıştır. İslamiyet'in hicri birinci asırdaki tarihi gelişimi, vakıf müessesesinin oluşması için gereken ortamı hazırlamıştır.¹⁵ Özellikle, Emevîler döneminde de vakıf müessesesi gelişmeye devam etmiştir. 706 yılında, Emevî halifesi Abdülmelik oğlu Velid tarafından, başkent Şam'da yaptırılan Ümeyye Cami günümüzdeki anlamıyla ilk vakıf olarak ifade edilmektedir.¹⁶ Bu dönemde İslam dininin mirasa ait hükümleri değiştirilerek farklı bir durum almıştır. Vakfeden kişiler malını herhangi bir dini gayeyle birlikte vakfedenin aile efradı da gözetlenmiştir. Bu surette vakıf görününde dini bir gaye gözetmekle beraber gerçekte vakfın ailesine veya vasiyet ettiği kimselere ve onların nesillerine tahsis edilmiş oluyordu. Bu tür vakıflar İslam'ın veraset hükümlerine tamamiyle aykırı olarak sadece kendi idaresine göre kullanıyordu. Abbasîler dönemi; takip edilen dini siyasete uygun olarak, toplumsal gerçekleri dini esaslara uydurmak amacıyla İslam hukukunun derlenmesi için çalışıldığı bir dönemdir. Toplum içerisinde tam olarak yerleşmiş olan vakıf hukuki mahiyette de bilhassa Ebu Yusuf tarafından zamanın ihtiyacına uygun olarak geniş bir şekilde oluşturulmuştur. Ebu Yusuf'un vakıflara yönelik tam bir serbesti vermesi devlet içinde pek çok vakfın oluşmasını sağlamıştır. Vakfeden kişi tespit edilen şartlar sayesinde maddi manevi, şahsi toplumsal anlamda dünyevi ve uhrevi birçok gayenin hepsine birden sahip oluyor, yaptığı eserle de halk arasında siyasi içtimai önemi artıyordu. Bundan başka vakfın daimi masrafını karşılamak için oluşturduğu gelirin bir kısmını kendisine, ailesine ayırmak suretiyle kendisi ve çocuklarını her türlü tehlikeden tamamiyle korumuş oluyordu.¹⁷

⁹ Halim Baki Kunter, a.g.m., s.117-118.

¹⁰ Ahmet Caferoğlu (1942). Türk Teamül Hukukuna Göre «İçtimai Muavenet» Müessesesi, s.13.

¹¹ İsmet Kayaoğlu (1978). "Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler", Vakıflar Dergisi, 11, s.51.

¹² Neşet Çağatay (1994). "Güncel Konular Üzerine Makaleler", Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, s.8.

¹³ Mustafa Demirci (2001). İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi, Kitapevi Yayınları, s. 199-200.

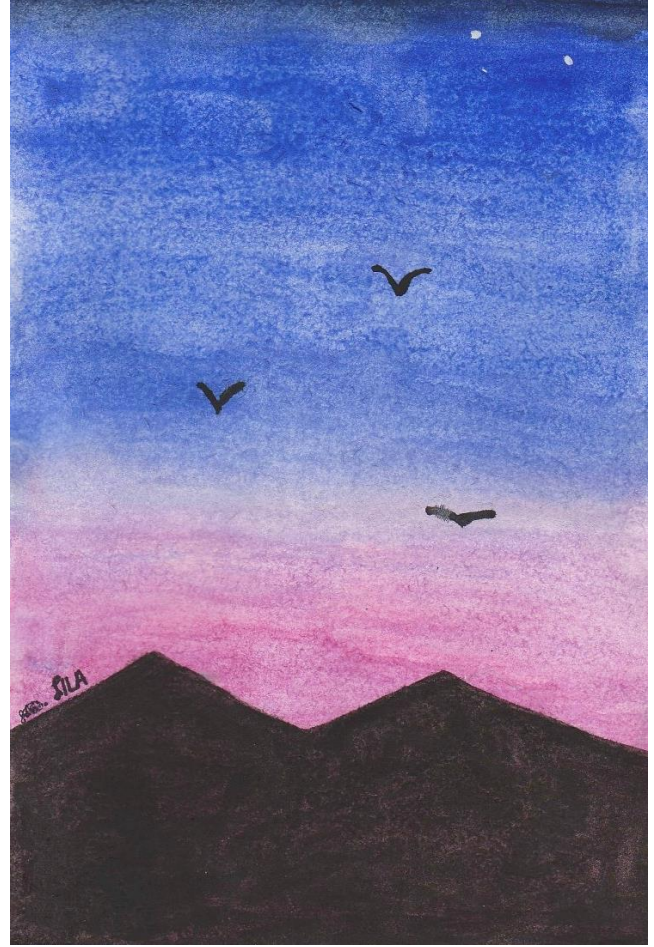
¹⁴ Ahmet Akman (2018). "Eski Vakıflar Hukuku Bağlamında Vakıf Müessesesi ve Günümüzdeki Etkileri", Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 26(2), s.196.

¹⁵ Köprülü, a.g.m., s.11.

¹⁶ Çağatay, a.g.e., s.8.

¹⁷ Köprülü, a.g.m. s.,13.

Selçuklu Döneminde Vakfın Ortaya Çıkışı: Vakfın ortaya çıkışındaki temel unsur insanların ruhundaki iyilik yapma eğilimini ortaya çıkarmaktır. Gönül birliği ile elbirliğinin en güzel yansımasıdır. Orta Asya'dan dünyanın dört bir köşesine yayılan Türkler, medeniyetlerini götürdükleri gibi iyilik ve yardım düşüncesini de götürmüşlerdir. Türk milletinin ruhundaki iyilik ve cömertlikten ortaya çıkmış olan vakıf her biri bugün dahi yaşayan hayır müessesesidir.¹⁸ Türkler tarih boyunca hem göçebe hem de yerleşik hayat sürmüşlerdir. Göçebe hayat süren Oğuzları, yerleşik düzene alıştırmak için en uygun yöntem mülk ile topraklı. Alp, eren, gazi, baba emre, abdal, dede, ahi gibi adlarla kırsal kesime yerleşen Türkler, ürettikleriyle bağ ve bahçeler ile buldukları bölgeleri bayındır hale getirmişlerdir. Oğuzlar Anadolu'ya geldiklerinde yerli halk yoksul, kentler yıkık ve boşalmış durumdaydı. Türkler, yerleştikleri bölgelerde harabe olan bu binaları da onarmışlardır. Türklerde bulunan hoşgörünün etkisiyle gayrimüslimlerle de komşuluk kurulmuştur. Toplumda hatırı sayılır kişiler boş arsa ve yerlere mescit, su yapıları gibi yapılar inşa etmişlerdir. Böylelikle hem bayındırlık hem de vakıf oluşumu Anadolu'da kendini göstermiştir.¹⁹ Özellikle, Anadolu'da 1048 Pasinler Savaşı ile başlayan vakıf bilinci, 1071'de Malazgirt zaferiyle Anadolu'ya gelen Türk birlikleri olan Artuklu, Saltuklu, Damışmentli, Mengüceklî beylikleri ve Anadolu Selçuklu devletiyle dahada gelişmiştir. Bu beylikler önceden bildikleri vakıf sistemini Anadolu'ya uygulayarak Anadolu'nun Türkleşmesine ve gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Sınırların gelişmesiyle birlikte Rumeli ve Balkanlarda İslamlaşma ve Türkleşme vakıfla birlikte daha da hızlanmıştır. Bu durumda Türklerdeki yardımlaşma duygusunun yanı sıra İslam inancının etkisiyle ortaya çıkan vakıf kurumunun da etkisi vardır. Büyük Selçuklu devletin de ise; Şii-Fatimi tarikatına karşı oluşturulan Sünnilik siyaseti devletin her yerinde birçok yeni dini müessesenin oluşmasına neden olmuştur. Devlet bu amaçla birçok medrese oluşturmuştur. 11. ve 12. Yüzyılda tasavvuf tarikatlarının toplumsal teşkilat oluşturmalarıyla da tekke ve zaviyelerinde çoğalmasına sebep olmuştur. Büyük iktisadi güce sahip olan Büyük Selçuklu hükümdarları devlet adamları büyük vakıf oluşturabilmek için adeta birbirleriyle yarışmışlardır. Moğol istilası bir süre bu gelişimi durdurmuştur. Fakat Moğol prensleri İslamiyet'i kabul ettikten ve ilk istiladan sonra tahrip edilen bölgeler onarılmaya başlandıktan sonra vakıflar tekrar gelişim göstermiştir. Gazan Han Ebu Said gibi Müslüman olmuş Moğol hükümdarları ve zengin Moğol emirleri muhteşem vakıflar oluş-

turmuşlardır. Bu vakıflar için de büyük araziler tahsis etmişlerdir.²⁰ Odabaşı'nın ifadesine göre; birçok Selçuklu şehrinde XIII. yüzyıldan itibaren sultanlar ve varlıklı devlet adamlarınca halk ve dönemin iktisadi- sosyal düzeninin gereksinimlerine yönelik eserler inşa edilmiş, bu eserlerin varlığının devamı amacıyla vakıflar tahsis edilmiştir.²¹ Bu anlamda medrese, mescit, zaviye ve türbeden oluşan Emir Taceddin Pervane ve ailesi tarafından inşa edilen külliye bu döneme ait vakıflardan birisi olarak örnek gösterilebilir.²² Vakıf eserlerinin inşasında halkın büyük küçük her türlü ihtiyaçlarının dikkate alındığı ifade edilmektedir. Bunlar arasında vakıf eseri olarak hem gıdaların saklanması ve nakledilmesi hem de sağlık alanındaki ihtiyaçlara yönelik buzhanelerin inşa edildiği değerlendirilmektedir.²³ Bu hayır müesseselerini çeşitli gelir getirci ticarî yapılarla besleyen vakıf geleneği, Türkiye Selçukluları döneminden sonra da bu kurumların hayatiyetine katkı sağlamıştır. Böylece, Osmanlı döneminden önce Anadolu'da başlayan sosyal, kültürel, dinî ve ekonomik faaliyetler ile inşa

¹⁸ Kunter, a.g.m., s.104.

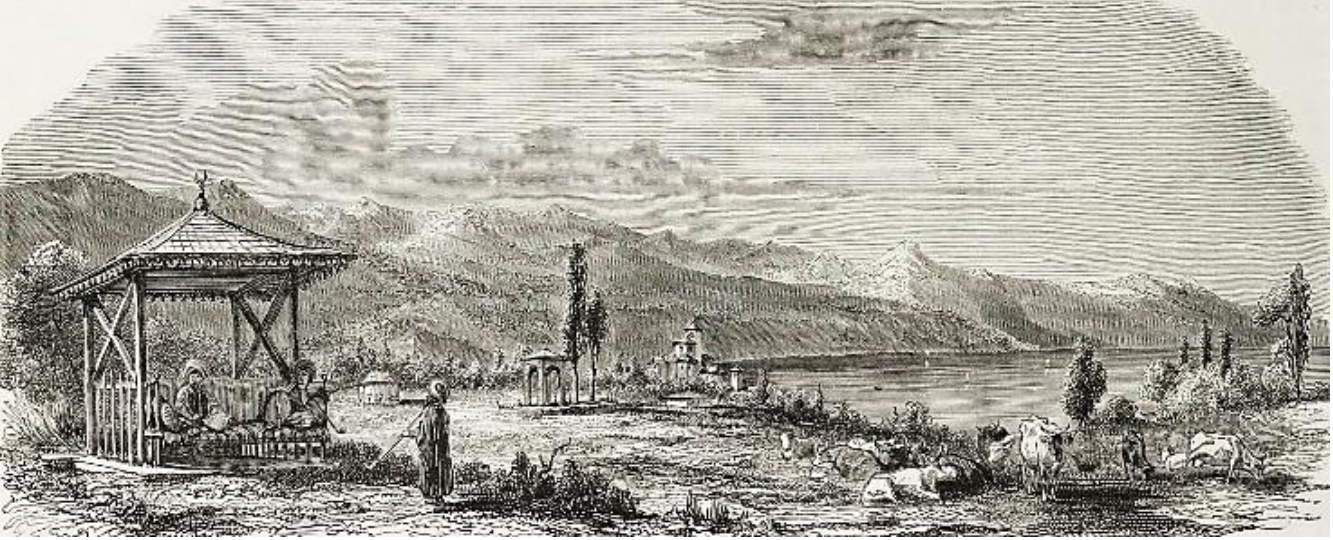
¹⁹ Orhan Cezmi Tuncer (2005). "Anadolu'da Vakıflar ve Bayındırlığa Katkısı", Vakıflar Dergisi, XXIX., s.23.

²⁰ Gönül Çantay (1994). "Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler", XI. Vakıf Haftası Kitabı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, s.147-148.

²¹ Zehra Odabaşı (2015). "Türkiye Selçuklularından Osmanlı'ya Küçük Bir Miras: XIX. Yüzyılda Küçük Karatay (Kemaliye) Medresesi", Vakıflar Dergisi, 44, s.101.

²² Zehra Odabaşı (2019). "Taceddin Pervane (d?-ö.1238) ve Tâcî'l- Vezir Külliyesi", Tarihî Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, sayı 22, S.492.

²³ Zehra Odabaşı (2019). "Türkiye Selçukluları Döneminde Buzun Kullanımı ve Konya ile Çevresinde Bulunan Buzhaneler", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (42), s.322.

edilen ilmî ve sosyal birçok kurum Osmanlı Devleti döneminde de işlevlerini devam ettirmiştir.²⁴

Osmanlı Döneminde Vakfın Ortaya Çıkışı: Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyasettin Keyhüsrev'in ölümüyle başlayan yıkılma süreci olan 13. yy 2. yarısında devletin sınır bölgelerine yerleştirilen Türkmenler, Moğol baskısı ve devletin yıkılmasına karşı bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır. Bu süreç içerisinde bağımsızlığını ilan eden beyliklerden biri de Bilecik, Bursa, Edirne civarında kurulan Osmanlılardır.²⁵ Kuruluşundan itibaren Selçuklu devletinden miras aldığı vakıf müessesini daha ileri boyuta taşıyan Osmanlı Devleti vakıf müessesini geliştirmiş ve kurumlaştırmıştır. Vakıf, Osmanlı Devletiyle birlikte sosyo- kültürel ve ekonomik zirveye ulaşmıştır. Osmanlı Devletinde, Orhan Gazi, İznik'te Osmanlı medresesi kurulurken medresenin idaresi için de gayrimenkul vakfetmiştir.²⁶ Vakfedilen bu medrese de değerli devlet ve ilim adamları yetişmiştir. Orhan Gazi bu medresenin dışında; Adapazarı, Kandıra ve Bursa'da inşa ettirerek vakfettiği cami, medrese, zaviye, imaret, aşevi ve misafirhaneler mevcuttur. Bunlar Osmanlı devletinde kurulmuş olan ilk vakıf müesseseleri olarak görülmektedir.²⁷ Orhan Gazi döneminde İznik medresesiyle oluşturulmuş olan vakıf sistemi devletin politikası haline gelmiş, teşvik edilmiş ve çok geçmeden tüm Osmanlı ülkesine yayılmıştır.²⁸ Fatih Sultan Mehmet döneminde vakıf sistemi daha da gelişmiş, devletin her bölgesinde gerçekleştirilen büyük ya da küçük faaliyetlerde ön plana çıkmıştır. Başta padişah, sadrazamlar, devlet adamları varlıklı şahıslar maddi gücü el verdiği ölçüde vakıf yapmışlardır. Vakıflar, insanın içinde bulunduğu topluma faydalı olma konu-

sunda devam eden bir hayır yolu olmuştur. Hatta İslam toplumları içerisinde vakıfların geldiği gelişmişlik düzeyi itibarıyla, içinde bulunulan toplumda günlük dini, sosyal ve toplumsal hayatta vakıfların içinde olmadığı bir günü dahi geçmez hale gelmiştir. Vakfın insan yaşamındaki önemi için şu cümleler manidardır: "Osmanlı Devleti zamanında büyük bir gelişme gösteren vakıflar sayesinde bir adam vakıf bir yerde doğar, vakıf bir beşikte uyur, vakıf mallardan yer ve içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir medresede hocalık eder, vakıf idaresinden ücretini alır ve öldüğü zaman kendisi vakıf bir tabuta konur, vakıf bir mezarlığa gömülürdü".²⁹ Osmanlı devleti döneminde 26.798 vakıf kurulduğu ancak tespit edilemeyenlerle bu sayı 50.000 civarında olabileceği kaynak araştırmalarında gösterilmektedir. 19. yüzyılda devletin başkenti olan İstanbul'un taşınmaz mallarının üçte ikisi vakıf malı idi. Selçuklu ve Osmanlı devletleri döneminde kurulmuş olan vakıfların 6390 tanesinin 38571 parçası taşınmaz malı ve büyük tarihi önemi olan 7414 adet eski eser kalmış bulunmaktadır.³⁰

²⁴ Odabaşı, Buzhaneler, s.322.

²⁵ Aynur Durukan (2014). "Beylikler Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit", *Electronic Turkish Studies*, 9(10), s.394.

²⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1941) "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", *Bellekten*, 5 (19), s.277-288.

²⁷ Ali Himmet Berki (1962). "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı", *Vakıflar Dergisi*, 5, s.127-128.

²⁸ Mehmet İpşirli "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı," *Osmanlı Devleti Ve Medeniyeti Tarihi* (1994), (haz. E.İhsanoğlu), İrcica Yayınları, İstanbul, s.260.

²⁹ Celal Esat Arsebük (1938). "Medeni Hukuk, Başlangıç Ve Şahsın Hukuku", İstanbul, s.298.

³⁰ Cansel, a.g.m., s. 322-323.

MİLLİYETÇİ DÜŞÜNCEDE EKSEN KAYMASI: SATI BEY OSMANLILIK VE ARAPÇILIK

Rabia YÜKSEL*

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Halep'in önemli tüccar ailelerinden birine mensup olan Satı Bey, İstinaf Mahkemesi reisi olan babasının görevi nedeniyle 1880 yılında Yemen'in San'a kentinde doğmuştur.¹ On üç yaşına kadar Yemen'de kalan Satı Bey, babasının görevi nedeniyle birçok vilayette bulunmuştur. Bu vilayet değişimleri sebebiyle Kur'an ve İslamî derslerin verildiği medrese eğitimi alamayan Satı Bey, ilk eğitimini aile evinde almıştır.² Türkçe'nin de Arapça kadar konuşulduğu bir evde eğitim alan Satı Bey'in birinci dili Arapça değil Türkçe olmuştur. Satı Bey Fransızca'yı ise ağabeyleri olan Beşir Macidi ve Bedî Nuri'den öğrenmiştir. Beşir Macidi ve Bedî Nuri ise Osmanlı Devleti'ne iyi hizmetlerde bulunmuş önemli kişilerdir.³ Beşir Macidi müdde-i umumîlik, Bedî Nuri ise mutasarrıflık görevinde bulunmuşlardır.⁴ 1893 yılında Babasının Trablus'a tayin edilmesinden sonra Satı Bey'de ağabeyi Bedî Nuri gibi mülkiye mektebine girmiştir.⁵ Satı Bey'in 7 yıl süren mülkiye yıllarında matematik dersine ilgisinden dolayı arkadaşları arasında "Arşimed" lakabıyla tanınmıştır.⁶

Bürokratik bir aileden gelmesine rağmen Satı Bey, mülkiye memurluğuna heveslenmeyip, idadîde iken merak saldıği tabiat ilimleri nedeniyle tabiye öğretmeni olmak istemiştir. Yanya'ya tabiye öğretmeni olarak atanan Satı Bey, burada 5 yıl görev yapmış, fizik ve biyoloji alanlarında kendi geliştirmiştir.⁷ Satı Bey öğretmenlik yaptığı yıllarda eğitim ile alakalı birçok makale yazmış, okullarda koleksiyonlardan ve "tah-nit"lerden oluşan bir müze kurmuştur. 1905 yılında ise ziraat ve zooloji alanında yazdığı kitaplar ders kitabı olarak okutulmuştur. Ancak II. Abdülhamid'in okullara yönelik baskısından dolayı istifa etmiş ve Bulgar şehri olan Radoviç'e kaymakam olarak atanmıştır.⁸ Bir yıl sonra Manastır Vilayetindeki Florina'ya kaymakam olarak atanmış, 1908'e kadar bu görevde kalmıştır.⁹ Satı Bey'in Balkanlardaki görevi sırasında Osmanlı yönetim ve eğitim sistemi onun fikir ve milliyetçilik

düşüncelerinde değişimlere yol açmıştır. Bu dönemde en fazla Balkanlarda görülen milliyetçi hareketlenmeler, Rusya başta olmak üzere diğer Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki baskıları nedeniyle Osmanlı Devleti'nin otoritesinin sarsılarak halkın milliyetçi ayaklanmalarına neden olmuş ve Satı Bey bu olaylara bizzat tanıklık etmiştir.¹⁰ 1907 yılından itibaren Manastır İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi haline gelmiştir. Satı Bey, cemiyet üyeleri ile dostluklar kurmuş ancak Satı Bey cemiyete hiçbir zaman üye olmayarak onlara sadece fikri olarak katılmış, II. Abdülhamid rejiminin meşru bir anayasa ile değiştirilmesini desteklemiştir.¹¹ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkleştirme ve yeni anayasa ile Osmanlılık kavramını sunduğu eşitlik Araplar için dilsel, dinsel ve kültürel anlamda bir çatışmaya yol açmıştır. Bu çatışmalar ise Arapların reform ve kendi içlerinde özerklik talep etmesine neden olmuştur.¹² Satı Bey ise bu hareketlenmelerin içinde tarafsız kalarak Osmanlılık ve imparatorluğun devamlılığını temenni etmiştir.¹³ Yaşanan milliyetçilik olaylarından sonra da Osmanlı Devleti'nin tek bir çatı altında kalması gerektiğini savunarak Osmanlılık görüşünü benimsemiştir.¹⁴ Ayrıca Satı Bey, Tanzimat Fermanı'ndan beri azınlıklara verilen özgürlük ve eşitliğin Avrupa devletlerinin etkisi ile milliyet fikrinin ortaya çıktığını ve ayrılma fikirlerinin şekillendiğini ifade ederek Türklerde "kavmiyet" duygusunun bu dönemde oluştuğunu dile getirmiştir.¹⁵ Satı Bey, bu konuda verdiği konferansta Osmanlı'ya düşen en önemli vazifenin ilk önce kendi zihninde ve kalbinde olan vatan fikrine ve vatan muhabbetine açıklık ve kuvvet getirerek daha sonra vatan-deşlerine, kardeşlerine, çocuklarına ve öğrencilere vatan sevgisini yerleştirmektir. Vatan sevgisi aşıl原因an halk devletin zor zamanlarında bir araya gelir ve bir kuvvet oluşturur işte Satı

* Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, rabiayk69@gmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Ş. Tufan Buzpınar, "Sâtî' el-Husri", DİA, Cilt. 36, İstanbul 2009, s. 176-178.

² William L. Cleveland, Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak, Osmanlılıktan Arap Milliyetçiliğine Satı el-Husri, (Çev. B. Demiryakan), Siyasi Şeyler, İstanbul 2018, s. 78.

³ Cleveland, s. 79.

⁴ Ş. Tufan Buzpınar, "Bir Osmanlı Aydınının Kimlik Arayışı: Satı Bey'in Osmanlılıktan Arap Milliyetçiliğine Geçiş Serüveni", Arşiv Dünyası Dergisi, Sayı: 11, Temmuz 2008, s. 62.

⁵ Cleveland, s. 79.

⁶ Sarah Mahmood Hekmat, Satı El-Husri ve Arap Milliyetçiliği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2019, s. 6.

⁷ Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul 1992, s. 179.

⁸ Çiğdem Özbay, Mustafa Satı El-Husri'nin Etnografya Tarihimizdeki Yeri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 13.

⁹ Fatma Çil Gedik, Bir Osmanlı Aydını Olarak Mustafa Satı Bey, Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı, (Ed: Z. Kurşun – H. Çoruh), İstanbul 2013, s. 163.

¹⁰ Buzpınar, s. 63.

¹¹ Cleveland, s. 82-83.

¹² Cleveland, s. 88.

¹³ Cleveland, s. 98.

¹⁴ Gedik, s. 164.

¹⁵ Satı El-Husri, Naşv Al-Fikrat Al-Qavmiya, Matbaat-al Risâla, Kahire 1951, s. 170.

Bey vatan muhabbetine dikkat çekerek Osmanlı Devlet'inin de bu muhabbetle bir araya gelmesini telkin etmiştir.¹⁶ II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra İstanbul'a dönen Satı Bey, Darülmuallimin İbtidaiye'sine müdür olarak atanmış ve 1909 yılında 2 ciltten oluşan Fenn-i Terbiye adlı eserini yayınlamıştır. Bu eser, Osmanlı İmparatorluğunun ilk pedagoji kitabı olarak kabul edilmiştir.¹⁷ 1910'da ise eğitim sistemlerini incelemek adına Avrupa'nın çeşitli şehirlerini dolaşmıştır. Avrupalının sanıldığı kadar zeki olmadığını fark eden Satı Bey Osmanlı toplumunun azim ve çalışmakla ileri seviyelere ulaşacağına kanaat getirmiştir.¹⁸ Satı Bey, 1912'de Maarif Nazırı Emrullah Efendi ile yaşadığı görüş ayrılıkları nedeni ile görevinden istifa etmiş, iki yıl resmi bir görev kabul etmemiştir. Darüşşafaka müdürlüğü ile devlet görevine dönmüş ancak 1914'de istifa etmiş bu görev onun son devlet memurluğu olmuştur. Daha sonraları ise "Yeni Mekteb" adında bir okul kurmuş ve İstanbul'dan ayrılana dek bu kurumda konferanslar vermiştir.¹⁹ Satı Bey, Osmanlı bir düşünceye sahipti ve Osmanlı devletinin ortak bir dil ve ırk etrafında birleşmesini öngörüyordu. Ancak Ziya Gökalp'le yaşadığı münakaşalarda,

Ziya Gökalp'in Türk Milliyetçisi bir eğitim sistemi görüşünün aksine Türk Milliyetçiliğinin esas alınmasının Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü bozacağı görüşünü savunmuş,²⁰ Türk Milliyetçiliğinin Osmanlılığa zararlı olduğuna inanmıştır.²¹ Ziya Gökalp ise bu konudaki görüşlerini; "Satı Bey Arap'tır, ben Türküm, Satı Bey tabiiye bilgisinden eğitim meselelerini düşünmeye geçmiş, ben felsefe ve sosyolojiye dair kitaplar okuduktan sonra eğitim meselesini düşündüm" diyerek dile getirmiştir.²²

Satı Bey, 1918 Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesi ve Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve bu parçalanmadan Arap ülkelerinin bir pay alamayacağını anlamış, kendisinin Arap olduğunu ve Arap ülkelerine hizmet etmesi gerektiğini anlayarak İstanbul'u terk ederek Suriye'ye gitmiştir.²³ Suriye gidişini şu şekilde açıklayan Satı Bey, Suriye'nin Osmanlı Devleti'nden ayrılacağını, Osmanlı'daki Arap gençlerine ülkelerine dönmeleri konusunda teşvik etmesine rağmen kendisinin burada kalmasının doğru olmayacağını, Arap aydınlarının Suriye'yi kurtarmasını gerektiğini ve bunun Türkiye içinde hayırlısı olacağını söylemiştir.²⁴ Niyazi Berkes'in "neden ayrıldınız?"

¹⁶ Satı El-Husri, Vatan Fikri ve Terbiyesi, (Haz: A. Akgül), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2018, s. 11-12.

¹⁷ Ercüment Kuran, Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 192.

¹⁸ Buzpınar, s. 64.

¹⁹ Gedik, s. 166-168.

²⁰ Kuran, s. 195.

²¹ Niyazi Berkes, İslamcılık, Ulusçuluk, Sosyalizm, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975, s. 81.

²² Mehmet Emin Erişirgil, Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp, Nobel Basımevi, Ankara 2007, s. 122.

²³ Faruk Bozgöz, "Arap Milliyetçiliği", Milliyetçilik II, Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Sayı:39, Ocak 2006-2007, s. 100.

²⁴ Erişirgil, s. 121.

sorusuna ise Satı Bey “çünkü Arap’tım cevabını vererek, Arap ülkelerine bağlılığını göstermiştir.²⁵ Satı Bey ile yaptığı görüşme de Cleveland, Satı Bey’in neden gittiğine dair bir cevap alamadığını, sadece kendisinin Arap olduğunu ve Araplar Osmanlı Devleti’nden ayrılınca onlara katılmaktan başka çaresi olmadığını dile getirmiştir. Bu ifadelerden artık Satı Bey’in, Osmanlı Devleti’ne ve Osmanlıcılığa hizmet etmeyeceği anlaşılmaktadır.²⁶ Onun bu ideolojisi Osmanlı’daki Satı Bey’i, Arap milliyetçisi Satı El-Husri’ye çevirmiştir.²⁷ Satı Bey, Suriye’de Faysal hükümetinin ilk eğitim bakanı olarak atanmış, Arap birliğinin sağlanması adına eğitim alanında çalışmalar yürütmüştür.²⁸ Satı Bey, Arap birliğinin sağlanması için ilimin artırılmasının gerekli olduğunu görmüş, kültür alanında çalışmalar yapılmasını ve birlik içinde çalışılması için 11 maddelik bir kanun hazırlamıştır.²⁹ Satı Bey, Türk kültür hareketinin hızla ilerlediğini, dil, tarih ve edebiyat alanlarında büyük yenilikler yapıldığını dile getirerek bu çalışmalarıyla Arap kültür hareketinin canlandırılması için katkıda bulunmuştur.³⁰

Satı Bey, Fransa’nın Suriye’yi işgal etmesiyle 1920’de Suriye’den ayrılarak İtalya, İsviçre ve İstanbul’da Faysal adına temaslar da bulunması için görevlendirilmiş daha sonra Kahire’ye gitmiştir.³¹ Kahire’deyken Mısır Araplığı ve Arap Milliyetçiliği adına çalışmalar yürüten Satı Bey, Mısırlıların Arap olmayıp Firavun kökenli ya da Akdenizli olduğunu savunmuş, Arap Milliyetçiliğine karşı çıkıp Bağdat yanlısı olan Mısırlıların Arap dünyasının bir parçası olduklarına ikna etmeye uzun uğraşlar vermiştir.³² Satı Bey’e göre millet gerçekten var olan bir şeydir ve bir insan istese de istemese de ya Arap’tır ya da Arap değildir.³³ Faysal’ın İngiltere tarafından Irak’a kral yapılmasından sonra Faysal’ın davetliyle Bağdat’a gelen Satı Bey, 20 yıl boyunca kendini eğitime adanmış eğitim alanında birçok çalışma meydana getirmiştir. 1941 yılında ise İngiltere’nin Irak’ı işgal etmesiyle Irak vatandaşlığından çıkarılıp sürgün edilmiştir.³⁴ Sürgün edildikten sonra Lübnan’a yerleşen Satı Bey Arap milliyetçiliğiyle ilgili çalışmalarına ağırlık vererek, ana dili Arapça olan herkesi Arap olarak kabul etmiş ve Arap milliyetçiliğinin en önemli temelini ortak bir dil, tarih ve coğrafya olduğunu dile getirmiştir.³⁵ Satı Bey, milliyetin, ortak dilin, tarihsel deneyimin, milli bir birliğin ve dinin

farklı lisan konuşan insanları birleştiremediğini savunmuş örnek olarak da Abbasi Halifeliği gibi büyük bir İslam devletinin bütün Müslümanları tek bir çatı altında birleştiremediğini göstermiştir. Ona göre, İslam birliğinin gerçekleşmesi mümkün değildir ve kendi halkı olan Araplar için de en önemli tek birliğin Arap birliği olduğunu savunmuştur.³⁶ Satı Bey’e göre Araplılık ruhunu canlandıran, Arap birliğinin ve Arap Milliyetçiliğinin olumlu sonuçlara varmasını sağlayacak şey dil ve müşterek tarih öğeleridir.³⁷ Bununla birlikte Satı Bey, gerçek özgürlüğün anayasal garantilerden ve parlamenter demokrasiden değil, milli birliğin başarılmasından ve milli bir tutumun keşfedilmesiyle sağlanacağını dile getirmiştir.³⁸ Satı Bey ayrıca okullarda verilecek milli bir eğitimle de Arap ulusunun oluşturulacağını ifade etmiştir.³⁹ Satı Bey, öncelikle öğrencilere verilecek milliyetçi tarihin Arap milletine olan bağlılık duygusu kazandırılmasını amaçlamıştır.⁴⁰ Arapça konuşan her herkesin bir çatı altında birleşmesini ön gören Satı Bey, bölgesel milliyetçiliğe karşı çıkmıştır. Ona göre bölgesel milliyetçiler Arap Birliğinin önündeki en büyük engeldir. Bu bölgesel milliyetçilikler yerine Arapça konuşan ortak tarih ve coğrafyaya sahip olan bütün Arapların birliğini esas alan bir milliyetçiliği amaçlamıştır.⁴¹ Bir milletin bir araya gelebilmesini 3 teoride açıklayan Satı Bey’e göre; “Milletin oluşumunda esas olan dil birliğidir”, “Milletin oluşumunda esas, birlikte yaşamıdır.”, “Milletin oluşumunda esas ekonomi hayat birliğidir”.⁴² Bu teorilere göre ise bir milletin bir araya gelebilmesinin en önemli unsuru Satı Bey için dildi, zira bunun için kendisinin ana dili Türkçe olmasına rağmen Arapça öğrenmeye başlamış ve Arapçayı temel dili yapmaya çalışmıştır.⁴³ Satı Bey Arap Birliğinin gerçekleşmesi için ilk önce Arap milleti arasında milli şuurun uyanması ve millet arasında bu inancı pekiştirilmesiyle mümkün olacağını ifade etmiştir.⁴⁴ Satı Bey’e göre aynı ırktan gelen insanların bir millet oluşturduğu tanımı yanlıştı. O aynı ırk yerine bir tarih birliği tanımının kullanılmasını daha doğru bulmuş hatta aynı ırk ifadesinin tanımdan kaldırılmasını önermiştir.⁴⁵ Ona göre milli bir birlik oluşturmak için insanların aynı ırktan gelmesine gerek olmadığını farklı kökenlerden gelen insanların

²⁵ Berkes, s. 82.

²⁶ Cleveland, s. 103.

²⁷ Cleveland, s. 104.

²⁸ Hekmat, s. 14.

²⁹ Satı El-Husri, Ara ve Vahâdis Fil’ilm Va’l-Ahlâk-va’l-Çağfa, Mektebet al-Khaniji bi Misr 1951, s. 141.

³⁰ El-Husri, 142.

³¹ Buzpınar, s. 65.

³² Bozgöz, s. 102.

³³ Satı el-Husri, Ara ve Ahîidis fi’l-Vataniyye ve’l-Kavmiyye, Merkezi Dirasati’l-Vahdeti’l-Arabiyye, Beyrut, 1 985, s. 3. Aktaran: Faruk Bozgöz, “Arap Milliyetçiliği”, Milliyetçilik II, Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Sayı:39, Ocak 2006-2007, s. 101.

³⁴ Hekmat, s. 21.

³⁵ Harun Anay, “Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine”, Divân Dergisi, Sayı: 10, İstanbul 2001, s. 36.

³⁶ Nazlı Belen Alan, “Ortadoğu’da Arap Milliyetçiliği ve Pan-Arapçılık Eğilimlerine Genel Bakış”, Çankaya Üniversitesi, Ankara 2015, s. 15.

³⁷ İlhan Arsel, Arap Milliyetçiliği ve Türkler, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, s. 491.

³⁸ Çağatay Okutan, “Arap Milliyetçiliği”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 56, Sayı: 2, Ankara 2001, s. 10.

³⁹ Halil Uğur Ay, “Arap Birliğini Doğuran Temel İdeoloji Üzerine Bir Değerlendirme: Arap Milliyetçiliği”, Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi, 2018, s. 38.

⁴⁰ Adid Davişa, Arap Milliyetçiliği: Zaferden Umutsuzluğa, (Çev. Lütfi Yalçın), Literatür Yayınları, İstanbul 2004, s. 120.

⁴¹ Anay, s. 37.

⁴² Satı El-Husri, Milliyetçilik Nedir, Dar El-İlim Basımevi, Beyrut, 1963, s.109. Aktaran: Sarah Mahmood Hekmat, Satı El-Husri ve Arap Milliyetçiliği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2019, s. 26-27.

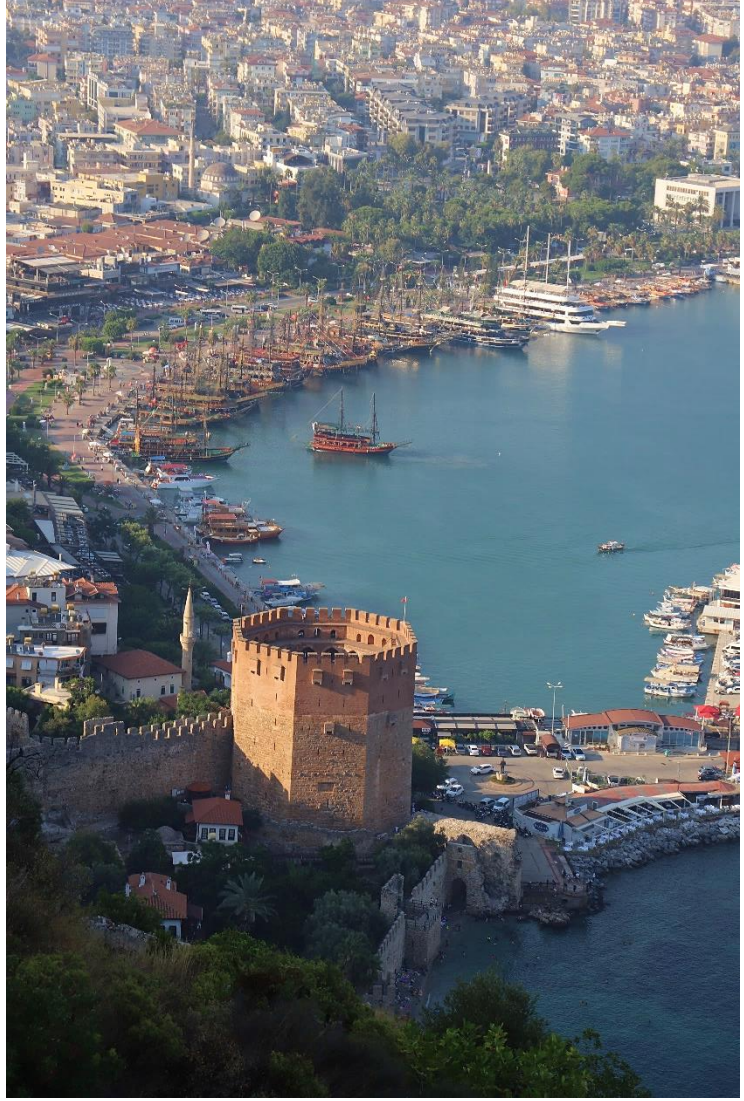
⁴³ Bozgöz, s. 101.

⁴⁴ Satı El-Husri, Önce Arapçılık, Dar El-İlim Basımevi, Beyrut 1963, Aktaran: Sarah Mahmood Hekmat, Satı El-Husri ve Arap Milliyetçiliği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2019, s. 45.

⁴⁵ Hekmat, s. 26.

geçmişte ortak bir tarih yaşamış olmalarının bir birlik oluşturmak için yeterlidir.⁴⁶ Satı Bey üçüncü unsur olarak din unsuru ele almış, farklı dinlerdeki insanların herhangi bir dine mensup olmadan Arap olabileceklerini savunmuştur.⁴⁷ Satı Bey'e göre Arap ulusunun gelişmesi İslam'la yakından ilişkilidir ancak Araplar temelde Müslüman bir ulus değildir, Müslüman olmasalar bile hala Arap olacaklarını dile getirmiştir. Buna göre Arapça konuşan Hristiyanlar ve Müslümanlar da kesinlikle Arap'turlar ve İslam'ı kabul etmeksizin Arap olabilirler.⁴⁸ Bu ifadeler, onda milli referansın dinî referanstan daha önce geldiğini göstermektedir. Satı Bey bu düşünceleri ve çalışmalarıyla seküler Arap milliyetçiliğinin en büyük temsilcisi ve kurucusu olmuştur.⁴⁹ Satı Bey'in milliyetçilik düşüncesinin oluşumunda İbn-i Haldun ve Alman düşünür J. G. Fichte'nin görüşleri etkili olmakla beraber ömrünün sonuna kadar kendini Arap milliyetçiliği ideolojisine adanmış "Önce Araplık" ifadesi onun felsefesi haline gelmiştir.⁵⁰ Aslında Satı Bey, Türk milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü bozacağına inansa da, kendisinin Arap olmasının neticesinde Arap ülkelerinin ileri seviye ulaşmasının ise bir Arap milliyetçisi olmakla beraber bir Arap birliği çatısı altında toplanmasıyla olacağına inanmıştır. Satı Bey, bu amaç için çok mücadele vermesine rağmen Arap Birliğinin gerçekleştiğini göremeden 1968'de Bağdat'ta vefat etmiştir.⁵¹

Sonuç: Osmanlı topraklarında yetişen Satı Bey, eğitimci kişiliğiyle Osmanlı eğitim sistemine sağladığı katkılarıyla önemli bir konumda idi. Eğitim alanında yaptığı reformlarla adından söz ettirmiş, siyasi anlamda da Osmanlı'ya bağlı bir politika izlemiştir. Ancak I. Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından Osmanlı topraklarının paylaşılması ve Arapların bu topraklardan bir pay alamamaları, kendi ülkelerinin kaderlerini kendilerinin değiştirmeleri gerektiği düşüncesine götürmüştür. Satı Bey'de böyle düşünen bir düşünürdü ve ülkesinin onun hizmetine ihtiyacı vardı. Satı Bey gittiği Arap ülkelerinde gerek eğitim alanında gerekse Arap milliyetçiliği adına önemli girişimlerde bulunmuştu. Satı Bey için önemli olan bir Arap birliğiydi ve bu birlik Arapça konuşan herkesin din, dil, ırk ayrımı yapılmaksızın Arap olmasını kapsıyordu. Satı Bey bu bağlamda dil konusuna büyük ölçüde önem vermiş Arapça konuşan herkesin bir çatı altında birleşebileceğini düşünmüştü. Onun için din de bu birliği oluşturan önemli faktörlerdendi ve farklı bir dine mensup olan kişilerinde Arap olabileceklerini savunmuştu. Ona bir milleti oluşturan faktörler ortak bir tarih ve dildi.

Ömrünün sonuna kadar bu düşüncüyü savunan Satı Bey bu ideal için önemli çalışmalar sarf etmişti. Arap birliğinin oluşturulması adına eğitim alanında yaptığı çalışmalar, verdiği konferanslar ve yazdığı sayısız makaleler bunlara birer örnek teşkil etmektedir. Her ne kadar Osmanlı'ya ve Osmanlılık fikrine bağlı olsa da onun bu düşünce kaymasının nedeni tam olarak bilinmemektedir. Satı Bey de, kendisiyle yapılan görüşmelerde neden gittiniz, neden ayrıldınız sorularına çünkü Arap'tım cevabını vermekle yetinerek, neden gittiğine dair net cevaplar vermemiştir. Onu gitmeye zorlayan nedenler Arap dünyasında bir Arap milliyetçisini ortaya çıkarmış öldükten sonra dahi bıraktığı çalışmalarla yeni nesil Arap gençlerine örnek teşkil etmiştir. Kendisi uzun mücadeleler verdiği Arap birliğini göremeden vefat etmiştir.

⁴⁶ Cleveland, s. 153.

⁴⁷ Bozgöz, s. 102.

⁴⁸ Satı' el-Husri, Muhadiri'fti Nuşui 'l-Kavmiyyeti 'l-Arabiyye, Beyrut, 1985, s. 145. Aktaran: Faruk Bozgöz, "Arap Milliyetçiliği", Milliyetçilik II, Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Sayı:39, Ocak 2006-2007, s. 103.

⁴⁹ Anay, 36.

⁵⁰ Buzpınar, s. 66.

⁵¹ Hekmat, s. 44.

OSMANLI ORDUSUNDA GÖREV ALAN ALMAN SUBAYLAR (1914-1918)

Pınar DOĞANAY*

Gazi Üniversitesi

Balkan Harbi'nden sonra bir hayli zor duruma düşen Osmanlı Ordusu'nu yeniden ıslah etmek için yürütülen çalışmalar, Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın sadaretine rastlar. Mahmud Şevket Paşa sadareti sırasında ordunun ıslah edilmesi için yeni bir Alman Askeri Heyeti'nin gerekliliğini düşünmüştür. Alman Askeri Heyeti'nin gelişi ile ilgili ilk talep ise 1913 yılı başlarında Kâmil Paşa Hükümeti sırasında yapılmıştır. Devam eden görüşmeler neticesinde Almanya'nın İstanbul'dan sorumlu büyükelçisi, II. Wilhem'in Osmanlı Devleti'nin teklifini kabul ettiğini ve Osmanlı Ordusu'nun ıslahı için yakın zamanda bir Alman generalinin İstanbul'a gönderileceğini bildirmiştir. Almanya'dan gelecek generalin vazifesini geniş bir çerçeveyi kapsayacak şekilde planlayan Osmanlı Devleti, Almanya'dan istediği generalin aynı zamanda Türk örf ve adetlerine de hâkim olmasını istiyordu. Bu istek üzerine harekete geçen Alman Askeri kabinesi, bu özelliklere uygun kişinin Kassel'deki 22. Tümen'de görevli Liman von Sanders olduğunu yönünde karar kılarak bu talebi Liman von Sanders'a ilettili.¹

Alman Genelkurmayı'nın bu talebi Liman von Sanders'a iletildiğinde Sanders, Alman Ordusu'ndaki en yaşlı kişi olarak Kassel'deki 22. Tümen'e komutanlık ediyordu. Bu teklif geldiğinde ilk olarak büyük bir şaşkınlık yaşadığı dile getiren Sanders, bu şaşkınlığının nedenini şu şekilde izah eder: "Bu soru bana beklenmedik geldi. Zira daha evvel yurtdışına çok seyahat etmişim ama ne Türkiye'ye gitmiş ne de oradaki durumu incelemişim."² Sanders'ın bu sözleri aslında Alman Askeri kabinesinin Osmanlı Devleti'nin isteklerini dikkate almadığını göstermektedir. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti, Osmanlı Ordusunun ıslahı için gelecek olan generalin aynı zamanda Türk örf ve adetlerine hâkim olmasını istiyordu. Nitekim Sanders, anılarında Türkiye'de daha önce hiç bulunmadığını ifade ediyordu. Anılarında bu görevi neden kabul ettiğini de dile getiren Sanders, bu durumu şu satırlarla izah eder: "Prusya Ordusu'nda akla gelebilecek bütün görevlerde bulunmuştum. Uzun yıllar boyunca Genelkurmay mensubu olmuştum. Ancak İstanbul'daki Al-

man Sefiri Baron von Wangenheim'in kabine yazısına eklenmiş telgrafını okuduğumda görevin şerefli ve tatminkâr bir faaliyeti ümit ettirdiği için tereddüt etmeksizin kabul ettim."³ Haziran 1913'te Osmanlı Ordusu'nda askeri modernizasyon çalışmalarını yürütmeyi kabul eden Liman von Sanders, bu teklifin ardından kısa bir zaman sonra Aralık 1913'de Askeri Misyon Heyeti'nin Başkanı olarak İstanbul'a geldi.⁴ İstanbul'a gitmeden evvel Osmanlı ve Alman yetkililerce imzalanan mukavele ile görev ve yetkileri belirlenen Liman von Sanders Askeri Heyeti'nin Türkiye'de bulunduğu süre zarfında sahip olacağı haklar ve görev yetkiler şu şekilde sıralanabilir: Liman von Sanders beş sene müddetle bu Askeri heyetin ve 1. Kolordu'nun Kumandanı olarak görev yapacaktır.

Askeri Şura azası da olan Sanders; inzibat, terfi, mükâfat, tecziye, ıslahat, tensikat, talim, terbiye, teçhizat, elbise, levazım, iâşe, sıhhiye, baytar, kurs, seferberlik, istihkâm, istatistik, demiryolları hududu meselesi, telefon, telgraf, nakliye ve diğer birçok alanda söz sahibi olacaktır.

Askeri okullar ile birlikte Osmanlı Ordusu'nda vazife gören bütün subayların da amiri konumunda olacaktır.

Beş yıllık süre zarfında Osmanlı Ordusu'nda gerekli görülen yabancı devlet subaylarının celb ve tayin işlemleri de Liman Paşa'ya ait olacaktır.

Liman von Sanders'in makamı Harbiye Nazırından sonra olacaktır.

Liman von Sanders, Harbiye Nazır'ının bilgisi dâhilinde birlikleri, istihkâmları, demiryolları ve ulaşımı da teftiş etme hakkına sahip olacaktır.

İlk etapta bu Askeri Heyetin içerisinde 42 kişi yer alacaktır. Bunların çoğunluğu da binbaşı ve yüzbaşı rütbesinde olacaktır.

Osmanlı Ordusu'nda görev alacak yabancı subaylar konusunda beş yıllık anlaşma süresince Liman von Sanders yetkili olacaktır. Aynı zamanda bu subayların görev alanlarının belirlenmesi ve görevden uzaklaştırılacak olanların tespiti de Liman von Sanders'a ait olacaktır.

* Dr., Gazi Üniversitesi, SBE, Mezun, pinardoganay_68@hotmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Yılmaz, V. (1993). 1 nci Dünya Harbi'nde Türk Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar, İstanbul: Cem Ofset, s.46.

² Sanders, v. L. (2014). Türkiye'de Beş Yıl, Çev. Özbilen, E. B., İstanbul: İş Bankası Yayınları, s.7.

³ Sanders, 2014, s.8.

⁴ Trumpener, U. (1966). "Liman von Sanders and the German-Ottoman Alliance", Journal of Contemporary History, 1(4), 179-192.; McGarity, J. M. (1968). Foreign Influence On The Ottoman Turkish Army, 1880-1918, Ph.D. Submitted to American University, s.75.

Bu heyette görev alacak askerlerin aylık maaşları ise Üsteğmen: 40 Türk Lirası, Yüzbaşı: 60 Türk Lirası, Binbaşı: 80 Türk Lirası, Yarbay ve Albaylar: 100 Türk Lirası, Generaller: 125 Türk Lirası şeklinde olacaktır. Bu görevlere bu maaşlarının yanı sıra Osmanlı Devleti'ndeki rütbelere göre de erzak ve tayın verilecektir.

Yol masrafları ise bekâr görevliler için bir aylık maaş evli görevliler için ise ikişer aylık maaş olacak şekilde verilecektir.

Liman von Sanders'ın aylık 275 Türk Lirası maaş alması belirlenmiştir. Bunun içinde erzak ve tayın yanında seyahatlerdeki gidiş-geliş masrafları da yer almaktadır. Bu ödeneklerin karşılanması için Sanders'a bir bankada yıllık 50.000 Türk Lirası tutarında kredi açılarak erzak ve tayınlar bundan ayrı olarak generale verilecektir. Her sene sonunda düzenli olarak hesap kontrolü yapılacak ve söz konusu meblağ aşılmaz kontrol edilecektir. Şayet yılsonunda söz konusu bu paradan artakalan olursa bu para Harbiye Nezareti'ne aktarılacaktır. Tüm bunların dışında Liman von Sanders Askeri Heyeti'nin ihtiyaçlarının karşılanması için ise ilave olarak yıllık bir milyon mark tutarında meblağ ayrılacaktır. Bu miktar bundan önce Türkiye'ye gelen Askeri heyetlerin aldığı miktarın çok üstündedir. Zira bundan önce Türkiye'ye gelen heyetler için bu meblağ ortalama otuz bin marktan daha azdı.⁵

Şayet Liman von Sanders bu görevi esnasında kaza ve yaralanma durumuna maruz kalırsa Osmanlı Ordusu'ndaki görevini bırakacaktır. Bu durumda kendisine emeklilik maaşı yerine bir yıllık maaş tutarında 3.300 Türk Lirası tazminat ödenecektir. Böyle bir kazanın akabinde veya altı içinde bir ölüm durumu ortaya çıkarsa ise miktar 4.950 lira olacak şekilde eşine ve çocuklarına ödenecektir.

Alman Ordusu'nun Avrupa'da bir muharebeye katılması durumunda ise Almanya, Liman von Sanders Askeri Heyeti'nin mukavelesini feshettirme imkânına sahip olacaktır.⁶

Her ne kadar Liman von Sanders Askeri Heyeti'nin görevinin sadece askerî olduğu ifade edilse de esasen bu açıklama yeterli değildir. Zira Liman von Sanders Askeri Heyeti bugüne kadar Osmanlı Ordusunun ıslahı için gelen heyetlerden tamamen farklı göreve sahiptir. Nitekim Alman Genelkurmay

Başkanlığı, Liman von Sanders Askeri Heyeti Türkiye'ye gelmeden, Türkiye'ye gönderilecek heyetin bugüne kadar gönderilen heyetlerden tamamen farklı bir misyona sahip olduğunu ifade ederek, Balkan savaşları öncesinde Türkiye'ye gönderilen heyetlerdeki eğitimcilerin Alman Ordusu'nun içerisinde yer alan en kötü eğitimciler olduklarını ancak Liman von Sanders ve ona eşlik edecek kırk kadar askerinin Alman Ordusu içerisindeki en iyi askerler olduğunu ve bu askerlere altmış kadar asker daha ekleneceğini belirtti. Türkiye'de üsteleneceği görevler, bizzat Alman Hükümeti tarafından belirlenen bu heyet bugüne kadar Türkiye'de bulunan diğer Alman Askeri Heyetlerinden farklı görev ve misyona sahipti.⁷ Zira bundan önce Türkiye'de bulunan Goltz Paşa gibi isimler sadece Askeri Heyet'in başkanı iken, Li-

man von Sanders, hem Askeri Heyet'in başkanı hem de Osmanlı Ordularının komutanlığını görevini üstleniyordu.⁸

Liman von Sanders'in anlaşma gereği hem Alman Askeri Heyeti'nin Başkanlığı üstlenmesi hem de İstanbul'da bulunan 1. Kolordu'nun Kumandanlığını üzerine alacak olması dış politikada ciddi tepkilere neden oldu. Bu bağlamda ilk tepki Rusya'dan geldi.⁹ Rusya'nın itirazları üç hususta toplanacak olursa birincisi; İstanbul'daki Kolordu Komutanı aynı zamanda İstanbul'un muhafızı ve Karadeniz Boğazı'ndaki istihkâmlarında amiridir. Buna göre boğazlar fiilen Almanya'ya tâbi oldu demektir. İkinci; Sanders'in sıkıyönetim zamanında asayişten de sorumlu olmasına idi. Bu maddeye göre İstanbul'daki elçiler bundan böyle bir Alman Generalin komutanlık ve asayişini temin ettiği bir kentte yaşayacak ve görevlerini icra edeceklerdi. Rusya'nın üçüncü ve asıl endişesi ise; Almanya'nın İstanbul üzerinde bu kadar önemli haklar elde etmesi ileride bir muhtemel paylaşımında Almanların İstanbul üzerinde hak iddia edecek konuma gelmesine idi.¹⁰ Tüm bu gerekçeler nedeniyle Liman von Sanders'ın 1. Kolordu Kumandanlığına şiddetle karşı çıkan Rusya, İngiltere ve Fransa'nın da desteğini alarak diplomatik ve askeri yaptırımlar tehdidinde bulunmaya başladı. Olaya İngiltere ve Fransa'nın da dâhil olması¹¹ ve diplomatik krizin daha fazla büyümesi nedeniyle Liman Paşa Mareşalliğe terfi ettirilerek Kolordu Kumandanlığından alındı ve Genel Müfettiş yapıldı.¹²

⁵ Kerner, R. J. (1927). "The Mission of Liman von Sanders I. Its Origin" The Slavonic and East European Review, 6 (16) 12-27.

⁶ Yılmaz, 1993, 46-47.; Mühlman, C. (2014). İmparatorluğun Sonu 1914, Çev. Kon, K., İstanbul: Timaş Yayınları, 158-163.

⁷ Kerner, R. J. "The Mission of Liman von Sanders IV", The Slavonic and East European Review, 7(19), 1928, 90-112.

⁸ McGarity, 1968, 75.

⁹ Kerner, R. J. (1927). "The Mission of Liman von Sanders II. The Crisis", The Slavonic and East European Review, 6 (17), 1927, 344-363.

¹⁰ Bayur, Y. H. (1983). Türk İnkılabı Tarihi, C.II., Ks.III., Ankara: TTK. Basımevi, 276-291; Trumpener, 1966, 179-192.

¹¹ Yılmaz, Ö.; Şimşek, E. (2018). "Fransız Basını'nda Alman Misyonu", Savaşın Güzüyle Türk Alman İttifakı (1914-1918), Haz. N. Alkan, E. Şimşek, İstanbul: Kronik Kitap, 124.

¹² Yılmaz, 1993, 49.

Gerekli düzenlemelerin ardından Osmanlı Ordusu içerisinde ayrı bir birim olarak çalışmaya başlayan Liman von Sanders Alman Askeri Heyeti'nin mevcudu başlangıçta kırk iki kişi olmasına karşın ilerleyen dönemlerde taşradaki kurmay heyetleri ve birliklerinde daha çok kişiye ihtiyaç duyulması nedeniyle yetmiş bire çıkarıldı.¹³ Savaş başladıktan sonra ve savaş esnasında da Osmanlı Ordusu menzil mıntıklarında sürekli subay ihtiyacı hâsıl olduğundan bu sayı savaş boyunca artmaya devam etti.¹⁴ Arşiv belgelerinde de görüldüğü üzere bu katılımlar kimi zaman bireysel olduğu gibi kimi zaman da gruplar halinde oldu.¹⁵ Ancak bu katılımlar beraberinde bir takım sorunlarda getirdi. Zira gelenlerin büyük bir çoğunluğu Türkçe bilmeyen, Osmanlı Devleti'ni ve ordusunu yeterince tanımayan kimselerdi. Türk ve Alman askerleri arasında yaşanan bu iletişim sorunu ordu içerisinde de birtakım sorunların ortaya çıkmasına neden oluyordu. Bunlardan en önemlisi Alman subayların çalışmalarında yeterince verimli olmamasıydı. Yaşanan bu iletişim sorununu çözmek isteyen bazı Alman subaylar her ne kadar Türkçe ve Ortadoğu dillerini öğrenmeye çalıştılsa da bunda pek de başarılı olamadılar.¹⁶ Diğer taraftan hem yeterince başarılı olamayıp hem de Osmanlı Ordusu içerisinde önemli mevkilere Alman subayların getirilmesi Türk subaylarını da rahatsız ediyordu.¹⁷ Bu rahatsızlık karşısında Alman subaylara karşı cephe alan Türk subaylar, Türklere ait meseleleri Alman subaylardan gizlemeye herhangi bir başarısızlık yaşandığı durumlarda ise bu başarısızlığın sorumlusu olarak doğrudan Alman subayları göstermeye başladılar.¹⁸ Yaşanan bu sıkıntılara rağmen Almanya'dan gelen asker sayısında herhangi bir azalma yaşanmadı. Bilâkis gelen askerlerin sayısı katlanarak artmaya devam etti. Öyle ki; savaş sonuna doğru bu katılımların sekiz yüzü aştığı ifade edilmektedir.¹⁹ Bu sayıyı veren isimlerden birisi de 1914-1918 yılları arasında Türk binbaşı rütbesiyle Askeri Heyet başkanının emir subayı ve Çanakkale Savaşları'nda 5. Tümen kurmay subayı olarak görev yapan Carl Mühlman'dır.²⁰ Ancak bu sayı eksiktir. Zira bu sayı sadece Liman von Sanders Askeri Heyeti emrinde Osmanlı Ordusu'na dâhil olanların sayısıdır. Oysa Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ordusu'na katılan Alman subaylar; Liman von Sanders Askeri Heyeti Dönemi ve Birinci Dünya Savaşı Dönemi olmak üzere iki ayrı grup içerisinde incelenmelidir. Her ne

kadar her iki grup aynı dönemleri kapsadığı için tek bir grupmuş gibi düşünülse de aslında öyle değildir. Zira Liman von Sanders Askeri Heyeti resmi bir heyettir ve bu heyete dâhil olan askerler gönüllü olarak değil Askeri Heyet'in talebi doğrultusunda katılanlardan oluşmaktadır. Oysa Birinci Dünya Savaşı Dönemi olarak ayrı olarak nitelendirilen grup ise tamamen Askeri Heyet'ten bağımsız gönüllü olarak Osmanlı Ordusu'na dâhil olan askerlerden oluşmaktadır.²¹ Osmanlı Ordusu'na dâhil olan Alman subayların sayısını sekiz yüz olarak verenlerin yaptıkları en önemli hata da budur. Zira onlar, Liman von Sanders Askeri Heyeti ile Birinci Dünya Savaşı dönemini bir tutmaktadırlar. Oysa Askeri Heyet dışında 1914-1918 yılları arasında gönüllü olarak Osmanlı Ordusu'na dâhil olan askerler bu sayıya katıldığında bu sayı sekiz yüz sayısı kat be kat aşmaktadır. Nitekim Carl Mühlman; 1918 yılında astsubay ve diğer rütbelere mensup yaklaşık yedi bin Alman askerinin Osmanlı Ordusu'nda hizmet verdiğinden de bahsetmektedir.²² Verilen bu sayı 1918 yılında Osmanlı Ordusu içerisinde görev alan Alman askerlerinin sayısı hakkında bir çıkarımda bulunması sağlasa da tek başına yeterli değildir. Zira bu sayı sadece 1918 yılında Osmanlı Ordusu'nda görev alan Alman askerlerinin sayısını vermektedir. Diğer taraftan Carl Mühlman, Askeri Heyet emrindeki ve gönüllü olarak dâhil olan zâbit sınıfını bu sayıya dâhil etmemektedir. Hâlbuki Askeri Heyet emrindeki sekiz yüz zâbit ve 1914-1918 yılları arasında gönüllü olarak Osmanlı Ordusu'na dâhil askerler de göz önünde bulundurulursa bu sayı kat be kat kat arttığı rahatlıkla görülebilmektedir. Nitekim Alman Genelkurmay Karargâhının raporları da bu ifadeleri doğrular niteliktedir. Öyle ki; Alman Genelkurmay Karargâhının raporlarına göre 1918 yılı savaş bitiminde Osmanlı topraklarında yaklaşık olarak 35.000 Alman askeri ve personeli bulunmaktaydı.²³ Bu sayıya savaş döneminde ülkesine geri dönenler, rehin düşenler ve hayatını kaybedenlerde eklenirse bu sayının kat be kat arttığı görülmektedir.²⁴ Bu gelen Alman askerler arasında ise çoğunluğu teğmenler oluşturmaktadır. Bunu sırasıyla yüzbaşı, binbaşı, yarbay, önyüzbaşı, albay, mirliva, mareşal, koramiral ve general rütbesine sahip olanlar takip etmektedir. Bunların yanı sıra başçavuş, onbaşı, mühendis ve geri hiz-

¹³ Ayrıntılı liste için Bkz. Doğanay, P. (2016). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda Alman Subayları, Yüksek Lisans Tezi, Aksaray, 30-33.

¹⁴ Alkan, N. (2018). "Almanlara Göre Müttelik Türk Komutanları ve Subayları", Savaşın Güzüyle Türk Alman İttifakı (1914-1918), Haz. Alkan, N.; Şimşek, E., İstanbul: Kronik Kitap, 17.

¹⁵ BOA. BEO. 4263/319685 (10 Şubat 1329/23 Şubat 1914; BOA. BEO. 4351/326 27601 (7 Nisan 1331/20 Nisan 1915).

¹⁶ URL:https://www.mwme.eu/essays/german-ottoman/_Stein_German_Soldiers_O_Emp/index.html

¹⁷ Alman subayları ile sorun yaşayan Türk subaylarından birisi de Mustafa Kemal Atatürk'tü. Birinci Dünya Savaşı'nda ilk olarak 19. Tümen Kumandanlığı vazifesine atanan Mustafa Kemal, görevine başlamadan evvel Beşinci Ordu Kumandanı Liman von Sanders ile bir görüşmeyapmıştı. Görüşme esnasında Bulgarların Alman Ordusunu hakkında olumsuz fikirlerini Liman von Sanders'a söyleyen ve kendisinin de aynı fikirde olduğunu belirten Mustafa Kemal ile Liman von Sanders arasında bir gerginlik yaşanmıştı. Sanders ve Mustafa Kemal arasında yaşanan bu gerginlik ilerleyen günlerde de artarak

devam etmişti. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Üçüncü, U. (2018). "Almanya Karşısı Türk Subaylarına Göre Alman Subayları", Savaşın Güzüyle Türk Alman İttifakı (1914-1918), Haz. Alkan, N.; Şimşek, E., İstanbul: Kronik Kitap, 70.

¹⁸ Sanders, 2014, s.32.

¹⁹ Yeşil, F. (2013). "Kara Kuvvetlerinde Avrupalı Danışmanlar", Ed. Yıldız, G. Dünya Savaş Tarihi Osmanlı Askeri Tarihi (1792-1918), İstanbul: Timaş Yayınları, 97.; Yılmaz, 1993, 224.

²⁰ Yılmaz, 1993, 224.

²¹ BOA. BEO.4509/ 338171 (30 Mart 1334/ 30 Mart 1918); BOA. BEO. 4433/332414 (11 Eylül 1332/24 Eylül 1916).

²² Yılmaz, 1993, 224.

²³ Yılmaz, 1993, 229.

²⁴ Bu askerlerden iki bin kadarmın rütbeleri tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Doğanay, 2016, 86-268.

metler de görev almak üzere gelenler ile birlikte askeri rahipler ve adli hâkimlerde gelen askerler arasında bulunmaktadır.²⁵

Bir diğer önemli husus ise gelen Alman askerlerinin büyük çoğunluğunun da kara kuvvetlerinde görev almasıdır. Her rütbeden Alman askerinin bulunduğu Kara Kuvvetleri içerisinde ayrıca büyük çoğunluğu Almanlardan oluşan birlikler de vardı. Yıldırım Ordusu birlikleri bu birliklerden biriydi. Almanlar arasında Ordu Grubu Komutanlığı (F) adı ile anılan bu grubun kurmay heyetinde altmış beş Alman subayı ile biri kurmay subay, diğerleri küçük rütbeli dokuz Türk subay yer alıyordu.²⁶ Kara Kuvvetleri içerisinde Almanların yer aldığı bir diğer birlik ise 11. Avcı Taburuydu.

Sekiz yüz kişiden oluşan bu birliğin kumandanı Binbaşı von Menge idi. Binbaşı von Menge sadece Alman askerleri ile değil aynı zamanda tabura dâhil edilen Osmanlı subaylarının da eğitimi ile ilgilenirdi. Alman Asya Kolordusu da yine Kara Kuvvetleri içerisinde önemli bir yeri olan birliklerdendi. Albay von Franberg ve Proschlitz tarafından kumanda edilen bu birliğin temelini tropik bölgelerde görev yapmaya müsait erlerden müteşekkil 701, 702, 703 nolu Piyade Taburları oluşuyordu.²⁷ Kara Kuvvetleri'nin yanı sıra Deniz Kuvvetleri içerisinde de pek çok rütbeye mensup Alman deniz subayı hizmet vermiştir. Yavuz ve Midilli zırhlılarında görev alan bu askerlerin büyük çoğunluğu yüzbaşı, binbaşı ve önyüzbaşı rütbelerine sahiptir. Bunların yanı sıra Deniz Kuvvetleri içerisinde de yer alan çok sayıda Alman askeri bulunmaktadır. Büyük çoğunluğunu pilotlar oluşturduğu bu askerler, Gelibolu ve Irak'ta görev almış teğmen ve yüzbaşı rütbesine sahip kimselerdir. Ayrıca Filistin'de bulunan uçuş filolarında çok sayıda Alman yüzbaşı görev almıştır.²⁸

İdari ve lojistik hizmetlerin yanı sıra sağlık hizmetleri alanında muharebe boyunca çok sayıda Alman askeri görev almıştır. Bunlardan birisi de 1913-1918 yılları arasında Osmanlı Ordusu'nda görev alan Profesör Dr Mayer'dir. Dr. Mayer, Türk Yarbayı rütbesiyle barış zamanında Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi'nde, harp zamanında ise 5. Türk Ordusu'nda görev almıştır. Hastalara ve yaralılara anında müdahale ederek askeri kayıpları en aza indirmeyi amaçlayan Dr. Mayer savaş süresince teçhizat ve malzeme eksikliği nedeniyle büyük sıkıntılar yaşamıştır. Dr. Mayer dışında savaş boyunca Almanya'dan çok sayıda hekim Osmanlı Ordusu'na dâhil olmak üzere İstanbul'a gelmiştir. Göz doktorları ve diş hekimlerinin bulunduğu bu doktorların yanı sıra bu dönemde çok sayıda eczacı da Türkiye'ye gelmiştir. Askeri hekimlerin yanı sıra bu dönemde Alman Kızılhaçı tarafından Türk Hastanelerine

gönderilen hekim ve hemşireler de bulunmaktadır. Onlardan birisi de Dr. Theodor Zlocisti'dir. Dr. Zlocisti, aynı zamanda İstanbul'da Alman Kızılhaç Sahra Hastanesi başhekimidir. Büyük çoğunluğu yüzbaşı, binbaşı, yarbay, teğmen ve albay olan bu doktorların mevcut sayısı ise yüz kırk kişi kadardır.²⁹ İnsan sağlığının yanı sıra hayvan sağlığının da bir hayli önemsendiği bu dönemde Osmanlı Ordusu'nda otuz kadar Alman veteriner hekim görev almıştır. Büyük çoğunluğunu yüzbaşılardan oluşturduğu veterinerler arasında binbaşı ve teğmen rütbesine sahip olanlar da bulunmaktadır.³⁰

Sonuç olarak; Başlangıçta mevcudu kırk iki kişi olan ardından yetmiş bire çıkan ve savaş süresince sekiz yüzü bulan "Liman von Sanders Askeri Heyeti" ile "Birinci Dünya Savaşı Dönemi (1914-1918)" boyunca Osmanlı Ordusu'na dâhil olan grup her ne kadar aynı dönemi kapsamaları nedeniyle bir grupmuş gibi düşünülse de aslında aralarında önemli farklar bulunmaktadır. Zira Liman von Sanders Askeri Heyeti Dönemi (1913-1918) adından da anlaşılacağı üzere resmi bir heyettir ve bu heyete dâhil olmak üzere gelenler Alman Genelkurmay Karargâhının ya da Askeri Heyet'in doğrudan talebi üzerine Osmanlı Ordusu'na dâhil olmuşlardır. Ancak "Birinci Dünya Savaşı Dönemi (1914-1918)" olarak nitelendirilen ikinci gruptaki askerler ise Askeri Heyet'ten bağımsız kendi istekleri doğrultusunda Osmanlı Ordusu'na dâhil olmak üzere gönüllü olarak Almanya'dan gelen askerlerden oluşmaktadır. Bu gruptakilerin sayısı ise birinci gruba nazaran çok daha fazladır. Bu askerlerin Osmanlı Ordusu'nda görev almayı tercih etmelerinin en önemli nedeni ise daha hızlı yükselebilmek daha iyi maddi imkânlarla sahip olabilmektir.

²⁵ Wolf, K. (2014). Gelibolu 1915 Birinci Dünya Harbi'nde Alman-Türk Askeri İttifakı, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 521.

²⁶ Sanders, 2014, s.236.

²⁷ Sandes, 2014, 237.

²⁸ Doğanay, 2016, 80.

²⁹ Doğanay, 2016, 83.

³⁰ Doğanay, 2016, 85.

NAZİ PARTİSİ VE VERSAILLES ANTLAŞMASI (28 HAZİRAN 1919)

Furkan SADAK*

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Giriş: Çalışmamızda Almanya'daki Nazi Partisi'nin (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi) faaliyetleri ve baskıcı Versailles Antlaşması'na bakış açısını inceleyeceğiz. İtilaf Devletleri, Birinci Dünya Savaşı sonunda hazırladıkları barış anlaşmaları ile İttifak Devletleri'nin bir daha güçlenmemesini ve tekrar baş göstermemelerini istemişlerdir. Bu süreçte Almanya ile imzalanan Versailles Antlaşması çok tartışmalı olmuştur. Almanya, Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasının ardından 1919 Paris Barış Konferansı'nda savaşı sonlandıran ve kendi çöküşünü hazırlayan o antlaşmayı imzalamıştır. Antlaşma hükümlerine Weimar Meclisi tarafından onay verilmiş ve böylece Almanya'nın savaşı sonlanmıştır. 10 Ocak 1920'de yürürlüğe giren Versailles Antlaşması ile Bismarck'ın kurduğu Almanya'nın yıkılması ve Almanya üzerindeki İtilaf Bloğunun gölgesi kalıcı olmuştur. İtilaf Bloğunun Almanya'yı kontrol altına almak için yaptığı bu ağır şartlar ve girişimler Alman toplumunun kinlenmesine ve Adolf Hitler'in öncülüğündeki Nazi Partisi'nin intikam planları kurmasına sebep olmuştur. Almanya toplumu yapılan bu ağır antlaşmayı birçok şekilde protesto etmiş ve kendilerine hakaret olarak görmüşlerdir.

Adolf Hitler, Versailles Antlaşması'nın Almanya'yı tutsakça bağladığını, Almanya'nın hakkı olana el koyduğunu ve bu meselenin çözümlenmesi gerektiğini hem Kavgam adlı eserinde hem de propagandalarında bizzat dile getirmiştir. Bu durumdan ötürü Adolf Hitler, Versailles'e karşı hamleler yapmaktan geri durmamıştır. Almanya bu duruma tepki olarak silahsızlanma meselesini öne atmıştır. Adolf Hitler, Almanya'nın ve partisinin en başta arzu ettiği gibi Versailles Antlaşması'nın ağır şartlarından ve maddelerinden tamamen arındırmak istemiştir. Bunun etkisiyle silahsızlanma meselesini tartışmak için Cenevre'de bir silahsızlanma konferansı açılmasını istemiştir. Silahsızlanma meselesinde Batı ile aynı şartlarda silahlanmak istediğini belirten Almanya, Fransa'dan sert bir tepki yemiştir. Bu kriz sonrası münazaralar ertelenmiş ve 1 sene sonra tekrar tartışmaya açılmıştır. Fakat Fransa'nın büyük korkusu ve İngiltere gibi ülkelerin kendisine cazip olmayan tekliflerini bahane olarak gösteren Adolf Hitler, 1933'te silahsızlanma konferansından ve bir nota ile Almanya'nın Milletler Cemiyeti üyeliğinden çekildiğini bildirmiştir.

Adolf Hitler Versailles'e karşı hamlelerinden biri de Saar bölgesinin halk oylaması ile Almanya'ya katılması ve bu durumu müteakiben Adolf Hitler'in zorunlu askerlik sistemini tekrar getirmesini görebilmekteyiz. Adolf Hitler'in bu hamleleri Alman iç politikasını ve dünya dış politikasını oldukça değiştirecektir. Versailles'in yüklerinde kurtulmaya başlayan Hitler yönetimindeki Almanya hızlı bir silahlanma sürecine girmiştir. Nazi Partisi, iktidarını ve Almanya'nın güçlenmesini o kadar çok istemiştir ki bu faaliyetlerine hız kesmeden devam etmişlerdir. Adolf Hitler, Almanya'yı hak ettiği eski gücüne geri kazandırmak istemiştir. Hitler'in bu tek taraflı fesih hamleleri ülke içerisinde de itibar kazanması açısından çok önemli olmuştur. Adolf Hitler, yaptığı söylevleri ile Avrupa'da büyük bir gerginlik oluşturmuştur. Bu durum üzerine İngiltere gibi devletler Almanya ile gerginlik yaşamamak için silahlanma meselesinde bazı imtiyazlar vermek zorunda kalmıştır. Söylenebilir ki İngiltere bu politika ile Almanya'yı ve Adolf Hitler'i biraz yatıştırmak ve sakinleştirmek istemiştir fakat bu sadece bir süreç olarak kalmıştır. Bu faaliyetlerden birisi de Almanya içerisinde önemli bir ekonomik değer ifade eden nehir yolu ve ticareti olmuştur. 1936'da Nazi Partisi, Versailles Antlaşması'nın bu nehirler üzerine olan maddesini tanımadıklarını, askıya aldıklarını, kendisi ile barış halinde olan devletlere nehir yolunun açık olduğunu belirtmiştir. Artık hem askeri anlamda hem de ticari anlamda bağımsızlığını almaya başlayan Nazi Partisi, Almanya'yı tekeline alarak yönetmeye başlamıştır. Bu yönetim sürecinde Versailles Antlaşması'nın hükümlerini ortadan kaldırmak ve bu antlaşmanın intikamını almak istemişlerdir. Bu antlaşmanın intikamı da şüphesiz milyonlarca insanın öleceği İkinci Dünya Savaşı olacaktır. Bu konuda dönem kaynakları, fotoğraf arşivleri bize ışık tutmaktadır.

Versailles ve Almanya: Adolf Hitler, Avusturya'yı ilhak edememiş ama kendisine psikolojik olarak bağlayabilmiştir. Fakat Nazi Partisi'nin dış politikası önceden belirlenmiştir ve bu uygulamaya konulacaktır. Adolf Hitler, Versailles Antlaşması'nın Almanya'yı tutsakça bağladığını, Almanya'nın hakkı olana el koyduğunu ve bu meselenin çözümlenmesi gerektiğini hem Kavgam'da hem de propagandalarında dile getirmiştir. Bu durumdan mütevelli Adolf Hitler, Versailles'e

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, furkan.sadak@hotmail.com. Bu bildiri, 22 Ekim 2020 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

karşı hamleler yapmaktan geri çekinmemiştir. Versailles Antlaşması'na göre Saar bölgesi adı verilen yer Fransa'ya bırakılmış ve 20 yıl sonra yapılacak bir halk oylaması ile bu bölge nereye bağlı olmak isteyeceğine karar verecektir. Halk oylamasının yapıldığı 13 Ocak 1935'te Saar halkından oylamaya katılan 539.000 seçmenden 477.000'i Almanya'yı seçmiş ve Saar bölgesi Adolf Hitler'in kan dökmesine gerek kalmadan Almanya'ya tabii olmuştur. Bu olaydan iki hafta sonra da Adolf Hitler Versailles Antlaşması'nda geçen zorunlu askerlik yapmayı yasaklayan maddeyi de tek taraflı feshedince Versailles'in yükünden Almanya'yı kurtarmaya başlamıştır (Armaoğlu, 2018: 188). Almanya'nın hem askeri hem de silah sanayisi olarak güçlenme çabası diğer Batı devletlerinin gözlemlerinden kaçmamış ve önlem almalarına sebebiyet vermiştir.

14 -21 Ekim 1933 yılında Almanya silahsızlanma meselesini öne atarak önemli bir gelişmeyi uygulamıştır. Adolf Hitler, Almanya'nın ve partisinin en başta arzu ettiği gibi Versailles Antlaşması'nın ağır şartlarından ve maddelerinden tamamen arındırmak istemiştir. Bunun etkisiyle silahsızlanma meselesini tartışmak için İsviçre'de bulunan Cenevre'de bir silahsızlanma konferansı açılmasını istemiştir (2 Şubat 1932). Silahsızlanma meselesinde Batı ile aynı şartlarda silahlanmak istediğini belirten Almanya, Fransa'dan birden sert bir tepki yemiştir. Bu kriz sonrası münazaralar ertelenmiş ve 1 sene sonra tekrar tartışmaya açılmıştır. Fakat Fransa'nın büyük korkusu ve İngiltere gibi ülkelerin cazip olmayan tekliflerini bahane olarak gösteren Adolf Hitler, 14 Ekim 1933'te silahsızlanma konferansından, 19 Ekim 1933 tarihli bir nota ile Almanya'nın Milletler Cemiyeti üyeliğinden çekildiğini resmi olarak gerekli komisyonlara bildirmiştir. Bu şekilde Almanya kendi kararı ile silahlanma faaliyetlerini başlatmıştır (Bodur, 2013: 338).

Nazi Partisi her alanda ulusallaşmayı istemiştir. Adolf Hitler, 1936'da silahlanma için onay verdiğinde, "Gelecekte tek tek beyefendilerin çıkarları, bu konuda herhangi bir rol oynamayacaktır, bir tek çıkar vardır o da ulusun çıkarı" demiştir (Mazower, 2008: 154). Adolf Hitler'in bu durumu daha önceden planladığını Milletler Cemiyeti ve silahsızlanma konferansından çekilmesi olayından ötürü anlayabilmekteyiz. 1 Ekim 1934'e kadar Almanya ordusunun 100.000'den 300.000'e artması, 26.000 tonluk savaş gemilerinin üretilmesi faaliyeti, sivil havacılık ve eğitim adı altında Almanya Hava Bakanı Göring'in öncülüğü ile uçak ve askeri pilot eğitim çalışmaları başlamıştır. Bu durumu fark eden İngiltere, Fransa, Rusya gibi ülkeler de silahlanma faaliyetlerine girmişlerdir (Armaoğlu, 2018: 188). Aynı zamanda Versailles Antlaşması'nın yasakladığı Alman Hava Kuvvetleri'nin kurulması kararı da alınmıştır. Fransa, İngiltere, İtalya bu davranışı protesto etmişlerdir (Akşin, 2017:165). Nazi Partisi, iktidarını ve Almanya'nın güçlenmesini o kadar çok istiyordu ki bu faaliyetlerine hız kesmeden kararlılıkla devam etmişlerdir. Adolf Hit-

ler, büyük ve güçlü Almanya'yı eski ve hak ettiği gücüne tekrar kazandırmak istemiştir. Bu silahlanmaya tepkilerin verileceği de zaten tekerrürlerden bellidir. İngiltere ve Fransa'da silahlanınca Adolf Hitler istediğini elde etmiştir ve ülkesinde bir demec vererek halkına ve dünya kamuoyunda yankı uyandıracak açıklamasını yapmıştır. 16 Mart 1935 günü "verdiği demecde Versailles'i dikta eden devletlerinde Almanya gibi silahsızlanmadan ilham alması gerekirken sözlerini tutmayarak silahlandıkları için Almanya hükümetinin de Alman Reich'inin bütünlüğünü korumak, Almanya'ya karşı milletlerarası saygıyı kazandırmak ve ülkeler arasında barış statüsünün korunması açısından zorunlu askerlik siteminin geri getirildiğini açıklamıştır (Armaoğlu, 2018: 189). Adolf Hitler'in bu tek taraflı fesih hamleleri ülke içerisinde de itibar kazanması açısından çok önemli olmuştur. Ülke içerisinde partisine olan inancı ve desteği bu sayede daha da arttırmıştır. Adolf Hitler söylevi ile Avrupa'da büyük gerginlik oluşturmuştur. Özellikle İngiltere, Almanya ile anlaşma yapmıştır ve Alman donanmasının İngiltere'nin donanmasından fazla olmaması gerektiğini, istediği bir anlaşma ile talep etmiş ve Almanya bunu kabul etmiştir. İşin ilginç tarafı ise İngiltere, Almanya'nın denizaltı yapmasına izin vermiştir ki, bu durum Versailles Antlaşması'nda net bir şekilde Almanya'nın denizaltı yapmasını yasaklayan maddesi ile ters düşmüştür. Söylenbilir ki İngiltere bu politika ile Almanya'yı ve Adolf Hitler'i biraz yatıştırarak ve sakinleştirmek istemiştir.

3 Ekim 1935 yılında İtalya'nın Habeşistan'ı (Etiyopya) işgal etmesi Nazi Partisi'ne fırsat vermiştir. Adolf Hitler, bu gelişmeler neticesinde bu durumu kullanarak Locarno Antlaşması'nı feshetmek için bir yol aramaya çalışmıştır. 2 Mayıs 1935 yılında Fransa ile Rusya arasında Moskova Paketi imzalanınca Adolf Hitler, bu durumun Locarno Antlaşması'na ters olduğu bahane etmiştir. Versailles Antlaşması'nda Ren bölgesinin askeri dokunulmazlık kısmını reddederek Almanya Dışişleri Bakanlığı ile 7 Mart 1936 yılında Fransa, İngiltere, İtalya ve Belçika'ya verdiği notalarla Locarno'dan çekildiğini bildirmiş ve aynı gün Ren bölgesine Alman askerlerini sevk etmiştir. Artık Versailles'in zincirlerini kırmaya devam eden Adolf Hitler olası bir savaş için hazırlıklarına başlamıştır. Fransa büyük tepki gösterse de Batılı devletler bir şey yapmayınca yumuşak bir tutum sergilemek zorunda kalmıştır (Bodur, 2013: 355). Adolf Hitler, generallerinin muhalefetine rağmen bu girişimi gerçekleştirmiştir. Adolf Hitler'in haklılığı ispatlandığında generalleri üzerindeki denetimi daha da güçlendirdi ve kendi askeri muhakemesine inancını teyit ettirmiştir (Sommerville 2012: 19) (Akşin, 2017: 165).

24 Ağustos 1936 yılında Almanya'da askerlik hizmetinin 2 yıla çıkartılması hakkında Nazi Partisi tarafından kararname yayınlanmıştır. Bu kararname ile Almanya asker kapasitesini bir buçuk milyona çıkarmıştır. Üzerinde durulması gerekir ki bu rakam barış dönemi rakamıdır. Almanya ayrıca, General Geering'in "4 Yıllık Plan" adını verdiği süreç ile silahlanma

sürecini daha da hızlandırmış ve kendi kendine yetebilen devlet olmak için çabalamıştır. Alman uçak fabrikaları da ayrıca ayda 500 uçak üretmeye başlamıştır ki bu hiç azımsanacak bir rakam da değildir (Bodur, 2013: 360). Nazi Partisi ve yöneticileri ülkelerini Versailles hükümlerinden kurtarmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Versailles'in silahlanma ve donanımlanma engellerinden kurtulan Almanya bu sefer ekonomik engellerden kurtulmaya başlamıştır. Bu faaliyetlerden birisi de Almanya içerisinde önemli bir ekonomik değer anlam ifade eden nehir yolu ve ticareti olmuştur. Versailles Antlaşması, Almanya içerisinde bulunan nehir yollarının kontrol edilmesini uluslararası bir komisyona bırakmış ve bu durum ticari noktada Almanya'nın konumunun dış güçler tarafından haksız kontrolüne sebep olmuştur. Tuna, Ren, Niemen, Moselle, Elbe, Older gibi nehirlerde üstünlüğünü tekrar elde etmek isteyen Almanya, devletler ile görüşmüş fakat olumlu cevaplar alamamıştır. Bu durum üzerine Kasım 1936'da Naziler, Versailles Antlaşması'nın bu nehirler üzerine olan maddesini tanımadıklarını, askıya aldıklarını, kendisi ile barış halinde olan devletlere nehir yolunun açık olduğunu belirtmiştir. Bu durum sayesinde Almanya, hem Versailles'in bir ağırlığından daha kendini kurtarmış, kendi ülkesinde ve kıyısı olduğu nehirlerde kendi üstünlüğünü kazanmayı başarmıştır (Bodur, 2013:362). Bu olaylar neticesinde Almanya hem ekonomik hem de askeri ve idari gibi alanlarda kayıtsız şartsız kendini geliştirmeye ve Versailles Antlaşması'nın öldürücü şartlarından kendisini kurtarmıştır.

Görülebilmektedir ki Versailles Antlaşması, Almanya devletini ciddi oranda tüketen bir anlaşma olarak yıllarca etkisini göstermiş olsa da Adolf Hitler'in yöneticisi ve lideri olduğu Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin cesaretli ve tehlikeli hamleleri ile Almanya artık Versailles Antlaşması'nın hükümlerini tanımaktan vazgeçmiş ve kendi kaderini ve kuralları kendisinin koyacağını Avrupa'ya ve gözlemci diğer kıta ülkelerine bizzat göstermiştir. Versailles Antlaşması'nın hükümlerinin geçersizliği ile birlikte Almanya güçlenmeye ve bölgede sözünü geçirmeye başlamıştır. 1939 yılına kadar bu güçlenme faaliyetlerine devam eden Almanya, 2. Dünya Savaşı'nı başlatan Polonya'ya girişi ile beraber Versailles'in yükümlülüklerinden kurtulduklarını ve daha güçlü olarak geri döndüğünü bizzat göstermiştir. Milyonlarca insanın ölümüne yol açan bu savaş sonucunda tüm dünya devletleri Versailles Antlaşması'nın aslında ne kadar baskıcı ve kinlendirici bir antlaşma olduğunu görmüşlerdir.

Kaynakça

- Akşin, Sina, Kısa 20. Yüzyıl Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
 Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 11, Ana Yayıncılık, İstanbul, 2004.
 Armaoğlu, Fahir, 20. yy Siyasi Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.

- Ataöv Türkkaya, İkinci Dünya Savaşı, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985.
 Blainey, Geoffrey, 20. Yüzyılın Kısa Tarihi, 1001 Kitap Yayınları, İstanbul, 2007.
 Bodur, Harun, Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013.
 Caplan, Jane, Hitler Almanya'sı 1933-1945, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2017.
 Ciano, Kont Galeazzo, Savaş Günlükleri 1939-1943, Kronik Yayınevi, İstanbul, 2017.
 Dayangaç, Taşkın, II. Dünya Savaşı Sonrasında Alman Dış Politikası, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze, 2006.
 Eberle, Henrik ve Uhl, Matthias, Hitler Kitabı, Ntv Yayınları, İstanbul, 2015.
 Hitler, Adolf, Kavgam, Dokuz Yayınları, İstanbul, 2016.
 Hobsbawm, Eric, Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırımlar Çağı, Everest Yayınları, İstanbul, 2010.
 Keegan, John, İkinci Dünya Savaşı, Say Yayınları, Ankara, 2016.
 Mazower, Mark, Karanlık Kıta Avrupa'nın 20. Yüzyılı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
 McNeill, William H, Dünya Tarihi, İmge Kitabevi, İstanbul, 2008.
 Önder, Osman, 2. Dünya Savaşı (1939-1945), Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1980.
 Roberts, J. M, Dünya Tarihi, C. 2, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2013.
 Roberts, J. M, Kısa Dünya Tarihi, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2014.
 Sander, Oral, Siyasi Tarih (1918-1994), İmge Yayınevi, Ankara, 2010.
 Sander, Oral, Siyasi Tarih (1918-1996), İmge Kitabevi, Ankara, 2005.
 Sommerville, Donald, Resimli Harp Tarihi II. Dünya Savaşı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
 Ülman, A. Haluk, "Alman Nasyonal Sosyalist Partisi", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: 12, No: 4, Ankara, 1957.
 Virginia Holocaust Museum Tolerance Through Education, Points Of The Nazi Party, <https://www.vaholocaust.org/25-points-of-nsdap/>, Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2019.
 Yılmazata, Mehmet, Alman Arşiv Belgelerine Göre Hitler Rejiminin Türkiye'deki Faaliyetleri (1933-1945), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2014.

Fotoğraflar: Savaş ULUKAYA-Aksaray

GENÇ | ALİ SÜDEMEN | EMEL DEMİRYÜREK | HALİL BAŞ | HÜSEYİN AVNİ ÇEKİÇ
KEZBAN ONAT | RASİM GÜL | SAFİ SOMUNCUOĞLU | TURGUT YİĞİDİM | YAHYA KEMAL GÜDENDEDE

AKSARAY'IN YAŞAYAN DEĞERLERİ 2

KONUŞMACILAR

HAMZA AYDOĞDU
AKSARAY VALİSİ

EVREN DİNÇER
AKSARAY BELEDİYE BAŞKANI

PROF. DR. YUSUF ŞAHİN
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ

10 ARALIK 2020 SAAT: 14.00

ALİ GENÇ | ALİ SÜDEMEN | EMEL DEMİRYÜREK | HALİL BAŞ | HÜSEYİN AVNİ ÇEKİÇ
KEZBAN ONAT | RASİM GÜL | SAFİ SOMUNCUOĞLU | TURGUT YİĞİDİM | YAHYA KEMAL GÜDENDEDE

aksarayedutr

aksarayedutr2006

Üç Renkli Bayrağımla Çok Yaşa Azerbaycan, Aksaray Üniversitesi Personel Korosu, "Azerbaycan Bayrak Günü" kutlamaları münasebetiyle, Azerbaycan ezgilerinden oluşan dört eserlik bir konser icra etti. Bk. <https://www.aksaray.edu.tr/uc-renkli-bayraginla-cok-yasa...>

ASÜ MERKEZ KAMPÜSTE

35.500

ADET AĞAÇ BULUNMAKTADIR!

BUGÜNÜN CEVABI GEÇMİŞTE SAKLIDIR